

MONOPOLIE EN MONOPOLIST *door* CONDORCET

COLOFON

© 2002 M.S. CLAESSEN • • *OVERNAME MITS*
MET BRONVERMELDING TOEGESTAAN

ISBN 90-9015544-9

UITGAVE FAR AUTOMATISERING, DORDRECHT

DRUK **DEKKERS**, DORDRECHT

EDITIE WWW.CONDORCET.NL

**ENKELE BESCHOUWINGEN NAAR AANLEIDING VAN DE VERTALING
VAN HET ARTIKEL MONOPOLIE EN MONOPOLIST DOOR CONDORCET**

Notices sur Monopole et Monopoleur de Condorcet
Remarks upon Monopoly and Monopolist by Condorcet
with a summary in English

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden
ten overstaan van een door het college van promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 6 maart 2002 te 12:00 uur
door

MARCELLINUS SEBASTIANUS CLAESSEN

geboren te Amsterdam

Promotor Prof. dr. A. Heertje

Commissie Prof. dr. J.W. de Beus

Dr. J. van Daal

Prof. dr. J.A.H. Maks

Prof. drs. J.B. Polak

Faculteit Economische Wetenschappen en Econometrie

M.S. CLAESSEN

*Enkele beschouwingen naar aanleiding van de vertaling
van het artikel*

MONOPOLIE EN MONOPOLIST

door

CONDORCET

Motto

Il ne faut pas chercher dans Condorcet d'idées originales; il a été surtout un "vulgarisateur ingénieux et élégant" [...] au courant de la science économique [...] [qui pouvait] beaucoup pour la diffusion des "lumières" économiques.

Eugène Caillaud, *Les idées économiques de Condorcet*, Poitiers, 1909 [New York, 1970], pp.21-22

[In] economics [...] modern problems, methods, and results cannot be fully understood without some knowledge of how economists have come to reason as they do.

Joseph Schumpeter, *History of economic analysis*, New York, 1954, p.6

To summarize, there has been little change in the major issues occupying the attention of economists: they are very much the same as those that Adam Smith dealt with more than two centuries ago. Moreover, there has not been a major sea change in our understanding of those issues. We can still read the *Wealth of Nations* and David Hume's essays *Of Money* and *Of Interest* with pleasure and intellectual profit.

Milton Friedman, *Old wine in new bottles*, in: *Economic Journal* 101 (1991), pp.33-40, p.37

The problem that gave rise to economics, the "mystery" that fascinated Adam Smith as much as it does a modern economist, is that of [...] a sense of order in the economic universe [...] not imposed from above but [...] somehow the outcome of the exchange transactions between individuals, each seeking to maximise his or her gain. The history of economic thought therefore, is nothing but the history of our efforts to understand the workings of an economy based on market transactions.

Mark Blaug, *Economic theory in retrospect*, Cambridge, 1997⁵, p.6

Inhoudsopgave

Voorwoord	ix
Inleiding en samenvatting	1
Hoofdstuk I : Kleine geschiedenis van het begrip monopolie	7
Hoofdstuk II : Enkele opmerkingen over leven en werk van Condorcet	13
1. Genealogische aantekening	13
2. Wetenschappelijk werk	15
3. De Homo Suffragans	26
4. Het Jury theorema van Condorcet	27
5. De Paradox van Condorcet	35
6. De Regel van Condorcet	42
7. Wiskunde en economische politiek: faire le calcul	64
Hoofdstuk III : Condorcet als contemporain economist	71
1. Condorcet en de Physiocratische beweging	71
2. Condorcet en de Physiocratische filosofie	74
3. Condorcet en de Physiocratische theorie	78
4. Condorcet en Adam Smith	85
Hoofdstuk IV : Het historische kader	87
1. Het nieuwe dogma: bedrijfsvrijheid en staatsonthouding	87
2. Het proefterrein: de graanpolitiek in Frankrijk	88
3. De middeleeuwse oorsprong van de graanpolitiek	89
4. Het Hollandse alternatief: vrije buitenland	92
5. Het Engelse alternatief: protectionisme	95
6. De functionaliteit van het Franse interventionnisme	99
Hoofdstuk V : De praktijktest	105
1. Vroege voorstanders van liberalisering	105
2. De eerste liberalisering: le Pacte de Famine	107
3. De steun van de secte des économistes	109
4. De tweede liberalisering: la Guerre des Farines	110
Hoofdstuk VI : Politieke economie en economische politiek	113
1. Economische politiek volgens Necker	113
2. Politieke economie volgens Turgot en Condorcet	116
Hoofdstuk VII : Bibliografie van Monopole et Monopoleur	119
MONOPOLIE EN MONOPOLIST	123
Appendices	135
1. Monopole et Monopoleur	135
2. Natuurrecht en economische vrijheid	145
3. Van de traagheid waarmee het Licht de Duisternis verdrijft	151
4. Lettres sur le commerce des grains	154
Aantekeningen	163
Literatuurlijst	245
Index van persoonsnamen	261
Summary	271
About the author	275

[afb. 2 Standbeeld te Ribemont]

Voorwoord

Terwijl de geschiedenis van het economische denken dertig jaar geleden in leerboeken nauwelijks nog werd belicht, groeit inmiddels het besef, dat een louter technische presentatie van het vak fnuikend is voor het begrip dat de student van de theorie verkrijgt, voor de acceptatie van conflicterende inzichten, en voor de verwerving of ontwikkeling van nieuwe inzichten, zoals bij toepassing van de theorie in de weerbarstige praktijk. In universitaire economie opleidingen wordt daarom in toenemende mate de theorie weer bestudeerd in het historische kader van de politieke en sociaal-economische praktijk, waarin deze tot stand kwam.

Als in de jaren 1970 opgeleide, bedrijfskundige rand-econoom was ik inmiddels al op eigen houtje begonnen mijn kennis van de wordingsgeschiedenis van het economische denken aan te vullen. Daarbij stuitte ik zo'n twintig jaar geleden, op zoek in de bibliotheek van de Erasmus Universiteit naar Bentham's *Defense of Usury* uit 1787, in een uit 1848 stammende, Franse verzamelbundel op het artikel *Monopole et Monopoleur* van Condorcet. Mijn begrip van de 18^e eeuwse Franse bijdrage aan de economische wetenschap was tot dan weinig groter dan het besef van de onhoudbaarheid van het Physiocratische dogma van de uitsluitende productiviteit van de landbouw. Van de auteur Condorcet had ik geen weet (meer), terwijl mijn contact met de bronnen van het klassieke economische denken beperkt was gebleven tot enkele passages uit de *Fable of the Bees* van Mandeville en uit de *Wealth of Nations* van Adam Smith. Ofschoon mij bij eerste lezing van *Monopole et Monopoleur* nog veel onduidelijk bleef, maakte Condorcet wel direct een einde aan de twijfel over de zin van overheidsinterventie in de economie, zoals die tijdens en na mijn studie in contact met wetenschap, politiek en beleid was gegroeid. Vierentwintig pagina's Franse tekst uit 1775 volstonden voor mijn definitieve overgang - of terugval - tot de beginselen van de Klassieke School, bedrijfsvrijheid en staatsonthouding.

Enkele jaren geleden besloot ik dit artikel van Condorcet tot onderwerp te maken van een proefschrift. Mijn nog steeds tekortschietende kennis kon ik, behalve uit eigen boekenbezit en uit het groeiende publieke domein van Internet, aanvullen uit de collecties van de universiteitsbibliotheken te Amsterdam, Delft, Groningen, Leiden, Nijmegen, Maastricht, Rotterdam, Tilburg, Twente en Wageningen, van de onvolprezen Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, van de Gemeentebibliotheken te Amsterdam, Dordrecht, Maastricht en Rotterdam, en van de *Bibliothèque nationale* en de *Bibliothèque de l'Institut* te Parijs. Professor Heertje werd tenslotte bereid gevonden om met zijn kennis van de geschiedenis van het economische denken richting te geven aan de voltooiing van mijn voornemen.

[afb. 3 Reliëf in het Lycée Condorcet te Parijs]

Inleiding en samenvatting

De Franse verlichtingsfilosoof Condorcet (1743-1794) was één van de profeten, die al vóór de publicatie van Adam Smith's *Wealth of Nations* in 1776 diens 'obvious and simple system of natural liberty' propageerden. Condorcet's meest overtuigende staathuishoudkundige bijdrage is het weinig bekende artikel *Monopole et Monopoleur* uit 1775, dat, anders dan de titel zou doen vermoeden, vooral een pleidooi bevat voor de vervanging van het monopolie van de paternalistische interventiestaat door liberale staatsonthouding en vrijhandel. Het artikel wordt hier voor het eerst in Nederlandse vertaling gepubliceerd, terwijl ook de sinds 1848 niet meer gepubliceerde Franse tekst van het artikel is opgenomen.

Hoewel *Monopole et Monopoleur* de vorm kreeg van een artikel in een encyclopedie, was het veeleer een strijdschrift bij wat de eerste praktijktest werd voor de nieuwe theorie van staatsonthouding en bedrijfsvrijheid: de poging van Turgot om door radicale liberalisering een einde te maken aan de economische en sociale neergang van het *ancien régime*. Frankrijk werd in de 18e eeuw qua toename van militaire macht, bevolkingstal, industriële productie, overzeese handel en koloniaal bezit door Engeland voorbijgestreefd. Voor deze achterblijvende nationale prestatie werden twee oorzaken gezien: de voortdurende reglementering van handel en industrie, waarmee de mercantilistische politiek van Colbert in de 17^e eeuw juist had beoogd om in binnenlandse harmonie de nationale vooruitgang te dienen, en de feudale beheersing van het Franse platteland door adel en clerus. Turgot's liberalisering - ruim baan voor ondernemende boeren en burgers - bedreigde behalve de economische en sociale positie ook de politieke hegemonie van de eerste en tweede stand, clerus en adel, die in het lokaal en regionaal bestuur de dienst uitmaakten. De machtsbasis van dit bestuur was voor een deel gebaseerd op een voedselvoorzieningspolitiek, die beoogde de stedelijke bevolking te behoeden voor de als gevolgen van private monopolies miskende schaarste en duurte op de graanmarkt.

In het artikel *Monopole et Monopoleur* onthulde Condorcet achter die voedselvoorzieningspolitiek de ware monopolist: de overheid. En deze monopolist was wel degelijk de oorzaak van schaarste en duurte. Politici - adel en clerus - verzekerden zich voor het eigen gemak van een pluche zetel, door via overheidsinterventie in de economie de hebzucht van het volk te manipuleren. Als gewiekste ondernemers gaven de gezagdragers hun product - de voedselvoorzieningspolitiek - zulke eigenschappen, dat de afnemers niet anders konden en wilden dan voortdurend juist dat product consumeren: het aanbod dicteerde de vraag. Bovendien werd de private ondernemingslust geremd door de eigen dynamiek van het monopolistische overheidsbedrijf: ambtelijke bedilzucht en fiscale schraapzucht. Het lag daarom voor de hand dat de liberalisering van de

graanhandel door Turgot een forse politieke en sociale weerstand zou ontmoeten. Omdat Turgot een eigen machtsbasis ontbeerde, kon die weerstand de liberaliseringspolitiek zelfs helemaal stuiten: Frankrijk was nog geen politieke democratie en Lodewijk XVI, die niet zozeer naar vooruitgang hunkerde als wel afstand wilde nemen van zijn voorganger, liet Turgot vallen toen ook Zijn gezag werd aangetast. Het zou de koning nog het hoofd kosten; voor de meeste andere medestanders van Turgot, de physiocratische *économistes* en andere 'verlichte geesten', was slechts sprake van een gemiste kans op wat onvermijdelijk zou volgen: een nieuwe tijd.

Zo zag ook de atheïstische vooruitgangsfilosoof Condorcet dat de mensheid op weg was naar een aards rijk van de vrijheid, waarin vanzelf ook gelijkheid en broederschap zouden heersen. Inderdaad zou het 18^e eeuwse monopolie van de paternalistische interventiestaat in de 19^e eeuw gaandeweg worden vervangen door liberale staatsonthouding en vrijhandel. Het private monopolie, dat daarin met de materiële welvaart tot bloei kon komen, gaf na de invoering van de politieke democratie en de bevrijding van de arbeid in de 20^e eeuw echter opnieuw aanleiding tot nivellerende overheidsinterventie in de economie: economische politiek bleef iets anders dan politieke economie. Inmiddels is op de rand van de 21e eeuw de eerste verzorgingsstaat uit de 20e eeuw, de socialistische planeconomie, alweer gesloopt en ligt de bijl aan de voet van de Rijnlandse sociale markteconomie: er ligt voor ons, net als voor de eerste economen uit de nadagen van het *ancien régime*, een tijdperk van staatsonthouding en bedrijfsvrijheid in het verschiet.¹ Maar wij zijn ondertussen wel beter op de toekomst voorbereid dan onze voorgangers: wij kunnen ons immers gelukkig prijzen met de cultuur-historische schat van hun geschriften, waartoe zeker ook dit artikel van Condorcet behoort.

• •

De voorliggende studie heeft de volgende opbouw. Aan de letterlijke vertaling van het artikel *Monopole et Monopoleur* gaan deze inleiding en zeven hoofdstukken vooraf. Na de vertaling volgen 4 appendices, de aantekeningen, de literatuurlijst, de index van auteurs en historische personen en de Engelse samenvatting.

Hoofdstuk 1 geeft een kleine geschiedenis van de ontwikkeling, die het begrip monopolie heeft ondergaan in 2500 jaar Westers denken.

Hoofdstuk 2 plaatst enkele introducerende opmerkingen bij persoon en werk van Condorcet. §1 bevat een aanvulling op de genealogie van Condorcet voor wat betreft diens roepnaam, *Nicolas*, en de geografische origine van het geslacht Caritat de Condorcet en enkele verbindingen daarvan naar Nederland en België. §2 geeft een overzicht van de *wetenschappelijke prestaties* van Condorcet. §3 introduceert de als *Homo Suffragans* bekende, nog steeds waardevolle bijdrage van Condorcet aan de politieke, sociale en economische wetenschappen. §4 behandelt het *Jury theorema van Condorcet* voor de bepaling van de optimale omvang van een besluitvormend gremium en van de effectiviteit van de daar genomen beslissingen. §5 behandelt de *Paradox van*

Condorcet, volgens welke uit de bundeling van individuele voorkeuren een averechtse collectieve voorkeur kon resulteren. **§6** vertaalt de sleutel passages uit Condorcet's *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* uit 1785, waarin voorbeelden van verkeerd verlopen verkiezingen resulteerden in de verbluffend eenvoudige *Regel van Condorcet* voor het aanwijzen van de kandidaat die het best als de winnaar kon worden beschouwd: neem degene die voor niemand onderdoet. **§7** geeft met *Faire le calcul* een voorbeeld van het door Condorcet beoogde gebruik van de wiskunde in de economische politiek. In deze vertaling van een voetnoot uit zijn levensbeschrijving van Turgot wordt het principe uiteengezet van de berekening van de feitelijke verdeling van de druk van de indirecte belastingen, zoals die gebruikt kon worden bij de realisatie van een evenwichtiger belastingstelsel.

Hoofdstuk 3 beschouwt Condorcet's politieke economie in het kader van de contemporaine *Physiocratie*. In **§1** blijft de bijdrage van Condorcet aan de economisch-politieke beweging van de *Physiocratie* beperkt tot zijn deelname aan de regering Turgot; het agrarische programma van de Physiocraten werd door Condorcet niet onderschreven. In **§2** blijkt de *Physiocratie* een pseudo-liberale filosofie, waarin niet zozeer sprake was van onaantastbare rechten van de burgers, als wel van hun plichten, waarvan de nakoming moest verhinderen dat het algemeen belang schade zou ondervinden van het eigenbelang. Condorcet en Turgot namen daarentegen hun uitgangspunt in het in vrijheid handelende individu, dat in samenleving met anderen zijn eigen wetten stelde. Zij verklaarden de natuurlijke orde van de samenleving uit de onderliggende principes van concurrentie en economische vrijheid, die werden afgeleid uit het eigendomsrecht en uit de simpele, klassieke constatering, dat iedereen zijn eigen belang het beste kent. De economische theorie van de *Physiocratie* wordt in **§3** beschouwd als de eerste abstracte beschrijving van de volkshuishouding als een kringloop van geld en goederen, met naast een biologische ook een economische verklaring voor wat bekend staat als het physiocratische dogma van de uitsluitende productiviteit van de natuur: het natuurlijke monopolie van de grondeigenaar en de concurrentie tussen de massa der arbeiders. Deze laatste notie is in het artikel *Monopolie en Monopolist* aanwezig, maar het dogma werd door Condorcet niet overgenomen. In de *Physiocratie* diende het *tableau économique* als de input-output tabel van een *stationair* model om de noodzaak van een 'natuurlijke' ruilverhouding van agrarische en luxe producten inzichtelijk te maken. Het diende ook als de spreadsheet van een *dynamisch* model om het gunstige effect op productiviteit en productie te berekenen van de door liberalisering en belastinghervorming te bereiken *bon prix*, of van het ontbreken daarvan. Daarna wordt Condorcet's optimistische notie van een permanente technische vooruitgang gepresenteerd als een sluitstuk van de physiocratische en van de neo-klassieke algemene evenwichtstheorie: monopolie en vooruitgang zijn immers de enige verklaringen voor een permanent, positief overschot na lonen en rente, zoals dat zich in de markteconomie zou openbaren. **§4** plaatst Condorcet

tenslotte als optimistisch liberalist in de *Klassieke School* van Adam Smith.

In **Hoofdstuk 4** wordt het historische kader geschetst van het artikel *Monopolie en Monopolist*. **§1** presenteert het verzet tegen door de overheid uitgeoefende of verleende monopolies als het grondbeginsel waarop in de 18^e eeuw de economische wetenschap werd gefundeerd. **§2** benadert de liberalisering van de Franse graanpolitiek in de tweede helft van de 18^e eeuw als de eerste praktijktest van de nieuwe formule van bedrijfsvrijheid en staatsonthouding. In **§3** wordt de centraal geleide graanpolitiek in Frankrijk voorgesteld als de verwording van de lokale reglementering van de levensmiddelenvoorziening, waarmee middeleeuwse stadsbestuurders honger en hongeroproer buiten de poort hadden weten te houden. Met de opkomst van de nationale en internationale markteconomie ontstonden in Europa vanaf de 16e eeuw, behalve het Franse *système*, nog twee alternatieve oplossingen van het probleem van de tekortschietende voedselvoorziening. Als eerste alternatief wordt in **§4** de graanzuigende werking van de vrije buitenlandhandel in de Hollandse Republiek beschreven. In **§5** wordt als tweede alternatief de graan-stuwende werking van het Engelse protectionisme beschreven, waarmee productiviteit en productie van de landbouw werden vergroot. **§6** bespreekt de politieke functionaliteit van het Franse voedselvoorzieningspolitiek als de paternalistische legitimering van Vorst en Staat.

In **Hoofdstuk 5** worden in **§1** voorzichtige voorstanders van liberalisering van het Franse *système* voorgesteld, waaronder Gournay en Quesnay, die door deregulering de evenwichtige ontwikkeling beoogden van industrie en landbouw en van stad en platteland. In **§2** wordt de mislukking beschreven van de in 1763 ondernomen, eerste poging tot liberalisering van de graanhandel. Deze politieke wanhoopsdaad verwierf een infame karakteristiek als *Pacte de Famine*, toen de als rugdekking in Parijs achtergebleven publiek-private onderneming van het *Blés du Roi* niet kon verhinderen, dat de voorziening van Parijs met voldoende, goed en goedkoop graan door prijscorrectie en tegenvallend oogstfortuin in het geding kwam. In **§3** wordt aandacht besteed aan het publieke debat tussen de als voorstanders van liberalisering optredende *secte des économistes* en de als de eerste *anti-économiste* optredende abbé Galiani, die van mening was dat de overheid tot elke prijs de verzorging van de eerste levensbehoeften van het volk moest (zeggen te zullen) garanderen. In **§4** wordt de mislukking beschreven van de in 1775 ondernomen poging tot deregulering van het alomvattende Franse overheidsmonopolie. Dit politieke offensief van Turgot werd door diens politiek-economische discipel Condorcet publicitair verdedigd, zoals in de *Lettre d'un laboureur de Picardie à M. N***, auteur prohibitif à Paris*, een weerwoord aan de tegen liberalisering agerende bankier Jacques Necker, en in het artikel *Monopole et Monopoleur*. Turgot wist aanvankelijk het tegen vrije graanhandel gerichte, als *Guerre des Farines* bekende broodoproer te bedwingen, maar de particularistische weerstand tegen zijn plannen om andere overheidsmonopolies te slechten, en het ontbreken van een machtsbasis voor zijn liberale politiek,

anders dan in de verlichte Rede, voerden na ruim anderhalf jaar tot zijn val, en tot zijn opvolging door Necker.

In **Hoofdstuk 6** wordt in §1 de opvatting van Necker uit diens *Sur la législation et le commerce des grains* beschreven, waarin het publieke monopolie werd beschouwd als een waardevol instrument voor de economische en fiscale welvaartsbeleid. Necker zette zijn economische politiek af tegen de politieke economie van de *économistes*, zoals Turgot en de Physiocraten. In §2 wordt Condorcet's visie op het monopolieverschijnsel beschreven als een radicalisering van Turgot's opvatting uit de *Marque des Fers*, waarin deze zich vooral had gekant tegen lobbies, die de overheid gebruikten voor de vestiging van private monopolies. Condorcet nam in zijn artikel *Monopole et Monopoleur* ook het overheidsmonopolie zelve op de korrel, zoals dat werd gestuurd door gebrek aan Verlichting en door het eigenbelang van politici en ambtenaren.

In **Hoofdstuk 7** wordt *Monopole en Monopoleur* bibliografisch gesitueerd in het milieu van het hoofdwerk van de Verlichting, de *Encyclopédie* van d'Alembert en Diderot. Vermoedelijk liet Voltaire het artikel te Genève als brochure drukken door de uitgever van de Zwitserse editie van de *Encyclopédie*, Jean-Léonard Pellet. Beoogd als de vierde van de *Lettres sur le commerce des grains*, maar door de val van Turgot achterhaald, is het nimmer als zodanig verschenen; zover bekend is er geen enkel exemplaar overgebleven.

Monopolie en Monopolist geeft de vertaling van *Monopole et Monopoleur*, met de oorspronkelijke noten aan de voet van de pagina.

In de **eerste Appendix** is de Franse tekst van *Monopole et Monopoleur* weergegeven, overgenomen uit de editie 1847 van de *Oeuvres de Condorcet*.

In de **tweede Appendix** is een onvertaalde passage uit *Vie de Turgot* (1786) overgenomen, waarin Condorcet uiting gaf aan zijn radicaal-liberale opvatting over de onaantastbare individuele vrijheid, die slechts beperkt kon worden door de evenzeer onaantastbare vrijheid van de anderen.

In de **derde Appendix** wordt, naar aanleiding van de in 1989 verschenen, Nederlandse vertaling van een radicale veroordeling van de slavernij door Condorcet uit 1781, de afschaffing van de slavernij beschreven als een voorbeeld van de traagheid, waarmee de liberale en humanitaire kritieken van de Verlichtingsdenkers tot politieke en sociale veranderingen hebben gevoerd.

In de **vierde Appendix** is de Franse tekst opgenomen van de tot dusverre weinig bekende drie *Lettres sur le commerce des grains* van Condorcet uit 1775, waarvan *Monopolie en Monopolist* het vervolg had moeten zijn.

ŒUVRES
DE
CONDORCET

publiées par

A. CONDORCET O'CONNOR,

Lieutenant - Général

ET M. F. ARAGO,

Secrétaire perpétuel de l'Académie des Sciences.

TOME ONZIÈME.

PARIS.

FIRMIN DIDOT FRÈRES, LIBRAIRES,

IMPRIMEURS DE L'INSTITUT,

RUE JACOB, 56.

—
1847.

Hoofdstuk I : Kleine geschiedenis van het begrip monopolie

In een bekend verhaal van Aristoteles over Thales van Milete was het *monopolie* nog diens filosofische kunstgreep, om tijdelijk de prijs van olijfoliepersen zó hoog te kunnen zetten, als nodig om de bewondering te oogsten van idioten.² De anekdote - die wel wordt gebruikt om de historiciteit van de optiehandel te illustreren - bevindt zich in *Politeia* [boek 1, hoofdstuk 11], waar het nut van de wetenschap werd verdedigd tegenover de klassieke variant van het 'how come you ain't rich if you're so smart' argument: wetenschappers waren niet rijk omdat hun ambitie elders lag; ondertussen strekte hun wetenschappelijke kennis tot profijt van meer alledaagse gebruikers en van het openbaar bestuur, dat van hoger belang was: welzijn en welvaart van de burgers. Voor bestuurders was het monopolie een handig instrument om de kas van de *polis* te vullen uit een monopolie van de eerste levensbehoeften van de burgers. Aristoteles beschouwde het handelsmonopolie alleen naar het prijsverhogende effect, en liet het hoeveelheid verminderende effect buiten beschouwing. Omdat de monopolieprijs in principe vrijwillig tot stand kwam, althans niet gepaard ging met dwang, omdat elke partij bij een ruiltransactie verwachtte te winnen en niemand vrijwillig zichzelf tekort zou doen, werd deze prijs voor zowel koper als verkoper door de ruiltransactie 'ethisch' gerechtvaardigd. Dit liet evenwel onverlet, dat partijen individueel ook onderworpen waren aan het ethische gebod tot zelfmatiging, en dat het uiteindelijk aan de Staat vrij stond om te bepalen dat een transactieprijs niet in overeenstemming was met het staatsraison van het voortbestaan van de samenleving: een monopolieprijs *kon* een onrechtvaardige prijs zijn. Hoewel de Griekse oorsprong van het begrip de Romeinen een gruwel was, bleef ook bij hen het oproerige hongergevoel bij onder-consumptie de materiële aanleiding voor de veroordeling van deze 'kunstmatige schaarste', én voor het openbare zout-monopolie en voor de regelmatige voorziening van het Plebs met gratis brood, gebakken van in het Rijk als belasting ingenomen graan.

In de middeleeuwse stadseconomie, waarin met strakke reglementering de collectieve en publieke monopolies over lokale productie en interlokale handel werden bewaakt, was voor individuele monopolies geen plaats. Toen met de toename van het handelsverkeer in de late Middeleeuwen marktprijzen mede het resultaat werden van een op de lokale markt onzichtbaar 'vraag en aanbod' elders, werden door prijsfluctuatie veroorzaakte handelswinsten gezien als het resultaat van persoonlijke monopolies. Voor zover zulke monopolies niet door lokale mededinging werden beperkt, kon naar Scholastiek inzicht alleen religieus geïnspireerde zelfbeheersing beletten, dat marktdeelnemers de door 'misbruik van omstandigheden' veroorzaakte onrechtvaardige prijs zouden betalen met hun aards dan wel hemels geluk. De Reformatie stimuleerde de gewaagde gedachte dat de gildenmaatschappij, waarin de duivelse neiging tot monopolie als 'private vice' aan collectieve banden was gelegd, geen 'publick benefit' meer was. Door de

nationale welvaartswinst uit de internationale scheiding van vraag en aanbod in de alleenhandel van producten uit koloniale handelsvaart en koninklijke manufactuur, veranderde het monopolie tijdens de 17^e eeuw van een vooral denkbeeldig persoonlijk kwaad in de amorele mercantilistische winstformule, waarmee - in de buitenhandel - de natuurlijke orde ten eigen bate tijdelijk kon worden verstoord. Tegen het einde van de 18e eeuw bleek zulke monopoliewinst bij nadere beschouwing door de nieuwe staathuishoudkundige wetenschap geen éézijdig voordeel dankzij monopolie, maar tweezijdig voordeel door vergroting van de markt, waaraan door monopolies dan juist afbreuk werd gedaan. Klassieke economen begrepen monopolie als het ontbreken van concurrentie, welke 'onnatuurlijke' toestand niet kon voortduren dan met overheidshulp. Hun bezwaar richtte zich vooral tegen het door de overheid verstoren van de 'natuurlijke' evenwichtstendens van het marktproces; minder bezwaar bestond tegen monopolies wanneer die, al dan niet als belastingheffing, zonder een aanmerkelijke belemmering van de handel in een hogere marktprijs resulteerden.

In de 19^e eeuw werd door de afbraak van nationale monopolies een vrijhandelskader voor schaalvergroting en arbeidsdeling gerealiseerd, waarin commercieel belang en wetenschappelijk vernuft, moreel onbekommerd en publiek- en privaatrechtelijk beschermd, in een industriële revolutie konden accumuleren tot immense particuliere kapitalen. Het exclusieve bezit daarvan zou naar marxistische profetie leiden tot verpaupering van de loonarbeiders, terwijl de samenbundeling van het kapitaalbelang in één alomvattend monopolie ook het einde van de markteconomie zou betekenen. Inderdaad ontstond een monopolie-kapitalisme van omvangrijke, prijs-zettende kartels en trusts op nieuwe markten voor homogene en kapitaalintensieve producten en diensten, zoals energie, staal, chemie en spoorwegen. In de neergaande conjunctuur na 1870 bleken zulke samenwerkingsverbanden ook nuttig om op gevestigde markten de druk van ruïneuze prijsconcurrentie af te leiden. Kritiek van consument en kleinbedrijf op de monopolie-winsten van grote conglomeraten gaf in de Verenigde Staten in 1890 aanleiding tot federale wetgeving, waarmee al dan niet collectieve monopolies konden worden verboden; metterdaad werden enkele grote conglomeraten ontbonden. Deze anti-trust politiek, die gepaard ging met een verzwaring van het Amerikaanse buitentarief, werd geenszins gedragen door de nog liberaal-apologetische economische wetenschap. Deze had aan het monopolieverschijnsel tot dan hoofdzakelijk theoretische aandacht besteed, waarbij monopolieprijsen aanvankelijk nog beschouwd waren als *willekeurige*, dus wetenschappelijk oninteressante vraagprijzen bij een gegeven, kunstmatig beperkt aanbod. In 1838 werd het monopolie voor het eerst *formeel* beschreven in een verhandeling over de maximale winst, die door het rationele (winst-maximaliserende) handelen van één resp. twee niet-samenwerkende aanbieders van mineraalwater duurzaam uit de markt zou worden geput; het *duopolie* resulteerde in een evenwichtsprijs en -hoeveelheid tussen de waarden die bij volkomen concurrentie en bij monopolie zouden worden gerealiseerd. Vanaf 1874

werd uit het nuts-maximaliserende gedrag van de marktdeelnemers en uit de afnemende méér-opbrengsten in productie en consumptie een wiskundig model geconstrueerd voor het algemene marktevenwicht bij volkomen concurrentie. In 1883 werd aangetoond dat het duopolie niet als afzonderlijk evenwicht mocht worden beschouwd, omdat prijs-concurrentie voor een homogeen duopolie zou resulteren in dezelfde *nihil* winsten als bij volledige mededinging. Voor het daardoor als enige stabiele vorm van onvolledige concurrentie resterende monopolie werden vanaf 1891 de principes uiteengezet, die de monopolist zouden voeren naar de prijs en dus ook naar de afzet en de schaal van productie, die in maximale winst resulteerden. Tegelijkertijd werd het venster geopend op de nadelen die de volkshuishouding van het monopolie ondervond, met verschuiving van de inkomensverdeling als prijs-effect, en inefficiënte aanwending van productie factoren als volume-effect; alleen in een markt met voortgaande schaalvoordelen konden allocatieve efficiëntie en - in dat geval *natuurlijk* - monopolie worden verenigd.

De neo-klassieke economische wetenschap leverde de overheid aanvankelijk vooral 'onbruikbare' beleidsimplicaties, zoals het besef dat monopoliewinst weliswaar zonder bezwaar - anders dan van de monopolist - door belastingheffing kon worden afgeroomd, maar dat daardoor het welvaartsverlies niet werd hersteld. Waar zo'n heffing het karakter van een kostprijs-verhogende belasting kreeg, zou de sub-optimale aanwending van de productiefactoren zelfs toenemen: voor afname was een 'subsidie' van het monopolie met een kostprijs verlagende, naar verbruiker verbijzonderde belasting nodig. Bij de praktisch-politieke afweging van voor- en nadelen van wettelijke of publieke monopolies kwamen de inzichten van de economische wetenschap nauwelijks tot gelding, toen vanaf het begin van de 20e eeuw publieke, niet persé openbare en veelal geografische monopolies werden gevestigd op markten, waarvan de spontane ontwikkeling werd belemmerd doordat goederen en diensten onvoldoende konden worden geïndividualiseerd, zoals bij post, telegraaf en telefonie, radio-omroep en nutsvoorzieningen, of waarvan de 'beheerste' ontwikkeling in 's lands belang werd geacht. De regulering van zulke monopolies bleef doorgaan beperkt tot de opdracht aan de monopolist om de winst te matigen, hetgeen het monopolie minder zichtbaar maakte, maar niet noodzakelijkerwijs minder inefficiënt. Wel werd in deze periode de micro-economische prijstheorie vervolmaakt met een uitputtend stelsel van marktvormen met monopolie, oligopolie en polypolie aan de aanbodzijde en monopsonie, oligopsonie en polyopsonie aan de vraagzijde.

Tijdens de depressie van de jaren 1930 rees het theoretische inzicht dat de dynamiek van de markt in bedrijfstakken, waar het op massaproductie aan de lopende band gerichte grootbedrijf door schaalvergroting steeds lagere kosten per eenheid product bleef opleveren, niet als vanzelf in evenwicht bevorderende volledige mededinging resulteerde, maar juist in destabiliserend monopolie of - door productdifferentiatie - in monopolistische concurrentie, hetgeen dan tot regulering, corporatieve sturing of nationalisering zou nopen. Om een efficiënte

markteconomie in stand te houden werden daarom na 1945 in de westerse welvaartsbeleid dremfels opgeworpen tegen het door monopolies en pseudo-monopolies van samenspannende ondernemingen belemmeren van toetreding tot, en vrije prijsvorming op binnenlandse markten. Ondanks een toenemende concentratie van het bedrijfsleven, die een 'natuurlijke' beperking van de mededinging opleverde, werd structurele regulering van private monopolies echter nauwelijks nodig geacht, omdat óók de prijzen van het multinationaliserende grootbedrijf onder reële druk werden gehouden door toenemende wereldhandel, technologische vooruitgang, persisterende inflatie en conjuncturele prijsbeleid. Bovendien ontbrak bij het theoretische inzicht, dat monopolie zowel beletsel als stimulant voor de economische vooruitgang kon zijn, nog steeds het passende instrumentarium waarmee interventie kon worden verdedigd: in de weerbarstige praktijk van het mededingingsbeleid bleek een beslissende afweging van kosten en - innovatieve - baten van monopolies een onmogelijke opgave, terwijl de standaard maatstaf voor 'performance' in de markteconomie, de gerealiseerde private winst, niet ook het deels virtuele publieke verlies omvatte dat gepaard kon gaan met private en publieke monopoliewinst. Zulks gold a fortiori voor de veelal regionale monopolies in de publieke, 'non profit' sector, waar de overheid zichzelf zonder objectieve indicatoren de maat probeerde te nemen.

In de economische wetenschap werd in de verdere loop van de 20^e eeuw de alomvattende gelijkheid van prijzen en marginale kosten bij volledige mededinging het logisch-sluitende fundament waarop de neoklassieke kathedraal van het algemeen evenwichtsmodel werd voltooid, waarin voor monopolies geen plaats was ingeruimd, evenmin als voor marktfalen door onvolledige informatie van marktpartijen, schaalvoordelen, productdifferentiatie en marktsegmentatie, verkeerd of niet bezorgde collectieve goederen, huidige en toekomstige voor- en nadelige effecten van productie en van consumptie voor direct betrokkenen en buitenstaanders, etcetera. Het 'klassieke' monopolie verloor de exclusieve positie en werd gereduceerd tot één van vele 'denkbare' marktcondities, welke onder strikte voorwaarden, waaronder de rationele expressie van exogeen bepaalde consumentenvoorkeuren, *in theorie* een wezenlijke aantasting kunnen opleveren van de in een efficiënte markteconomie essentiële distributieve, allocatieve en innovatieve functie van de prijzen, dwz. van de marktwerking en dus van de markteconomie zelve. Het theoretische onderzoek in de micro-economische wetenschap ging zich daarna richten op de sub-optimale evenwichtstendensen bij diverse vormen van onvolledige mededinging, en - als speltheorie - op het dynamische gedrag van economische subjecten in bilateraal monopolie en oligopolie. Geleidelijk kwam ook de sociale welvaartstheorie tot ontwikkeling, waarin de inefficiëntie van het monopolie behalve van de mis-allocatie van de traditionele productiefactoren, ook afhankelijk werd van de mate waarin niet-gecompenseerde of niet-compenseerbare externe effecten van het monopolie toe of af deden aan de realisatie van de politiek gefundeerde maatschappelijke

welvaartsfunctie. Ondertussen zouden na het wegebben van de inflatie tegen het einde van de 20^e eeuw monopolieprijzen in de praktijk veelal 'marktconform' belemmerd worden door een verscherpte concurrentie als gevolg van globalisering van vraag en aanbod, hetgeen de verdere internationalisering en schaalvergroting van het grootbedrijf en de privatisering van nationale, publieke monopolies bevorderde, maar aan een aanmerkelijke en veelal voortdurende winstgroei geenszins in de weg stond: het proces van creatieve destructie waarin ook deze monopolies zichzelf zullen ondergraven, is duidelijk nog niet voltooid.

Beschouwd naar zijn theoretische en praktische appreciatie van het monopolievraagstuk, is de huidige, ideaaltypische econoom een heteroog product:

- het monopolie is zowel theoretisch als praktisch nog van veel belang voor de econoom uit het vakgebied van de *industrial organization*, voor wie de bestrijding of regulering van deze alom voorkomende, extreme vorm van mededingingsbeperking een groot maatschappelijk nut afwerpt;
- het monopolie is als een theoretische, handzame vorm van marktfalen nog van belang voor de micro-econoom, wanneer die nieuwe ideeën ontwikkelt voor het bevorderen van de marktwerking, zoals door de introductie van markelementen in publieke monopolies, door de veiling van geprivatiseerde overheidsmonopolies, door de verticale of horizontale (regionale) splitsing van monopolies, en door de periodieke aanbesteding van publieke monopolies, van het management daarvan of van het toezicht daarop;
- het monopolie is zowel theoretisch als praktisch van weinig belang voor de ultraliberale of zelfs anarcho-kapitalistische econoom van de *Oostenrijkse school*. Deze betwijfelt het feitelijke, dwz. niet louter denkbeeldige, en duurzame bestaan van private monopolies en in ieder geval de mogelijkheid van effectief overheidsingrijpen, culminerend in het theoretische inzicht dat publieke en private monopolies in de praktijk juist worden gevestigd en bestendigd door het in politieke munt en in (post-)ambtelijk carrière-perspectief gemeten overheidsbeleid. In haar territorium oefent de niet oorspronkelijk en niet unaniem gelegitimeerde overheidsorganisatie zelf een alles en iedereen overtreffend geweldsmonopolie uit, waarmee de Staatskas wordt gevuld uit buiten de markt om verkregen, onvrijwillige bijdragen van burgers en bedrijven; een 'prestatie' waartoe geen andere monopolist in staat is.
- het monopolie is alleen praktisch van enig belang voor de meer alledaagse vakgenoot, die zich in de economische werkelijkheid - in dit verband - hoogstens bezig houdt of geconfronteerd ziet met de toe-eigening van het consumentensurplus door uitputting van de koopkrachtige vraag, en voor wie het monopolie bij gebrek aan 'positieve' invulling voor het overige bleef wat het 2500 jaar geleden in Milete al was: een filosofische kunstgreep.

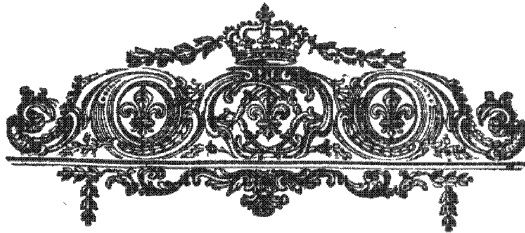
ESSAI
SUR L'APPLICATION
DE L'ANALYSE
À LA
PROBABILITÉ
DES DÉCISIONS
Rendues à la pluralité des voix.

*Par M. LE MARQUIS DE CONDORCET, Secrétaire perpétuel
de l'Académie des Sciences, de l'Académie Française, de
l'Institut de Bologne, des Académies de Pétersbourg, de
Turin, de Philadelphie & de Padoue.*

Quòd si deficiant vires audacia certè
Laus erit, in magnis & voluisse fat est.

A PARIS,
DE L'IMPRIMERIE ROYALE.

M. DCCLXXXV.

Hoofdstuk II : Enkele opmerkingen over leven en werk van Condorcet

1. Genealogische aantekening

In de aan de Marie Jean Antoine-Nicolas de Caritat marquis de Condorcet (1743-1794) gewijde literatuur werd tot dusverre geen duidelijke genealogie in de mannelijke lijn gegeven. Deze begint hier met zijn roepnaam, die in drie van de geraadpleegde werken werd genoemd, zoals in de parabel over professor Caritat van Steven Lukes, en in de biografie van de echtgenote van Condorcet door Thierry Bossel: ³ 'Nicolas', vermoedelijk naar de grootvader van moederszijde, Claude-Nicolas Gaudry.

Condorcet werd vóór de Revolutie behalve als kortweg 'Condorcet' ook wel met 'marquis de Condorcet' aangeduid, en als 'citoyen' ook wel met Caritat of Caritat Condorcet. Hij werd geboren in Ribemont (Aisne), een dorp (pop. 2.227) in de Noord-Franse Picardië, ten oosten van St. Quentin, alwaar het stadhuisplein in 1947 werd verfraaid met een standbeeld van Condorcet in gedachten, en waar zijn geboortehuis sinds enkele jaren als bescheiden museum op zondagmiddag kan worden bezocht. Condorcet werd als enig kind opgevoed in het éénoudergezin van zijn moeder, Marie-Madeleine Gaudry; hij verloor zijn vader na 5 maanden. Deze Antoine, chevalier de Condorcet was militair; diens oudere broer bezat als comte de Condorcet het voorvaderlijke domein, de jongere oom was bisschop. Van het stamslot van de comtes de Condorcet rest een ruïne in het gehucht Condorcet (pop. 389) bij Nyons (Drôme), in het zuid-oosten van Frankrijk op de grens van de Dauphiné en de Provence. ⁴ De geraadpleegde auteurs situeerden meestal, in navolging van Pierre Larousse ⁵ de origine van het geslacht Caritat de Condorcet, al dan niet vóór de vestiging in Condorcet, in (het zuiden van) de Dauphiné. De adeldom sinds 980, waarvan sprake was in de recente biografie van Condorcet door Elisabeth en Robert Badinter, ⁶ en in de daaraan vermoedelijk ten grondslag liggende regionale genealogieën van C.-F.-H. Barjavel ⁷ en van Abbé Jean-Antoine Pithon-Curt, ⁸ blijkt een onhoudbare speculatie: de verbinding van de geslachtsnaam Caritat met het *toponiem* Condorcet dateert uit de 16e eeuw, dwz. van circa 15 generaties later.

Voor de naam Caritat kon via Bernard Vinot ⁹ een geografische verbinding worden gevonden in diens vermelding uit Noord-Franse archieven van Condorcet's patrimonium als: 'Pour toute héritage une rente de 231 livres perçues très irrégulièrement sur quelques habitants d'Orange'. In de Zuid-Franse stad Orange (Vaucluse), 40 km ten westen van Nyons, voerde de naam Caritat naar het sinds 1939 bestaande militaire vliegveld 115 'ORANGE-Caritat', dat is gevestigd op het domein van het nog bestaande chateau Caritat. Dit is het restant van een kasteelboerderij en tiendschuur (ferme et grange) welke naar informatie van de Archives municipales d'Orange voorheen aan de familie Caritat behoorde: drapenieren (lakenhandelaren), stads- en kerkbestuurders te Orange, die met dit

bezit ook het monopolie bezaten van de stedelijke drinkwaterbron. In het genealogische standaardwerk voor de *noblesse* van het prinsdom Orange, door het Nederlandse juristen-echtpaar Leemans-Prins,¹⁰ werd de stamboom van deze patriciërsfamilie - nochtans 'en partie encore hypothétique' - teruggevoerd tot François Caritat [I], voor welke inwoner van Orange de oudste vermelding dateerde van 30 juli 1311; één van zijn zonen bracht het tot bisschop van Orange, terwijl van een ander [II] zowel de excommunicatie wegens overtreding van het kerkelijke renteverbod als de benoeming tot capitaine de la ville d'Orange in het Vaticaanse resp. het stedelijke archief werden opgenomen. De kleinzoon [IV] van deze laatste verwierf rond 1462 de eigendom van de seigneurie van het gehucht Le Pègue bij Valréas in de Vaucluse. Van diens kleinzoon [VI] werd in 1536 voor het eerst de geslachtsnaam als 'de Caritat' vermeld. De verbinding met het toponiem van het 20 km van Le Pègue gelegen gehucht Condorcet kwam in 1564 tot stand, toen diens zoon, de protestant Henry de Caritat [VII] de titel en het bezit van de seigneurie van Condorcet verkreeg uit de nalatenschap van Jean de Poitiers, de vader van zijn echtgenote Sébastienne. Hun zoon Paul [VIII] was onder meer parlementair afgevaardigde van Orange bij prins Maurits van Oranje-Nassau en nadien regent voor de Principauté d'Orange. Zijn wederom katholieke zoon Antoine [IX] verkreeg in 1666 bevestiging van zijn adeldom, en bewoonde evenals kleinzoon Laurent [X] en achterkleinzoon Anthoine [XII] het Château te Condorcet, aldus W. Muusse;¹¹ de tweede zoon van Anthoine, Antoine de Caritat, werd na zijn huwelijk in 1740 met Marie-Madeleine Gaudry tenslotte de vader van de filosoof.

De vrouw van de filosoof baarde een dochter. Via een achterneef van de filosoof, René Antoine Frédéric Guillaume de Caritat [XVI-b], comte de Peruzzis, baron de Barles, seigneur d'Ocelon, kolonel van de Nationale Garde, ridder Legioen van Eer, die na zijn huwelijk met Maria Helena Veugen in 1817 tot aan zijn dood in 1830 op het kasteel Strijthagen (ook genaamd: Huys te Welten) bij Heerlen woonde, werd de mannelijke lijn als 'de Caritat de Peruzzis' nadien in België voortgezet, aldus Muusse, die in de mannelijke lijn van de 'te Languedoc' wonende, oudere achterneef Pierre Antoine Elisabeth marquis de Peruzzis, comte de Condorcet [XVI-a] nog twee in 1807 resp. 1814 geboren zonen vermeldde, zodat het geslacht wellicht ook in Frankrijk werd voortgezet. Niet onvermeld mag blijven dat door de informant van Muusse, de amateur-genealoog Jan Theodoor Janssen te Heerlen, kleinzoon van een dochter van XVI-b, de origine van het geslacht de Caritat werd teruggevoerd tot ene Marc de Caritat, die zich als 'grote en machtige heerser over [...] het land van Keulen' in het jaar 99 had laten dopen en die, na als Christen te zijn vervolgd, zou sterven in het Zuidfranse Arles op de leeftijd van 115 jaar. In de epiloog van zijn in de Stadsbibliotheek te Maastricht bewaarde *typoscript* uitte Janssen in 1975 zijn diepe teleurstelling over de 'zeer summiere, hoogst onvolledige en deels ook foutieve cq. dubieuze beschouwing van het echtpaar Leemans-Prins', dat '[d]e befaamde Nicolas de Caritat (de Condorcet) [...] er als "bladvulling" of als een "doekje voor het bloeden" dan wel

als "paradepaardje" met de haren [had] bijgesleept om zodoende de zaak wat interessanter te maken', met welke diatribe Janssen dan in ieder geval de vroegste vermelding van Condorcet's roepnaam gaf.

2. Wetenschappelijk werk

In plaats van de voor een adellijke telg gebruikelijke militaire of geestelijke carrière, koos Condorcet voor het onzekere, maar uitdagende beroep van verlichtingsfilosoof. Hij gold als de laatste en meest veelzijdige van de Encyclopedisten, met bijdragen op het vakgebied van de wiskunde, van de onderwijskunde en van de politieke en sociale wetenschappen. Het tot dusverre meest uitgebreide bibliografische overzicht van en over Condorcet werd in 1976 gegeven door Keith Michael Baker.¹² Diens opsomming vertoonde nochtans opmerkelijk weinig overlapping met de bibliografie in de uit 1973 daterende, Heidelbergse dissertatie van Rolf Reichardt.¹³ Overzichten van recenter datum werden in 1988 opgenomen in de *Revue de Synthèse* en in *Colloque Condorcet*,¹⁴ en inmiddels werd in 1999 ook het kunst- en cultuurfilosofische oeuvre van Condorcet ontsloten door Dorothee Baxmann.¹⁵

Condorcet werd in 1772 gekozen tot *secrétaire perpétuel* (secretaris 'voor het leven') van de *Académie Royale des sciences* te Parijs, de destijds in Europa toonaangevende natuurwetenschappelijke vereniging, en in 1782 tot lid van de literaire *Académie Française*. Als politiek adviseur nam hij deel aan het eerste grote liberale experiment uit de 18e eeuw, de *top down* liberalisering van de Franse economie in 1774-1776, en als politicus aan het tweede: de *bottom up* liberalisering van de Franse staat in 1789-1793. Voor deze laatste bijdrage verdiende Condorcet nog een ander predikaat, nl. 'the greatest constructive thinker of the French Revolution', aldus het oordeel van de Amerikaanse historica Anne Elizabeth Burlingame.¹⁶

Het wiskundige werk van Condorcet betrof vooral differentiaalvergelijkingen en integraalrekening, op welke gebieden hij ook een twintigtal encyclopedische artikelen schreef. Daarnaast zocht en vond hij toepassingsmogelijkheden voor de nieuwe en veelbelovende waarschijnlijkheidsrekening van o.a. de Bernoulli's, de Moivre, en Laplace.¹⁷ In zijn dissertatie uit 1955 gaf Gilles-Gaston Granger¹⁸ ook een overzicht van het 'asociale' wiskundige werk van Condorcet, vnl. beschouwingen van de bewegingsvergelijkingen van zon, aarde en maan (het drie lichamen probleem), van Jupiter en Saturnus en van vloeistoffen, op welke gebieden hij echter in de schaduw bleef van twee andere *protégés* van zijn leermeester d'Alembert, nl. 'multiplier' Lagrange en 'transformatie' Laplace. Christian Gilain en Christian Houzel¹⁹ bevestigden het oordeel dat in de 19e eeuw was geveld over Condorcet's wiskundige werk: dat het werd gekenmerkt door technische fouten, terminologische slordigheden, onduidelijke formuleringen en door een overdaad aan visie bij een gebrek aan uitvoering. Volgens de Russische

wiskunde-historicus en Euler-autoriteit Adolph Pavlovich Youschkevitch²⁰ was Condorcet de - nagenoeg - eerste gebruiker van het door Euler vanaf 1734 ontwikkelde functiebegrip en van de notatie $f(x)$. Condorcet's belangstelling voor praktische toepassingen bracht hem, uitgaande van botanische classificaties van o.a. Linnaeus (1707-1778), echter ook tot het ontwerp van een numerieke taxonomie voor hiërarchische systemen,²¹ dat nog in 1995 aan de basis lag van het 'Condorcet project' voor het per automaat uit titel en abstract van wetenschappelijke documenten genereren van gestructureerde index-begrippen, van de Technische Universiteit Twente, Knowledge-Based Systems Group, Department of Computer Science.

Mede door zijn bijdrage op het gebied van de waarschijnlijkheidsrekening kreeg de wetenschap in de 18^e eeuw greep op stochastische verschijnselen zoals het menselijk gedrag en het weer. Daarmee werd in principe de kloof gedicht, die - nadat het denken was bevrijd van het klassieke en scholastieke juk doordat Francis Bacon de logische *deductie* had vervangen door de *inductie* op basis van feiten, en Descartes het eigen, bij voorkeur wiskundige bewijs in de plaats had gesteld van het beroep op het gezag van een ander - aan het einde van de 17e eeuw door het succes van Newton's 'nieuwe combinatie' van wiskunde en mechanica was geslagen tussen de fysica en de overige wetenschappen. In deze moderne natuurkunde kon immers uitsluitend het experiment met éénduidig resultaat de waarheid demonstreren, welke methodiek van systematische twijfel echter improductief bleef, indien toegepast op minder eenvoudige objecten van onderzoek, dwz. met méérduidige of minder consequente verschijningsvormen. Zo had Newton zelf in zijn alchemistisch, historisch en astrologisch onderzoek van de bezielde wereld een vruchteloos gebruik gemaakt van de systematische en rationele aanpak, waarmee hij in de fysica zelfs de onzichtbare hand van God had kunnen ontdekken, die via de zwaartekracht de dode materie ordende.²² Aan de andere kant van de kloof kon bijvoorbeeld de economist abbé Ferdinando Galiani in 1750 niet anders dan theoretiseren, dat wat de zwaartekracht was voor de natuurkunde, voor de mens de begeerte was naar winst of naar een gelukkig leven.²³

Naast dit praktische manco was bovendien uit de sceptische beschouwingen van David Hume gebleken, dat de mechanistische natuurinterpretatie in kennistheoretisch opzicht tekort schoot: ook feiten en causaliteiten waren niet méér dan waarschijnlijkheden. Condorcet nu betoogde dat aan variabele observaties net zo goed wetmatigheden ten grondslag konden liggen, en dat bovendien absolute zekerheid hooguit kon bestaan in de - kunstmatige - wiskunde en in de logica, en zelfs dan alléén als van een wetmatig menselijk redeneervermogen werd uitgegaan.²⁴

Aan de basis van deze 'sensualistische geloofsbelijdenis' [Granger, p.25] van Condorcet lag het door d'Alembert en Turgot in de *Encyclopédie* geformuleerde onderscheid tussen de *absolute* zekerheid van de wiskunde, immers 'per definitie' gedacht, rationeel aantoonbaar en louter afhankelijk van 'the constant operation

of the mind and the accuracy of the memory' [Baker, p.182], en de *waarschijnlijke* zekerheid van de 'physical and moral sciences', die immers afhankelijk was van onze (innerlijke en zintuiglijke) waarneming van uitwendige objecten. De 'substantie' van deze objecten was sinds Locke, Berkely, Condillac en Hume van twijfelachtig allooi geworden, want gefundeerd op het metafysische postulaat van een bestendige ordening van geestelijke en stoffelijke verschijnselen. Met zijn scepsis had Hume bovendien ook het andere grondbegrip van de kennisleer gedemonteerd: het causaliteitsbegrip, de stap van het nog waarneembare 'na elkaar' naar het 'ten gevolge van elkaar', die als een niet op uiterlijke waarneming berustende innerlijke impressie onderhevig kon zijn aan dwalingen, zoals het herinneringsbedrog. Terwijl Hume de op louter voorstelling en niet op waargenomen feiten gebaseerde wiskunde nog van deze causaliteitskritiek had uitgesloten, was Condorcet van mening dat ook de absolute zekerheid van het wiskundige denken moest worden genuanceerd. Als opeenstapeling van 'bewezen' stellingen vertrouwde de wiskunde immers op de stabiele, foutloze werking van het geheugen: absoluut waar was daarom alleen de op zeker moment in de geest aanwezige 'intuïtief' begrepen stelling [Baker, p.181], en zo'n aan het moment gebonden absolute zekerheid kon geen maat zijn voor wetenschapsbeoefening. Om de daarmee dreigende 'sceptische verlamming' te vermijden, probeerde Condorcet om zekerheid te kwantificeren door een subjectieve, psychologische herinterpretatie van het waarschijnlijkheidsbegrip: waarschijnlijkheid had niet op de dingen zélf betrekking, maar op onze onzekere kennis van zaken. Er was daarom ook geen verschil tussen de waarschijnlijkheid van een toekomstige gebeurtenis en van een verleden gebeurtenis: in beide gevallen was er sprake van een meta-fysieke, en niet van een fysieke mogelijkheid. Zelfs natuurwetenschappelijke feiten waren uiteindelijk slechts mogelijkheden, en de rationele kennis van de (deïstische) alwetende intelligentie, voor wie het heelal één groot feit was, was principieel onbereikbaar. Hierdoor kon de waarschijnlijkheidsrekening in principe op elk vakgebied worden gebruikt, en voor alle uitspraken die niet met zekerheid konden worden bewezen. Met een onderscheid tussen de zekerheid van een wetenschap (de mate waarin daardoor verschijnselen worden voorspeld) en de zekerheid van de resultaten van die wetenschap (de betrouwbaarheid van de voorspelling), kon Condorcet tenslotte betogen dat de geesteswetenschappen net zo betrouwbaar konden zijn als de natuurwetenschappen.

In de *mathématique sociale* konden met behulp van de kansrekening en de statistiek dezelfde soort deductieve, causale verklaringen worden gegeven als in de moderne natuurkunde,²⁵ waardoor de eenheid van de wetenschappen - en van de *Académie* - bewaard bleef, en Newton ook voor de beoefenaren van de economische wetenschap het na te streven voorbeeld kon worden. Zo luidde het motto dat Baker voor zijn tweede hoofdstuk [*The language of science*, p.85] aan de *Esquisse* ontleende: 'This advance of the physical sciences [...] could not be observed without enlightened men seeking to follow it up in the other sciences; at

each step it held out to them the model to be followed'. Weliswaar, zo vervolgde Condorcet deze opmerking in de *Esquisse*, zouden deze natuurwetenschappelijke inzichten ook *in abstracto* langs metafysische weg verkregen kunnen zijn, maar het grote voordeel van de natuurwetenschappelijke methode was, dat de aan de theorie ten grondslag liggende feiten meteen ook dienden ter illustratie van de theorie.

Modellering naar het natuurwetenschappelijke voorbeeld was in Condorcet's visie voor de politieke economie bovendien van essentieel belang, aldus Eugène Caillaud: ²⁶ 'Dans les sciences physiques, écrivait Condorcet, on convient [convenir de: getuigen van] sans peine de son ignorance; [...] il suffit que les gens éclairés conviennent d'une vérité pour que le reste la croie et la professe. Il n'en est pas de même de l'économie politique. Chacun s'y croit juge; on n'imagine pas qu'une science qui n'emploie que des mots de la langue usuelle ait besoin d'être apprise; on confond le droit social d'avoir un avis sur ce qui concerne la société, avec celui de prononcer sur la vérité d'une proposition, droit que les lumières seules peuvent donner. Connaître la vérité pour y conformer l'ordre de la société, telle est l'unique source du bonheur public. Il est donc utile, nécessaire même d'étendre les lumières et surtout de les répandre.' De werkwijze van Newton diende ook tot voorbeeld aan de grondlegger van de economische wetenschap, Adam Smith, aldus Deborah A. Redman ²⁷ en Charles M.A. Clark: ²⁸ 'When we compare Smith's general mode of conceptualizing with Newton's system we find many similarities, enough for us to conclude that Smith used Newton's system as a model to emulate [...]. Smith's objective was to discover the natural laws of the social universe [...]. It was easy for men of the eighteenth century to make this mistake, because their historical perspective was so short, and their knowledge of cultures other than their own so limited, that they could cheerfully identify the intellectual habits of a western European in their own day with the intellectual faculties bestowed by God upon Adam and his progeny'. ²⁹ De persistentie in deze modelkeuze werd door Clark overigens niet zonder bezwaar geacht: [p.172] 'economists [are] imitating outdated physics [...] they hold as the scientific ideal a method natural scientists have since abandoned'; [p.174] 'A successful case has not yet been made [for the Enlightenment belief] that there exists either material or formal correspondence between natural and social phenomena to justify the social sciences using the natural sciences as a model and as a source of concepts to be displaced [...]. [Nor was the attempt by Walras] to argue that the similar structure of the equations used in economics and astronomy and mechanics [...] [are sufficient] justification for treating economics as a physio-mathematic subject [...] [as] the similarities Walras found were there because he put them there [...] [and] his reconstructed economy bears very little resemblance to any actual economy'; [p.178] 'The most damaging effect of viewing the social universe as analogous to the natural is that it has allowed the social theorist, as well as political leaders, to escape from taking responsibility for society's problems and to allow economic actors to escape responsibility for their actions'.

Van Newton's *mathematical reasoning* was in het evenwichtsmodel van Smith echter nog geen sprake: na aanzetten van onder meer Cournot (1838) en Gossen (1854) werd de *mathématique sociale* pas duidelijk zichtbaar in de economische wetenschap rond 1870, toen met het *grensnut* ook de wiskunde vaste voet kreeg in de als dan neo-klassieke economische theorie. Dat Condorcet - die bij Clark niet werd genoemd - toen niet als methodologische voorouder van de economische wetenschap werd aanvaard, resulteerde wellicht uit de omstandigheid, dat hij destijds al via Saint-Simon en August Comte was uitgeroepen tot voorvader van de concurrerende 'koningin der sociale wetenschappen', de positivistische sociologie, waarin overigens nadien wel kwantitatieve onderzoeksmethoden werden toegepast, maar waarin nimmer mathematische modelbouw plaatsvond; zie Johan Heilbron ³⁰ voor een recente creditering van Condorcet's aandeel in het ontstaan van de sociale wetenschappen.

Van Condorcet's bijdragen aan de *mathématique sociale* verscheen een bloemlezing als: *Condorcet: Mathématique et société: choix de textes et commentaire par Roshdi Rashed*, Paris, 1974, met daarin onder meer [pp.106-112] Condorcet's artikel uit de *Encyclopédie méthodique* over de *arithmétique politique*. In een uitgebreide inleiding zette Rashed Condorcet's benadering af tegen het eerdere, praktische gebruik van de kansrekening voor actuariële en juridische vraagstukken, zoals in de *Dissertation sur l'usage de l'art de conjecture dans le droit* uit 1709 van Nicolas Bernoulli, waarin de kansrekening werd gedemonstreerd als een instrument in de erfrechtspraktijk voor de vaststelling van een rechtsvermoeden van overlijden wanneer iemands bestaan onzeker was, en voor de rechtvaardige verdeling van een erfenis wanneer aantal en geslacht van de nog ongebornen nakomelingen van de zwangere weduwe onzeker waren. Naar bevinding van Granger [pp.138-139 en p.161] had de *mathématique sociale* - immers: prématuur, machteloos, verstrikt in een onderontwikkeld en te bewerkelijk rekenapparaat en met een gebrek aan statistische data - voornamelijk de vindingrijkheid van Condorcet's grote geest aangetoond. Als profetie van de (sociaal-)wetenschappelijke revolutie was de *mathématique sociale* echter ook een mijlpaal in de geschiedenis van de sociale wetenschappen. Voor Giorgio Israel ³¹ had Condorcet geen rol van betekenis voor het ontstaan van de op Cournot en Walras terug te voeren mechanistisch-wiskundige economie; in Israel's optiek was de enige implementatie van Condorcet's *mathématique sociale* de *arithmétique politique* van E.E. Duvallard de Durand, met in 1796 diens op de waarschijnlijkheidsrekening gebaseerde analyse van de mortaliteitsreductie door pokkenvaccinatie en in 1797 diens actuariële-wiskundige beschouwing van annuïteiten en sterftetabellen; de *arithmétique politique* zou in Frankrijk na 1814 zijn uitgestorven, omdat deze tak van wetenschap door de sectie wis- en natuurkunde van de 'gerestaureerde' *Académie des Sciences* wegens de ideologische, dwz. revolutionaire, connotatie niet als zelfstandige discipline werd aanvaard. Door deze discontinuïteit kon

Condorcet tenslotte ook bezwaarlijk worden beschouwd als een erflater van de actuariële wetenschap en econometrie, in welke gedaante de *arithmétique politique* in 1929 in Nederland werd herboren, toen de wis- en natuurkundige Jan Tinbergen begon met het formuleren en oplossen van wiskundige modellen van economische problemen.

In de rationele onderwijskundige visie van Condorcet diende volksoopvoeding, waarin begrepen 'gewoon' onderwijs en burgerschapskunde, via de daardoor 'verlichte' publieke opinie het hoge doel van de Vrijheid. Condorcet's visie op volksoopvoeding en onderwijs werd o.a. neergelegd in het in 1792 verschenen *Rapport et projet de décret sur l'organisation générale de l'instruction publique, présentés à l'Assemblée nationale, au nom du Comité d'instruction publique* [in: *Oeuvres de Condorcet*, VII], en recent afgedrukt in het verslag van het *symposium* dat ter gelegenheid van de 200ste verjaardag van de Eerste Franse Republiek op 8 december 1992 aan de Sorbonne werd gewijd aan *La leçon de Condorcet: une conception oubliée de l'instruction pour tous nécessaire à une république*.³² Recent verscheen ook een heruitgave van zijn uitgebreidere uiteenzetting uit 1790 ten behoeve van de beraadslagingen in het parlementaire *Comité d'instruction publique*.³³

Op onderwijsgebied stond Condorcet op de schouders - en op de tenen - van voorgangers en tijdgenoten, die het door Montesquieu ontdekte politieke instrument 'onderwijs' wilden inzetten ter bevordering van gemeenschapszin (Duclos), vaderlandsliefde (Coyer), vernieuwing van de monarchie (Turgot), volksoontwikkeling (Voltaire), nationale welvaart (La Chatolais), persoonlijke groei (Rousseau) en van het besef van natuurlijke orde (Le Mercier de la Rivière), aldus Baker [pp.285-303]. Naar de omschrijving van Coutel en Kintzler [p.42] was de originaliteit van Condorcet daarbij: 'de garder les exigences initiales de chacune de ces conceptions antagonistes mais d'éviter certaines de leurs conséquences. L'instruction publique s'adresse à tous mais aussi à chacun; elle est publique mais non collectiviste, monopolistique ou patriotique; elle s'adresse à la raison de chacun mais dans un contexte institutionnel'. Als 'consistent radical' had Condorcet in zijn pleidooi voor universeel onderwijs niet de kosten voor ouders en staat, maar de baten van opvoeding en onderwijs voor ogen, aldus Peter Gay,³⁴ en dan vooral de collectieve baten: 'die Zielrichtung des Condorcetschen Erziehungskonzept' was niet het recht van de burger op onderwijs, maar de plicht van de samenleving tot 'staatsbürgerliche Erziehung' van de *citoyen*, aldus Horst Dippel,³⁵ want [Burlingame, p.149] 'with a body of perfected and enlightened citizens, the State became the natural free expression of their correlated Life and Will'.

Condorcet was van mening dat mensen van nature over per individu verschillende, willekeurig toebedeelde talenten beschikten, maar tezelfdertijd wel gelijke rechten moesten behouden. Condorcet bedoelde hier zowel mannen als vrouwen: hij was de eerste auteur die gelijke politieke rechten voor beiderlei geslacht voorstond, aldus Robert Niklaus.³⁶ In 1790 stelde Condorcet in zijn

artikel *Sur l'admission des femmes au droit de cité* [in: *Oeuvres de Condorcet*, X, pp.122-129] dat de rechten van mannen zouden berusten op hun vermogen tot zedelijk handelen en denken, en dat vrouwen over dezelfde vermogens zouden beschikken, zodat mannen en vrouwen dus ook dezelfde rechten zouden moeten bezitten. Eenzelfde logische deductie leidde hem eerder tot de conclusie dat mensenrechten zouden gelden voor iedereen, of voor niemand, en dat wie een ander deze rechten betwistte op grond van religie, kleur of geslacht, ze dus aan zichzelf ontzegde.³⁷ In 1791 verkondigde Condorcet in de eerste van zijn *Cinq mémoires sur l'instruction publique* [Coutel en Kintzler, p.103] de opvatting dat als meisjes en jongens zonder scheiding der geslachten hetzelfde onderwijs zouden volgen, hierdoor bij de jongens in plaats van competitiedrift en afgunst een gemeenschapszin zou worden bevorderd, immers: 'La vie humaine n'est point une lutte où des rivaux se disputent des prix; c'est un voyage que des frères font en commun, et où chacun employant ses forces pour le bien de tous'. Door openbaar onderwijs, inhoudelijk ongebonden en seculier,³⁸ gratis en voor iedereen toegankelijk, maar onverplicht,³⁹ en naar aanleg, interesse en eindniveau gedifferentieerd, zou een vrije toetreding tot de maatschappelijke elites kunnen worden gegarandeerd. Hierdoor zou worden verhinderd dat, zoals in de geschiedenis steeds het geval was geweest, opnieuw een kennismonopolie kon ontstaan, zoals van priesters, advocaten, artsen en zakenlieden, welk monopolie niet alleen aan minder begaafden hun politieke invloed ontnam,⁴⁰ maar bovendien de verbreiding en vooral ook de verdieping van 'wetenschappelijke' kennis zou belemmeren, waarop de vooruitgang van de beschaving uiteindelijk was gebaseerd. En aangezien onwetendheid de 'moeder van de slavernij' was, zou 'scholing voor iedereen' hopelijk verhinderen dat de democratie zou verkeren in een *despotisme de l'ignorance*: alfabetisering en drukpers zouden immers elke tirannie ontmaskeren.⁴¹

Voor zijn vooruitgangsidee genoot Condorcet in de beschavingsgebieden van de 19^e eeuw ruime bekendheid: als een lichtpunt in de zee van pessimisme, die - behalve door de feiten - werd gevoed door exponenten van de *dismal science* zoals Malthus, Ricardo, Jevons, Marx en Spencer.⁴²

Bij politieke filosofen⁴³ geniet Condorcet nog enige bekendheid voor zijn wetmatige vooruitgangsgeloof,⁴⁴ dwz. voor zijn idee van een onomkeerbare, voortgaande, onvermijdelijke en gerichte ontwikkeling van rationele kennis in een sociale evolutie, met praktijktoetsing als selectiemechanisme en boekdrukkunst als *vector* voor verspreiding, accumulatie, conservering en versnelling.⁴⁵ Ook zijn radicaal-liberale opvattingen krijgen nog wel aandacht. Zo noemde de liberale filosoof Isaiah Berlin, die Verlichtingsdenkers in het algemeen al prees voor hun tot dusverre unieke intellectuele kracht, oprechtheid, luciditeit, moed en onbaatzuchtige waarheidsliefde, Condorcet zelfs 'een van de beste mensen [...] die ooit geleefd hebben',⁴⁶ welke opvatting spoorde met het beeld dat Elisabeth en Robert Badinter in hun biografie van zijn politieke personage hebben geschetst.

Condorcet schreef uitsluitend in de Franse taal, hetgeen wel aan de wereldwijde bekendheid met zijn werk in de weg heeft gestaan,⁴⁷ maar niet aan een voortdurende bekendheid van zijn persoon in de westerse wereld, en dan vooral als de naamgever van de Condorcet *voting paradox* en van het Condorcet *jury theorem*. Zo berustten ook de hoge scores van m.n. Australië en Italië voor de *query* 'Condorcet' op het Internet nagenoeg geheel op beschouwingen van deze onderwerpen. Condorcet's naam is in Frankrijk, behalve aan een 10-tal middelbare scholen, waaronder het *Lycée Condorcet* te Parijs (sinds 1870), en aan een lege tombe in het Panthéon (sinds 1989), vanaf 1987 verbonden aan de *Cercles Condorcet*, een 60-tal debatingclubs in Frankrijk en overzeese gebiedsdelen. Deze poging om de verdraagzaamheid onder de Franse bevolking te bevorderen, was een initiatief van de Franse vereniging voor 'voortdurende volksontwikkeling', de in 1866 opgerichte *Ligue Française de l'Enseignement*, die in 1882 haar primaire doel realiseerde van verplicht, gratis, openbaar en niet-religieus onderwijs, en die sindsdien uitgroeide tot een conglomeraat van 38.000 republikeinse burgerschapsverenigingen met 2.6 miljoen leden. Door de Canadese pendant van de Ligue, de *Mouvement laïque québécois*, werd in 1993 een *Prix Condorcet* ingesteld, tot bevordering van de gewetensvrijheid en van *l'avancement de la laïcité*, dwz. de privatisering van godsdienst. De Franse *Parti Socialiste* doet onder de naam *Centre Condorcet* aan kadervorming.

Het meest recente overzicht van Condorcet's wetenschappelijke werk was van de hand van Keith Baker, een Engelse historicus die in Chicago doceerde. Ter gelegenheid van de *bicentenaire de la Révolution Française* verscheen hiervan weer een - nog verkrijgbare - Franse vertaling door Michel Nobile, met een inleiding van François Furet, als: K.M. Baker, *Condorcet, raison et politique*, Paris, 1988. Het niet-mathematische werk van Condorcet is vnl. te vinden in de *Oeuvres de Condorcet* uit 1847-1849, waarvan in 1968 een fotomechanische herdruk verscheen bij Friedrich Fromann Verlag (Günther Holzboog) te Stuttgart-Bad Cannstatt. Volgens McLean & Hewitt [p.79] wordt een derde uitgave van het verzamelde werk overwogen.

De biografische aantekening in de *Oeuvres de Condorcet* uit 1847-1849 was van 'M.F. Arago, secrétaire perpétuel de l'Académie des Sciences', dwz. Dominique François Jean Arago (1786-1853). Deze Franse astronoom en wis- en natuurkundige is vooral nog bekend als de uitvinder van de polariscoop en de polarimeter. Ter monumentale herdenking van de 200e geboortedag van Arago werd door Jan Dibbets in Parijs in 1994 een wandeltraject van 135 bronzen medaillons met de naam Arago uitgezet over de meridiaan van Parijs: Arago leverde in 1806-1809 een beslissende bijdrage aan de meting van een kwartkwadrant van deze imaginaire lijn ter bepaling van de standaardmeter, de *mètre étalon*, aldus Philip Freriks.⁴⁸ Als langjarig Kamerlid was Arago voorstander van sociale hervormingen, van persvrijheid en van de toepassing van wetenschap voor de technologische vooruitgang; tijdens de revolutie van 1848 was hij als kortstondig Minister en Staatshoofd verantwoordelijk voor de

afschaffing van de slavernij in de Franse kolonies. Wegens zijn combinatie van uitstekend technisch natuurkundig onderzoek en van hartstochtelijke maatschappelijke betrokkenheid werd Arago bij de oprichting in 1970 van de Natuurkundige Studievereniging van de (thans) TU-Twente tot 'beschermheilige' verkozen.

Over persoon en aandeel van de andere auteur bestaat onduidelijkheid. Met het auteursmerk van de *Oeuvres de Condorcet*, 'publiée par A. Condorcet-O'Connor, Lieutenant-Général [...]' werd volgens Baker [p.487] geduid op de schoonzoon van Condorcet, de Ierse generaal Arthur O'Connor, die in 1807 op 40-jarige leeftijd was getrouwd met Condorcet's toen 17-jarige dochter Eliza [of Elisa; voluit: Alexandrine Louise Sophie]. Nochtans had deze laatste volgens Baker het initiatief genomen voor de uitgave en ook veel van het werk verzet. Voor zover andere auteurs daaraan aandacht schenken, schrijven deze evenwel het auteurschap toe aan de schoonzoon, met uitzondering echter van de Badinters [p.699], die zonder verdere verklaring het auteursmerk van de *Oeuvres de Condorcet* gaven als: 'éd. de F. Arago et Mme. O'Connor', van McLean & Hewitt [p.31] en van Edward Goodell.⁴⁹ De als Ms 840, folio 20 in de *Bibliothèque de l'Institut de France* te Parijs aanwezige, handgeschreven aantekeningen, die de dochter gedurende de jaren 1840 aan Arago deed toekomen, onderschrijven de opvatting van Baker en Badinter.⁵⁰ Daarmee trad de - verder op de achtergrond gebleven - dochter dan in het voetspoor van haar moeder: in 1804 (l'an XII) was te Brunswick en Parijs al een eerdere, minder volledige uitgave in 21 delen verschenen van de *Oeuvres complètes de Condorcet*, geredigeerd door A.A. Barbier, P.G.J. Cabanis, D.J. Garat en Sophie Grouchy de Condorcet; hiervan is een fraai exemplaar aanwezig in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen. Cabanis was de echtgenoot van Sophie's zuster Charlotte, medicus en lijfarts van de econoom Mirabeau, senator, lid van de *Académie Française* en auteur van onder meer een psycho-fysiologische studie naar de relatie tussen lichaam en geest, *Traité du physique et du moral de l'homme* [zie over deze *ideologue* Baker, p.37, en vooral Heilbron, passim]; Garat was advocaat en journalist en een oom van Sophie. De feitelijke redactie zou door Cabanis en Grouchy zijn verricht, aldus Boissel [p.252], die in zijn sterk anekdotische biografie de weduwe Condorcet markant neerzette met het ook elders wel gegeven verhaal, waarin Sophie in 1800 bij een bezoek aan de Senaat in de wandelgangen Napoleon tegenkwam, die zei dat hij het niet op prijs stelde dat vrouwen zich in de politiek mengden, waarop zij zou hebben geantwoord dat het toch voor de hand lag dat in een tijd, waarin vrouwen werden onthoofd, deze ook graag wilden weten waarom [p.244]: 'Certes, cependant il est bien naturel qu'à une époque où on leur coupe la tête, elles aient envie de savoir pourquoi'. De broer van Sophie was maréchal Emmanuel de Grouchy, aan wiens afwachtende houding: 'J'attends les ordres', volgens Napoleon het verlies van de slag bij Waterloo te wijten was, omdat de maarschalk verzuimde de Franse rechterflank te beschermen tegen het door hem met eenderde deel van de Franse troepen

achtervolgde Pruisische leger onder Blücher: [p.274] 'A Waterloo, j'aurais gagné cette affaire sans son imbécillité'; de minnaar van Sophie, de filoloog Claude Fauriel, was de favoriet geweest van de dochter van Necker, madame de Staël.

Als tweede co-auteur van het verzameld werk was Arthur Condorcet O'Connor, anders dan zijn eega, ook bibliografisch niet zonder gewicht: de catalogi van de *Bibliothèque national de France* en van de *British Library* vermelden van zijn hand, behalve het verzameld werk van Condorcet, nog enkele pamfletten, brochures en boeken over Ierland en Groot-Brittannië, een 'Lettre au Général Lafayette, sur les causes qui ont privé la France des avantages de la révolution de 1830, Paris, 1831',⁵¹ alsmede 'Monopoly, the cause of all evil, by Arthur Condorcet O'Connor, Paris, 1848, 3 vol. in-8°'.⁵² Zijn 'levenswerk' ontving, aldus Gilbert Faccarello [*Colloque Condorcet*, p.147, n.21] een 'long compte rendu [...] laudatif' in de *Journal des économistes* van 1 mei 1850: 'M. Condorcet O'Connor est un vieil ami de la liberté, qui a voulu rassembler, à la fin d'une longue carrière, tous ses griefs contre le monopole. On ne s'étonnera donc pas de la longueur de l'ouvrage qu'il vient de publier'. Over deze schoonzoon bestaan enkele biografische aantekeningen, waaronder die van H. Fisquet⁵³ en van Richard Hayes,⁵⁴ met de volgende strekking: Arthur O'Connor was een - protestantse - nazaat van de laatste soevereine koning van de Ierse deelstaat Connaught, Roderick O'Connor (1116-1198). Hij werd in 1767 [Fisquet] of 1763 [Hayes] geboren te Bandon (Cork, Ierland). Een van zijn broers kreeg als leider van het paramilitaire genootschap *Defenders* in 1795 de doodstraf voor een poging om in navolging van de Amerikaanse Revolutie en met behulp van Frankrijk de Ierse onafhankelijkheid te vestigen. Zelf werd O'Connor in 1795 als lid van het Ierse, koloniale parlement wegens kritische uitlatingen tegen het beleid van de Engelse onderkoning, waaronder een 'Speech upon the question of catholic emancipation', zonder proces voor 6 maanden geïnterneerd. Na zijn vrijlating trad hij toe tot de *Society of United Irishmen*, een republikeinse onafhankelijkheidsbeweging op niet-confessionele grondslag. Voor deze beweging verwierf O'Connor daadwerkelijke Franse steun voor de - mislukte - Ierse opstand van 1798, waaraan hij zelf niet deelnam, omdat hij inmiddels - na van hoogverraad te zijn vrijgesproken - tot internering in Schotland en tot eeuwigdurende verbanning uit Ierland was veroordeeld. Wegens de voortdurende oorlogstoestand tussen Frankrijk en Engeland (inmiddels United Kingdom, nadat het als Groot-Brittannië in 1800 Ierland had ingelijfd) werd hij pas in 1802 na de kortstondige Vrede van Amiens vrijgelaten, waarna hij 'fut jeté sur les côtes de Hollande'. In Parijs kreeg hij in 1804 van Napoleon eerst als generaal de leiding van de Ierse brigade, maar werd daarna op non actief gesteld toen van invasie van Ierland werd afgezien. Nadat hij in 1807 was getrouwd met de enige dochter van Condorcet, werd hij in 1808 *agriculteur* op een landgoed te Bignon (thans Bignon-Mirabeau in de Loiret tussen Nemours en Auxerre), dat van de economist Mirabeau was geweest. Hij werd in 1818 tot Fransman genaturaliseerd en hij overleed te Bignon in 1852.

Van de werken van Condorcet werden er twee in het Nederlands vertaald.⁵⁵ Zijn beroemdste werk, de *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, een herinterpretatie in 9 stadia van de vooruitgang in de menselijke geschiedenis en een lofzang op de apotheose van het 10e stadium, de Verlichting en de Franse Revolutie, werd in 1802 vertaald als de *Schets van een historisch tafereel der vooruitgang van 's menschen geest*.⁵⁶ Behalve in het Nederlands werd de *Esquisse* o.a. ook vertaald in het Engels, als *Sketch of a historical tableau on the progress of the human mind* [New York, 1955] en in het Duits, als *Entwurf einer historischen Darstellung der Fortschritte des menschlichen Geistes* [Frankfurt am Main, 1963]; in het Frans werd de *Esquisse* laatstelijk in 1988 herdrukt in een nog verkrijgbare pocketuitgave. Dankzij Nicolas Rieaucou [Université d'Amiens; panoramix.univ-paris1.fr/chpe] is de *Esquisse* bovendien op Internet beschikbaar, in de uitgave 'dite Prior-Belaval, parue à Paris, chez Vrin, en 1970'. Thurlings [p.118] gaf de volgende tekening van de *Esquisse*: 'als de natuurwetten, onafhankelijk van de vraag of de mens haar bestaan en haar werking reeds heeft onderkend, altijd werkzaam zijn, waarom zouden er dan geen soortgelijke wetten zijn voor de ontwikkeling van de geestelijk-zedelijke vermogens van de mens, en waarom zou het dan niet mogelijk zijn om aan de hand van de geschiedenis het toekomstig lot van de mensheid uit te stippelen?'. Peter Gay [p.122] concludeerde dat de *Esquisse* zowel testament als karikatuur van de Verlichting was: 'rationalism run riot, dominated by a simple-minded faith in science that confuses, over and over again, the improvement of techniques with advances in virtue and happiness'. Nisbet [p.211] plaatste Condorcet's realistische visie op 'vrijheid en gelijkheid' tussen Turgot, J.S. Mill, Hayek en Milton Friedman: bij Condorcet zullen allen de vrijheid genieten, wordt ongelijkheid overal beperkt tot wat nuttig is in het algemeen belang, en zal een steeds voortdurende verbetering geschieden van de morele en materiele levensomstandigheden, ofschoon [*Esquisse*, 1970, p.211] 'er altijd ongelijkheid zal blijven door natuurlijke en noodzakelijke oorzaken, en het zou absurd zijn die te willen vernietigen, en dat van die ongelijkheid zelfs niet alle gevolgen kunnen worden weggenomen, zonder groter bronnen van ongelijkheid te slaan, en de rechten van de mens ernstiger en rampzaliger aan te tasten'. Joseph Schumpeter [*History of economic analysis*, London, 1972⁸, pp.442-443] oordeelde de *Esquisse*, dwz. 'the intellectual Evolutionism of Condorcet and Comte [...] the last word in simplicity', met als tegenwerping dat 'it fails because it postulates what it is to explain. [...] If we attribute, say, modern positivism or the modern airplane to the progress of the human mind, we have evidently not done much toward their explanation. In fact, we have done nothing: we have only renamed the problem. If, in order to remedy this, we appeal to the perfectibility of the human mind, we have still done nothing: we have only postulated the solution. And if, recognizing this, we introduce additional factors of explanation, for example, biological ones, we have left the moorings of intellectual evolutionism'.

Een kleiner werk van Condorcet, een radicale veroordeling van de slavernij uit 1781, werd nog in 1989 in het Nederlands vertaald, als 'prachtig voorbeeld van wat de Verlichting aan moderne maatschappijkritiek heeft voortgebracht', en, zo wordt hierna in de Appendix 3 van de voorliggende studie nog eens onderstreept, van de traagheid waarmee het Licht de Duisternis verdrijft.⁵⁷

3. De Homo Suffragans

Tegenwoordig geniet Condorcet voor enkele van zijn bijdragen aan de politieke en sociale wetenschappen nog enige bekendheid en - soms - waardering bij politicologen en economen, en dan vooral voor zijn ontdekking van de *Homo Suffragans*.⁵⁸ Dit is het ideaaltypische individu, dat de aggregatie van individuele voorkeuren niet zoals de *Homo Œconomicus* van John Stuart Mill aan de markt kan overlaten. De rationele kiezende mens is voor de formulering en bijstelling van de sociale welvaartsfunctie aangewezen op het alternatief van een politiek proces, dat wordt gevoed door een rationeel kiesstelsel, en voor de correctie van afwijkend gedrag op een rechtspraktijk, die wordt gevoed door rationele beslissingen. Om absurde, perverse, gemanipuleerde, of valse uitkomsten van die besluitvormingsprocessen te herkennen en te vermijden, ontwierp Condorcet daarvoor nieuwe spelregels, want de regels bepalen immers de uitkomst van het spel.⁵⁹

Van een waardering als 'klassiek' econoom is echter niet of nauwelijks sprake: zo werd Condorcet door H. Moulin en H.P. Young [lemma *Condorcet*, in: *The New Palgrave, a dictionary of economics*, ed. by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, London, 1987², deel 1, pp.566-567] niet als econoom, maar als een wiskundige en filosoof beschouwd, wiens 'findings have strongly influenced modern social choice theorists (e.g. Arrow, Guilbaud and Black) and still play a central role in many of its recent developments'. Schumpeter [1972, p.135, n.22] oordeelde Condorcet's bijdrage aan de economische wetenschap niet memorabel 'The Marquis de Condorcet [...] roamed over almost all field of science and policy. Among other things, he was a trained mathematician; his ventures in the application of the calculus of probabilities to legal and political judgments, though not wholly felicitous, gave an important impulse; he propagated 'natural rights', popular sovereignty, and equal rights for women, and was a great hater of Christianity - in all of which, ardor completely extinguished his critical faculty. His contributions to economics are not worth mentioning'. Bij Murray N. Rothbard [*Economic thought before Adam Smith: an Austrian perspective on the history of economic thought*, Cheltenham, 1995, vol.I, pp.478-ff.] fungeerde Condorcet als de '*laissez-faire* liberal and close friend and biographer of Turgot' die als 'individualist and a libertarian, a firm believer in free markets and in the rights of private property' weliswaar ten voorbeeld had gestaan aan Smith's leerling en biograaf Dugald Stewart, maar die ook de inspirator was geweest van

het 'utopian belief in the perfectibility of man' van Godwin, 'the world's first anarcho-communist'. Mark Blaug [*Economic theory in retrospect*, Cambridge, 1997⁵, p.65.] en Louis J. Zimmerman [*Geschiedenis van het economisch denken*, 6^e druk, Den Haag, 1963, pp.64-66; alsmede: *Politieke economie van Plato tot Marx*, Groningen, 1987, passim] noemden Condorcet alleen in verband met de bevolkingstheorie uit het *Essay on population* van dominee Malthus, waarin deze zich o.a. keerde tegen de optimistische visie uit de *Esquisse*. Door F. Broekman [*Geschiedenis van het economische denken*, Utrecht, 1991] werd Condorcet niet genoemd. J.J. Klant [*Het ontstaan van de staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen, 1988; p.143] noemde behalve de *Esquisse* en de bijdrage aan welvaart- en speltheorie, ook Condorcet's voorspelling van de econometrie, dwz. 'een sociale wiskunde'. Deborah Redman [*The rise of political economy as a science; methodology and the classical economist*, London, 1997, pp.141-142] noemde Condorcet alleen als exponent van het Franse Verlichtingsdenken, waarin het door de natuurlijke rationaliteit voortgebrachte maatschappelijke evenwicht tevens als een optimum werd beschouwd. Condorcet's notie [in *Sur l'impôt progressif* uit 1793] van de determinering van zo'n optimum door toenemende kosten en/of afnemende baten van openbare uitgaven was de belangrijkste inzicht in de aantekening over Condorcet van Gilbert Faccarello [in: Heinz D. Kurz & Neri Salvadori (eds.), *The Elgar companion to classical economics*, vol.I, pp.184-187], waarin het overigens onbesproken *Monopole et Monopoleur* tot de belangwekkende teksten van Condorcet werd gerekend. Faccarello eindigde zijn aantekening met de inspirerende verzuchting dat 'The main problem in studying Condorcet is access to his texts'.

4. Het Jury theorema van Condorcet

Het *jury theorema* was de wiskundige bijdrage van Condorcet aan de rationele hervorming van het Franse straf- en strafprocesrecht, waarop na enkele geruchtmakende, 'infame' doodvonnissen (Lally, Calas, La Barre, Sirven) vanaf 1770 was aangedrongen in o.a. Voltaire's *Essai sur les probabilités en fait de justices*.⁶⁰ Condorcet raakte bij dit onderwerp betrokken toen hij in 1774 op aansporing van Voltaire deelnam aan de poging om de posthume revisie te bewerkstelligen van het proces tegen de blasfemist La Barre en diens naar het buitenland ontkomen medescholier. Aan deze vergeefse onderneming hield Condorcet, net als Voltaire, een levenslange rancune tegen rechtbanken en rechters over, aldus Elisabeth Badinter [in de inleiding *L'hommage d'un fils* bij de heruitgave van Condorcet's *Vie de Voltaire*, Paris, 1994, p.14].

Met het argument dat gerechtigheid de zaak was van iedereen, zette Condorcet zich in 1785 - en nu met succes - in voor de revisie van het vonnis tegen drie wegens beroving tot radbraken veroordeelde onschuldigen.⁶¹ Terwijl hij de 'Kehl' uitgave (1784-1789) van het verzamelde werk van Voltaire redigeerde, schreef

Condorcet daarvoor onder meer de inleiding voor het *Essai sur les probabilités en fait de justices* van Voltaire.⁶² Om een aanzet te geven voor de reparatie van het bij Voltaire geconstateerde gebrek aan wiskundige oordeelsvermogen, schreef Condorcet in 1785 een eigen *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix*,⁶³ dat hij aan de nagedachtenis van Turgot opdroeg.⁶⁴

Het *Essai* van Condorcet gold lang als obscuur en inconsistent: zo moest door Moulin en Young worden geconstateerd dat '[t]he opaqueness and technicality of the argument meant that a full recognition of its importance did not occur until more than 150 years later', terwijl Walter Popp kon noteren dat voor het *Essai* 'Condorcets Kritiker ihm schulterklopfend Anerkennung zollten, um es dann ob seiner konzeptionellen Mängel und Darstellungsschwächen in die Ecke zu stellen'. In de 20^e eeuw bleef het *Essai* buiten beschouwing, totdat het in 1955 door Gilles-Gaston Granger voor het Franse, in 1958 door Duncan Black voor het Engelse, en in 1977 door Walter Popp voor het Duitse voetlicht werd geplaatst.⁶⁵

In het *Essai* ontwikkelde Condorcet een rationeel model waarmee de kwaliteit kon worden vastgesteld van besluiten, zoals die in strafrechtspraak en volksvertegenwoordiging bij meerderheid werden genomen, en waarbij 'irenisch' werd gestemd: louter naar de individuele overtuiging, dan wel 'agonistisch': met de strategische inachtneming van het vermoedelijke stemgedrag van de overige kiezers.⁶⁶ Collectieve besluitvorming werd hierbij beschreven naar de parameters: aantal alternatieve oordelen (in de destijds gangbare rechtspraak twee: *schuldig* of *niet-schuldig*); omvang van het besluitvormend lichaam (jury, academievergadering, parlement); en omvang van de benodigde meerderheid, met als beoogd resultaat van het model de waarschijnlijkheden: [1] dat een onjuist besluit werd genomen; [2] dat een besluit werd genomen; [3] dat een juist besluit werd genomen; en dat een meerderheid van al [4] dan niet [5] bekende omvang een juist besluit nam.⁶⁷

Condorcet beschouwde elk jurylid in wiskundige abstractie als een knikker, met kleur zwart wanneer het jurylid een verkeerd oordeel zou geven, en met kleur wit wanneer het jurylid een juist oordeel zou geven. Het besluit van een jury van bijvoorbeeld 12 leden werd zodoende beschouwd als de som van de resultaten van 12 trekkingen, zonder teruglegging, maar uit een oneindig grote vaas met zwarte en witte knikkers. De verhouding van het aantal witte en zwarte knikkers in de vaas was uitdrukking van het algemene oordeelsvermogen van de kiezers, a priori van de casus: bij groot oordeelsvermogen, dwz. met veel meer witte dan zwarte knikkers in de vaas, was de kans groot dat in het resultaat van de steekproef ook veel witte knikkers werden geteld.⁶⁸ De uitspraak van een jury was dan het resultaat van twee a priori (en onafhankelijke) waarschijnlijkheden: de kans dat de jury tot een waarheidsgetrouwe uitspraak zou komen, en de kans dat de verdachte *schuldig* zou zijn.⁶⁹ Met het model kon een vergelijking worden gemaakt van de kwaliteit van oordelen van in omvang variërende forums en meerderheden. Er werd geen volledig model van de rechtspraktijk beoogd: schuld

en onschuld van de verdachte bleven buiten beschouwing, net als de mogelijkheid van stakende stemmen of van stemonthouding. De effectiviteit van de jury werd gedefinieerd als de kans dat de leden van de jury in meerderheid tot een Waarheidsgetrouw oordeel zouden komen. Deze kans werd benaderd door de binomiale kansvariabele van het door de juryleden gegeven oordeel conform dan wel in strijd met de Waarheid, met als parameters de voor elk jurylid gelijke kans op zo'n oordeel, en het aantal oordelende juryleden. De effectiviteit van de jury nam toe bij een grotere omvang van de meerderheid en bij een grotere individuele kans op een waarheidsgetrouw oordeel. Omdat deze laatste kans niet met een objectieve frequentiemeting, maar met een subjectieve schatting werd bepaald, was sprake van een Bayesiaans model. Maar omdat de binomiale kansvariabele van schuld dan wel onschuld van de verdachte niet in het model werd opgenomen, kon het model echter niet worden beschouwd als een naïef-Bayesiaanse poging om, analoog aan de voorspelling van de inhoud van een vaas uit een steekproef, de waarschijnlijkheid van de schuld van een verdachte uit diens vonnis terug te rekenen.⁷⁰ Het model liet zodoende alleen een uitspraak toe over de relatieve Waarheid, dwz. de statistische betrouwbaarheid van een vonnis, en niet over de absolute Waarheid: die kon immers door geen enkel oordeel of vonnis worden achterhaald.⁷¹

Condorcet voorzag bovendien in zijn *Essai*, dat er altijd zodanig ingewikkelde of emotioneel geladen vraagstukken zouden blijven, dat beslissen bij meerderheid tot onjuiste besluiten zou leiden, voor welk democratisch ongemak hij een tweekamerstelsel aanbeval: verlichte geesten stellen de wetten op, waarna de volksvergadering vaststelt of de nieuwe regels niet in strijd zijn met de meer algemene regels van rechtvaardigheid of mensenrechten.⁷² Het democratisch resultaat werd bovendien bij onvoldoende Verlichting behalve door individueel onbegrip ook ernstig gecorrumpeerd door de onderlinge afhankelijkheid van de individuele oordeelsvermogens, zodat door de werking van groepsbelang, corruptie, passie en onbegrip, de aggregatie van individuele oordelen niet in alle gevallen tot een waarheidsgetrouwe afbeelding zou leiden.

In het model van Condorcet werd naar het binomiale voorbeeld van Jakob Bernoulli, $p(X=x|p,n) = {}_n C_x \cdot p^x \cdot q^{n-x}$, het oordeel van de jury gewaardeerd als de kans op een juryuitspraak in overeenstemming met de Waarheid, $p(X=h)$, van een jury met omvang h (meerderheid) plus k (minderheid), op basis van een voor alle leden identieke kans v (vérité: Waarheid) op een juist en $(1-v) = e$ (erreur: Onbegrip) op een onjuist oordeel. Door Granger en Black werd de *Formule van Condorcet* uit het *Essai* geprepareerd als: $p(X=h) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$ voor de kans op een oordeel in overeenstemming met de waarheid, met $p(X=k) = e^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$ als de complementaire kans op een onterechte veroordeling of vrijspraak.⁷³ Om de optimale omvang van jury en vereiste meerderheid te bepalen, berekende Condorcet hoe klein de te verwaarlozen kans op een verkeerd vonnis moest zijn,⁷⁴ om een vonnis als een 'morele zekerheid' te kunnen aanvaarden.⁷⁵ Naar het voorbeeld van beschouwingen van Nicolas Bernoulli en

Buffon over het verloop van tijd, waarna uit iemands afwezigheid zou kunnen worden geconcludeerd dat deze persoon wel overleden moest zijn, koos Condorcet voor die 'morele zekerheid' de waarde van de door de meeste mensen verwaarloosde kans om binnenkort te sterven. Deze kans, die door Buffon op 1/10.000 was bepaald als de kans dat een man van 56 jaar binnen 24 uur zou sterven, ⁷⁶ werd door Condorcet verbijzonderd in het besef, dat de kans op een spoedige dood weliswaar afhankelijk was van leeftijd en gezondheid, maar dat de mens zich van deze variatie niet bewust was. ⁷⁷ Met de veronderstelling dat 10% van de sterfte resulteerde uit een ziekte van minder dan 1 week, bepaalde Condorcet uit door dominee Johan Peter Süssmilch gepubliceerde sterftetabellen, ⁷⁸ de toename van de kans op een plotseling dood na ziekte van minder dan 1 week op 1/301.115 tussen leeftijd 18 en 33 en 1/144.768 tussen leeftijd 37 en 47. Bij $v = 0.8$ werd zodoende een 'morele zekerheid' van 144.767/144.768, dwz. 0.999993092, bereikt bij een (h-k) meerderheid van 9 stemmen. ⁷⁹

In tabel 1. zijn voor de meerderheid h-k de waarden berekend van de *Formule van Condorcet*.

Tabel 1: *Formule van Condorcet*: $p(X=h) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$; $v = (1 \dots 0.5)$; $h-k = (12 \dots 0)$

h-k	v = 1.0	v = 0.9	v = 0.8	v = 0.7	v = 0.6	v = 0.5
12	1.0000000	1.0000000	0.9999999	0.9999616	0.9923516	0.5000000
10	1.0000000	1.0000000	0.9999990	0.9997910	0.9829541	0.5000000
8	1.0000000	1.0000000	0.9999847	0.9988632	0.9624468	0.5000000
6	1.0000000	<u>0.9999981</u>	0.9997559	0.9938418	0.9192938	0.5000000
4	1.0000000	0.9998476	0.9961089	0.9673650	0.8350515	0.5000000
2	1.0000000	0.9878049	0.9411765	0.8448276	0.6923077	0.5000000
0	onbepaald	0.5000000	0.5000000	0.5000000	0.5000000	0.5000000

Bij $v = 0.9$ is het met meerderheid 6 (bijv. 9:3) uitgesproken oordeel met $p=0.9999981$ een juist oordeel; de waarden 1.0000000 bij $v = 0.9$ en $h-k = (12 \dots 8)$ zijn afrondingen.

Daaruit blijkt dat (behalve uiteraard alle meerderheden voor $v = 1.0$) alleen de meerderheden (12:0), (11:1), (10:2) en (9:3) voor $v = 0.9$ en (12:0) en (11:1) voor $v = 0.8$. aan de door Condorcet gestelde grens van 0.9999931 voldoen.

Voor de 'morele zekerheid' van een vonnis in overeenstemming met de waarheid, 'la probabilité pour que la décision soit conforme à la vérité', ook wel: 'en faveur de la vérité', kan tegenwoordig het significantie niveau α worden gebruikt, met $(1-\alpha).100\%$ als het betrouwbaarheidsinterval. Een onjuist vonnis *niet-schuldig* van een schuldige verdachte (H_{nu}) is de type 1 of α -fout; een onjuist vonnis *schuldig* van een niet-schuldige verdachte is de type 2 of β -fout.

Tabel 2. geeft voor een (indifferente) a priori schuld van de verdachte van 0.5, de α en β fouten, zoals die voor de *Formule van Condorcet* werden bepaald bij een meerderheid $h-k = 6$ (bijv. 9:3) en een oordeelsvermogen $v = 0.9$.

Tabel 2: Alfa en bèta fouten van de *Formule van Condorcet*: de kans op een onjuist vonnis *schuldig*, bij a priori schuld van 0.5; $v = 0.9$; $h-k = 6$.

	p(schuld)	p(onschuld)	p(X=h)
p(juist vonnis)	0.4999990	0.4999990	0.9999981
p(onjuist vonnis)	0.0000010 = α	0.0000010 = β	0.0000019
	0.5	0.5	1

Tabel 3. geeft de alfa en bèta fouten bij a priori schuld kansen van 0.6 .. 1.0. In de tabel is de gebruikelijk tegenstelling van de alfa- en de bèta-fouten zichtbaar.

Tabel 3: Alfa en bèta fouten van de *Formule van Condorcet* bij a priori schuld (0.5 .. 1.0); $v = 0.9$; $h-k = 6$.

p(schuld)	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9	1.0
α -fout	0.0000010	0.0000011	0.0000013	0.0000015	0.0000017	0.0000019
β -fout	0.0000010	0.0000008	0.0000006	0.0000004	0.0000002	0

Ter vergelijking met de *Formule van Condorcet* zijn in tabel 4. de binomiale (Bernoulli) kansen gegeven voor de door een jury van 12 leden te vellen oordelen: van 'unaniem' (12:0; $h = 12$) via '1 stem tegen' (11:1; $h = 11$), etcetera, tot '5 stemmen tegen' ($h = 7$) en 'stakende stemmen' ($h = 6$); een en ander bij een individuele kans op een juist oordeel v tussen 1 ('zeker weten') en 0.5 ('kop of munt').

Tabel 4: *Formule van Bernoulli*: $p(X=h|v,n) = {}_n C_h \cdot v^h \cdot e^{n-h}$; $v = (1 \dots 0.5)$; $n = 12$; $h = 12 \dots 6$.

h	v = 1	v = 0.9	v = 0.8	v = 0.7	v = 0.6	v = 0.5
12	1.0000000	0.2824295	0.0687195	0.0138413	0.0021768	0.0002441
11	0.0000000	0.3765727	0.2061584	0.0711838	0.0174143	0.0029297
10	0.0000000	0.2301278	0.2834679	0.1677903	0.0638523	0.0161133
9	0.0000000	0.0852325	0.2362232	0.2397004	0.1418940	0.0537109
8	0.0000000	0.0213081	0.1328756	0.2311397	0.2128409	0.1208496
7	0.0000000	0.0037881	0.0531502	0.1584958	0.2270303	0.1933594
6	0.0000000	0.0004911	0.0155021	0.0792479	0.1765791	0.2255859

Bij $v = 0.9$ is het met meerderheid 6 (9:3) uitgesproken oordeel significant op 0.0852325 niveau. Er worden bij $v = 0.9$ vonnissen geveld met meerderheid 12 (dwz. unaniem) in 28% van de gevallen, met meerderheid 10 ($h=11$) in 38% vonnissen, etcetera.

Een jury van 12 leden kan oordelen met 1 van 13 stemverhoudingen: (12:0), (11:1) .. (6,6) .. (1:11), (0:12). Bij de stemverhoudingen (12:0) .. (7:5) is een meerderheid voor een oordeel *schuldig* of *niet-schuldig* aanwezig. De kans op

zo'n oordeel is gelijk aan de som van de kansen op deze meerderheden, $p(X = 12) + \dots + p(X = 7)$ uit tabel 4.

In tabel 5. zijn de sommaties gegeven van de mogelijke meerderheidsoordelen bij een kans op een juist oordeel v voor elke jurylid tussen 1 ('zeker weten') en 0.5 ('kop of munt'), voor de jury bestaande uit 1 (de alleensprekende rechter) tot en met 12 leden.

Tabel 5: Somformule: $p(X \geq (1+n/2) | v, n) = \sum_{h=0}^n \binom{n}{h} v^h \cdot e^{n-h}$; $v = (1 \dots 0.5)$; $n = (1 \dots 12)$;
 $h = \text{INT}(1+n/2)$.

n	v = 1.0	v = 0.9	v = 0.8	v = 0.7	v = 0.6	v = 0.5
1	1.0000000	0.9000000	0.8000000	0.7000000	0.6000000	0.5000000
2	1.0000000	0.8100000	0.6400000	0.4900000	0.3600000	0.2500000
3	1.0000000	0.9720000	0.8960000	0.7840000	0.6480000	0.5000000
4	1.0000000	0.9477000	0.8192000	0.6517000	0.4752000	0.3125000
5	1.0000000	0.9914400	0.9420800	0.8369200	0.6825600	0.5000000
6	1.0000000	0.9841500	0.9011200	0.7443100	0.5443200	0.3437500
7	1.0000000	0.9972720	0.9666560	0.8739640	0.7102080	0.5000000
8	1.0000000	0.9949757	0.9437184	0.8058957	0.5940864	0.3632813
9	1.0000000	0.9991091	0.9804186	0.9011914	0.7334323	0.5000000
10	1.0000000	0.9983651	0.9672065	0.8497317	0.6331033	0.3769531
11	1.0000000	0.9997043	0.9883458	0.9217752	0.7534981	0.5000000
12	1.0000000	0.9994588	0.9805947	0.8821513	0.6652086	0.3872070

Bij $v = 0.8$ is de betrouwbaarheid (hier: 1 minus de éézijdige overschrijdingskans) van het bij meerderheid (4:3, 5:2, 6:1, 7:0) door een jury van 7 leden uitgesproken oordeel 0.9666560, dwz. het oordeel is significant op 4 procentniveau: naar verwachting zal in minder dan 4 procent van de gevallen de verdachte ten onrechte *schuldig* of *niet-schuldig* worden geoordeeld. Bij dezelfde $v = 0.8$ heeft het oordeel van een jury van 9 leden met 0.9804186 een hogere betrouwbaarheid dan het oordeel van een jury van 7 leden, maar het oordeel van een jury van 8 leden heeft met 0.9437184 een lagere betrouwbaarheid dan het oordeel van 7 leden. Ook anderszins levert toename van het aantal juryleden een afnemende meeropbrengst in betrouwbaarheid. Zo zou bij verlenging van de tabel voor $v = 0.8$ en $n = 25$ de betrouwbaarheid 0.9996310 verschijnen, en voor $v = 0.8$ en $n = 60$ de betrouwbaarheid 0.9999998.

In de tabel wordt duidelijk dat de effectiviteit van de jury vooral toeneemt door vergroting van de individuele kans op een waarheidsgetrouw oordeel van de juryleden, dwz. van de kwaliteit van het oordeelsvermogen van de juryleden. De tabel toont bovendien dat de kwaliteit van het oordeel van een jury met een even aantal leden eenvoudig kan worden verbeterd door één - en soms zelfs méér - van de leden niet aan de besluitvorming te laten deelnemen.

Door de Russische wiskundige Mikhail Vasilevich Ostrogradsky werd in 1834 een formule opgesteld, die bij nader inzien slechts weinig van de *Formule van Condorcet* verschilde: in plaats van de daarin voorkomende, enkelvoudige verité bepaalde Ostrogradsky dit individuele oordeelsvermogen als het gemiddelde z van de boven- en ondergrens van de betrouwbaarheid van een jurylid; met d als

de omvang van de meerderheid luidde de *Formule van Ostrogradsky*: $p(X=d) = (2 - z)^d / [(2 - z)^d + z^d]$.⁸⁰ In de tabel 6. zijn voor meerderheden 12 .. 0 de waarden berekend van de *Formule van Ostrogradsky*.

Tabel 6: *Formule van Ostrogradsky*: $p(X=m) = (2 - z)^m / [(2 - z)^m + z^m]$; $z = vH - vL$; $vH = 1$; $vL = (1.0 .. 0.0)$

m	z = 1	z = 0.9	z = 0.8	z = 0.7	z = 0.6	z = 0.5
12	1.0000000	1.0000000	0.9999999	0.9999616	0.9923516	0.5000000
10	1.0000000	1.0000000	0.9999990	0.9997910	0.9829541	0.5000000
8	1.0000000	1.0000000	0.9999847	0.9988632	0.9624468	0.5000000
6	1.0000000	<u>0.9999981</u>	0.9997559	0.9938418	0.9192938	0.5000000
4	1.0000000	0.9998476	0.9961089	0.9673650	0.8350515	0.5000000
2	1.0000000	0.9878049	0.9411765	0.8448276	0.6923077	0.5000000
0	0.5000000	0.5000000	0.5000000	0.5000000	0.5000000	0.5000000

Bij $z = 0.9$ ($vH = 1$, $vL = 0.8$) is de betrouwbaarheid van een met meerderheid 6 uitgesproken oordeel 0.9999981; de waarden 1.0000000 bij $z = 0.9$ en $m = (12 .. 8)$ zijn afrondingen. Als triviale verbetering van de *Formule van Condorcet* leverde de *Formule van Ostrogradsky* bij $z = 1$ en $m = 0$ een betrouwbaarheid van 0.5 voor een bij stakende stemmen per Godsoordeel vastgesteld vonnis.

Condorcet's formule vertoonde een opmerkelijke eigenschap, die als de kern van het *jury theorem* kan gelden: de kwaliteit, en dus de aannemelijkheid, van een vonnis hing niet af van de omvang van de jury ($h+k$) of van de relatieve meerderheid waarmee het oordeel werd geveld, maar van de omvang van de absolute meerderheid ($h-k$) waarmee het oordeel werd geveld, en van de voor alle juryleden gelijke kwaliteit (v) van hun oordeelsvermogen.⁸¹ Daarmee werd het oordeel van een meerderheid 12:0 net zo betrouwbaar als het oordeel van een meerderheid 112:100, ofschoon het oordeel 12:0 eigenlijk betrouwbaarder *moest* zijn, omdat in dat geval immers helemaal niemand iets in het verworpen alternatief had gezien.⁸² Deze karakteristiek was het gevolg van de saldering van voor- en tegenstemmen, voorafgaande aan de berekening van de respectieve kansen, waardoor de grote fakulteiten uit de *Formule van Bernoulli* konden worden vermeden, die tot ver in de 20e eeuw wel denkbaar, maar niet berekenbaar waren.⁸³

Anders dan de Condorcet waarden, verschillen de Bernoulli kansen voor de meerderheidsuitspraken (12:0) en (112:100) wel aanmerkelijk. Bij stemdwang is de stemverhouding (12:0) één van 12 meerderheidsbesluiten van een jury van 12 leden (bij het 13e besluit staken de stemmen) en één van de 6 stemverhoudingen voor het vonnis *schuldig*. Eveneens bij stemdwang is de stemverhouding (112:100) één van 212 meerderheidsbesluiten van een jury van 212 leden (bij het 213e besluit staken de stemmen) en één van de 106 stemverhoudingen voor het vonnis *schuldig*. De kans op het oordeel *schuldig* met stemverhouding (12:0) is

gelijk aan de kans op de uitkomst 12 *kop* en 0 *munten* in 12 herhalingen van een als Bernoulli experiment geworpen zuivere munt, $p(X=12|0.5,12)$.

Tabel 7: Formules $p(X=12|a,12)$ en $p(X=112|a,212)$ en Somformule $p(X \geq 112|a,212)$; a priori schuld $a = (0.0 \dots 1.0)$.

a priori schuld	oordeel 12:0	oordeel 112:100	oordeel 112:100
a	$p(X=12 a,12)$	$p(X=112 a,212)$	$p(X \geq 112 a,212)$
0.0	0.0000000	0.0000000	0.0000000
0.1	0.0000000	0.0000000	0.0000000
0.2	0.0000000	0.0000000	0.0000000
0.3	0.0000005	0.0000000	0.0000000
0.4	0.0000168	0.0000452	0.0000615
0.5	0.0002441	0.0390283	0.1859901
0.6	<u>0.0021768</u>	0.0058705	0.9797477
0.7	0.0138413	0.0000001	0.9999999
0.8	0.0687195	0.0000000	0.9999999
0.9	0.2824295	0.0000000	0.9999999
1.0	1.0000000	0.0000000	1.0000000

De waarden 0.0000000 zijn afrondingen, met uitzondering van die bij a priori kans 0.0. De door een jury van 12 leden geoordeelde verdachten met a priori schuld 0.6 worden in 2.2 promille van de gevallen veroordeeld of vrijgesproken bij unanieme uitspraak (12:0); de voor een jury van 212 leden gestelde verdachten worden in 5.9 promille van de gevallen veroordeeld of vrijgesproken bij uitspraak met meerderheid 12 (112:100). Bij a priori schuld van 0.6 zal de jury van 212 leden naar verwachting in 98 procent van de gevallen met een meerderheid van 12 of meer leden de verdachte *schuldig* oordelen. Als op voorhand zeker is dat de verdachte *schuldig* is (a priori kans 1.0, dwz. Barbartje moet hangen) dan volgt bij een jury van 12 leden met kans 1.0 het oordeel (12:0) *schuldig*, en bij een jury van 212 leden met kans 1.0 het (niet in de tabel opgenomen) oordeel (212:0) *schuldig*.

Bij $v = 0.5$ en $\alpha = 0.95$ zijn voor een acceptabele veroordeling minimaal 9 van de 12 stemmen nodig, en bij $v = 0.8$ en $\alpha = 0.95$ alle 12 van de 12 stemmen. De kans op het oordeel *schuldig* met stemverhouding (112:100) is gelijk aan de kans op de uitkomst 112 *kop* en 100 *munten* in 212 herhalingen van een als Bernoulli experiment geworpen zuivere munt, $p(X=112|0.5,212)$. Bij $v = 0.5$ en $\alpha = 0.95$ zijn voor een acceptabele veroordeling minimaal 118 van de 212 stemmen nodig, en bij $v = 0.8$ en $\alpha = 0.95$ minimaal 179 van de 212 stemmen. In tabel 7. is voor de jury van 12 leden de kans bepaald dat een verdachte met a priori kans op schuld van 0.0 .. 1.0 unaniem wordt veroordeeld, en voor de jury van 212 leden door een meerderheid 12 (112:100), of door een meerderheid van 12 of meer leden: (112:100) .. (212:0).

Op basis van de inzichten van Condorcet werd in Frankrijk in 1790-1791 een jurystelsel ingevoerd waarin voor veroordeling een 10:2 meerderheid nodig was; sedertdien werd de benodigde meerderheid geregeld vergroot of verkleind, al dan

niet na discussiebijdragen van andere 'klassieke probabilisten', zoals Laplace, Fourier, Poisson, Arago en Cournot.⁸⁴ In de meer dan tweehonderd jaar sinds Condorcet's theorema bleef daarbij in Frankrijk, net als elders, het proces waarin jury's en rechters het recht toebedelen evenwel van een onbekende betrouwbaarheid: met het recht werd niet gerekend.

5. De Paradox van Condorcet

De paradox verwijst naar een tweede uitkomst van het onderzoek van Condorcet naar de betrouwbaarheid van de uitkomsten van besluitvormingsprocessen: dat uit de bundeling van individuele voorkeuren een averechtse collectieve voorkeur kon resulteren.⁸⁵ In zijn *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* uit 1785, onderzocht Condorcet, behalve de enkelvoudige uitspraak van een jury, *schuldig of niet-schuldig*, ook besluiten waarin door méér dan 2 personen bij meerderheid uit méér dan 2 voorstellen werd gekozen. Daarna gaf hij in zijn *Essai sur la constitution et les fonctions des assemblées provinciales* uit 1788 onder meer ook een vereenvoudigde uiteenzetting over de verkiezing van 1 uit méér dan 2 kandidaten door méér dan 2 kiezers.⁸⁶

Omdat alternatieven volgens Condorcet meestal een bundeling waren van onderling strijdige standpunten, was er eigenlijk altijd sprake van een keuze uit méér dan 2 alternatieven, en hij beschouwde zijn uiteenzetting over de juryrechtspraak dan ook als een eerste stap in de ontwikkeling van een algemene theorie over collectieve besluitvorming.⁸⁷ In Condorcet's opvatting kon een beslissing over samengestelde voorstellen niet méér of minder opleveren, dan een relatieve ordening van de alternatieve voorstellen 'als geheel': er werd immers geen aandacht geschonken aan de mogelijkheid dat de standpunten, waaruit het voorstel met de meeste stemmen bestond, ieder voor zich niet een meerderheid zouden krijgen, of dat kiezers een gelijke voorkeur zouden hebben voor méér dan één voorstel, of dat de kiezers hun voorkeur voor een voorstel als geheel zouden paren aan hun afkeer voor één of meer van de daarin begrepen standpunten.⁸⁸

Het was daarom niet ondenkbaar, dat een bij meerderheid gekozen voorstel niet was samengesteld uit de standpunten die door de meerderheid van het electoraat het meest wenselijk werden geacht. Evenmin was een verkiezing ondenkbaar, waarbij de minderheidskandidaat en niet de voorhanden meerderheidskandidaat tot winnaar werd uitgeroepen. Zo'n paradoxaal resultaat was bezwaarlijk, wanneer van een stemming méér werd verwacht dan louter het verkrijgen van een besluit, of méér dan de herbevestiging van het recht om te beslissen. Voor Condorcet was stemming het middel om *het* besluit vast te stellen, dat in overeenstemming was met de Waarheid; omdat de inhoud van het besluit er toe deed, moest 'dóór de voorstellen heen' naar de onderliggende standpunten worden gekeken: de uitslag van de stemming was slechts een

tussenstap op de weg naar de *ware* uitslag van de stemming. Hetzelfde gold voor de verkiezing van personen, waar ter vermijding van *cabale*, dwz. om het behoud van de lieve vrede, die kandidaat tot winnaar moest worden uitgeroepen, die een zo groot mogelijke deel van het electoraat achter zich wist.

Wanneer de kwaliteit van de keuze er toe deed, dan was, naar Condorcet's criterium van een minimale afwijking van de *ware* kiezersvoorkeur, het berekenen van het werkelijk winnende voorstel, of van de werkelijke winnaar, een wiskundig probleem, met als het verhoopte resultaat: de juiste keuze. Voor Condorcet was een verkiezing de vernieuwing en herbevestiging van het *contrat social*, de oprichtingsovereenkomst van de samenleving, waarin alle burgers zich moesten kunnen herkennen. Aan de kiezers werd dan ook niet gevraagd om persoonlijke voorkeuren, maar om hun oordeel over de vraag of het voorliggende voorstel in overeenstemming was met het algemeen belang, en dus: met het natuurrecht.⁸⁹

Omdat de stem van elke kiezer door Condorcet werd beschouwd als de *voorspelling* van de op voorhand vaststaande, *ware* uitslag, moest dit probleem worden opgelost met behulp van de kansrekening.⁹⁰ Met behulp van de *Formule van Condorcet* kon van de enkelvoudige kiezersuitspraak over de paarsgewijze vergelijking van alle alternatieve standpunten of kandidaten de kans worden bepaald, dat deze uitspraak in overeenstemming was met de Waarheid.⁹¹ Op basis van die kansen kon daarna - met wat thans de produktregel heet - een uitspraak worden gedaan over de aannemelijkheid van de tot standpunten of kandidaten gecombineerde alternatieven.

Condorcet stelde zich tot doel om de verkiezingsprocedure te beschrijven, waarmee, louter op basis van door de kiezers uitgesproken voorkeuren, met de grootst mogelijke kans het juiste voorstel of de juiste kandidaat als winnaar kon worden aangewezen. Hij stuitte echter meteen al bij de meest eenvoudige verkiezing met meer dan twee kandidaten en meer dan twee kiezers op het probleem, dat de stemmen zouden kunnen staken, dwz. dat geen van de drie kandidaten een absolute meerderheid van de uitgebrachte stemmen zou behalen. Naarmate de aantallen kandidaten en kiezers groter werden, nam de kans op zo'n onbruikbare uitkomst toe. Wanneer een verkiezing beslist een winnaar moest opleveren, wanneer een herstemming bezwaarlijk was, bijvoorbeeld omdat de vergadering na de stemming uiteen was gegaan, en wanneer de beslissing niet kon worden overgelaten aan de willekeur van een arbiter, dan zou als regel kunnen worden gehanteerd dat die kandidaat tot de winnaar werd uitgeroepen, die de relatieve meerderheid behaalde: *de meeste stemmen gelden*.⁹²

In dat geval bestond echter, net zoals bij arbitrage, de mogelijkheid dat die kandidaat bij een grotere, of zelfs absolute meerderheid van kiezers, die op andere kandidaten hadden gestemd, minder voorkeur zou genieten dan één of meer van die andere kandidaten.⁹³ Deze electorale wanfiguur was de *paradox van Borda*, die de ongerijmdheid in 1770 had gebruikt voor de onderbouwing van zijn voorstel om met een nieuwe stemprocedure de moeizame verkiezing van

nieuwe leden van de *Académie des Sciences* te vereenvoudigen en de kwaliteit van die nieuwe leden te vergroten.⁹⁴

Om de verkiezing van minder acceptabele kandidaten te vermijden, stelde Borda voor om in de besluitvorming behalve de eerste ook de volgende voorkeuren van de kiezers mee te wegen. Door de kiezers tot een rangordening van alle kandidaten te verplichten, kon bij ontstentenis van een bij 1^e voorkeur absolute winnaar, zonder herstemming dan wel een '2^e keus' winnaar worden aangewezen, die voldoende aanhang zou bezitten om zo nodig de minderheid tot aanvaarding van de uitslag te kunnen dwingen.⁹⁵ Bij zijn eigen onderzoek van de rationaliteit van meerderheidsbesluiten had Condorcet als tekortkoming van deze *regel van Borda* ontdekt, dat daarmee niet altijd de absolute winnaar kon worden herkend.⁹⁶ Voor Condorcet was de oorzaak van dit manco, dat Borda bij de paarsgewijze afweging van de kandidaten gebruik maakte van irrelevante informatie over de voorkeuren van de kiezers. Daardoor *moest* de methode van Borda wel leiden tot uitkomsten in strijd met de *ware* wens van de meerderheid, wat geen verbetering kon heten ten opzichte van het criterium van de relatieve meerderheid, dat immers onjuiste uitslagen *kon* vertonen, omdat relevante informatie over de preferenties van de kiezers buiten beschouwing bleef.⁹⁷

Condorcet kwam tot dit oordeel over de methode van Borda, toen hij in het *Essai de Formule van Condorcet* toepaste op verkiezingen van 1 uit 3 alternatieven, door middel van de paarsgewijze vergelijkingen van alle alternatieven. Deze berekeningen lieten zien, dat de kans dat een kandidaat de *ware* winnaar was, niet alleen afhing van het relatieve aantal van de op die kandidaat uitgebrachte stemmen, maar ook van de kans dat het oordeel van de kiezer een juist oordeel was. De *ware* uitslag van de verkiezingen was zodoende behalve van de uitslag van de stemming, ook afhankelijk van het - veronderstelde - oordeelsvermogen van de kiezers: door vergroting of verkleining van deze *vérité* kon uit één en dezelfde uitslag van de stemming tot verschillende, *ware* winnaars worden geconcludeerd. Bij een oordeelkundig electoraat bleek de meest waarschijnlijke *ware* winnaar de kandidaat, die bij paarsgewijze vergelijking het geringste aantal tegenstemmen had gekregen. Bij een onoordeelkundig electoraat bleek de meest waarschijnlijke *ware* winnaar de kandidaat, die bij paarsgewijze vergelijking het hoogste saldo van vóór- en tegenstemmen had gekregen; dit was de kandidaat die door de *regel van Borda* als winnaar werd aangewezen.⁹⁸

Deze instabiliteit van de uitkomst van de *Formule van Condorcet* werd door Black gedemonstreerd aan de hand van een uit *Discours*, pp.lxiii-lxv, en *Essai*, pp.122-124, geprepareerd voorbeeld van de uitslag van een verkiezing van 1 uit 3 kandidaten door 33 kiezers, door wie elke kandidaat tegen elke andere kandidaat werd gewogen. Daarbij werd de kandidaat A bij kleine, maar absolute meerderheid 18:15 verkozen boven de kandidaten B en C, en de kandidaat B bij grote meerderheid 32:1 boven de kandidaat C. Black presenteerde het verkiezingsresultaat zoals in tabel 8.

Tabel 8: Verkiezingsresultaat Black

		(against)		
		A	B	C
(for)	A	0	(18,15)	(18,15)
	B	(15,18)	0	(32,1)
	C	(15,18)	(1,32)	0

Naar Black, p.169, fig.160

Met de *Formule van Condorcet* [$p(X=h) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$, met v (*verité*) als de voor alle kiezers gelijke kans op een juist oordeel van de kiezer, en e (*erreur*) als de kans op een onjuist oordeel van de kiezer; met $\frac{1}{2} < v < 1$; $v + e = 1$; en met h als het aantal stemmen van de meerderheid en k als het aantal stemmen van de minderheid] berekende Black daarna de waarschijnlijkheid als winnaar van de kandidaten, die bij paarsgewijze vergelijking met een of meerdere andere kandidaten een meerderheid behaalden, dwz. van A (twee meerderheden: $A > B$ en $A > C$) en B (een meerderheid: $B > C$ en een minderheid: $B < A$). Deze berekening kon als volgt worden gereconstrueerd:

$$\text{Winnaar A: } p(A > B) = v^{18-15} / (v^{18-15} + e^{18-15}) = v^3 / (v^3 + e^3)$$

$$p(A > C) = v^{18-15} / (v^{18-15} + e^{18-15}) = v^3 / (v^3 + e^3)$$

$$\text{produktregel } p(A > B \& A > C) = v^6 / (v^6 + 2 v^3 e^3 + e^6) = p(\text{Winnaar}=A)$$

$$\text{Winnaar B: } p(B > C) = v^{32-1} / (v^{32-1} + e^{32-1}) = v^{31} / (v^{31} + e^{31})$$

$$p(B > A) = e^{18-15} / (e^{18-15} + v^{18-15}) = e^3 / (e^3 + v^3) \quad [\text{e ipv. v, want erreur!}]$$

$$\text{produktregel } p(B > C \& B > A) = v^{31} e^3 / (v^{34} + v^{31} e^3 + v^3 e^{31} + e^{34}) = p(\text{Winnaar}=B)$$

Absolute zekerheid, zoals bij denkbeeldige of schijnverkiezingen met $v = 1$ en $e = 0$, resulteerde in: $p(\text{Winnaar}=B) = 0$ en $p(\text{Winnaar}=A) = 1$, zodat A de *ware* winnaar moest zijn. Volledige onzekerheid, zoals bij verkiezingen per dobbelsteen, met $v = e = \frac{1}{2}$, resulteerde in: $p(\text{Winnaar}=A) = p(\text{Winnaar}=B) = \frac{1}{4}$, zodat A en B even waarschijnlijke *ware* winnaars zouden zijn.

Black presenteerde de *benaderde* kanswaarden van ($\text{Winnaar}=A$) en van ($\text{Winnaar}=B$) voor verschillende waarden van de *vérité* vanaf $\frac{1}{2}$ tot 1, zoals in tabel 9. waaraan hier de *berekende* kanswaarden zijn toegevoegd. Tabel 9. maakt duidelijk, dat met de *Formule van Condorcet*, bij een *vérité* vlak boven $\frac{1}{2}$ (bij de verkiezing van 1 uit 3 kandidaten: bij $0.51 < v < 0.54$) kandidaat B, en bij grotere *vérité* [$0.54 < v < 1$] kandidaat A als de waarschijnlijke *ware* winnaar werd aangewezen. Deze dubieuze bevinding was, aldus Black, p.170, 'decidedly awkward for Condorcet's approach. Even in so simple a case as one candidate securing a majority over each of his opponents (and assuming $v > \frac{1}{2}$, $e < \frac{1}{2}$), we

still cannot say definitely that this is probably the right candidate to choose. [...] The calculus of probabilities had failed to make a definite choice in one of the simplest of cases'.

Tabel 9: *Formule van Condorcet*: $p(X=h) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$; $v = (0.5 \dots 1)$; uitslag Black

v	0.50	0.51	0.52	0.53	0.54	0.55	0.60	0.70	0.80	0.90	1
p(Winnaar=A)											
benadering:	0.25	0.281	0.319	0.347	0.380	0.418	0.595	0.860	0.969	0.999	1
berekening:	0.25	0.281	0.313	0.347	0.382	0.417	0.595	0.859	0.969	0.997	1
p(Winnaar=B)											
benadering:	0.25	0.365	0.406	0.401	0.379	0.353	0.229	0.073	0.015	0.001	0
berekening:	0.25	0.365	0.406	0.401	0.379	0.353	0.229	0.073	0.015	0.001	0

Naar Black, p.170, fig.161

Door Young werd de instabiliteit van de *Formule van Condorcet* geïllustreerd met een ander voorbeeld [uit *Discours*, p.lxiii] van een verkiezing van 1 uit 3 kandidaten door 60 kiezers, met als uitslag het aantal kiezers met de paarsgewijze voorkeuren: B>A: 37 en A>B: 23, C>A: 31 en A>C: 29, en C>B: 31 en B>C:29.Deze scores werden door Young gepresenteerd zoals in tabel 10.

Tabel 10: Verkiezingsresultaat van Young

A Voting Matrix with 60 Voters and Three Candidates

	a	b	c
a	–	23	29
b	37	–	29
c	31	31	–

Naar Young, p.1237, table 4

Kandidaat C werd hier verkozen bij de absolute meerderheid van 31 stemmen vóór, 29 stemmen tegen. Met de Borda scores voor A: 52 [23 + 29], B: 66 [37+ 29] en C: 62 [31 + 31] was B de Borda winnaar. Young [p.1238] reconstrueerde voor dit voorbeeld de *Formule van Condorcet*, met gebruik van de *regel van Bayes* en met p en (1-p) als *competence level* in de plaats van Condorcet's *vérité* en *erreur*, als de kans dat een kandidaat de *ware* winnaar was, gegeven de uitkomst *vote* van de verkiezing:

$$\begin{aligned}
 p(A| \text{vote}) &= p(A>B| \text{vote}) \cdot p(A>C| \text{vote}) \\
 &= p^{23}(1-p)^{37} p^{29}(1-p)^{31} / \{ [p^{23}(1-p)^{37} + p^{37}(1-p)^{23}] \cdot [p^{29}(1-p)^{31} + p^{31}(1-p)^{29}] \}
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
p(B|vote) &= p(B>A|vote) \cdot p(B>C|vote) \\
&= p^{37}(1-p)^{23} p^{29}(1-p)^{31} / \{[p^{37}(1-p)^{23} + p^{23}(1-p)^{37}] \cdot [p^{29}(1-p)^{31} + p^{31}(1-p)^{29}]\} \\
p(C|vote) &= p(C>B|vote) \cdot p(C>A|vote) \\
&= [p^{31} \cdot (1-p)^{29}]^2 / [p^{31} \cdot (1-p)^{29} + p^{29} \cdot (1-p)^{31}]^2
\end{aligned}$$

Young berekende de kansen niet, maar concludeerde bij (onnavolgbare) benadering dat voor waarden van p nabij 1 deze kansen vooral werden bepaald door de exponent van $(1-p)$, met als bevinding de *minimax regel* dat: 'The most probable candidate will be the one whose *weakest* comparison is as strong as possible', dwz. C met 31 als 'weakest showing', tegenover A met 23 en B met 29. Voor waarden van p nabij 0.5, dwz. $p = 1/2 + \epsilon$, reduceerde Young de relatieve kansen tot de benaderingen voor:

$$\begin{aligned}
\text{Winnaar A} &: (\frac{1}{2})^{120} + (\frac{1}{2})^{119} \cdot (23 - 37 + 29 - 31) \cdot \epsilon \\
\text{Winnaar B} &: (\frac{1}{2})^{120} + (\frac{1}{2})^{119} \cdot (37 - 23 + 29 - 31) \cdot \epsilon \\
\text{Winnaar C} &: (\frac{1}{2})^{120} + (\frac{1}{2})^{119} \cdot (31 - 29 + 31 - 29) \cdot \epsilon
\end{aligned}$$

met als conclusie dat: 'the coefficient of ϵ will be maximized for that candidate that receives the most pairwise votes over all others', dwz. de Borda winnaar, kandidaat B.

Voor het door Young gebruikte voorbeeld kon met de *Formule van Condorcet* ook de uitslag van de stemming worden berekend:

$$\begin{aligned}
\text{Winnaar A} &: p(A>B) = e^{37-23} / (e^{37-23} + v^{37-23}) = e^{14} / (e^{14} + v^{14}) \\
& p(A>C) = e^{31-29} / (e^{31-29} + v^{31-29}) = e^2 / (e^2 + v^2) \\
\text{produktregel} & p(A>B\&A>C) = e^{16} / (e^{16} + e^{14} v^2 + e^2 v^{14} + v^{16}) = p(\text{Winnaar}=A) \\
\text{Winnaar B} &: p(B>A) = v^{37-23} / (v^{37-23} + e^{37-23}) = v^{14} / (v^{14} + e^{14}) \\
& p(B>C) = e^{31-29} / (e^{31-29} + v^{31-29}) = e^2 / (e^2 + v^2) \\
\text{produktregel} & p(B>A\&B>C) = e^{16} / (e^{16} + e^{14} v^2 + e^2 v^{14} + v^{16}) = p(\text{Winnaar}=B) \\
\text{Winnaar C} &: p(C>A) = v^{31-29} / (v^{31-29} + e^{31-29}) = v^2 / (e^2 + v^2) \\
& p(C>B) = v^{31-29} / (v^{31-29} + e^{31-29}) = v^2 / (e^2 + v^2) \\
\text{produktregel} & p(C>A\&C>B) = v^4 / (e^4 + 2e^2 v^2 + v^4) = p(\text{Winnaar}=C)
\end{aligned}$$

In tabel 11. zijn met de *Formule van Condorcet* de kanswaarden berekend voor het verkiezingsresultaat uit het door Young gebruikte voorbeeld. In deze berekening van de absolute in plaats van de relatieve kanswaarden in de tabel openbaart zich, behalve de invloed van het onderscheidingsvermogen van de kiezer op de aanwijzing van de *ware* winnaar, ook de (hier) *per saldo* resterende kans, $p(\text{Winnaar}=?)$, dat géén van de kandidaten de *ware* winnaar was. Voor zover deze kans niet refereerde aan uitslagen, waarbij de stemmen zouden staken omdat kandidaten evenveel stemmen hadden behaald, zoals de uitslag 20:20:20, 10:25:25, etcetera, kan de kans worden beschouwd als een 'resampling' artefact van de vervanging van één enkelvoudige verkiezing van 1 uit 3 kandidaten door

drie enkelvoudige verkiezingen van 1 uit 2 kandidaten.⁹⁹

Tabel 11: *Formule van Condorcet*: $p(X=h) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$; $v = (0.5 \dots 1)$; toegepast op het verkiezingsresultaat van Young, p.1237, table 4

v	0.50	0.51	0.52	0.53	0.54	0.55	0.60	0.70	0.80	0.90	1
p(Winnaar=A)	0.250	0.174	0.113	0.069	0.040	0.023	0.001	0.000	0.000	0.000	0
p(Winnaar=B)	0.250	0.306	0.347	0.371	0.380	0.378	0.307	0.155	0.059	0.012	0
p(Winnaar=C)	0.250	0.270	0.292	0.313	0.336	0.359	0.479	0.714	0.886	0.976	1
p(Winnaar=?)	0.250	0.250	0.248	0.246	0.244	0.240	0.213	0.131	0.055	0.012	0
totaal	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

In deze andere opzet van de verkiezing kunnen de kiezers immers 'inconsequente' voorkeuren uiten, zoals de voorkeur voor A boven B, in combinatie met de voorkeur voor B boven C én de voorkeur voor C boven A. Condorcet noemde zulke voorkeuren *contradictoir*, dwz. tegenstrijdig, met elkaar in tegenspraak, maar omdat hier, aldus Black, p.46, geen sprake was van 'logical contradiction', kon beter de betiteling worden gevolgd uit Rev. C.L. Dodgson's paper, *A method of taking votes on more than two issues* (1876), die sprak van 'cyclical majorities'. Tegenwoordig wordt de uitkomst waarin een meerderheid kiest voor een inconsistent voorstel, wel als 'Condorcet cyclus' aangeduid, als 'Condorcet - Effekt', of zoals door Arrow, als 'Condorcet paradox'.¹⁰⁰

Zo'n ongerijmde uitkomst kon vervelende consequenties hebben, zo betoogden Walter Popp en Bernhard Schlink, immers: 'Wo Präferenzordnungen intransitiv sind, da kann nichts gesteuert und alles gerechtfertigt werden. [...] Wer nicht konsistent entscheiden kann, für den wird eben entschieden und nicht nur dann, wenn eine bestimmte Entscheidung inkonsistent ausfällt'.¹⁰¹

Net als Black concludeerde ook Young, dat Condorcet afscheid nam van zijn poging om een op de *Formule van Condorcet* gebaseerd kiesstelsel te construeren, omdat zo'n stelsel noodzakelijkerwijs gebaseerd was op de subjectieve vaststelling van het oordeelsvermogen van de kiezers: het model kon met andere woorden niet (steeds) de onbetwistbare uitspraak over de kiezersvoorkeur leveren, die nu juist het oogmerk van verkiezingen was: 'He abandoned the statistical framework that he had so painstakingly built up and fell back on a more 'straightforward' line of reasoning'.¹⁰² Zo beschouwde Condorcet de kandidaat A in het voorbeeld van Black toch als de winnaar, op basis van het 'simple raisonnement' dat het standpunt $A > B$ waarschijnlijker was dan het standpunt $B > A$, hetgeen weliswaar nog steeds 'an argument in probability' was, maar 'not in that scheme of probability from which Condorcet had explicitly set out to deal with this and all other cases'.¹⁰³

6. De Regel van Condorcet

Condorcet gaf een verbluffend eenvoudige regel voor het aanwijzen van de kandidaat, die het best als winnaar kon worden beschouwd: neem de kandidaat die voor géén ander onderdoet. Het betoog waarin hij deze *Regel van Condorcet* in het *Essai* ontwikkelde, wordt hieronder weergegeven. Allereerst uit het *Discours préliminaire* in parafrase [1] en in de originele, Franse bewoording [2] het voorbeeld van een gebrekkige besluit over een voorstel dat uit twee standpunten was samengesteld. Daarna volgen in een letterlijke vertaling: de vier voorbeelden uit het *Discours* waarmee Condorcet demonstreerde langs welke weg gebrekkige besluiten konden worden verbeterd [3 - 6], een voorbeeld van een paradoxale verkiezingsuitslag [7], de presentatie van de methode van Condorcet om tegenstrijdige standpunten uit meerderheidsbesluiten te verwijderen [8], de constatering dat de vooruitgang van de rede meer bijdraagt aan het welzijn van de volkeren dan de vorm van hun staatsregeling [9] en tenslotte uit het *Essai* de vijf stappen van zijn methode voor verstandige besluitvorming [10].

6.1 Voorbeeld van een gebrekkige keuze [in parafrase]

Discours préliminaire, pp.xlvj-1

Er zijn twee standpunten, A en a , waarover de kiezers hun voorkeur uitspreken: wél of niet- A (A of N) en wél of niet a (a of n). Van de combinaties van twee standpunten worden er vier als zinvol in beschouwing genomen als de voorstellen $V_1 = A, a$; $V_2 = A, n$; $V_3 = N, a$; $V_4 = N, n$. Uit deze voorstellen kiezen 33 kiezers elk één voorstel, met als resultaat: voorstel V_1 krijgt 11 stemmen, V_2 krijgt 10 stemmen, V_3 krijgt 3 stemmen en V_4 krijgt 9 stemmen. Bij verwerking van de uitslag op het niveau van de voorstellen kan, bij gebrek aan een meerderheid [17 of méér stemmen] voor enig voorstel, het voorstel met de meeste stemmen tot winnaar worden uitgeroepen: V_1 met 11 stemmen. Deze uitslag is niet per definitie ook de meest 'juiste': er is een uitslag die meer recht doet aan de voorkeuren van de kiezers. Bij beschouwing van de uitslag naar de standpunten die in de voorstellen zijn begrepen, krijgt standpunt A 21 stemmen [11 uit V_1 plus 10 uit V_2] en standpunt N 12 stemmen [33 minus 21, of 3 uit V_3 plus 9 uit V_4], en krijgt standpunt a 14 stemmen [11 uit V_1 en 3 uit V_3] en standpunt n 19 stemmen [33 minus 14,

of 10 uit V_2 plus 9 uit V_4]. Met 21 stemmen geniet standpunt A dan beduidend meer voorkeur dan de 12 stemmen voor standpunt N , en met 19 stemmen geniet standpunt n dan beduidend meer voorkeur dan standpunt a met 14 stemmen. De combinatie A, n moet daarom als winnaar gelden: voorstel V_2 : het voorstel dat bij de verkiezing met 10 stemmen minder voorkeur kreeg dan de 11 stemmen van voorstel V_1 .

6.2 Voorbeeld van een gebrekkige keuze [in originele tekst]

Discours préliminaire, pp.xlvj-1

Considération qui rend défectueuse, dans ce cas, la manière ordinaire de prendre la pluralité des voix.

Mais il faut ici faire une observation importante. Il est très-possible que l'avis qui a la pluralité des voix, ne soit pas formé de propositions qui chacune aient réellement la pluralité, & cette réflexion rend absolument défectueuse la manière de former la décision à la pluralité des voix pour chaque avis, & d'en déterminer la probabilité d'après la methode précédente. [xlvij]

En effet, on a seulement ici la pluralité relativement à chaque avis, considéré dans sa totalité, et la probabilité qui en résulte; & on fait abstraction de la pluralité pour chaque proposition en particulier, & de la probabilité que peuvent ajouter ou ôter à chaque proposition qui forme un avis, les voix qui, en portant d'autres avis, sont d'accord avec le premier avis, ou le contredisent sur chacune de ces propositions'.

Or, on ne peut faire abstraction de cette considération sans erreur: un système de propositions n'est vrai que parce que chacune des propositions qui le forment est une vérité; & la probabilité du système ne peut être rigoureusement déduite que de la probabilité de chaque proposition en particulier'.

Supposons, par exemple, que deux propositions A & a forment un avis, & que les deux propositions N & n en soient les deux contradictoires, il y aura quatre avis possibles; premier, A & a ; second, A & n ; troisième, N & a ; quatrième, N & n . Supposons maintenant qu'il y ait trente-trois Votans; que le nombre des voix pour le premier avis soit 11, 10 pour le second, 3 pour le

troisième, 9 pour le dernier, & qu'en conséquence on se décide pour le premier.

Il est aisé de voir que ce premier avis est composé des deux propositions A & a ; que la proposition A est adoptée aussi par tous ceux qui ont été du second avis, & qu'ainsi elle a réellement en sa faveur 21 voix, & 12 contre elle. La proposition a est adoptée par tous ceux qui ont été du troisième avis; elle a donc 14 voix pour elle & 19 contre: pour la même raison, la proposition N a 12 voix pour elle, & la proposition n en a 19. Ce sont donc les deux propositions [xlviij] A & n qui doivent l'emporter, & le second avis, & et non le premier, qui a réellement la pluralité.

Il suit de cette observation, 1.º que pour avoir à la pluralité des voix une décision qui mérite de la confiance, il est absolument nécessaire de réduire tous les avis de manière qu'ils représentent d'une manière distincte les différentes combinaisons qui peuvent naître d'un système de propositions simples & de leurs contradictoires.

2.º Que comptant ensuite séparément toutes les voix données en faveur de chacune de ces propositions ou de sa contradictoire, il faut prendre celle des deux qui a la pluralité, & former de toutes ces propositions l'avis qui doit prévaloir.

3.º Qu'il est indifférent dans ce cas, de prendre les voix sur tout le système, ou de les prendre successivement sur chaque proposition.

Il est inutile d'entrer dans aucun détail sur la manière de régler la pluralité. En effet, il est évident qu'il faut s'assurer à la fois pour chaque proposition, & ensuite pour le système entier, de remplir les conditions nécessaires à toutes les espèces de décision'.

Plus la question sera compliquée, plus elle renfermera de propositions simples; plus aussi il sera difficile de remplir ces conditions & d'avoir une probabilité suffisante d'obtenir une décision vraie, & que la décision rendue est conforme à la vérité; & le besoin de ne confier la décision qu'à des hommes assez éclairés pour que la probabilité de la voix de chaque Votant soit très-grande, est encore plus indispensable ici que dans le cas où il s'agit de prononcer sur une simple proposition. [xlix]

Si ces propositions, dont les combinaisons forment les différents avis, étoient toujours telles qu'aucune de ces combinaisons mathématiquement possibles ne renfermât une contradiction, nous n'aurions rien à ajouter ici, mais cela n'a lieu en général que lorsque les propositions sont indépendantes l'une de l'autre.

Si elles sont liées entr'elles, il peut y avoir des combinaisons renfermant des contradictions dans les termes.

Par exemple, 1.º si ces combinaisons renferment deux propositions qui ne peuvent subsister ensemble; ce qui a lieu lorsqu'une proposition d'un des systèmes de propositions contradictoires deux à deux, est une proposition *contraire* à une des propositions d'un autre système.

2.º Si deux des propositions qui entrent dans une combinaison, conduisent à une conclusion qui ne peut être vraie en même temps qu'une troisième proposition, qui fait aussi partie de la même combinaison.

Outre ces contradictions, qui sont rigoureusement dans les termes, il peut exister entre deux propositions de la même combinaison, ou bien entre une proposition & la conclusion de deux autres, une opposition suffisante pour rejeter la combinaison; comme, par exemple, si ces propositions ne peuvent subsister ensemble sans qu'il en résulte une conséquence contraire à une vérité reconnue.

Il peut arriver encore que les plusieurs des combinaisons possibles conduisent aux mêmes résultats, & qu'ainsi elles puissent être censées former un seul avis.

Par ces deux raisons, quoique les combinaisons qui naissent des systèmes de propositions contradictoires deux à deux, soient toujours une puissance de 2, dont le exposant est [1] égal au nombre des systèmes de propositions contradictoires, ou des propositions qui entrent dans chaque avis, c'est-à-dire 2 s'il est formé d'une seule proposition, 4 s'il l'est de deux, 8 s'il l'est de trois, & ainsi de suite, les avis pourront se réduire absolument, ou seulement, quant aux résultats, à un moindre nombre qui ne soit pas une puissance de 2, ou compris dans la suite des nombres 2, 4, 8, 16, &c. Mais

il n'en est pas moins nécessaire d'analyser chaque avis, afin de connoître quelles propositions l'ont formé, & de pouvoir juger quelle combinaison de propositions a réellement la pluralité, & quelle probabilité en résulte.

Quelques exemples serviront à mieux faire entendre ces principes.

6.3 Eerste voorbeeld van een verbeterde keuze

Discours préliminaire, pp.1-lij

1° voorbeeld, van een crimineel oordeel, waarbij, zoals in Rome, met 'non liquet' [het is niet duidelijk] kan worden gestemd.

Ik veronderstel dat er te beraadslagen is over de volgende oordelen.

Het is bewezen dat een bepaalde verdachte schuldig is

Het is bewezen dat deze verdachte onschuldig is.

Het een en het ander zijn niet voldoende bewezen.

Er zijn hier duidelijk twee stelsels van onderling strijdige standpunten zichtbaar.

Eerste Stelsel.

{A} Het is bewezen dat de verdachte schuldig is.

{N} Het is niet bewezen dat de verdachte schuldig is.

Tweede Stelsel.

{a} Het is bewezen dat de verdachte onschuldig is.

{n} Het is niet bewezen dat de verdachte onschuldig is.

Er zijn hier dan vier combinaties.

1°. De twee standpunten A & a ; maar deze twee standpunten zijn overduidelijk onderling strijdig, met als consequentie dat deze combinatie absurd is.

2°. De combinatie A & n , het standpunt n is begrepen in het standpunt A ; deze combinatie is daarmee teruggebracht tot het oordeel, dat bewezen is dat de verdachte schuldig is.

3°. De combinatie N & a , het standpunt a omvat het standpunt N , en deze combinatie vormt het oordeel,

dat bewezen is dat de verdachte onschuldig is

4°. Tenslotte de combinatie N & n , waaruit het oordeel volgt, dat niet bewezen is dat de verdachte schuldig is en dat evenmin niet bewezen is dat de verdacht onschuldig is.

Indien nu wordt aangenomen dat het eerste oordeel 11 stemmen kreeg, het tweede 7, en het derde 6, dan tellen we elf stemmen voor standpunt A en dertien voor standpunt N , zeven stemmen voor standpunt a en zeventien voor standpunt n ; het zal dus het derde oordeel zijn dat de meerderheid krijgt, terwijl dit oordeel de minderheid verwerft wanneer de uitslag op de gebruikelijke wijze wordt berekend.

Er kan in dit voorbeeld, in welke verhouding de stemmen ook verdeeld zijn, nimmer tegelijkertijd een meerderheid zijn voor de beide tegengestelde standpunten A en a : het resultaat van de stemming zal altijd een beslissing zijn voor één van de drie mogelijke oordelen, en dit zal altijd het geval zijn wanneer van vier mogelijke combinaties van twee stelsels van enkelvoudige standpunten, één combinatie wordt uitgesloten omdat die twee tegenstrijdige standpunten omvat.

Het lijkt daarbij volstrekt onverschillig, of er twee keer wordt gestemd over elke enkelvoudig standpunt, of één keer over elk van de drie voorstellen; dat is echter alleen zo, wanneer wordt verondersteld dat bij twee keer stemmen geen van de kiezers vóór twee tegenstrijdige standpunten stemt. Omdat dit kan gebeuren wanneer de stemmen per ronde worden verzameld, is het daarom beter om elke kiezer één stem voor één van de drie voorstellen te laten uitbrengen, en daarna met een eenvoudige berekening uit het totaal van de stemmen de werkelijke uitslag te berekenen. Deze opmerking geldt voor alle denkbare gevallen.

Zoals in meerdere landen werd bemerkt, en vooral ook in de Franse rechtbanken, geniet het voorstel dat de meeste stemmen krijgt, in veel gevallen niet werkelijk de voorkeur van de meerderheid, in welk manco wel wordt voorzien door de kiezers nogmaals te laten kiezen tussen de beide voorstellen die het grootste aantal stemmen verwierven.

Uit hetgeen wij aanvoerden wordt aannemelijk, dat

het gebrek daarmee maar ten dele wordt opgeheven.

1°. De kiezers kunnen hierdoor gedwongen worden om zich achter een ander dan hun eigen voorstel te scharen, en om niet naar Waarheid te kiezen, maar tussen de nadelen die zij menen te bespeuren in de voorstellen waartussen ze noodgedwongen moeten kiezen.

2°. Het kan zelfs voorkomen dat er voor de beide voorstellen die de meeste stemmen kregen, in werkelijkheid geen meerderheid is, zoals in het voorbeeld dat hier werd gegeven.

6.4 Tweede voorbeeld van een verbeterde keuze

Discours préliminaire, pp.lij-liv

2° voorbeeld van een beslissing over de rechtvaardigheid van belemmeringen van de vrijheid van handel.

Nu een ingewikkelder voorbeeld: we nemen aan dat er drie voorstellen zijn:

- 1° Alle belemmeringen van de vrijheid van handel zijn onrechtvaardig.
- 2° Alleen belemmeringen van de vrijheid van handel door algemene wetten zijn rechtvaardig.
- 3° Ook belemmeringen van de vrijheid van handel door bijzondere verordeningen kunnen rechtvaardig zijn,

Er moet hier in drie stelsels van [paarsgewijs tegenstrijdige] standpunten worden geordend.

- (1°) A , elke belemmering is onrechtvaardig.
 N , belemmeringen kunnen rechtvaardig zijn.
- (2°) a , belemmeringen bij algemene wet kunnen rechtvaardig zijn.
 n , belemmeringen bij algemene wet zijn niet rechtvaardig.
- (3°) α , belemmeringen bij bijzondere verordening kunnen rechtvaardig zijn.
 v , belemmeringen bij bijzondere verordening zijn niet rechtvaardig.

In wiskundig opzicht zijn acht combinaties van deze

standpunten mogelijk, bestaande uit

- (I) A, a, α , (II) A, a, ν , (III) A, n, α , (IV) A, n, ν ,
(V) N, a, α , (VI) N, a, ν , (VII) N, n, α , (VIII) N, n, ν .

De letters van de combinaties verwijzen hier naar de betreffende standpunten.

Van deze acht combinaties moeten de eerste drie worden verworpen, omdat daarin onderling strijdige standpunten zijn besloten.

De vierde kan worden teruggebracht tot het eerste voorstel, dat er geen rechtvaardige belemmeringen van de vrijheid van handel zijn.

De vijfde geeft het derde voorstel, dat belemmeringen bij bijzondere verordening rechtvaardig kunnen zijn, net zoals die, welke bij algemene wet werden getroffen. De zesde geeft het tweede voorstel, dat alleen belemmeringen bij algemene wet rechtvaardig kunnen zijn.

De zevende moet worden verworpen, omdat deze de twee standpunten omvat: belemmeringen bij algemene wet zijn onrechtvaardig; belemmeringen bij bijzondere verordening kunnen rechtvaardig zijn; hetgeen in strijd met de rede moet worden geacht.

De achtste moet eveneens worden verworpen, omdat de twee standpunten: belemmeringen bij algemene wet zijn onrechtvaardig, belemmeringen bij bijzonder verordening zijn onrechtvaardig, tot de conclusie voeren dat elke belemmering onrechtvaardig is; welke conclusie niet kan samengaan met de eerste standpunt van deze combinatie, dat er gerechtvaardigde belemmeringen kunnen zijn.

Wanneer nu het eerste voorstel 15 stemmen kreeg, het tweede 11, en het derde 12, dan heeft standpunt A in werkelijkheid 15 stemmen gekregen, en het standpunt N 23; het standpunt a 23 stemmen, en het standpunt n 15; het standpunt α 12 stemmen, en het standpunt ν 26 stemmen; de winnende combinatie moet daarom bestaan uit de standpunten N , α en ν , hetgeen het tweede voorstel is, dat nou net de minste stemmen verwierf.

In dit voorbeeld, en in alle andere waarin met dezelfde redenering 8 voorstellen tot 3 worden teruggebracht,

wordt tevens bevonden dat de drie standpunten, die ieder de meerderheid verkrijgen, tot toelaatbare combinaties behoren.

6.5 Derde voorbeeld van een verbeterde keuze

Discours préliminaire, pp.liv-lvi

3e voorbeeld van een beslissing over een zaak waarin naast beide oordelen over de kwestie ook het oordeel mogelijk is dat er onvoldoende bewijzen zijn.

Op dezelfde wijze kan ook in andere gevallen een oordeel worden verkregen; bijvoorbeeld, wanneer de kiezers die in de eerste kwestie één van de tegenstrijdige standpunten [1,2] steunen, in tweede instantie geen standpunt kunnen hebben in de tweede kwestie [3,4], zoals in een beraad over het volgende stelsel van vier standpunten.

[1] De voorliggende [preuves acquises] bewijzen zijn voldoende om te kunnen oordelen,

[2] De voorliggende bewijzen zijn niet voldoende om te kunnen oordelen.

[3,4] De beide tegenstrijdige standpunten over de kwestie zelf;

het is duidelijk dat wie heeft ingestemd met standpunt: de bewijzen zijn niet voldoende om te kunnen oordelen, niet kan stemmen over de tweede kwestie. Zo verplicht de rechtvaardigheid niet om bij onvoldoende bewijs één van beide partijen boven de andere te verkiezen; het is duidelijk dat, als er een meerderheid is voor het standpunt dat er voldoende bewijs is, de beslissing over de tweede kwestie moet worden genomen door louter de kiezers die voor dit standpunt stemden.

Men zou kunnen tegenwerpen, dat het kan voorkomen dat de meerderheid, hetzij voor het standpunt dat er voldoende bewijs is, dan wel voor één van beide kampen, zo klein is dat de aannemelijkheid [*probabilité*; Condorcet beschouwde het relatieve aantal stemmen als indicatie van de waarschijnlijkheid dat de beslissing juist was; msc] van een beslissing zelfs kleiner is dan die van het eerste standpunt, *dat er niet voldoende bewijs is*, en dat in dit geval geen beslissing zou moeten worden genomen; er moet dan worden geconcludeerd, niet *dat er niet voldoende*

bewijs is, maar dat dit standpunt, dat het bewijs onvoldoende is, ofschoon dit niet voor de hand ligt, toch aannemelijker is dan elk van de standpunten die over de kwestie zelf een uitspraak doen.

Hier kan echter eenvoudig worden geantwoord, dat wanneer het standpunt, dat er voldoende bewijs is, het meest aannemelijke standpunt is, er uit de waarschijnlijkheid daarvan moet worden geconcludeerd dat ook het oordeel over de kwestie zelf min of meer aannemelijk zal zijn, maar in ieder geval wel aannemelijker dan het tegendeel [dat er niet voldoende bewijs is], en groter dan $\frac{1}{2}$, zodat in het geval géén besluit bezwaarlijker is dan een verkeerd besluit, aan een beslissing bij meerderheid de voorkeur moet worden gegeven. [...]

6.6 Vierde voorbeeld van een verbeterde keuze

Discours préliminaire, pp.lvj-lviii

4e voorbeeld van een verkiezing uit drie kandidaten.

Ons rest een laatste voorbeeld: het geval van een verkiezing uit drie kandidaten, die we *A*, *B*, *C* zullen noemen.

Het is op voorhand duidelijk dat wie op *A* stemt, een uitspraak doet over de twee standpunten,

A is beter dan *B*,

A is beter dan *C*,

wie op *B* stemt, over de twee standpunten,

B is beter dan *A*,

B is beter dan *C*,

wie op *C* stemt, over de twee standpunten,

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*.

Er zijn hier drie stelsels van tegenstrijdige standpunten.

A, *A* is beter dan *B*,

N, *B* is beter dan *A*,

a, *A* is beter dan *C*,

n, *C* is beter dan *A*,

α, *B* is beter dan *C*,

ν, *C* is beter dan *B*,

waaruit acht wiskundig mogelijke combinaties volgen.

- (I) A, a, α , (II) A, a, ν , (III) A, n, α , (IV) A, n, ν ,
(V) N, a, α , (VI) N, a, ν , (VII) N, n, α , (VIII) N, n, ν .

De eerste van deze combinaties, bestaande uit de drie standpunten A, a, α , oftewel

A is beter dan B ,

A is beter dan C ,

B is beter dan C

vormt een voorkeur voor A .

De tweede, bestaande uit de drie standpunten A, a, ν , oftewel

A is beter dan B ,

A is beter dan C ,

C is beter dan B ,

bevat eveneens een voorkeur voor A .

De derde, bestaande uit de drie standpunten A, n, α , oftewel

A is beter dan B ,

C is beter dan A ,

B is beter dan C ,

is duidelijk zodanig dat de conclusie van elke combinatie van twee standpunten in tegenspraak is met het derde standpunt.

De vierde combinatie, bestaande uit de standpunten A, n, ν , oftewel

A is beter dan B ,

C is beter dan A ,

C is beter dan B ,

drukt een voorkeur uit voor C .

De vijfde combinatie, bestaande uit de standpunten N, a, α , oftewel

B is beter dan A ,

A is beter dan C ,

B is beter dan C ,

drukt een voorkeur uit voor B .

De zesde combinatie, bestaande uit de standpunten N, a, ν , oftewel

B is beter dan A ,

A is beter dan C ,

C is beter dan B ,

is zodanig dat, zoals bij de derde combinatie de conclusie van elke combinatie van twee standpunten in tegenspraak is met het derde standpunt.

De zevende combinatie, bestaande uit de

standpunten N, n, α , oftewel

B is beter dan A ,

C is beter dan A ,

B is beter dan C ,

bevat een voorkeur voor B

De achtste combinatie, bestaande uit de standpunten N, n, v , oftewel

B is beter dan A ,

C is beter dan A ,

C is beter dan B ,

drukt een voorkeur uit voor C .

Er zijn zodoende twee combinaties I en II, voor A , twee combinaties V en VIII voor B en twee combinaties IV en VIII voor C , terwijl twee combinaties III en VI een tegenstrijdig resultaat opleveren.

6.7 Gebreken van de gangbare methode van besluitvorming

Discours préliminaire, p. lvij

De in gewone verkiezingen gebruikte methode is gebrekkig.

Hierna is eenvoudig te zien dat de in gewone verkiezingen gebruikte methodiek gebrekkig is. Elke kiezer geeft louter aan, welke kandidaat zijn voorkeur heeft: zo doet wie zich in het voorbeeld met drie kandidaten uitspreekt voor A , geen uitspraak over zijn voorkeur tussen B en C , etcetera. Deze manier van verkiezen kan beslissingen leveren die tegen de meerderheid ingaan.

Wanneer we aannemen dat er 60 kiezers zijn, waarvan 23 de voorkeur geven aan A , 19 aan B en 18 aan C ; en eveneens aannemen dat de 23 kiezers die voor A stemden, allemaal vinden dat C beter is dan B ; dat de 19 kiezers voor B hebben besloten dat C beter is dan A ; en tenslotte dat van de 18 kiezers voor C er 16 zijn die hebben besloten dat B beter is dan A , en 2 die vinden dat A beter is dan B .

Er zijn dan,

- 1°. 35 stemmen voor standpunt B is beter dan A , en 25 voor het tegengestelde standpunt.
- 2°. 37 stemmen voor het standpunt C is beter dan A , en 23 voor het tegengestelde standpunt.
- 3°. 41 stemmen voor het standpunt C is beter dan

B, en 19 voor het tegengestelde standpunt.

Er is dan een stelsel van de drie standpunten die de meerderheid hebben, bestaande uit de drie standpunten.

B is beter dan *A*,

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

dat een voorkeur uitdrukt voor *C*.

Bovendien zijn er twee standpunten die een voorkeur voor *C* opleveren.

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

met voor de ene een meerderheid van 37 tegen 23 en voor de andere een meerderheid van 41 tegen 19.

Van de beide standpunten die de voorkeur voor *B* opleveren,

B is beter dan *A*,

B is beter dan *C*,

behaalde de ene een meerderheid van 35 tegen 25 stemmen en de andere een minderheid van 19 tegen 41.

Tenslotte behaalden van de twee standpunten die een voorkeur voor *A* opleveren,

A is beter dan *B*,

A is beter dan *C*,

minderheden van 25 tegen 35 stemmen en 23 tegen 37 stemmen.

Zo blijkt dat de kandidaat die in werkelijkheid de voorkeur van de meerderheid heeft, precies degene is die bij telling volgens de gebruikelijke methode de minste stemmen zou hebben gekregen.

Terwijl *A* volgens de gebruikelijke methode de meeste stemmen zou hebben gehad, is die in werkelijkheid juist degene die de kleinste voorkeur heeft gekregen.

Hiermee is al duidelijk dat de algemeen geaccepteerde vorm van verkiezingen moet worden afgewezen; als men deze wil behouden, kan dat alleen wanneer het niet noodzakelijk is om direct te kiezen, en wanneer alleen wie méér dan de meerderheid van de stemmen heeft behaald, als verkozen wordt beschouwd. Maar ook dan bestaat de mogelijkheid dat wie als niet-verkozen wordt aangemerkt, in werkelijkheid een zeer grote meerderheid behaalde.

6.8 Presentatie van de vervangende methode

Discours préliminaire, pp.lx-lxix

De vervangende methode.

Daarom moet in het algemeen de procedure worden gevolgd waarin elke kiezer bij de uitspraak over de volgorde van de kandidaten ook een uitspraak doet over de relatieve voorkeur die voor de afzonderlijke kandidaten bestaat.

Uit die rangordening worden de drie standpunten bepaald waaruit elk voorstel bestaat, indien er drie kandidaten zijn; de zes standpunten waaruit elke voorstel bestaat als er vier kandidaten zijn, de tien als er vijf kandidaten zijn, etc. met vergelijking van de stemmen vóór en tegen elk van deze standpunten.

Via deze weg wordt het stelsel van standpunten bepaald, dat door meerderheidskeuze wordt verkregen, uit 8 mogelijke stelsel wanneer er drie kandidaten zijn, uit 64 mogelijke stelsels indien er vier kandidaten zijn, uit 1024 mogelijke stelsels bij vijf kandidaten, en als alleen de niet innerlijk tegenstrijdige stelsels worden beschouwd, zijn er 6 mogelijke stelsel voor drie kandidaten, 24 voor vier, enzovoort.

Vervolgens moet men zich afvragen of het kan voorkomen dat één van de tegenstrijdige stelsels de meerderheid krijgt, hetgeen inderdaad mogelijk is.

In het gegeven voorbeeld, met 23 stemmen voor *A*, 19 voor *B* en 18 voor *C*, wordt aangenomen dat de 23 stemmen voor *A* worden toegekend aan het standpunt *B* is beter dan *C*, zodat dit standpunt een meerderheid van 42 tegen 18 stemmen krijgt.

Van de 19 stemmen voor *B* worden er 17 toegekend aan het standpunt *C* is beter dan *A*, en 2 aan het tegengestelde standpunt; het standpunt *C* is beter dan *A* heeft dan een meerderheid van 35 tegen 25 stemmen. Tenslotte worden er van de 18 stemmen voor *C* 10 stemmen toegekend aan het standpunt *A* is beter dan *B*, en 8 aan het tegengestelde standpunt, zodat een meerderheid van 33 tegen 27 stemmen wordt verkregen voor het standpunt *A* is beter dan *B*. Het stelsel dat de meerderheid krijgt bestaat dan uit de drie standpunten,

A is beter dan *B*,

C is beter dan *A*,

B is beter dan *C*.

Dit stelsel is het derde stelsel, en één van de stelsels met innerlijke tegenstrijdigheid.

Het resultaat van dit type verkiezingen wordt dan beschouwd, 1°. zonder aandacht te schenken aan tegenstrijdige combinaties, 2°. met aandacht.

We zagen dat van de 6 in de praktijk bestaansbare stelsels er twee waren met voorkeur voor *A*, 2 met voorkeur voor *B* en 2 met voorkeur voor *C*.

In een van de eerdere voorbeelden, werd aangenomen dat uit 60 stemmen het standpunt

A is beter dan *B*,

25 tegen 35 stemmen behaalde; het standpunt

A is beter dan *C*,

23 tegen 37 stemmen kreeg; het standpunt

B is beter dan *C*,

19 tegen 41 stemmen: de voorkeur van de meerderheid is het stelsel *Viii*, bestaande uit de drie standpunten

B is beter dan *A*,

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

waarvan het eerste standpunt een meerderheid heeft van 35 tegen 25; het tweede 37 tegen 23; het derde 41 tegen 19.

Gegeven de waarschijnlijkheid van de stem van elke kiezer is dit stelsel conform de Waarheid.

Nu leidt het vierde stelsel, bestaande uit de standpunten

A is beter dan *B*,

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

eveneens tot een resultaat met voorkeur voor *C*, en de combinatie van de twee stelsels levert de twee standpunten

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

waarvan de ene een meerderheid van 37 tegen 23 stemmen heeft, en de andere een meerderheid van 41 tegen 19 stemmen.

De vraag is nu of de verkiezing moet worden beschouwd als een uitspraak voor *C*, omdat dit de strekking is van het stelsel van de drie met

meerderheid aanvaarde standpunten, of omdat het stelsel met voorkeur voor *C* het meest waarschijnlijke is van de drie uitkomsten van de paarsgewijze vergelijking van de zes beschouwde stelsels.

Deze vraag is van weinig belang wanneer het resultaat altijd hetzelfde zou zijn, zoals in dit voorbeeld, maar dat is niet altijd zo. Zo zouden we kunnen aannemen dat van de 23 stemmen voor

A er 13 het standpunt hebben

C is beter dan *B*,

en 10 het standpunt

B is beter dan *C*,

en dat van de 19 stemmen voor *B* er 13 het standpunt hebben

C is beter dan *B*,

en 10 het standpunt

B is beter dan *C*,

en dat tenslotte de 18 stemmen voor *C* het standpunt hebben

B is beter dan *A*.

Dit levert een door de meerderheid gedragen stelsel op dat bestaat uit de drie standpunten

B is beter dan *A*,

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

waarvan het eerste een meerderheid heeft van 37 tegen 23 stemmen en de twee overige een meerderheid van 31 tegen 29 stemmen, welk stelsel een voorkeur voor *C* oplevert.

In dit voorbeeld bestaat het resultaat van alle combinaties met voorkeur voor *C* uit de twee standpunten

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

met ieder een meerderheid van 31 tegen 29 stemmen; het resultaat van de combinaties met voorkeur voor *B* bestaat uit de twee standpunten

B is beter dan *A*,

B is beter dan *C*,

waarvan de eerste een meerderheid heeft van 37 tegen 23 stemmen, en de tweede een minderheid van 29 tegen 31 stemmen.

Nu kan elke stem een zodanige waarschijnlijkheid

hebben, dat de waarheid van deze twee standpunten groter is dan die van de standpunten

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

zodat wat een voorkeur voor *B* leek te zijn, bij beschouwing van het stelsel van de drie meest waarschijnlijke standpunten een beslissing met voorkeur voor *C* is geworden.

Om dit probleem op te lossen, beschouwen we, 1^e. dat in dit geval duidelijk is dat *A* niet de voorkeur kan hebben, omdat hiervoor slechts een minderheid wordt gevonden, zowel bij vergelijking met *B*, als bij vergelijking met *C* (zoals in elk denkbaar geval): zodoende resteert de keuze tussen *B* en *C*. En standpunt *B* krijgt bij vergelijking met *C* de minderheid; daarom moet *C* worden beschouwd als de wens van de meerderheid.

2^e. Wie zich voor *C* uitsprak, kan de volgende afweging hebben gemaakt: ik heb reden om te geloven dat *C* beter is dan *A*; ik heb ook reden om te geloven dat *C* beter is dan *B*; ik moet daarom geloven dat *C* beter is dan *A* en dan *B*. Wie zich daarentegen uitsprak voor *B*, zou de volgende afweging hebben kunnen maken: ik heb reden om te geloven dat *B* beter is dan *A*; ik heb ook reden om te geloven dat *C* beter is dan *B*; ik moet daarom geloven dat *B* beter is dan *C*, hetgeen een absurde conclusie is.

De uitkomst van de berekening blijkt zodoende in strijd met de rede in het geval dat als beslissing niet het meest waarschijnlijke van alle stelsels wordt genomen, maar het meest waarschijnlijke van de twee meest gekozen stelsels.

Wanneer bij beschouwing van de uitkomst van de berekening opvalt dat de combinatie,

B is beter dan *A*,

B is beter dan *C*,

waarschijnlijker is dan de combinatie

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

terwijl de laatste bestaat uit de twee standpunten die de meerderheid behaalden, dan wordt dit louter veroorzaakt doordat in de tweede combinatie de vergissing bij de voorkeur voor *C* boven *A* groter is dan

de vergissing bij de voorkeur van B boven A in de eerste combinatie.

De kans op een vergissing is daardoor groter wanneer tot een beslissing voor C wordt geconcludeerd, dan wanneer tot een beslissing voor B wordt geconcludeerd, maar dit is alleen zo omdat allereerst de vergissing werd gemaakt de voorkeur niet aan A te geven. Wanneer eenmaal de uitsluiting van A heeft plaatsgevonden, ligt het voor de hand om C boven B te prefereren.

Uit hetgeen hiervoor werd aangetoond volgt, dat de besluitvorming op vergaderingen die moeten kiezen zodanig moet worden ingericht, dat de hier behandelde gevallen waarin geen meerderheidsbesluit kan worden genomen slechts zelden zullen voorkomen; dat is te meer noodzakelijk, omdat als het standpunt

C is beter dan B

de meerderheid krijgt, het standpunt

B is beter dan A ,

geen grotere meerderheid kan krijgen dan het standpunt

C is beter dan A ,

zonder de stelligheid van de meningsuiting aan te tasten.

In het geval een dergelijke beslissing voorligt, moet als dat mogelijk is de verkiezing niet als afgerond worden beschouwd, en voor de verkiezing van C , bijvoorbeeld, worden vereist dat de twee standpunten

C is beter dan A ,

C is beter dan B ,

beiden de grootste meerderheid behalen, dwz. dat het stelsel

C is beter dan A ,

C is beter dan B ,

een meerderheid heeft van meer dan $\frac{1}{2}$.

In het geval waarin kiezen onvermijdelijk is, en het ongemak van dubbelzinnige beslissingen niet kan worden vermeden door te verplichten tot een grote meerderheid, of door de keuze over te laten aan bijzonder verlichte mensen, kan alleen het tweede middel worden toegepast; en wanneer onvoldoende verlichte kiezers beschikbaar zijn, dienen alleen kandidaten van voldoende niveau toegelaten te

worden, zodat ook het resultaat van een verkeerde keuze acceptabel zal zijn.

Na zulke voorzorgsmaatregelen kan als bij meerderheid verkozen worden beschouwd wie een meerderheid verwerft voor de beide standpunten die een voorkeursbeslissing opleveren, hetgeen hetzelfde is als het stelsel nemen dat bestaat uit de drie standpunten die de meerderheid kregen. Voor het overige kan een dubbelzinnig besluit alleen voorkomen als het bij meerderheid genomen besluit een waarschijnlijkheid heeft van minder dan 71/100, waarvoor een zeer klein [oordeelsvermogen; McLean & Hewitt, p.128, vulden hier het manco in het origineel aan met 'probability'; msc] van de kiezer nodig is.

Indien nu wordt aangenomen dat drie standpunten met meerderheid twee tegenstrijdige stelsels vormen; als het niet noodzakelijk is om te kiezen, kan het besluit nietig kunnen worden verklaard; maar als het wel noodzakelijk is om te kiezen, moet men zich houden aan het besluit dat uit de twee meest waarschijnlijke standpunten volgt. Het is eenvoudig in te zien dat, zoals eerder opgemerkt, dan elke twee van de drie standpunten in strijd zijn met het derde standpunt; en dat, bijvoorbeeld in stelsel III, bestaande uit de drie standpunten

A is beter dan B,

C is beter dan A,

B is beter dan C,

de eerste twee een uitspraak voor *C* opleveren, de eerste en de derde een uitspraak voor *A*, en de tweede en de derde een uitspraak voor *C*. [op dit punt vermelden McLean & Hewitt, p.128, n.4: 'The original has a printing error here, giving *C* for *B*'; msc] Wanneer het standpunt *B* is beter dan *C* het minst waarschijnlijk bleek, en *A* is beter dan *B* de grootste; dan is het duidelijk dat de twee standpunten

B is beter dan C,

B is beter dan A,

ieder minder waarschijnlijk zijn dan de twee standpunten

A is beter dan B,

A is beter dan C.

B moet daarom worden uitgesloten; maar van *A* en *C*

moet *C* de voorkeur krijgen, want het standpunt
C is beter dan *A*,

had immers de meerderheid.

Wanneer het standpunt

C is beter dan *A*,

de grootste meerderheid behaalde; van de combinaties

C is beter dan *A*,

C is beter dan *B*,

B is beter dan *C*,

B is beter dan *A*,

hebben de twee standpunten in de eerste [twee combinaties] elk een grotere meerderheid of een kleinere meerderheid dan de twee standpunten die de tweede [twee combinaties] vormen; *C* moet daarom de voorkeur krijgen boven *B*; maar van *C* en *A* moet *C* de voorkeur krijgen; het besluit moet zodoende worden uitgelegd als een voorkeur voor *C*.

Tenslotte moet worden vastgesteld dat bij tegenstrijdige besluiten altijd onzekerheid in de opinies zichtbaar is, maar dat zulke besluiten niet kunnen voorkomen wanneer bij gewone verkiezing een van de kandidaten meer dan de helft van de stemmen behaalt, of wanneer voor elk in een keuze begrepen standpunt tenminste éénderde meerderheid behaalt. [in dat geval is immers hoogstens $2/3$ van de kiezers vóór het derde standpunt, dat met twee standpunten strijdig is; msc]

Uit al deze overwegingen kunnen we de volgende algemene regel afleiden, dat bij keuzedwang achtereenvolgend de standpunten in beschouwing moeten worden genomen die de meerderheid behaalden, te beginnen bij die met de grootste meerderheid, en dat, zodra deze eerste standpunten dat toelaten, daaruit een besluit moet worden gevormd, zonder rekening te houden met de daaropvolgende, minder aannemelijke standpunten.

Wanneer op deze wijze geen resultaat wordt verkregen dat zo min mogelijk voor fouten vatbaar is, of een resultaat waarvan de waarschijnlijkheid groter is dan $1/2$, en gevormd door twee standpunten die waarschijnlijker zijn dan hun tegendeel, dan is in ieder geval toch een resultaat verkregen dat niet dwingt om de minst aannemelijke standpunten over te nemen, en waarmee een kleiner onrecht wordt gedaan tussen de

Kandidaten, twee aan twee beschouwd. Wij komen op dit onderwerp terug in het vijfde Deel.

6.9 Vorm en inhoud van beslissingen; discussie

Discours préliminaire, pp.lxix-lxx

Algemeen resultaat.

Hier wordt slechts een zeer onvolkomen voorbeeld gegeven van de theorie van besluitvorming over samengestelde standpunten, en van verkiezingen: met als gevolgtrekking dat, om de twee wezenlijke voorwaarden van elke beslissing te verenigen, t.w. de waarschijnlijkheid dat een besluit wordt bereikt, en dat het een terecht besluit zal zijn, er 1.º in het geval van beslissingen over gecompliceerde vraagstukken, een volledig stelsel van enkelvoudige standpunten wordt ontwikkeld, dat elk mogelijk voorstel in beschouwing worden genomen, dat elke Kiezer zich uitspreekt over elk van de standpunten die waaruit dat voorstel vormen, en niet alleen over het resultaat [het voorstel als geheel]. De wijze waarop de te beantwoorden vraag wordt gesteld, is daarom zeer belangrijk; de vaststelling van deze vraag behoort daarom tot de meest delicate en moeilijke taken, die kunnen worden toevertrouwd aan het Kieslichaam of aan hen die dat hebben ingesteld. Nochtans werd dit bij de Klassieken en zelf bij de Modernen vrijwel altijd overgelaten aan het toeval, of vastgesteld krachtens de bevoegdheid van een ambtelijk recht, en niet voorgeschreven als een opdracht waarvoor wijsheid en scherpzinnigheid wordt vereist.

2.º De Kiezers moeten bovendien verlicht zijn, en méér naarmate de te beslissen vragen ingewikkelder zijn; zonder dit wordt al gauw een soort beslissing bereikt, die uit voorzorg tegen een verkeerde beslissing, elk besluit nagenoeg onmogelijk maakt, en slechts een middel is om misbruik en verkeerde regels te laten voortduren.

Daarmee is de vorm van de vergadering waarin leiders worden gekozen, minder belangrijk voor hun goede verloop, dan het inzicht van de deelnemers: en de vooruitgang van de rede draagt meer bij aan het

welzijn van de volkeren dan de vorm van hun staatsregelingen.

6.10 De regel van Condorcet

Essai, p.117

Hieruit kan worden opgemaakt

- 1^e dat wanneer over ingewikkelde problemen bij meerderheid wordt besloten, het nodig is om deze problemen terug te brengen tot een stelsel van standpunten die elkaar paarsgewijs uitsluiten;
- 2^e dat daarna moet worden onderzocht of dit stelsel kan worden teruggebracht tot twee of meer van elkaar onafhankelijke stelsels, in welk geval de standpunten afzonderlijk moeten worden beschouwd;
- 3^e dat alle denkbare standpunten in beschouwing moeten worden genomen, en dat innerlijk tegenstrijdige voorstellen moeten worden uitgesloten;
- 4^e voorstellen die [...] slechts werden uitgesloten omdat deze in strijd zijn met een erkende waarheid, of die [...] standpunten omvatten waarvan de tegenstrijdigheid om andere reden aannemelijk schijnt, zonder dat dit overduidelijk is, mogen niet worden verworpen dan met grote voorzichtigheid, en alvorens deze te verwerpen moet worden vastgesteld dat ze door geen van de kiezers worden voorgestaan;
- 5^e nadat de voorstellen langs deze weg werden teruggebracht, moet worden bepaald welke de meerderheid krijgt, hetgeen wordt bepaald volgens het hiervoor uiteengezette principe, waarbij er op moet worden gelet dat wanneer een bepaalde meerderheid wordt vereist voor een beslissing, die meerderheid moet gelden voor alle voorstellen waarover wordt beslist.

7. Wiskunde en economische politiek: faire le calcul

In zijn beschrijving van het ministerschap van Turgot schonk Condorcet ook aandacht aan het plan van Turgot om gekozen regionale parlementen in te voeren, teneinde het volk rijp te maken voor een gekozen nationale vergadering. Het eerste doel waarvoor Turgot deze parlementen wilde gebruiken, was de hervorming van het belastingstelsel, dat in het *ancien régime* werd gekenmerkt door indirecte belastingen op vooral de eerste levensbehoeften, met hoge perceptiekosten (inning) en met grote regionale verschillen in belastingdruk. In een nieuw, doelmatig, simpel en rechtvaardig stelsel, met minimale negatieve en verstorende effecten, zouden uiteindelijk alle indirecte (consumptie) belastingen worden vervangen door een enkelvoudige, directe (inkomen/vermogen) en proportionele belasting van de opbrengst waarde van grondbezit.

De keuze voor dit belastingobject was niet zozeer het aan de contemporaine physiocratische school toegeschreven dogma, dat uitsluitend de agrarisch gebruikte bodem productief zou zijn. Van deze beperking kon immers in Turgot's visie reeds géén sprake zijn wegens de verhandelbaarheid van landerijen tegen geld: op kapitaal werd een rendement verkregen als compensatie van het risico bij - of van de arbeid voor - de aanwending daarvan. De keuze had een praktische oorzaak. Uitgaande van de in de 18e eeuw al gangbare idee, dat door concurrentie de factor arbeid steeds beloond zou worden op het 'natuurlijke' niveau van het bestaansminimum, kon elke belasting door afwenteling uiteindelijk niet anders dan drukken op de opbrengst waarde van grondbezit of van kapitaal.

De beperking van het belastingobject tot de door de cyclus der seizoenen elk jaar eenvoudig en éénduidig vast te stellen opbrengst waarde van grondbezit betekende echter geenszins, dat de opbrengst uit ander vermogen onbelast zou blijven. Allereerst zou immers door het - na belasting - lagere netto rendement op agrarische kapitaal aanwending het algemene interestpeil dalen, en bovendien was door Turgot op termijn ook een belasting voorzien op pensioenen en vaste salarissen.

Aangezien de druk van de indirecte belastingen niet evenredig was verdeeld over de Franse regio's en over de grondbezitters, moest de fiscale autoriteit proberen om te verhinderen, dat er bij de invoering van de directe belasting en bij de parallelle, geleidelijke afschaffing van de indirecte belastingen gedurende enige tijd een juist méér in plaats van minder onrechtvaardige verdeling van de belastingdruk zou ontstaan. Het was daarom nodig dat de feitelijke verdeling van de druk van de indirecte belastingen werd vastgesteld. Om effect van de hervorming zichtbaar te maken, werd deze gevat in het doorrekenbare rekenschema van een 'analytisch tableau'.

Van het bij zo'n model te gebruiken procédé van 'faire le calcul' gaf Condorcet een voorbeeld in de hier volgende, letterlijk vertaalde voetnoot uit zijn *Vie de Turgot*.

Het analytische tableau van deze hervorming kan tot beter begrip dienen. Het wordt hier gegeven, met des te minder terughoudendheid, omdat niet meer dan elementaire kennis nodig is om het te volgen.

1. Met $a', a'', a'''. \dots a''^n$ worden de bedragen aangeduid van de feitelijke netto opbrengst van standardeenheden grondbezit van verschillende productiviteit.

2. Met $b', b'', b'''. \dots b''^n$ worden de bedragen aangeduid van de directe [reële] belastingen die worden geheven over de landerijen $a', a'', a'''. \dots a''^n$.

3. We noemen de in totaal te heffen belasting I, dwz. de som van de indirecte belasting, plus de som van de directe belasting $b', b'', b'''. \dots b''^n$.

4. We noemen I' het deel van de belasting dat wordt betaald op landerijen $a', a'', a'''. \dots a''^n$, en I'' het deel van dezelfde belasting dat wordt betaald door dezelfde landerijen in die zin, dat als dit deel niet bestond, de opbrengst waarde van die landerijen zou toenemen. Zo noemen wij $i', i'', i'''. \dots i''^n$ de porties van dat deel van de belasting dat overeenkomt met elke $a', a'', a'''. \dots a''^n$. Er geldt zodoende $I = I' + I''$.

5. Met $\bar{S}a$ wordt de somma aangeduid van alle opbrengst waarden a , elk voor het aantal keer dat zulke eenheden grondbezit voorwerp zijn van directe belastingheffing b , van indirecte belastingheffing i ; ten algemene worden alle sommeringen op dezelfde manier aangeduid met een vergelijkbaar teken.

Nadat dit is gesteld, worden achtereenvolgens de drie methoden onderzocht om de indirecte belasting te veranderen in een directe belasting, zoals aangeduid in de tekst.

EERSTE STELLING. Verondersteld wordt dat de indirecte belasting in zijn geheel in één handeling in een directe belasting wordt veranderd. In dat geval nemen we aan dat alle belastingen zijn afgeschaft: de opbrengst van de landerijen a' wordt dan $a' + b' + i$, en hetzelfde geldt voor alle andere; zodoende is de totale belasting I, en $\bar{S}(a + b + i)$ is de totale opbrengst waarde van het grondbezit, en $\{I / \bar{S}(a + b + i)\} \times (a' + b' + i)$ is wat grondbezit a' moet betalen. Als landerij a' is verpacht, dan is het duidelijk dat het deel i precies dat is wat de pachter méér zou betalen wanneer er geen indirecte belasting zou zijn. Als die afgeschaft is, moet de pachter dus i' betalen; zodoende is het deel van de belasting dat de eigenaar van landerij a' moet betalen .... $\{I / \bar{S}(a + b + i)\} \times (a' + b' + i) - i'$ en

wat hij meer betaalt is dan $\{I / \bar{S}(a + b + i)\} \times (a' + b' + i) - b' - i'$; de pachter betaalt dan i' .

Wanneer er deelpachters [métayers] zijn, dan moet het deel i' worden verdeeld tussen de eigenaar en de deelpachter, en moet van de verdeling van de aanslag tussen hen de verhouding worden vastgesteld. In dit geval, en in alle gevallen waarin moet worden verdeeld, neemt men $i' = f' + g'$, waarbij f' aangeeft met welke hoeveelheid a' toeneemt voor de eigenaar door de afschaffing van de indirecte belasting, en g' hetgeen de pachter van de landerij had betaald wanneer die indirecte belasting niet zou hebben bestaan; zodoende moet de eigenaar dan betalen $\{I / \bar{S}(a + b + i)\} \times (a' + b' + i) - g'$, en de deelpachter g' . Men ziet dat de toestand van de pachter niet verandert, omdat deze door de afschaffing van de indirecte belasting een bedrag i' of g' verkrijgt, en door de directe belasting een even groot bedrag i' of g' moet betalen.

Het merendeel van de eigenaars betaalt eveneens soortgelijke bedragen, of, wat op hetzelfde neerkomt, ze houden dezelfde opbrengst waarden. Er resteerde hun zodoende $\bar{S}(a + b) - I$, en er resteert aan hen $\bar{S}(a + b + i) - \{I / \bar{S}(a + b + i)\} \times (a + b + i) = \bar{S}(a + b + i) - I$ en omdat $\bar{S}i = I'$ en $I = I' + I''$ geldt $\bar{S}(a + b + i) - I = \bar{S}(a + b + i) - I'$. De toestand van elke eigenaar kan veranderd zijn, maar alleen als hetgeen deze voorheen betaalde niet proportioneel was met de opbrengst waarde; deze verandering is dus in overeenstemming met de rechtvaardigheid.

De pachter wordt wel een onrecht gedaan als gedurende de looptijd van een pachtcontract een indirecte belasting wordt geheven, waarvan hij in werkelijkheid een deel betaalt. Hem wordt evenzeer onrecht gedaan als de hoeveelheden i' , i'' , etc. of g' , g'' , etc. te hoog worden vastgesteld. Het moet daarom zeker zijn dat i' of g' niet te hoog worden gesteld; daarom zal het nodig zijn van de grondeigenaar te eisen dat gedurende de looptijd van een pachtvereenkomst niet méér verschuldigd zal zijn; en hier ligt een eerste reden om de verandering niet in één keer te laten plaatsvinden. Bovendien moet er op worden gelet dat na de afschaffing van de indirecte belasting de handelswinsten, de lonen en de rente niet verder dalen dan dat ze van nature doen, en de eerste jaren mogen grondeigenaar en pachter niet alles verdienen wat ze zouden kunnen verdienen: een nieuwe reden om de waarde van i' of van g' zeer laag te stellen, en bijgevolg de hervorming in stappen te voltrekken, zodat de grondeigenaar aanvankelijk slechts een onmerkbaar verlies ondervindt.

TWEEDE STELLING. Verondersteld wordt dat de indirecte belasting I slechts voor een gedeelte in een directe belasting wordt veranderd, en dat dit gedeelte proportioneel naar de opbrengst waarde wordt verdeeld over de landerijen die deze belasting al betaalden (het is de 2^e methode uit de tekst).¹⁰⁴

Het deel van de te hervormen belasting dat door de eigenaren wordt betaald

noemen we X' ; k' , k'' , etc. de delen van X' die worden geheven van de landerijen a' , a'' , etc.; X'' het deel van dezelfde belasting dat slechts wordt betaald door het netto product omdat hierdoor dit product met een gelijk deel afneemt; h' , h'' , etc. de delen van X'' die behoren bij met a' , a'' , etc.; het deel van h' , h'' , etc. dat tenlaste komt van de eigenaar; m' , m'' , etc. het deel dat door de pachter moet worden gedragen; we hebben netto producten a' , a'' , etc., uitgedrukt als $a' + h'$, $a'' + h''$, etc.; zodoende bedraagt de betaling van eigenaar $a' \{X / \bar{S}(a + h)\} \times (a' + h) - m'$ en zal de pachter m' moeten betalen.

Dit gesteld, is het duidelijk dat de opbrengst waarde van a' zal zijn gereduceerd tot $a' + h' - \{X / \bar{S}(a + h)\} \times (a' + h)$ als daaruit geen andere indirecte belasting wordt betaald: maar daaruit wordt er een betaald van $I' - \bar{S}b - X'$; en aangezien deze naar veronderstelling evenredig is aan de opbrengst waarde, en er zelfs geen andere veronderstelling mogelijk is, zullen de verschillen in deze evenredigheid willekeurig zijn, en afhangen van de manier waarop de opbrengst wordt gebruikt, en daarom zal de waarde van a' een omvang hebben van $\{a' + h' - \{X / \bar{S}(a + h)\} \times (a' + h)\} \times \{(I' - \bar{S}b - X') / (\bar{S}(a + h) - X)\}$: welke hoeveelheid, zoals men ziet, niet noodzakelijk gelijk is aan $(a' + b' + i) \times \{I - (I / \bar{S}(a + b + i))\}$, zoals deze moeten zijn, en evenmin aan $a' \times \{(I - \bar{S}b) / \bar{S}a\}$, zoals deze was voor de verandering. Het kan zelfs zo zijn dat de nieuwe waarde meer van de werkelijke waarde afwijkt dan $a' \times \{(I - \bar{S}b) / \bar{S}a\}$ en dat door de hervorming zodoende voor een ogenblik de wanverhouding wordt vermeerderd in plaats van verminderd. Het is nochtans beter om deze methode te volgen, die een voorbijgaande verslechtering oplevert, dan om de indirecte belasting in stand te houden.

DERDE STELLING. We handhaven hier dezelfde notatie als in de tweede stelling, en wij veronderstellen alleen dat de eigenaren van a' , a'' , etc. een belasting x' , x'' , etc. betalen, die de vervanging beoogt van de belasting $X' + \bar{S}l$, waarvan ze zijn ontheven. (Dit is de eerste methode uit de tekst).¹⁰⁵

Bij gevolg geldt $\bar{S}x = X' + \bar{S}l$. Dit gesteld, zal de eigenaar van a er x' betalen, en er t' winnen, en bovendien zijn onderworpen aan de belasting $I' - X' - \bar{S}b$, en nog slechts beschikken over $(a' + l' + x') / \{I - (I - X' \times \bar{S}b) / (\bar{S}a - X')\}$ waarbij X' in de plaats is gesteld van $\bar{S}l - \bar{S}x$. Deze waarde wordt gelijkgesteld aan $(a' + b' + i) \times \{I - (I / \bar{S}(a + b + i))\}$, waarvan wij aftrekken $x' = a' + i' - (a' + b' + i) \times \{I - (I / \bar{S}(a + b + i))\} / \{I - (I - X' \times \bar{S}b) / (\bar{S}a - X')\}$, en hetzelfde voor alle andere x .

Er doen zich hier allereerst drie verschillende gevallen voor.

1. Alle x zijn positief: in dat geval volstaat deze hervorming om de evenredigheid te herstellen.
2. Zij kunnen ten dele positief en ten dele negatief zijn; maar de evenredigheid

kan worden hersteld door voor elke negatieve x de directe belasting die reeds op bezit a wordt geheven met een hoeveelheid groot b te verminderen.

3. Zij kunnen ten dele positief en ten dele negatief zijn, en als de waarden van b niet volstaan, of als er reden is om deze niet te veranderen, dan moet de te betalen somma onder de anderen worden verdeeld; maar wanneer de som van de positieve x veel groter is dan $\bar{S}i + X'$, dan moet elke x worden verminderd in de verhouding van deze twee somma's.

Het is eenvoudig te zien hoe, door substitutie van nieuwe bedragen, dezelfde handeling kan worden verricht voor alle volgende hervormingen van indirecte in directe belastingen.

Voor deze formules bestaat nog een ander toepassing. Wanneer we aannemen dat inderdaad met de hervorming zal worden begonnen, en dat de getallen werden bepaald die in de voorstaande formules moeten worden ingevuld; dat deze getallen slechts bij benadering bekend zijn, maar dat de afwijkingen daarvan wel bekend zijn.

Op basis hiervan is de afwijking kenbaar die zich kan bevinden in de waarde van elke x . Daardoor wordt inzichtelijk of deze afwijking groot genoeg is om een merkbaar onrecht te veroorzaken; en deze kennis kan als leidraad dienen om te bepalen in hoeverre de hervorming in stappen moet worden uitgevoerd, om zulk onrecht voor iedereen onmerkbaar te laten zijn.

Tot op dit punt werd steeds verondersteld dat de directe belasting in haar geheel zou worden verdeeld over al het grondbezit; hierna worden enkele beperkingen aan de orde gesteld.

1. Bij een door de Staat verschuldigde eeuwigdurende rente is het duidelijk dat deze door de opheffing van de indirecte belasting voor een met die belasting evenredig deel wordt ontlast. De somma van deze renten moet daarom worden vergeleken met de somma van het grondbezit, om te bezien welk deel van de belasting moet worden betaald door de renten, die naar evenredigheid moeten worden belast, en bij de berekening moet alleen worden gelet op het resterende deel, dat door het grondbezit moet worden betaald. Hetzelfde geldt voor pensioenen, of vaste salarissen, die op soortgelijke wijze moeten worden behandeld.

2. De rechten en privilèges die aan grondbezit toekomen, moeten ieder voor zich worden beschouwd als een deel van dat bezit; om de werkelijke waarde van het eigendom vast te stellen moet de waarde daarvan worden verminderd met de waarde van die rechten; deze rechten moeten precies zo aan belastingheffing worden onderworpen als het grondbezit waarvan zij deel uitmaken.

3. Als er op particulier grondbezit niet-aflosbare renten zijn gevestigd, dan wordt de afweging willekeuriger. Nochtans zal de werkelijkheid weinig geweld worden aangedaan wanneer daarvan wordt afgetrokken een somma evenredig aan $X' / \bar{S} (a + b + \hat{t})$, dan wel $(i' - \bar{S} b) / \bar{S} (a + b + \hat{t})$. Hetzelfde kan gebeuren, wanneer dat rechtvaardig wordt gevonden, met renten die gedurende een bepaalde tijd naar keuze van de debiteur kunnen worden afgelost.

Dit rekenmodel [*tableau analytique*] neemt naar onze mening de bezwaren weg, die gegrond werden in de veronderstelde onmogelijkheid van deze hervorming. De andere bezwaren werden al weggenomen in een groot aantal goede schrifturen.

PHYSIOCRATIE,

o u

CONSTITUTION NATURELLE

DU GOUVERNEMENT

LE PLUS AVANTAGEUX AU GENRE HUMAIN.

*RECUEIL publié par DU PONT, des Sociétés
Royales d'Agriculture de Soissons & d'Orléans, &
Correspondant de la Société d'Émulation de Londres.*

Ex naturâ, jus, ordo, & leges.

Ex homine, arbitrium, regimen, & coercitio. F. Q.

A L E Y D E ,

Et se trouve A PARIS,

Chez MERLIN, Libraire, rue de la Harpe.

M. DCC LXVIII

Hoofdstuk III : Condorcet als contemporain economist

Condorcet was geen scholastiek econoom. In zijn opvatting van de politieke economie was geen plaats ingeruimd voor de zedelijke beginselen, die in de scholastieke traditie tot veroordeling van private monopolies noopten: bij Condorcet werd gedrag niet meer gemeten aan de morele intentie, het hemelse lot van de monopolist was diens eigen zaak geworden.

Condorcet was evenmin mercantilist. Hij verwierp het mercantilistische overblijfsel van de scholastieke opvatting, dat - ook bij duurzame handel - het voordeel van de één het nadeel van de ander zou vormen; bij Condorcet werkte het eigenbelang, net als de zwaartekracht, als een *wederzijdse aantrekkingskracht*.¹⁰⁶

De vraag of Condorcet tot de *Physiocratie* moet worden gerekend, laat zich minder eenvoudig beantwoorden. Hij kreeg voor zijn verdediging van de liberaliseringspolitiek van Turgot, en voor zijn kritiek op het interventionistische pleidooi van Necker, een prominente plaats in de *Physiocratie* toebedeeld in het in 1950 verschenen hoofdwerk van Georges Weulersse, de biografie van de *Physiocratie*, zonder nochtans expliciet als physiocraat te worden aangemerkt.¹⁰⁷ Die kwalificatie had Condorcet in 1908 wel ontvangen van Caillaud, wegens zijn adherentie aan het physiocratische principe van de exclusieve productiviteit van de natuur.¹⁰⁸ Daartegenover zou Horst Dippel - in een beschouwing uit 1988 - Condorcet juist buiten deze *secte des économistes* plaatsen, wegens zijn diskwalificatie van dit leerstuk en van het *rigorisme inhumain* van de *Physiocraten*, en bij Elizabeth Fox-Genovese kreeg Condorcet tenslotte een zéér bescheiden plaats in het physiocratische milieu, met uitsluitend de vermelding als 'more independent' en 'least sectarian' bewonderaar van Quesnay.¹⁰⁹

Het begrip *Physiocratie* is, net als bijvoorbeeld *Mercantilisme* en *Klassieke School*, een product van de voortdurende rationele reconstructie van de geschiedenis van het economische denken.¹¹⁰ De physiocratische school kan bovendien in tenminste drie blikrichtingen worden beschouwd: als een economisch-politieke beweging, als een politieke filosofie of als een economische theorie, zoals die hierna worden uiteengezet.

1. Condorcet en de Physiocratische beweging

Beschouwd als een *economisch-politieke beweging* was de *Physiocratie* de tegenhanger van het *Mercantilisme*, dat onder de opvolgers van Colbert zou zijn verworpen tot een dienstbaarheid aan particuliere belangen en aan de schatkist van de koning, en dat met een wildgroei van reglementering, protectie en fiscale verzwaringen niet langer tot nationaal voordeel zou kunnen strekken. Het physiocratische alternatief, op ideële basis, vrij van particularisme en tot nut van

het algemeen, bestond uit de actieve *école* van een tiental leerlingen, en de *parti* van een onbekend aantal aanhangers, waaronder zich zelfs 3 vrouwelijke economen bevonden.¹¹¹ De kiem van de beweging werd in 1756 gelegd met de publicatie in het 6e deel van de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert, van het artikel *Fermiers* door François Quesnay, hofarts van Marquise de Pompadour en lid van de *Académie des Sciences*.¹¹² Daarin werd betoogd, dat de bij de welvarende Engelse landbouw achterblijvende Franse landbouw alleen tot bloei kon komen, wanneer de boer door betere prijzen en geringer fiscale lasten tot bedrijfsinvesteringen in staat zou zijn, én geneigd zou raken. Om tot goede en stabiele graanprijzen te komen, zo vervolgde Quesnay, in het artikel *Grains* in het 7e deel van de *Encyclopédie*, zijn betoog in 1757, was een onbelemmerde handel en export van graan noodzakelijk, en moest er een einde komen aan 'de verschillende belastingen en aan de opdrijving van de vroondiensten'.¹¹³

Naar het voorbeeld van Boisguilbert positioneerde Quesnay daarna in 1758, in zijn als proefdruk voor de hobbydrukkerij van Lodewijk XV bedoelde, 6 pagina's tellende *tableau économique*, de landbouw als de spil van de volkshuishouding, waarin naar de voorstelling van Cantillon de door arbeid aan de bodem ontworchte welvaart langs een keten van ruilrelaties zou dienen voor levensonderhoud, gemak en luxe van grondeigenaars en van ondernemers en andere arbeiders. Quesnay gaf deze afhankelijkheidsrelaties de vorm van een kringloop, die hij vergeleek met de menselijke bloedsomloop, die evenmin zonder ernstige gevolgen belemmerd of onderbroken kon worden.¹¹⁴ Het *tableau économique* werd in 1759 aangevuld met de uitgebreide herdruk van de bijbehorende toelichting als *Extrait des oeconomies royales de M. de Sully*, met welke referentie aan de *Maximes* van deze vroege ambtsvoorganger van Colbert de leerstellingen van Quesnay als een agrarisch programma werden neergezet. Dit programma werd in 1760 uitgebreid met de *Théorie de l'impôt* van Quesnay en Mirabeau, welke laatste voor deze kritiek op de uitdijende belastingpacht en de belastingvrijdom van Kerk en Adel, niet zoals verhoopt op de plek van *Contrôleur-général* terecht kwam, maar in de Bastille.¹¹⁵

Met de in 1763 verschenen *Philosophie Rurale, ou Économie générale et politique de l'agriculture [réduite à l'ordre immuable des lois physiques & morales, qui assurent la prospérité des empires]* van Mirabeau en Quesnay werd het programma ingepast in het filosofische, staatkundige en juridische kader van het respectabele *droit naturel*, waardoor het beoogde economische voordeel - van de overheid én van de onderdanen - kon worden verdedigd als het hoogste morele recht.¹¹⁶ Vanaf dat jaar ook werden de pogingen van *Contrôleur-général* Bertin en nadien *Contrôleur-général* L'Averdy tot liberalisering van de graanhandel en sanering van de staatsfinanciën verdedigd in door Quesnay en Mirabeau geïnspireerde artikelen van publicisten, zoals Dupont, Le Mercier de la Rivière, Roubaud en Le Trosne. Vanaf 1764 resulteerde uit hun regelmatige studiebijeenkomsten de aanduiding als *Club des économistes* of *École des économistes*. De natuurrechtelijke beginselen van deze beweging werden in 1765

uitgewerkt met *Le droit naturel* van Quesnay en in 1767 met *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* van Le Mercier de la Rivière.¹¹⁷

Nadat Dupont in een hoofdredactioneel artikel over het *tableau économique* in het bijblad van de *Gazette du commerce*, de *Journal de l'agriculture, du commerce et des finances*, de stand der kooplieden had gebruuskeerd door deze als *classe stérile* aan te merken, verloor de school haar forum in de handelsbladen, en daarmee de toegang tot het in economische vraagstukken geïnteresseerde publiek.¹¹⁸ De beweging verviel tot de *secte des économistes*, toen in 1767 in de *Éphémérides* van Baudeau een eigen blad met een veel kleinere lezerskring werd gevonden. Met de samentrekking van het Griekse *phusis*, natuur en *krateo*, heersen, ontving de *Physiocratie* in 1767 haar naam uit de titel die Dupont had gegeven aan het eerste deel van de door hem verzamelde en bewerkte geschriften van Quesnay: *Physiocratie ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*. Deze naam gaf uitdrukking aan de overtuiging, dat behalve de stoffelijke natuur ook de sociale en de politieke wereld aan natuurwetten waren onderworpen, waarmee meteen ook de bestaansgrond van de door de *économistes* beoefende wetenschap was gerechtvaardigd.¹¹⁹

In de *Physiocratie* was ook een uitgebreide versie van het agrarische programma uit 1759 opgenomen, de *Maximes générales du gouvernement économique d'une Royaume agricole*, met welke leerstellingen het physiocratische programma nu definitief als een filosofisch-staatkundige doctrine werd neergezet.¹²⁰ De essentie van het physiocratische *système* was niet de oproep tot een directe bescherming en bevordering van de landbouw, met welke *protection décidé* immers niet méér werd beoogd dan de afschaffing van enkele dwingende maatregelen en het wegnemen van wat hinderpalen, maar: 'Onbeperkte, vrije concurrentie - dat is het physiocratische heilbeginsel. [...] De 25e maxime zegt het: "Dat men den volledigen vrijhandel handhave, want de zekerste binnen- en buitenlandsche handelspolitiek, die ook het meest voordelig voor het volk en den staat is, bestaat in de volledige vrijheid van concurrentie". Niemand kan beter beoordelen hetgeen nuttig is voor den handel dan de koopman, en daarom schenkt aan den koopman, aan ieder volkomen vrijheid. Eene vrijheid, die haar grenzen vindt in het welbegrepen eigenbelang en het verbod van schending van anderer rechten'.¹²¹

Na 1768 werd de *Physiocratie* een beweging zonder voorman, toen de bejaarde Quesnay zijn belangstelling voor de economie verloor, terwijl Mirabeau zich op zijn landgoed nog louter met praktische landbouwproblemen bezig hield, en de toonaangevende economist abbé Condillac elke associatie met de beweging bleef afwijzen. Het definitieve echec van de liberaliseringspolitiek van Bertin en L'Averdy, en de publicatie van de *Dialogues sur le commerce des Blés* van Galiani, betekenden in 1770 het einde van de bloeiperiode van de beweging. Tot 1774 fungeerde de *Physiocratie* als economische paragraaf in het - denkbeeldige - liberaal-monarchistische programma van de Verlichtingsdenkers, met als

kernthema: vergroting van de welvaart door ontwikkeling van de landbouw, te financieren door verbetering van het agrarische inkomen, te bereiken door liberalisering van handel en verkeer, door afschaffing van feodale restricties en door reductie van alle belastingen op omzet en vermogen tot één belasting op de opbrengst van het agrarische bedrijf.

De bijdrage van Condorcet in de physiocratische beweging bleef beperkt tot zijn deelname aan de regering Turgot. In deze korte regeringsperiode van juli/augustus 1774 tot mei 1776 betrok Turgot bij zijn ruim opgezette liberaliseringspolitiek slechts één erkende physiocraat, Dupont de Nemours, die werd benoemd tot *Inspecteur des Manufactures*.¹²² Condorcet's bijdrage bestond vooral uit de publieke, maar anonieme verdediging van de liberaliseringspolitiek, beginnend in voorjaar 1775 met de *Lettre d'un laboureur de Picardie à M. N***, auteur prohibitif à Paris*, en eindigend in voorjaar 1776 met *Sur l'abolition des corvées*. Met de val van Turgot in 1776 kwam de physiocratische beweging aan een roemloos einde. Condorcet zou zich pas 10 jaar later weer op het terrein van de politieke economie wagen. Zijn *Vie de Turgot* uit 1786, de 'eulogie' van de in 1781 overleden Turgot, was een wetenschappelijk gefundeerde handleiding voor het door de overheid te voeren sociaal-economische beleid. Dit overheidsbeleid diende twee doelen: het bevorderen van de productie en het verminderen van de sociale ongelijkheid; aan de landbouw werd geen bijzondere betekenis toegekend. Economische groei kon, behalve door bevordering van de sociale en economische vrijheid, worden gestimuleerd door de afschaffing van de indirecte belastingen en de invoering van één directe, progressieve inkomensbelasting. Sociale gelijkheid kon, behalve door het nivellerende effect van deze belasting, worden bevorderd door de invoering van volksverzekeringsfondsen voor arbeidsongeschiktheid, voor ouderdom en voor nabestaanden, door de invoering van openbaar onderwijs en door subsidies voor startende ondernemers; thema's die in de *Physiocratie* niet aan de orde waren geweest.

2. Condorcet en de Physiocratische filosofie

Beschouwd als een aan het Natuurrechtsdenken aanpalende, *politieke filosofie* was de *Physiocratie* als de 'Rationalisierung der französischen Wirtschaftspolitik, ihre Teilmodernisierung und Verankerung auf einem Leitprinzip unter Wahrung der bestehenden Sozialstruktur [...] ein umfassendes System des Menschen und seiner Rolle in Staat und Gesellschaft'. Daarmee was de *Physiocratie* veel méér dan het theoretische leerstuk dat er in het midden van de 19e eeuw door de Staathuishoudkunde van was gemaakt, bij welke reductie bovendien critici zoals Voltaire en Condorcet buiten beeld waren gezet en andere economen, zoals Turgot, ten onrechte als physiocraat waren ingelijfd.¹²³

In de bestuurlijke filosofie van de *Physiocratie* werd de economische orde van de samenleving in de *bestaande* toestand van de *orde positif* voorgesteld als het

resultaat van de gecombineerde inwerking op het individu van de natuurwet en van de bestaande, positieve wet, en in de door het Opperwezen *gewenste* toestand van de *ordre naturel évidemment le plus avantageux au genre humain* als het resultaat van louter de natuurwet. Met deze voorstelling van regeringszaken als dubbele tweedeling van bestaande en gewenste toestand, resp. van *onderzoek* en *actie*, werd het kader geschetst waarin de - strikt rationele - economische wetenschap zou kunnen aangeven, wáár en hoe in de politiek de positieve wet *overeenkomstig* de natuurwet moest worden ingezet tot heil van Vorst en Vaderland. Het ontstaan van ruimte voor deze economische politiek, en daarmee ook het ontstaan van de noodzaak daartoe, was het gevolg van de verzwakking van de door de Kerk uitgedragen christelijke moraal, die tot in de 16^e eeuw zowel de ziel van eenieder als ook de samenleving van allen had beheerst. Tot loutering van de Ziel waren de oorspronkelijke Christenmens van Godswege immers twee vormen van eigenbelang ingeschapen: een pro-sociaal, zedelijk gefundeerd, moreel eigenbelang: *l'amour-propre*, en een voor sociale consequenties blind, driftmatig gefundeerd, materieel eigenbelang: *l'intérêt particulier*. Bij de persoonlijke inspanning om het eerste belang na te streven en het tweede belang in bedwang te houden, was het individu eeuwenlang door Kerk en Staat in- en uitwendig ondersteund. Deze repressie van het *intérêt particulier* kon worden geslaakt, toen in de 16e eeuw werd ontdekt dat in de - als ontzegging moeilijk meetbare - individuele beteugeling van het materiële eigenbelang geen aanleiding voor Goddelijke uitverkiezing kon worden gezien. Nadat renaissance en humanisme de zedelijke beginselen hadden ondergraven, werd het *intérêt particulier* door het protestantisme zelfs als arbeidzame deugd gelegitimeerd, zodat het door inspanning verworven individuele fortuin voortaan juist als de - wél duidelijk meetbare - indicatie van de uitverkiezing voor het eeuwige leven kon gaan gelden. De demoralisering van de samenleving werd in de praktijk versterkt door de uit de bloeiende internationale handel voortvloeiende fortuinen, waaruit immers kon worden geconcludeerd dat - althans voor wat betreft de binnenlandse verdeling van uit buitenlandse bron afkomstig voordeel - het nastreven van ongelijkheid in de vorm van economische wedijver niet langer als ontbindende kracht op de samenleving zou werken, zoals dat in de 2000 jaar sinds Aristoteles in religie en ethiek steeds als vaststaand was aangenomen.¹²⁴

Op basis van dit bevrijdende besef werd in de 17^e eeuw door o.a. Hugo de Groot uit het Romeinse recht een individualistisch natuurrecht ontwikkeld, waarmee een definitief einde kwam aan de Scholastieke pogingen om met behulp van de menselijke rede en de Goddelijke openbaring de ruilrechtvaardigheid, het 'ieder het zijne' van het liberale *Ius Romanum*, in overeenstemming te brengen met het gebod van de christelijke naastenliefde om 'de ander in het onze' te laten delen.¹²⁵ Het recht werd losgemaakt van Goddelijk gezag en gebod en opnieuw gefundeerd in de menselijke rede, die als bron van het recht, én - via het individuele geweten - als kostenloos instrument voor de handhaving van dat recht ging dienen. Hierdoor ontviel de basis aan het kerkelijke toezicht op het

individuele geweten en de persoonlijke moraal. Van dit nieuwe natuurrecht,¹²⁶ en van de daarmee in de Hollandse, de Engelse en de Franse Verlichting verbonden politieke filosofie, kreeg de burger het recht om zich te privatiseren, om de eigen persoon zowel geestelijk als lichamelijk als zijn eigendom te beschouwen en om dit eigendom te behouden en zoveel te vergroten en te versterken als hij voor zijn levensgeluk en zijn welbevinden noodzakelijk achtte. Eenmaal op deze wijze uit de sfeer van zonde en berouw losgemaakt, was de individuele begeerte voortaan de bezieling van de eigen inspanning en ijver. Ze trad in de plaats van de deugd der bescheidenheid, dwz. de troost der middelmatigen en de rechtvaardiging van luiheid en traagheid, en leverde daarmee een enorme impuls aan de menselijke vooruitgang.¹²⁷

Bij de *Physiocraten* is het productieve vermogen van het eigenbelang niet langer de ontbindende, maar juist de bindende kracht voor de samenleving: hier werd voor het eerst uiting gegeven aan het voor economen typische inzicht, dat in het ruilverkeer iedereen voor anderen werkt, terwijl hij denkt dat hij voor zichzelf werkt.¹²⁸ Wanneer dit besef als *het* physiocratische dogma zou worden beschouwd, dan kan Condorcet als physiocraat worden betiteld op grond van zijn opmerking in het artikel *Monopole et Monopoleur*, dat er dieper gedacht moet worden dan de meeste mensen doen, om te beseffen dat zonder de handelaar, die weliswaar iets van ons wint, de waar ons nog meer gekost zou hebben, en dat de handelaar dus zowel zijn eigen winst als de onze maakt.¹²⁹

Met het slaken van de zedelijke greep op het individu werd het denkbaar dat ongecontroleerde individualisering van de economische en sociale sfeer de maatschappelijke positie van monarchie, kerk en adel in gevaar zou brengen. Waar de samenleving niet langer werd beschouwd als de door God ingestelde orde, maar als het door de burgers vrijwillig, uit *amour propre* gesloten samenlevingscontract voor de behartiging van hun *algemeen belang*, kon van het geheel staken van de beteugeling van het *intérêt particulier* dus geen sprake zijn. Het *contrat social* bracht daarom voor partijen ook de verplichtingen mee, om bij de nastreving van het ontketende *intérêt particulier* zowel persoon en eigendom van andere burgers, als ook het *algemeen belang* te respecteren. Als uitvoeringsinstantie van het dit contract waakte de Staat tegen de aantasting van private belangen, en vooral ook van het algemeen belang. Nadat vanaf de 17e eeuw in politieke en moraalfilosofische studies de menselijke natuur was onderzocht op de aanwezigheid van een natuurlijke cohesieve tendens, had uiteindelijk de moraalfilosoof Adam Smith de weinig bemoedigende conclusie moeten trekken, dat de stem van het individuele geweten slechts de weerklank was van andermans oordeel over het handelen van het individu, met welk oordeel dat individu dan weer empathisch rekening zou houden wegens het ingeboren vermogen tot *sympathy*. Met dit weinig tastbare zedelijke fundament, en zonder vooruitzicht op een door God of Natuur bewerkstelligde harmonische ordening, of op een spontaan evenwicht van individuele eigenbelangen waaruit een nieuw regime als algemeen belang zou resulteren, kon de liberale filosofie bezwaarlijk

onverkort worden gelanceerd in het uit kerk en adel gerekruteerde politieke forum van het *ancien régime*. Quesnay onderwierp daarom in zijn *Observations sur le droit naturel des hommes réunis en société* het in de bestaande *ordre positif* van de samenleving stevig ingekaderde individu, in de beoogde *ordre naturel* opnieuw aan dwingende, natuurlijke wetmatigheden: ¹³⁰ wanneer de van individuele wil en collectieve voorkeur onafhankelijke werking van de natuurwet onontkoombaar zou voeren tot de voor de menselijke soort meest voordelige toestand, dan zou tegen zijn systeem in hofkringen immers geen redelijk bezwaar kunnen worden gemaakt. ¹³¹ Dit gold te meer, waar in de *Physiocratie* het algemeen belang per definitie identiek was gedacht aan het eigenbelang van de verlichte soeverein, die daarmee naar Chinees voorbeeld in de aantrekkelijke gestalte van een weldadige despoot invulling kon geven aan het dictatoriale alternatief, dat door Montesquieu's staatkundige filosofie naast de autocratische monarchie en de democratische republiek was gesteld. ¹³²

In de liberale filosofie van de 18^e eeuw werd de Staat vanaf het begin met wantrouwen beschouwd, omdat de bewaking van het algemeen belang tot aantasting van particuliere belangen kon - of moest - leiden. Op basis van de in deze kring gedeelde overtuiging, dat er een natuurlijk evenwicht zou bestaan tussen algemeen belang en eigenbelang, verdeelde Dippel deze vroeg-liberalen in drie kampen, naargelang de wijze waarop het eigenbelang van het individu en het algemeen belang van de samenleving met elkaar in evenwicht werden gebracht.

Aan de collectieve zijde beschouwden de *Physiocraten* het eigenbelang vooral als een potentiële bedreiging van het algemeen belang; zij waren er van overtuigd, dat de burger in diens deugdzaamheid van overheidswege door regulering en instituties moest worden begeleid. Voor Dippel was deze physiocratische blikrichting de reden om hun politieke filosofie als een 'Etatisme und Pseudo-Liberalisme' te kwalificeren, waarin niet zozeer sprake was van de rechten van de burgers, als wel van hun plichten, wier nakoming moest verhinderen dat het algemeen belang schade zou ondervinden van het nastreven van het eigenbelang van de burgers. ¹³³ Het was de taak van de Staat om door voortdurende interventie in het private en sociale domein de eigenbelangen van de burgers in evenwicht brengen met het algemeen belang, zoals dat door de Staat in overeenstemming met de Natuurwet zou worden bepaald.

Terwijl in het physiocratische systeem de onderdanen zich in de *ordre naturel* dwangmatig zouden voegen naar de economische rationaliteit van de vooropgestelde Natuurwet, deelden in het centrum Smith en de Amerikaanse liberalen de overtuiging, dat het individuele verstand moest worden ondersteund door sociale en puriteinse regelen en geboden.

Aan de andere extreem namen Turgot en Condorcet hun uitgangspunt in het in vrijheid handelende individu, dat in samenleving met andere individuen zijn eigen wetten voortbracht. ¹³⁴ Zij brachten daarbij de natuurlijke ordening van de samenleving terug tot de onderliggende principes: concurrentie en economische vrijheid, die werden afgeleid uit het eigendomsrecht en uit de constatering, dat

iedereen zijn eigen belang het beste kent.¹³⁵ Bij Condorcet ontstond het maatschappelijk evenwicht zodoende als de spontane harmonie tussen de - verlichte - burgers, wier verstandelijke vermogens allemaal door dezelfde, natuurlijke rationaliteit werden beheerst, en die ieder voor zich uit welbegrepen eigenbelang de *amour propre* zouden laten prevaleren boven het *intérêt particulier*.¹³⁶ De door de *Physiocratie* bepleite interventie van de overheid in het private en sociale domein, om daarmee 'zo gezegd' het algemeen belang te dienen, was in de ogen van Condorcet een bedenkelijk middel; verbodswetgeving was in ieder geval erger dan de kwaal, wanneer daarmee een ander doel werd gediend, dan het doel waarmee de burgers hun samenleving waren aangegaan: het behoud van hun bezit en hun vrijheid, welke vrijheid immers 'per definitie' door verbodswetgeving werd aangetast.¹³⁷

Door de verwerping van een autoritaire oplossing voor het probleem van de integratie van individu en samenleving in het spanningsveld van eigenbelang en algemeen belang, kan Condorcet evenmin worden beschouwd als een aanhanger van de *politieke filosofie* van de *Physiocratie*. In de anti-autoritaire oplossing van het individualistisch-liberalisme van Condorcet werd het conflict van eigenbelang en algemeen belang geïnternaliseerd als de individuele afweging van egoïsme en altruïsme. In een voor elke burger in principe gelijke - immers door één en dezelfde natuurwet bewogen - verstandelijke afweging zou het algemeen belang dan prevaleren boven het eigenbelang, waarna uit de confrontatie van deze welbegrepen eigenbelangen een spontaan maatschappelijk evenwicht zou resulteren, waarbinnen van spanning tussen algemeen en eigenbelang, tussen altruïsme en egoïsme, en tussen deïstisch geïnspireerde naastenliefde en hedonistische eigenliefde, *natuurlijk* geen sprake meer kon zijn.

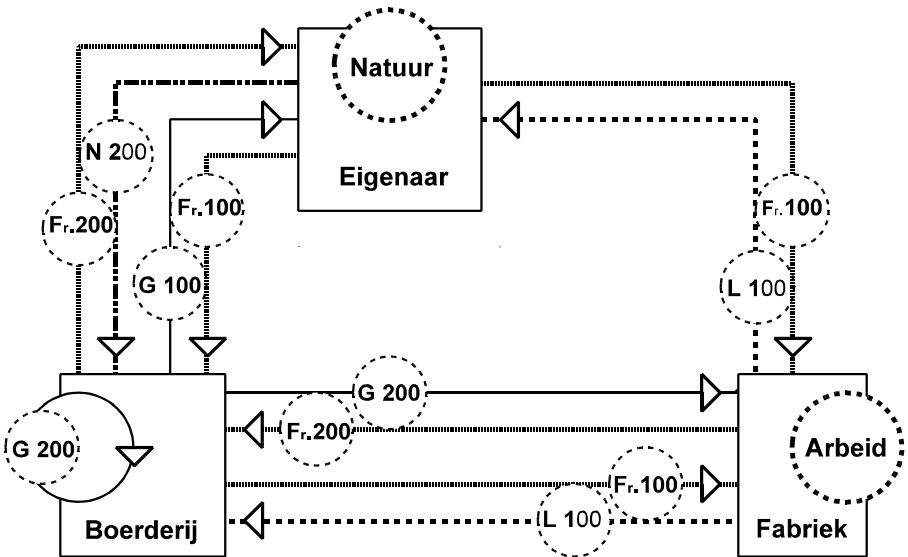
3. Condorcet en de Physiocratische theorie

Beschouwd als een *economische theorie* was de *Physiocratie* de eerste poging om met een *tableau économique* de volkshuishouding *in abstracto* te *beschrijven* als een kringloop van geld en goederen tussen twee consumerende productiehuishoudingen, de Boerderij die Grondstof produceerde, en de Fabriek die Luxe produceerde, en één consumptiehuishouding: de Eigenaar van de grond waarop de Grondstof werd geproduceerd.¹³⁸ In het begin van deze kringloop betaalde de Boerderij aan de Eigenaar de pachtsom van 200 eenheden Geld [F.] als vergoeding voor het gebruik van 200 eenheden Natuur [N]. De Boerderij produceerde 500 eenheden Grondstof [G], de Fabriek produceerde 200 eenheden Luxe [L]. De Eigenaar kocht 100 eenheden Grondstof van de Boerderij voor Fr.100 en 100 eenheden Luxe van de Fabriek voor Fr.100. De Boerderij verbruikte 200 eenheden Grondstof uit eigen productie, en 100 eenheid Luxe die bij de Fabriek werden gekocht voor Fr.100. De Fabriek verbruikte 200 eenheden Grondstof die bij de Boerderij werden gekocht voor Fr.200. Aan het

einde van de periode bezat de Boerderij weer de Fr.200, waarmee de kringloop was gestart.

Er kon alleen sprake zijn van een stabiele kringloop bij een 'natuurlijke' ruilverhouding van Grondstof en Luxe, welke verhouding in Geld werd uitgedrukt als de *bon prix* van Grondstof: niet te laag en niet te hoog.¹³⁹ Wanneer Grondstof in een cyclus een te lage prijs zou hebben ten opzichte van Luxe, dan zou de Fabrik voor 200 eenheden Grondstof bijv. maar Fr.150 betalen, en bleven er dus Fr.50 in kas. Hierdoor daalden de inkomsten van de Boerderij dan met Fr.50, zodat de Boerderij aan het begin van de volgende cyclus ook slechts Fr.150 aan de Eigenaar zou kunnen betalen. De Eigenaar kon dan in die volgende cyclus van de Fabrik nog maar voor Fr.50 Luxe aanschaffen. Door het krimpen van de Luxe afzet zou de Fabrik daarna ook minder Grondstof afnemen van de Boerderij, waardoor de Eigenaar ook weer minder pacht zou ontvangen, etcetera. Het korte termijn voordeel van de Fabrik uit een lage prijs voor Grondstof verkeerde zodoende op de langere termijn óók voor de Fabrik in een nadeel.

Schema: de physiocratische kringloop

Wanneer daarentegen de Grondstof in een cyclus een te hoge prijs zou hebben ten opzichte van Luxe, dan zou de Fabrik voor Fr.200 nog maar 150 eenheden Grondstof kunnen kopen. Dan bleven de inkomsten van de Boerderij weliswaar gelijk, maar in de volgende cyclus zou de Eigenaar voor de hem toegekomen Fr.200 nog maar 150 eenheden Grondstof en Luxe kunnen aanschaffen. Het korte termijn voordeel van de Eigenaar uit een hoge prijs voor Grondstof verkeerde zodoende op de langere termijn óók voor de Eigenaar in een nadeel. De 'juiste' prijs was daarom niet te hoog, én niet te laag. Om het totstandkomen van deze

bon prix te bevorderen, moesten de binnenlandse belemmeringen voor de prijsvorming van agrarische producten worden afgeschat. Ook moest export worden toegestaan, zodat door afzet van het productieoverschot in het buitenland de binnenlandse markt kon ruimen, wanneer de ruilverhouding van Grondstof en Luxe door een overvloedige oogst onder druk zou komen te staan.

Wat hier Grondstof is genoemd: agrarische producten en delfstoffen, werd door *Physiocrates*, zoals Baudeau, deels als *luxe de subsistence* betiteld, ter onderscheiding van de als *luxe de décoration* beschouwde industriële productie, die hier ronduit Luxe is genoemd.¹⁴⁰ Het door Quesnay in de *Philosophie Rurale* geuite bezwaar tegen Luxe gold, net als het mercantiele bezwaar, dan vooral de bestedingen aan uitheemse Luxe: terwijl de besteding door de Eigenaar van 1 frank aan inheemse Luxe 'per definitie' gepaard ging met de binnenlandse besteding van 2 franken aan Grondstof, zou door eenzelfde besteding aan uitheemse Luxe alleen de buitenlandse landbouw worden gezegend met een bijkomende vraag naar Grondstof. Tegen de besteding aan in eigen land geproduceerde *luxe de décoration* gold het bezwaar, dat deze Luxe op de Boerderij de plaats zou innemen van productieve Luxe, dwz. van de mechanisering van de landbouw. Als derde bezwaar tegen Luxe gold de in de zucht naar Luxe belichaamde afname van de geneigdheid om agrarische producten te consumeren.

In de *Philosophie Rurale* werd het *tableau économique* behalve als de statistiek van een stationaire kringloop, ook als een groeimodel of rekenblad gebruikt.¹⁴¹ Quesnay illustreerde daarmee hoe en hoeveel de volkshuishouding zou kunnen groeien, wanneer de Boerderij in de gelegenheid zou zijn om door de inzet van extra Luxe de productie van Grondstof te vergroten. Zo'n uit de combinatie van een hogere opbrengstprijis van Grondstof en een verlegging van de belastingdruk naar de Eigenaar resulterende, éénmalige impuls zou in het verloop van de volgende 10 jaren weglekken, omdat de kerkelijke belasting elk jaar één zevende deel van de toegenomen productie naar de Kerk deed afvloeien, terwijl bovendien de grondeigenaars via de gangbare, 9 jaar belopende pachtovereenkomsten in het 10e jaar allemaal hun verhoogde belastingdruk zouden hebben afgewenteld. De productie en productiviteit zouden zich daarna op het nieuwe, hogere niveau kunnen handhaven, wanneer althans de productieve expansie niet door een relatieve toename van de consumptie van *luxe de décoration* in krimp zou verkeren, en wanneer de toegenomen productie van Grondstof ook afzet zou blijven vinden. Omdat de binnenlandse loonarbeiders per definitie op het bestaansminimum consumeerden, zou de afzet uiteindelijk alleen dan kunnen toenemen, wanneer hetzij het bevolkingsaantal zou groeien, dan wel in toenemende mate Grondstof in het buitenland werd afgezet.¹⁴² Volgens Quesnay kon aan beide voorwaarden worden voldaan: directe afzet in het buitenland was mogelijk door liberalisering van de graanhandel, en toename van de bevolking was mogelijk door immigratie: 'the farmers spend their extra wealth on agricultural or industrial products [...] [and this] increase in demand is met by

foreigners who, aware that the wealth of the nation is expanding rapidly, choose to settle in France to capture a share of this wealth'.

Behalve een groeimodel was de *Physiocratie* ook een objectieve waardeleer, waarmee werd geprobeerd de verdeling van de welvaart over de verschillende bevolkingsgroepen te verklaren, en zodoende tevens als 'natuurlijk' te rechtvaardigen. De physiocratische kringloop was evenwel geen verklarend economisch *model*: dan hadden immers hoeveelheid en prijs van Grondstof en Luxe moeten worden verklaard uit de keuzen die door Boerderij, Eigenaar en Fabriek werden gemaakt op basis van productiviteit en prijs van de productiefactoren Arbeid en Natuur. In de physiocratische kringloop waren de lonen vaste kosten: de op de Boerderij en in de Fabriek verbruikte Arbeid werd beloond met een minimale, maar *vaste* hoeveelheid Grondstof. Het verbruik van kapitaal werd achteraf bepaald door de met de natuurlijke willekeur variërende oogst: de kringloop werd inderdaad door de natuur beheerst. De hieraan verbonden conclusie, dat uitsluitend aan de fysieke natuur van bodem en water een scheppend vermogen kon worden toebedacht, werd door de *Physiocraten* langs twee wegen bereikt.

In de *biologische* verklaring zaaide en oogste de zwoegende boer weliswaar in het zweet zijns aanschijns, maar het was uiteindelijk een wonder van de natuur dat één zaadkorrel zich tot een handvol korrels had vermeerderd. In de praktijk werd vastgesteld, dat de agrarische productie weliswaar door de gezamenlijke inspanning van arbeid en natuur werd voortgebracht, maar dat omvang en kwaliteit van de oogst niet afhingen van de hoeveelheid en kwaliteit van de aangewende arbeid: het productieoverschot in de landbouw varieerde in goede en slechte tijden met de willekeur van de natuur. Net als bij de voortplanting van dieren, waarin naar de destijds gangbare *ovistische* variant van het *Preformationisme* het mannelijke aandeel beperkt bleef tot de *aura seminalis*, waarmee de groei van het reeds in de eicel aanwezig nageslacht op gang werd gebracht, was het voor de medicus Quesnay daarom voorstelbaar dat arbeid, hoewel noodzakelijk, op zichzelf beschouwd onvruchtbaar zou zijn: *sterile*.¹⁴³ Gegeven deze steriliteit van de arbeid *moest* het overschot in de landbouw dan wel op het conto worden geschreven van de enige andere herkenbare productiefactor, de natuur, waarvan de bodem de tastbare substantie was. Door Baudeau werd later voor de visserij op soortgelijke wijze de uitsluitende productiviteit van het water afgeleid.

In de *economische* verklaring werd de kwantitatieve verdeling van de oogst over de productiefactoren arbeid en grond door Quesnay gezien als het natuurlijke gevolg van de concentratie van het grondbezit bij een gering aantal eigenaren, en van de concurrentie tussen de massa van landarbeiders. Er was met andere woorden sprake van een 'natuurlijk' monopolie van de grondeigenaar ten opzichte van de landarbeiders: de bodem kon hoe dan ook niet worden verplaatst. Dit had tot gevolg dat menselijke arbeid een beloning op het niveau van het bestaansminimum ontving, net zoals dat bijvoorbeeld het geval was voor

trekpaarden, terwijl aan de grondeigenaar het restant van de agrarische opbrengst als *produit net* toeviel. Het niveau van het bestaansminimum werd bovendien gebufferd door kindersterfte en door variatie van huwelijksleeftijd.¹⁴⁴

De natuur had haar productieve werk reeds verricht, wanneer de Grondstof - al dan niet via de handel - de Fabriek bereikte, om daar van verschijningsvorm te worden veranderd. In de nijverheid resulteerde uit de concurrentie in de manufactuur, met een gering aantal werkgevers en een massa van werknemers, een beloning van de menselijke arbeid op het niveau van het bestaansminimum, net zoals dat bijvoorbeeld ook het geval was voor de arbeid van landarbeiders en molenpaarden. Gegeven de onproductiviteit van de nijverheid was de natuurlijke prijs van het nijverheidsproduct, via de hoeveelheid arbeid die daarvoor was verbruikt, uiteindelijk gelijk aan de prijs van het agrarische product, dat nodig was voor de instandhouding van de arbeidskracht, inclusief het daarin begrepen *produit net* van de grondbezitter. Daarmee stond tegenover de in de nijverheid geschapen waarde meteen een even grote vernietiging van waarde: de kosten van lonen en grondstoffen.

In de handel werd in de physiocratische visie evenmin waarde toegevoegd aan het agrarische of industriële product: 'Denk u twee zandhopen, waarvan de een hoger is dan de ander. De arbeid van den koopman laat zich vergelijken met het werk van iemand, die evenveel zand van den eenen hoop afneemt, als hij op den anderen brengt en als loon van zijn moeite een zak vol naar huis neemt'.¹⁴⁵ Als verlengstuk van de agrarische sector had de handel nochtans wel een spilfunctie in de economische kringloop. Om de agrarische afzet zo groot mogelijk te doen zijn, en om te voorkomen dat overheid en industrie de ruilverhouding ten koste van de agrarische sector zouden vervalsen, moest de handel vrij van beperkingen worden gedreven. Tegelijkertijd moest worden verhinderd dat de in wezen parasitaire handel niet het agrarische belang, en daarmee het nationale belang, maar het eigenbelang voorop zou stellen: zo zou bijvoorbeeld door de export van industriële producten niet de binnenlandse, maar de buitenlandse landbouw worden bevoordeeld.

Uit de exclusieve productiviteit van de landbouw resulteerde ook, dat alle belasting uiteindelijk uit dezelfde natuurlijke bron moest worden geput, zodat de fiscus zich met minder moeite en kosten kon beperken tot de heffing van één belasting op de aan grondeigenaren toevallende agrarische meeropbrengst: *l'impôt territorial unique*. Om het bedrijfskapitaal niet onnodig aan te tasten moest deze belasting niet zoals de *dîme* naar de bedrijfsoppervlakte, maar naar de opbrengst waarde van het *produit net* worden geheven. In het *tableau économique* van Quesnay werd duidelijk, dat de bedrijfsinkomsten uit elke periode deels gebruikt werden voor de noodzakelijke bedrijfslasten in de volgende periode. Door de Eigenaar van de grond als een van de Boerderij onderscheiden huishouding op te voeren, en door de uitkering aan de Eigenaar aan het begin van de periode te laten geschieden, werd benadrukt dat de aanwending van Grondstof als uitkering aan de Grondeigenaar een onttrekking

was, die ten koste kon gaan van de bij de productie verbruikte Grondstof of Luxe.

Hoewel de vruchtbaarheid van de bodem als een vaststaand gegeven werd beschouwd, kon de oogst door extra inzet van arbeid en bedrijfsmiddelen worden vergroot, zoals door ontginning, grondverbetering, irrigatie, mechanisatie en schaalvergroting: *la grande culture*, waardoor specialisatie mogelijk werd, zoals de vervanging van de koe als trekdier door het veel krachtiger, maar slechts voor één doel inzetbare paard. Voor het grootste deel van de Franse landbouw viel het *produit net* samen met de deelpacht van de *métayage*. In de *grande culture* resteerde het *produit net* aan de als agrarische *entrepreneur* optredende grondeigenaar, nadat deze uit het overschot de verbruikte arbeid en bedrijfsmiddelen had betaald.¹⁴⁶ Het *produit net* diende de Eigenaar in de eerste plaats voor de aanschaf van als luxe artikelen aangemerkte industriële producten. Zijn inkomen was in de physiocratische optiek een onverdiend inkomen, maar het stelde adellijke en kerkelijke grondbezitters ondertussen wel in staat, om in Bestuur, Eredienst en Wetenschap onbetaalde arbeid te verrichten ten behoeve van Vorst, Volk en Vaderland.

Inmiddels werd door Ronald Meek in de tweede helft van de 20^e eeuw betoogd dat de exclusieve productiviteit van de landbouw niet langer als een wezenlijke of werkelijke physiocratische opvatting kon worden beschouwd. De physiocratische leer moest veeleer worden gezien als de eerste, klassieke kapitaalaccumulatie theorie. Hoewel de *Physiocratie* primair was gericht op de ontwikkeling van een '*agricultural capitalism*', was een groot deel van de theorie 'in fact orientated towards capitalism in [a] more general sense, and in particular towards the system of market exchange which capitalism was extending over the whole economy'.¹⁴⁷ Meek grondde deze ruime interpretatie op een uitbreiding van de physiocratische leer met de kapitaaltheorie van Turgot, voor wie de handel in oorspronkelijk adellijk grondbezit tijdens de 18^e eeuw - de om politieke redenen of door de hofcultuur naar Parijs gelokte mondaine adel verkocht een deel van haar bezittingen en titels aan vermogende entrepreneurs uit handel en industrie - werd beschouwd als kapitaalverkeer tussen de productieve en de steriele sectoren en tussen kapitaal- en geldmarkt. Met deze uitbreiding van de *Physiocratie* verdampte Meek het argument tegen de physiocratische school, dat er, terwijl er kapitaalverkeer en dus concurrentie was tussen productieve en steriele sectoren en tussen kapitaal en geldmarkt, bezwaarlijk alleen in de agrarische sector een waardeoverschot zou kunnen ontstaan. Op dezelfde wijze kan ook een ander bezwaar tegen de physiocratische waardetheorie worden ontzenuwd, zoals dat door onder andere Schumpeter werd opgeworpen: hoe er überhaupt een waardeoverschot kon ontstaan, wanneer prijzen door concurrentie tot kostprijzen werden gereduceerd.¹⁴⁸ Wanneer immers Condorcet tot de physiocratische school zou worden gerekend, dan zou de 'voortschrijdende ontwikkeling van de menselijke geest' uit diens *Esquisse* in het physiocratische model de permanente technische vooruitgang bewerkstelligen, die ook de algemene evenwichtstheorie uit de 20^e eeuw gebruikte om bij afwezigheid van

monopolie een *permanent*, positief overschot na lonen en rente te verklaren. De *Physiocratie* zou dan op dit punt de klassieke school uit het begin van de 19^e eeuw overtreffen, die groei zag als het gevolg van schaalvergroting van de productie wegens uitbreiding van de markt, zodat uiteindelijk met de grenzen van de afzet een stationaire toestand zou worden bereikt, waarin nog slechts sprake zou zijn van het tussen machine en mens pendelen van winst en werkgelegenheid. In het daaropvolgende marxistische systeem werd 'de betekenis van de veranderingen in de techniek voor de economische en maatschappelijke ontwikkeling' voor het eerst in volle omvang onderkend. Hier was technische ontwikkeling echter niet de factor die de afnemende meeropbrengst van de klassieken zou compenseren, maar 'een verschijnsel dat het reële inkomen van de werknemers nog verder vermindert'. De door die verpaupering gestimuleerde proletarische beweging zou de kapitalistische productiewijze aan haar politieke einde brengen, lang voordat koopkracht, bestedingen, winst en technische ontwikkeling door de immanente monopolietendens tot nihil waren gereduceerd. Wanneer het technologische potentieel zich daarna in de socialistische productiewijze ten volle zou hebben ontplooid, kon de mensheid voortaan duurzaam arbeidsloos verpozen in de neo-pastorale heilstoestand van het communisme. Het duurzaam innovatieve karakter van het kapitalisme zou pas méér dan een eeuw na Condorcet worden ontdekt door de Oostenrijkse School, die de ondernemingswinst verklaarde als een tijdelijke beloning voor uitvindingen, en vooral: voor vernieuwingen door nieuwe combinaties. Schumpeter ging er echter van uit dat 'het vermogen nieuwe combinaties toe te passen gemeengoed wordt en innovaties op routine gaan berusten' waardoor met het bijzondere en specifieke van de ondernemer het kapitalisme zou verdwijnen, en daarmee ook de technologische vooruitgang. Zo beschouwd werd Condorcet pas overtroffen door de endogene groeitheorie, waarin kennis niet langer als exogene grootheid werd beschouwd, maar als het resultaat van doelgericht handelen van publieke en particuliere actoren, zodat ook een optimaal niveau van de kosten en baten van technische vooruitgang en economisch groei denkbaar werd.¹⁴⁹

Met Quesnay en diens volgelingen deelde Condorcet wél het anti-mercantilistisch motief, maar dit besef van de storende werking van staatsbemoeienis is meteen het enige element van de physiocratische leer dat in *Monopolie en Monopolist* en in zijn andere economische werken wordt aangetroffen: daarin ontbreken immers de economische kringloop, het evenwicht, het maatschappelijke waardeoverschot en de verdeling en belasting daarvan.

Wat Condorcet het meest verbindt met de physiocratische *secte des économistes*, is de overtuiging dat behalve de stoffelijke natuur ook de sociale (en dus ook de politieke) wereld aan natuurwetten is onderworpen. Deze overtuiging vormde de bestaansgrond van de economische wetenschap.

4. Condorcet en Adam Smith

Als Condorcet dan tenslotte toch bij een school van economen moest worden ingedeeld, ligt die van de optimistische liberalisten van de *Klassieke School* van Adam Smith meer voor de hand. Of Condorcet en Smith persoonlijke betrekkingen hebben onderhouden, is niet bekend. Daarvan lijkt in ieder geval vóór het verschijnen van *Monopolie en Monopolist* in 1775 en van de *Wealth of Nations* in 1776 nog geen sprake te zijn geweest. De vermelding bij Badinter [p.244] dat Condorcet Smith bij Turgot had ontmoet en dat Smith de *salon* van Condorcet's echtgenote Sophie bezocht, is weinig aannemelijk, omdat Smith Parijs in 1766 voor het laatst bezocht en de *salon* van Sophie [geboren 1764] eerst werd geopend na haar huwelijk met Condorcet in december 1786, terwijl, aldus Badinter, p.57, en Emma Rothschild [*Commerce and the state: Turgot, Condorcet and Smith*, in: *Economic Journal* 102 (1992), p.1197, n.2], Condorcet vermoedelijk pas in 1770 in contact kwam met Turgot. Rothschild, die overigens het meervoudige persoonlijk contact tussen Smith en Turgot in 1776 dateerde, dwz. tenminste tien jaar te laat, maakte geen melding van persoonlijk contact tussen Smith en Condorcet, maar noteerde wel het bezit in Smith's bibliotheek [zoals beschreven in Hiroshi Mizuta, *Adam Smith's library*, Cambridge, 1967] van Condorcet's *Vie de Turgot* uit 1786 en van een present exemplaar van het *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* uit 1785. Of Smith kennis had van ander werk van Condorcet is niet bekend; andersom was Condorcet wel bekend met Smith's werk. Betwijfeld kan worden of de Franstalige samenvatting van de *Wealth of Nations*, de *Abrégé* die in 1790 verscheen in de door Condorcet, le Chapelier en Peyssonel uitgegeven *Bibliothèque de l'homme public*, inderdaad door Condorcet werd vervaardigd. Zo werd voor deze toedichting door Ernest Lluch [*Condorcet et la diffusion de la Richesse des nations en Espagne*, in: *Colloque Condorcet*, pp.188-195] uiteindelijk niet meer aangevoerd dan het door Badinter opgevoerde 'persoonlijke contact' van Condorcet en Smith. Het relaas van Lluch over de in 1792 verschenen (en in 1802 en 1814 herdrukte, ruim 300 pagina's tellende) Spaanse vertaling van dit *Compendio de la obra intitulada Riqueza de las Naciones* van het per Inquisitie in 1791 verboden hoofdwerk van Smith, doet veeleer vermoeden dat de naam en het prestige van 'el Marqués de Condorcet de la Academia Francesa y secretario perpetuo de las ciencias' hier als rookgordijn dienst deden voor de verspreiding van Smith's gedachtegoed in de 'hispanophone' wereld. Hetzelfde uittreksel werd ook genoemd in de eerste oorspronkelijke Nederlandse beschouwing van Smith's werk, het proefschrift [promotor Vissering] van J.F.B. Baert [*Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken*, Leiden, 1858, p.67: 'een uittreksel van Smith's Inquiry voorkomende in de Bibliothèque de l'homme public 1790; II. p.108.ss III. p.3 ss.]. Behalve dit uittreksel noemde Baert ook nog Condorcet's aangekondigde, maar niet verschenen aantekeningen bij de tweede Franse vertaling van de

Wealth of Nations, zoals die ook zijn bedoeld in de systematische catalogus van de Koninklijke Bibliotheek onder 947C11:

Smith, [Adam]. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations, traduites de l'anglois sur la quatrième ... édition par [JEAN ANTOINE] ROUCHER. Et suivies d'un volume de notes par [J.A.N. DE CARITAT] DE CONDORCET. Paris, 1790-1791. 4 vol. 4ⁿ. . [5829

= Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. 1776.

De aantekeningen, in Dictionary of National Biography, LIII, p.10 toegeschreven aan MARIE LOUISE SOPHIE DE CONDORCET NÉE DE GROUCHY, ontbreken.

En onder 974C12:

--, Deuxième édition. Paris, an 3 de la République [1794]. 5 vol. 8ⁿ.

In de *Dictionary of National Biography* had overigens een verwisseling plaatsgevonden van Condorcet met zijn weduwe Sophie, die in 1798 aan haar vertaling van de tweede editie (uit 1789) van de *Theory of Moral Sentiments* haar aan *beau-frère* Cabanis gerichte *Lettres sur la sympathie* had toegevoegd,¹⁵⁰ welke verwisseling ook werd gesignaleerd door Baert [p.60, n.2]. Tenslotte kan uit de vermelding bij Dippel [p.163, n.63] nog worden opgemaakt dat, behalve de spookaantekeningen van Condorcet, ook de plaats van uitgave van de eerste editie van deze Franse vertaling van de *Wealth of Nations* een mysterie vormen: 'Trad. par J.A. Roucher. 5 Bde. Neuchatel 1792. Das Titelblatt des Bd. 1 trägt den Zusatz 'Suivies d'un volume de notes par le marquis de Condorcet. Diese Angabe fehlt auf den Titelblättern der folgenden Bände. Offensichtlich sind die Pläne zu diesem Anmerkungsband bereits sehr frühzeitig wieder aufgegeben worden'.

We zullen ons, met andere woorden, met *Monopolie en Monopolist* tevreden moeten stellen.

Hoofdstuk IV : Het historische kader

1. Het nieuwe dogma: bedrijfsvrijheid en staatsonthouding

De eerste ontdekking van elke wetenschap is de ontdekking van zichzelf.¹⁵¹ Maar een wetenschap moet niet alleen zichzelf ontdekken, zij moet ook maatschappelijke erkenning bereiken, zo stelde de Wageningse hoogleraar Theo Thurlings in zijn 'eulogie' van Turgot. Met het verschijnen van Adam Smith's *Wealth of Nations* in 1776 had de economie dit burgerrecht gekregen en was zij geworden tot een niet meer weg te denken bestanddeel van het Europese cultuurpatroon.

De uitverkiezing van Smith tot economische Messias berustte niet zozeer op de originaliteit van zijn 'obvious and simple system of natural liberty'; voorgangers als Cantillon, Quesnay en Turgot 'have a better claim to that honour'. Smith's boek was eenvoudig de 'first full-scale treatise on economics' en een 'voor zijn tijd diepgaand en alzijdig onderzoek der economische structuur en wordingsgeschiedenis'.¹⁵² Naar het oordeel over deze 'bijbel van de liberale bourgeoisie' van Louis J. Zimmerman [1987, p.159] zou men 'bladzijden lang kunnen aantonen dat Smith niet origineel was [...] maar dat neemt niet weg dat zijn boek een groot succes was'; maar [p.143] indien hij 'de student in de geschiedenis van de economie slechts één boek [zou] mogen aanraden, dan zou dat zeker het 65 bladzijden of 100 paragrafen tellende werk van Turgot *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* zijn. We kunnen niet genoeg betreuren, dat het niet de geniale Turgot doch de naarstige Smith is geweest die de economische theorie de negentiende eeuw heeft binnen gedragen'. Adam Smith poneerde de vrijheid als 'het grondbeginsel der staathuishoudkunde',¹⁵³ met sympathiek sentiment en amoreel eigenbelang als de individuele motieven¹⁵⁴ en met arbeidsverdeling¹⁵⁵ als de succesformule voor de vergroting van de welvaart.¹⁵⁶ Met zijn synthese sloot Smith het systeem¹⁵⁷ van de 'pre-adamite economics', dwz. *Mercantilisme* en *Physiocratie*, in welke stelsels van economische politiek immers het principe van de arbeidsverdeling geweld werd aangedaan.

Het *Mercantilisme* beoogde de nationale verrijking door een gunstige handelsbalans. Door overheidsmaatregelen ter bevordering van de export en tot tegenwerking van de import werd echter precies het omgekeerde bereikt, zo betoogde Smith. Want wanneer het *Mercantilisme* aan de eigen industrie het monopolie van de binnenlandse markt gaf, omdat elders goedkoper kon worden geproduceerd, dan werd weliswaar die bepaalde industrie bevorderd, maar ook werden dan de binnenlandse productiekrachten van een méér naar een minder productieve bedrijvigheid geleid, waardoor de nationale welvaart niet groter maar juist kleiner zou worden.¹⁵⁸

En wanneer de *Physiocratie*, het 'agricultural system which represents the

produce of land as the sole source of the revenue and wealth of every country', probeerde om de binnenlandse landbouw te bevorderen ten koste van industrie en buitenlandse handel, dan resulteerde uit de geringere bedrijvigheid in die sectoren vanzelf óók een kleinere vraag naar landbouwproducten, waarmee dan het tegendeel zou resulteren van wat werd beoogd.

2. Het proefterrein: de graanpolitiek in Frankrijk

Terwijl in Schotland Adam Smith op deze wijze de logische maat nam van Quesnay's physiocratische *tableau économique*, verschaften de Franse economen zichzelf en de economische wetenschap maatschappelijke erkenning door de eer op te eisen voor de praktijktest waaraan in Frankrijk in 1763-1770 en 1774-1776 de staatsonthouding en bedrijfsvrijheid werden onderworpen. Beide keren werd - tevergeefs - gepoogd om de landbouw uit het slop te halen door deregulering van de handel in graan, het Franse voedingsgewas bij uitstek, en het belangrijkste consumptiegoed.¹⁵⁹ Deze graanpolitiek was in de physiocratische optiek verantwoordelijk voor de manifeste stagnatie van de landbouw, doordat in perioden van goede oogsten en lage opbrengstprijzen, zoals vóór 1764, handelsrestricties en exportverboden van kracht bleven, terwijl in perioden van tegenvallende oogsten, zoals vóór 1772, bovendien een prijsbeheersing werd ingesteld.

De graanpolitiek omvatte het toezicht op teelt, handel en verwerking van granen, waaronder ook begrepen erwten, bonen, linzen en rijst, en vooral van tarwe tot meel en brood. Dit toezicht, *la police générale des grains*,¹⁶⁰ was in het *ancien régime* één van de vele bijkomende taken van de 'gewone' politie, naast onder andere het toezicht op 'zoogmoeders'¹⁶¹ en andere prostituées, gilden en gevangenis, openbare feestdagen, stadsreiniging en straatverlichting en op productie en verkoop van tal van goederen en diensten. Wat politie werd genoemd, was in feite openbaar bestuur,¹⁶² en een beschaafd land was 'bien policé'. Aan het hoofd van deze politie stonden de koning en zijn *Contrôleur-général*, de voor financiën, openbare werken, economie, binnenlands bestuur etc. verantwoordelijke superminister. In diens voedselbureau werden productie, consumptie en prijzen van graan gevolgd. Op basis daarvan probeerde de *Contrôleur-général* om nationale en regionale tekorten en overschotten in de graanmarkt te voorkomen via aanwijzingen aan de provinciaal bestuurders, de *Intendants*, en via verordeningen, die evenwel ook door de regionale rechtbanken, de Parlementen, moesten worden bekrachtigd. Deze rechtbanken konden net als de *Intendants* ook zelfstandig verordeningen uitvaardigen. Op lokaal niveau tenslotte had welhaast elke openbare functionaris een politieke taak in het toezicht op de voedselvoorziening binnen de gemeente. Die taak was om met alle denkbare bureaucratische middelen te waarborgen, dat de eigen gemeente doorlopend werd voorzien van voldoende graan tegen een redelijke

prijs. Daarbij ontstonden vooral in tijden van voedselschaarste intragemeentelijke competentiestrijd en rivaliteit tussen gemeenten en tussen stad en toeleverend platteland.

De physiocratische twijfel over de werking van deze als sluitstuk van de industriepolitiek beschouwde graanpolitiek werd versterkt door de omstandigheid, dat in twee toonaangevende West-Europese volkshuishoudingen een afwijkende voedselvoorzieningspolitiek werd gevoerd, met een qua voedselvoorziening en agrarische welvaart succesvoller resultaat. Engeland liet een succesvolle protectionistische landbouwpolitiek zien, met overvloed bij hoge prijzen, doordat bij vrije prijsvorming de buitenlandhandel met een stelsel van importheffingen en exportpremies werd gereguleerd, terwijl de succesvolle, vrije handelspolitiek van de Hollandse republiek zelfs tot overvloed en lage prijzen zou hebben gevoerd.

3. De middeleeuwse oorsprong van de graanpolitiek

Het opmerkelijke van het Franse *interventionnisme* was niet het ontstaan, maar het voortbestaan en de - veronderstelde - verwording tot een nationale politiek. De bron van deze regulering lag, net als elders in Europa, in de middeleeuwse stadseconomie, aldus Willem Sybrand Unger in zijn proefschrift over de levensmiddelenvoorziening van de Hollandse steden in de middeleeuwen.¹⁶³ Het kenmerk van deze 'middeleeuwse stadhuishoudkunde' was een gedetailleerde reglementering van handel en ambacht, die 'naar haar soort' kon worden beschouwd als een meesterwerk: 'net zo consequent in principes, net zo coherent in onderdelen en net zo rijk van detail, als de mooiste gotische monumenten of de grote summa's van de scholastieke filosofie'.¹⁶⁴

Unger nuanceerde hiermee het proefschriftelijke oordeel van J.G. van Dillen, die had geoordeeld dat de protectie een belemmering was geweest voor de toeneming van het handelsverkeer.¹⁶⁵ Anders dan Van Dillen in navolging van de 'Oostenrijkse' historicus Karl Bücher had beweerd, was reglementering geen noodzakelijke coördinatiewijze voor de middeleeuwse stedelijke economie geweest: 'De gesloten stadhuishouding [...] heeft zich niet organisch uit de gesloten familiehuishouding ontwikkeld maar is het kunstmatig product van de politiek der gilden, die den handel vijandig gezind waren. [...] Het protectionisme was een reactie tegen de uitbreiding van het handelsverkeer', dwz. de toename vanaf de 14^e eeuw van de interlokale en internationale handel als gevolg van de vermeerdering van het aantal steden, welke op zich weer het gevolg van 'den wensch der landsheeren om de steden die hun machtsuitbreiding tegenwerkten, te benadeelen'.

Met deze reglementering trachtte de stedelijke overheid om zowel de interne logistiek en de eigen huishouding van de stad, waaronder begrepen de inkomensverdeling tussen de verschillende beroepsgroepen, als ook de

verhouding tot het omringende platteland te regelen.¹⁶⁶ Aan de basis van de regulering lag het fysieke machtsmonopolie dat het stadsbestuur kon uitoefenen over zowel de vragende als de aanbiedende partijen op de openbare, overzichtelijke lokale markt, waar - met geld als ruilmiddel - in feite ruilhandel plaats vond van producten van stedelijke en uitheemse manufactuur, en van exotica als zout en specerijen tegen de agrarische producten van het platteland. In principe betrof de regulering alle bedrijvigheid, maar waar het dagelijkse levensonderhoud - na uiteraard het eeuwige leven - de grootste zorg was van de middeleeuwse mens, vooral ook de voedselvoorziening; het hoofdbestanddeel daarvan bestond uit granen, aanvankelijk van regionale productie.

In de Lage Landen berustte de stedelijke buitenlandhandel op grondstoffen en producten van de textielnijverheid. Met de ontwikkeling van de textielhandel en de groei van de steden werd de regionale graanvoorziening van de Vlaamse en Hollandse steden in toenemende mate aangevuld door importen van graan uit de Rijnstreek, uit Noord-Frankrijk en vooral uit het Oostzeegebied, hetgeen gepaard ging met een toename van de regionale productie van nijverheidsgewassen als hennep, vlas, meekrap, raap- en mosterdzaad en hop, van tuinbouwgewassen en van boter en kaas.¹⁶⁷ Een bijkomend voordeel van deze inter-regionalisering van de graanvoorziening was de spreiding van het risico van hongersnood door misoogst, welke meestal een regionale oorzaak had in het weer, in overstromingen, in plantenziekten en insectenvraat, en in oorlogen. Omdat het belang van het omliggende platteland uiteraard buiten stedelijke beschouwing bleef,¹⁶⁸ hoefden de Hollandse stadsbesturen van de 15^e eeuw in hun lokale voedselvoorzieningspolitiek slechts het midden te houden 'tussen tweeërlei belangen; [1] aan den eenen kant eischten de gilden en de kleineburgerij goedkoop brood, [2] aan den anderen kant wilden de kooplieden bij de toeneming van den handel zoveel mogelijk vrijheid'.

Unger gaf ook een uitgebreid overzicht van de graanpolitieke maatregelen die in de Middeleeuwen in Hollandse steden werden getroffen [p.54-64]:

- concentratie van de verkoop van koren op de markt;
- openbare controle over de voorraden;
- voorkeursrecht voor de plaatselijke bevolking;
- verbod op voorkoop, dwz. voordat het graan de stedelijk markt bereikt;
- verbod van koop van binnenlands graan dat nog geoogst moest worden; speculatieve termijnhandel in graan van de Oostzee bleef echter vrij;
- verplichting om graan de hele week tegen eenzelfde prijs te leveren;
- recht van medekoop, dwz. verplichting om desgevraagd een deel van het voor wederverkoop gekochte graan tegen de zelf betaalde prijs aan anderen te verkopen;
- kwaliteitscontrole door stedelijke ambtenaren, ijkcontrole van schepels en strijkstokken;
- stapelrechten waarbij de bewoners van het omringende platteland gedwongen werden hun graan uitsluitend of vooral op de stedelijke markt ten verkoop aan te bieden.

Behalve deze bestendige regelgeving werden in perioden van schaarste door stadsbesturen en landsregering ook tijdelijke maatregelen tegen de duurte

getroffen:

- tijdelijke uitvoerverboden van graan en bier, maar nooit ook een verbod op doorvoer van geïmporteerd Oostzee graan;
- maximumprijzen voor groot- en kleinhandel;
- beperking van de graanhandel tot door van overheidswege aangestelde korenkopers, die voor eigen winst en verlies handelen;
- beperking van de omvang van de graanvoorraad van bakkers, bierbrouwers en herbergiers;
- beperking van handelsvoorraden;
- verplichting om voorraad op de eerstvolgende weekmarkt tegen de marktprijs te koop aan te bieden;
- beperkingen van het gebruik van harde tarwe in de bierbrouwerij;
- beperking van de hoeveelheid graan die mocht worden aangekocht;
- maatregelen tegen voorkoop en speculatie door de landsregering;
- verplichting tot voorraadvorming door de burgers of door de stedelijke overheden.¹⁶⁹

Het karakter van de voedselvoorzieningspolitiek veranderde toen na het einde van de Middeleeuwen de Europese steden sterk begonnen te groeien, culminerend in het ontstaan van ware metropolen zoals Londen met 500.000 inwoners in 1700, en Parijs, waar de bevolkingsomvang in de 18^e eeuw groeide tot 800.000 inwoners, op een Frans bevolkingstotaal van 25 miljoen, waarvan 3/4 deel tot de agrarische bevolking behoorde. Voor de voedselvoorziening van zulke grote steden schoot de ravitailleringcapaciteit van het omliggende platteland tekort,¹⁷⁰ zodat het een zaak van levensbelang werd dat er extra aanbod van voedsel kon worden verkregen uit afgelegen of anderszins marginale landbouwgronden.¹⁷¹ De handel met zulke gebieden was het domein van de koopman, dwz. de 'handelaar van beroep'. Diens tussenkomst verbrak de directe confrontatie van de stedelijke koper-verbruiker en de landelijke verkoper-producent, hetgeen een objectivering van de vraagprijs op de stedelijke markt teweeg bracht. Terwijl eerder de gehele vraagprijs kon worden gezien als een door de verkoper *subjectief* bepaalde grootheid, werd deze prijs nu grotendeels gerechtvaardigd door de inkoopkosten van de handelaar. De lokale voedselvoorzieningspolitiek kon bezwaarlijk op de nationale of internationale graanmarkt worden voortgezet: er kon daar immers op de inkoopprijs geen directe stedelijke dwang worden uitgeoefend, zodat het de aanbieders van graan in de productiegebieden vrij stond hun product elders of aan de hoogste bieder te verkopen, of zoals Braudel [p.431] dit omschreef: bij gebrek aan het 'situationeel voordeel van de naburige stad' werden deze steden van prijszetter tot prijsvolgers. Voordien lokaal vastgestelde graanprijzen werden zo vervangen door één nationale en uiteindelijk zelfs één internationale graanprijs, die zich op de daarmee gerealiseerde graanmarkt aan vragende en aanbiedende marktpartijen, én aan de toezichhouders, als een gegevenheid openbaarde. Door het met handelsvolume, afstand en prijsfluctuatie toenemende risico en vermogensbeslag werd de buitenlandhandel in graan het domein van grote handelshuizen, en het zal de autoriteiten doorgaans hebben ontbroken aan

inzicht in omvang en oorzaak van winst en verlies in de internationale handel.¹⁷² Kennis van zaken in een heikel terrein als de voedselvoorzieningspolitiek maakte een bestuurder bovendien in de ogen van het volk al gauw verdacht.¹⁷³

De behoefte aan een voedselvoorzieningspolitiek verminderde echter niet. Met de objectivering van de marktprijzen werd immers ook de mogelijkheid ondergraven om via rechtvaardige prijzen te garanderen dat 'iedereen het zijne' kreeg. Omdat het marktmechanisme niet naar behoefte, maar naar vermogen rantsoeneerde, werd honger van een door alle inwoners gedeelde ervaring bij oorlog of misoogst tot een individueel noodlot, dat hooguit kon worden verzacht door particuliere en publieke liefdadigheid. Voorheen waren alleen arbeidsongeschikten bedeed geweest; de middeleeuwse steden lieten immers slechts bewoners toe, die een aanvulling betekenden voor het stedelijke beroepengamma, en die dus in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. De voor dit beleid benodigde consensus verdween, toen met omvang, complexiteit en internationale verwevenheid van de stadseconomie de belangentegenstelling binnen de stadsmuren toenam. Waar aantal en beroep van nieuwe stadsbewoners niet langer werden gereguleerd, werden uiteindelijk ook welstand en koopkracht van de burgers overgelaten aan de wetten van de markt. Behalve van de vraag naar arbeid was de toename van de stedelijke bevolking ook een gevolg van de bovenmatige groei van de agrarische productiviteit. Bij een ruime stedelijke arbeidsmarkt resulteerde voor het op loonarbeid aangewezen deel van de stedelijke bevolking een inkomen op het absolute bestaansminimum. Loonarbeiders ontbeerden de financiële reserve van een werkkapitaal, dat soelaas zou kunnen bieden bij een acute stijging van de voedselprijs. De ruimtelijke groei van de steden ontnam stadsbewoners ook de mogelijkheid om door eigen teelt en uit eigen voorraad in hun voedselbehoefte te voorzien, zoals dat op het platteland nog tot in 20^e eeuw in combinatie met loonarbeid gebruikelijk was. Waar tenslotte tot de bijverschijnselen van loonarbeid en arbeidsverdeling ook conjuncturele en structurele werkloosheid behoorden, zoals in de verpauperende Hollandse textielsteden, bleef behoefte bestaan aan een politiek die door lage en stabiele voedselprijzen remedie bood tegen honger en hongeroproer.¹⁷⁴

4. Het Hollandse alternatief: vrije buitenland

Hoewel ook tarwe van Zeeuwse en Rijnlandse oorsprong via Dordrecht en later via Rotterdam werd verhandeld, lag het zwaartepunt van de Hollandse graanhandel na de Middeleeuwen in Amsterdam, dat in de 15^e eeuw de roggehandel met het Oostzee gebied was gaan domineren.¹⁷⁵ Amsterdam bezat, anders dan de andere Hollandse steden, geen karakteristieke industrie, die met lage graanprijzen zou zijn gediend; graan was er geen 'objet d'administration', maar 'objet de commerce'.¹⁷⁶ De handel in Baltische graan was als 'moedernegotie' bovendien het draagvlak voor de handel in andere producten en

met andere gebieden. Zo had de stapeling van oostgraan in Amsterdam geleid tot een sterke vergroting van de Europese markt in graan, wijn en zuidvruchten: het korte Baltische scheepvaartseizoen bood bij stapeling in het Oostzeegebied een te klein tijdvenster voor de 3 maanden durende directe retourvaart tussen Noord- en Zuid-Europa.¹⁷⁷ Door de stapeling werd Amsterdam de korenschuur van Europa, met als bijkomend voordeel dat in pre-industrieel Nederland nauwelijks sprake was van ernstige hongersnood en hongeroproer.¹⁷⁸ Aan deze uitkomst werd ook bijgedragen door het hoge welvaartsniveau en de mogelijkheid om op het overige Hollandse gebruik van graan voor bier, genever en stijfjel te bezuinigen.¹⁷⁹

Als sluitstuk van de voedselvoorzieningspolitiek van de steden kon de landsheerlijke interventie in vreedstijd beperkt blijven tot het kortstondig aan banden leggen van de graanhandel tijdens de ééns per 5 à 10 jaar voorkomende duurtejaren. Ook werden vóór de Hollandse Revolutie regelmatig algemene verordeningen herhaald, strekkende tot een verbod van voorkoop en termijnhandel in binnenlands graan, welke 'placcaten niet geheel zonder uitwerking' zouden zijn geweest op de graanprijs [Unger, p.58, n.22]. Het Amsterdamse stadsbestuur, dat na 1500 niet langer bij duurte tot plaatselijke uitvoerbeperking overging, rekwestreerde in 1501 over een door Philips de Schone uitgevaardigd uitvoerverbod, waarin 'zij niet alleen over persoonlijke benadeeling klaagden, maar ook een theoretische rechtvaardiging hunner bezwaren gaven [...] omdat immers] niet daling, doch rijzing der korenprijzen van dit verbod het gevolg was geweest en dat de vreemde koopman zijn graan niet meer naar deze streken zou brengen, als hij in den uitvoer ervan belemmerd werd' [Unger, pp.81-82]. Aan deze Amsterdamse tegenstelling van hongerige magen en lege beurzen werd in 1505 door het Oostenrijkse landsbestuur een eigen, fiscaal belang toegevoegd, 'zowel in verband met de groote geldbehoeften van hun kostbaar bestuur, als door de steeds toenemende ontwikkeling hunner centraliseerende administratie', toen Philips de Schone aanbood een nieuw uitvoerverbod in te trekken tegen betaling van een verlof- of congie-geld, dwz. een uitvoerheffing. Nadat deze 'gehate belasting' enige malen was afgekocht, werd 'door den Grote Raad te Mechelen [...] in 1548 bij 'sententie triumphatoir' het recht der Hollanders op onbelemmerden [buiten-]handel vastgesteld'.¹⁸⁰ Sindsdien was in de Nederlanden, afgezien van de fiscale rechten,¹⁸¹ in normale tijden de grote handel vrij, en werd alleen aanleiding gezien voor beperking van de uitvoer, anders dan als hongerswapen, bij binnenlandse hongersnood.¹⁸² Dat bleef ook zo toen in de 17^e eeuw de Amsterdamse roggehandel van karakter veranderde.¹⁸³ Waar de Amsterdamse markt in Baltisch graan voordien als internationale stapelmarkt een absoluut en relatief grote aanvoer van graanoverschotten liet zien bij lage prijzen,¹⁸⁴ diende deze na 1650 hoofdzakelijk tot aanvulling van de binnenlandse graanvoorziening, bij een geleidelijke halvering van het handelsvolume en met juist grote aanvoer bij hoge prijzen, dwz. als een 'normaal' functionerende markt.

Over de periode 1460 - 1790 beschouwd ging de voorziening van de Hollandse markt met goedkoop Baltische graan gepaard met een ten opzichte van andere West-Europese landen sterk achterblijvende stijging van de graanprijs. Het is deze gunstige ontwikkeling die in de 18^e eeuwse kritiek op het *Mercantilisme* werd voorgesteld als het resultaat van de vrije graanhandel. Daarbij werd wel uit het oog verloren, dat er geen sprake was van een óók in binnenlandse vrijheid nijverende Hollandse Republiek. Zo werd de Zeeuwse landbouw in de periode tot 1795 bepaald niet alleen in tijden van oorlog, misoogst of besmettelijke veeziekte getroffen door een verregaande bemoeizucht van de overheid.¹⁸⁵ En zo kon ook Laspeyres in zijn overzicht van de economische opvattingen in de Republiek tal van auteurs presenteren, die gewag maakten van belemmeringen voor handel en nijverheid, waaronder de Leidse textielondernemer Pieter de la Court, met 'gelegenheidsargumenten'¹⁸⁶ voor de liberalisering van de textielindustrie, van de handel en van de universiteit in zijn woonplaats, en de Leidse jurist Dirck Graswinckel, de enige uitgesproken voorstander van liberalisering van de binnenlandse graanhandel.¹⁸⁷

Overmeer herhaalde in zijn proefschrift over de staatsman en economist Gijsbert Karel van Hogendorp de inaugurale opmerking van Faber, dat de voedselvoorzieningspolitiek tijdens de Republiek nader historisch onderzoek vereist, maar wist daarover toch al enige informatie te berde te brengen: toen in 1789 in Nederland de invoering van een magazijnpolitiek en van een uitvoerverbod werden overwogen, waren die door o.a. het optreden van de Rotterdamse pensionaris van Hogendorp verhinderd. Deze had uit de geschiedenis van de interventiepolitiek tijdens de hongersnood van 1698 lering getrokken: de overheid raakte in geldnood wanneer zij zelf duur graan inkocht en goedkoop van de hand deed; door een uitvoerverbod stopte de aanvoer en bleef de marktprijs hoog; door magazijnpolitiek werden plotseling grote hoeveelheden graan onttrokken of toegevoegd aan de graanmarkt, waardoor de vorming van de 'natuurlijke' prijs werd verstoord en deze ongewisheid over de prijs kon de buitenlandse handelaar er van doen afzien graan op de markt te brengen.¹⁸⁸ Wel werd er in 1789 door de Staten van Holland graan aangekocht,¹⁸⁹ maar zonder de handel te omzeilen, en er werd tevens een graanprijs onder de marktprijs vastgesteld voor bakkers en godshuizen, die daarvoor een schadeloosstelling ontvingen. Omdat het getij ten goede keerde, kon worden volstaan met deze prijszetting, gecombineerd met lokale broodzetting.¹⁹⁰

Dekker [p.122-130] oordeelde tenslotte dat van liberalisering 'en detail' in de Republiek geen sprake was: 'de lokale overheid had altijd een vinger in de pap'; het systeem van prijszettingen werd 'eerder geperfectioneerd dan dat het in onbruik begon te raken', zoals toen in het midden van de 17^e eeuw 'om belastingtechnische redenen' de in de steden gebruikelijke broodzetting ook op het platteland werd ingevoerd. Het Hollandse systeem van prijszetting 'was als geheel echter veel minder strikt dan dat in Frankrijk'.

5. Het Engelse alternatief: protectionisme

Met de logistieke groei van de steden aan het einde van de Middeleeuwen kregen graanproducenten toegang tot meerdere lokale graanmarkten, die zodoende werden aaneengesloten tot een nationale markt. De steden verloren hierdoor hun natuurlijke monopolie over het adherente platteland, waarmee ook de basis ontviel aan hun voedselvoorzieningspolitiek en er behoefte ontstond aan een nationale graanpolitiek.

Voor Engeland werd een uitgebreid overzicht van de ontwikkeling van deze nationale graanpolitiek gegeven door Donald Grove Barnes, eertijds 'professor of history' aan de universiteit van Oregon.¹⁹¹ Deze onderscheidde in deze politiek drie perioden, naargelang de kenmerken van het daarbij beoogde belang: van de consument, van de producent, of van beide; naar de gebruikte marktvariabele: prijs, volume, of beide; en naar gelang het gebruikte middel: belemmering van de binnenlandse handel, van de uitvoer, van de invoer, of van buitenlandse handel.

In de eerste periode, tot 1600, diende de Engelse graanpolitiek als steun voor de lokale beleid dat was gericht op een lage graanprijs voor de stedelijke consument, met name in London, door restrictie van de handel. Als eerste nationale maatregel werd in 1361 een tijdelijk exportverbod afgekondigd. In 1463 werd de toestemming voor de import van graan bij wet afhankelijk gemaakt van het niveau van de binnenlandse graanprijs. Na de 15^e eeuw namen door de introductie van moderne, particuliere grondeigendomsrechten, de enclosures, de uitstoot van plattelandsbevolking en het inwonertal van Londen sterk toe. Met de groei van het voor de stedelijke graanvoorziening benodigde areaal, op zich een oorzaak van nieuwe enclosures, namen ook het belang van, én het wantrouwen in de tussenhandel toe. Vanaf 1534 werden daarom graanexportvergunningen (licenties) ingevoerd en vanaf 1552 gold een verbod van de binnenlandse beroepshandel in graan, dwz. het kopen om te verkopen: alleen directe leveranties van boer aan bakker waren toegestaan.

In de tweede periode, vanaf 1600, werd het doel van de Engelse graanpolitiek uitgebreid tot het bevorderen van de buitenlandse afzet van Engels graan, aanvankelijk van de periodieke overschotten die door de toenemende graanproductie 'voor de markt' werden veroorzaakt, later ook van een deel van de normale oogst. Deze buitenlandse markt bevond zich hoofdzakelijk in Holland, waar Engels graan werd gebruikt als veevoer en voor de verwerking tot gedistilleerd. Ter bevordering van de buitenlandse afzet werd in 1663 de beroepsmatige buitenlandse handel in graan definitief toegestaan. In 1670 werd ter bevordering van de graanteelt, 'for the further encouragement of tillage for the common good and welfare of this kingdom' het vaste invoerrecht voor graan vervangen door een 'sliding scale', dwz. een met de binnenlandse graanprijs variërende heffing. Vanaf 1671, toen de douane werd genationaliseerd, werd de graanpolitiek ingebed in het systeem van de staatsfinanciën, dat de annuïteiten van staatsleningen dekte uit belastingheffing (tot 20% van de inkomsten) bij

grondeigenaren, uit accijnzen en uit importheffingen [Braudel, p.497]. In 1673 werd als compensatie van een buitengewone *land tax* tijdelijk een drempelprijs ingevoerd, beneden welk prijsniveau geen exportheffing verschuldigd was, maar integendeel een 'bounty', dwz. een exportsubsidie werd gegeven. Daarmee nam de kans af dat een overschot aan graan aanleiding zou geven tot prijsbederf op de binnenlandse markt en tot aantasting van de pachtsommen. In 1675 werd ook de beroepsmatige binnenhandel in graan toegestaan, zolang de prijs beneden de 'normale' drempelprijs bleef en vermits een gekochte partij niet binnen drie maanden weer op dezelfde markt werd afgezet.¹⁹² Met deze deregulering was, behoudens noodgevallen, reeds onder autocratisch bewind een einde gekomen aan de lokale voedselvoorzieningspolitiek, dwz. nog voordat na de *Glorious Revolution* van 1688 het parlement voortaan in het belang van producent (Tories) en koopman (Whigs) 's lands politiek ging dicteren. In 1689 werd de exportpremie, ondanks de zware last voor de schatkist, voor onbepaalde tijd verlengd. Ook van deze wet was de considerans onduidelijk; in de tweede helft van de 18^e eeuw werd wel gesteld dat het de beloning aan de landadel was voor de kroning van 'Dutch' William III. In het algemeen ondervond de handel door de overproductie weinig hinder van de invoerheffingen, terwijl de exportpremies een bijzondere aantrekkelijkheid bezaten waar deze immers zonder controle van uitgevoerde hoeveelheden en prijzen werden verleend. Deze exportpremies werden in principe voldaan uit de importheffingen die in dezelfde haven werden gelegd op graan en op andere goederen, met egalisatie via de *Receiver General* in Londen.¹⁹³ Het heffingoverschot werd gebruikt voor betaling van annuïteiten op de staatsschuld.

Ondanks de sterke toename van de productiviteit van de Engelse landbouw gedurende de periode van 1689 tot 1765, de 'golden age of English agriculture' zoals die na afloop daarvan zou worden genoemd [Barnes, p.11], veroorzaakten misoogsten vanaf 1756 geregeld schaarste en hoge prijzen, die in het westen en noorden van Engeland aanleiding gaven tot voedseloproer. Daaraan kon door de publicitaire aantijgingen tegen de graanhandel, door plannen voor de oprichting van openbare graanpakhuizen ('granaries' of 'magazines'), door handhaving van de middeleeuwse voorschriften voor broodreceptuur (de 'Assize of Bread'), door afkondiging van tijdelijke verboden voor distillatie en export van graan en graanproducten, en door de tijdelijke wederinvoering van de 16^e eeuwse wetten tegen 'badgers, forestallers, engrossers and regrators', niet worden afgedaan. In het Engelse parlement werd in 1767 openlijk betwijfeld of het zinvol was te vergaderen over schaarste en hoge prijzen, omdat dit zou impliceren dat het opheffen daarvan in de macht van het Parlement lag, en tot oproer zou aanzetten. Nadat in 1770 de administratie van de graanwetten was verbeterd, en in 1772 alle restrictieve wetten tegen de graanhandel waren opgeheven, werd in 1773 in plaats van de tot dan steeds tijdelijke verordening een permanente graanwet afgekondigd. Behalve lagere drempelprijzen (de vloer waarboven de importheffing resp. het plafond waarboven de exportpremie verviel en een

exportverbod van kracht werd) werd daarin de toegankelijkheid van de binnenlandse markt vergroot door de invoering van een douane entrepot voor graan.¹⁹⁴

Met de *Corn Laws* van 1663, 1670 en 1689 was, ondanks de forse graanexport, geen groot politiek belang gemoeid.¹⁹⁵ In ieder geval kregen de graanwetten weinig aandacht in de economische literatuur tijdens de mercantilistische periode van 1660 tot 1750.¹⁹⁶ Belangstelling ontstond vooral, wanneer voedselschaarste aanleiding gaf tot voedselrellen, waarin de overheid dan steeds aanleiding zag voor een tijdelijk verbod van graanexporten. Pas toen door sterke toename van de graanexport in 1748-1751 het fonds van de *Receiver General* te klein bleek, werd de wijsheid van de *Corn Laws* ter principale discussie gesteld. Zo werd in 1751 door Charles Townshend in zijn *National thoughts recommended to the serious attention of the public, by a landowner* betoogd dat door de exportpremie de loonkosten van de buitenlandse nijverheid werden bevoordeeld, terwijl door importrestrictie de loonkosten van de binnenlandse nijverheid werden benadeeld.¹⁹⁷ Bovendien zou door het ontbreken van een nauwkeurige administratie van de exportpremie op grote schaal worden gefraudeerd met kwaliteit, volume en prijs van het exportgraan. Hoewel door Townshend geenszins bezwaar werd gemaakt tegen de bevoordeling van de binnenlandse landbouw, werd direct uit die kring tegen zijn geschrift geprotesteerd: zonder premie zou de Engelse export worden overgenomen door uitbreiding van de binnenlandse productie in de exportgebieden of door de Baltische landen; bovendien hadden niet alleen de Britse boeren voordeel van de exportpremie, die immers ook zou sorteren in hogere pachtinkomens voor de grondeigenaren, lagere voedselprijzen voor het volk en meer lading voor de handelsvloot. In de stroom van tijdschriften en pamfletten die daarop volgde, werd door voorstanders van protectie, zoals Arthur Young [*The expediency of a free exportation of corn at this time, 1770*] aangevoerd dat de graanprijs door de premies sinds 1689 was gedaald, ofschoon de meeste andere artikelen in prijs waren verhoogd, dat deze stijging beperkt was gebleven dankzij de premies, etc. etc., culminerend in de visie dat de armen gediend waren bij hoge prijzen, want dan werden ze immers gedwongen om hard te werken voor de kost.¹⁹⁸

Hoewel hij in de *Wealth of Nations* de *Corn Law* van 1773, nu deze er eenmaal was, als naar de omstandigheden gunstig had beoordeeld, gold Adam Smith toch als de meest uitgesproken tegenstander van het door exportsubsidie kunstmatige bevorderen van de buitenlandse handel.¹⁹⁹ Smith betwijfelde allereerst dat de dalende tendens van de graanprijs sinds 1689 door de exportpremie zou zijn veroorzaakt: dezelfde tendens was immers zichtbaar in Frankrijk, waar tot 1764 juist een exportverbod gold; de daling zou veeleer het gevolg zijn van de 'general and insensible rise in the real value of silver'; de premie verhoogde de graanprijs zowel bij overvloed als bij schaarste (omdat overproductie niet voor voorraadvorming maar voor export werd bestemd); de premie ontsloot geen nieuwe buitenlandse markten, en door de bounty werd op het Engelse volk een

dubbele last gelegd: het - relatief geringe - bedrag van de premie en het verschil tussen de actuele graanprijs en de - lagere - prijs die zou hebben gegolden als het graan op de binnenlandse markt was afgezet. De Engelse landeigenaren konden geen werkelijk voordeel van de premie ondervinden: er vond immers alleen een nominale en geen reële verhoging van de binnenlandse graanprijs plaats.²⁰⁰ De exportpremie subsidieerde zodoende eerst en vooral de buitenlandse consument en dus de buitenlandse industrie.²⁰¹

Aan het einde van de tweede periode was Engeland van 1789 tot 1815 vrijwel steeds in oorlog gewikkeld met Frankrijk, hetgeen de buitenlandse handel ernstig belemmerde. In 1789 leidden tegenvallend oogsten en de Franse Revolutie tot de afkondiging van een - tijdelijk - volledig verbod op de graanexport. De parlementaire evaluatie van dit niet overal in Engeland nagekomen verbod leidde in 1790 onder meer tot een voorstel tot verhoging van de drempelprijzen en de invoering van openbare graanvoorraden. Deze voorstellen veroorzaakten in 1791 een stroom van petitieën uit industrie- en havensteden, waarin om afschaffing of wijziging van de graanwetten werd gevraagd, waarop van agrarische zijde weer werd aangedrongen op een totaal verbod van graanimport. Met de invoering van een spilruimte tussen de verhoogde drempelprijzen voor exportpremie en exportverbod werd in 1791 tegemoet gekomen aan één van Smith's bezwaren; tevens werd een 'sliding-scale' staffeling van de importheffing ingevoerd. Tijdens de jaren 1793 - 1815 werden de *Corn Laws* geregeld 'overruled', wanneer schaarste bij meer dan verdubbelde prijzen de Engelse regering noopte tot opschorting van de importheffingen en tot een exportverbod voor graan en andere voedselgewassen en tot een verbod op industriële verwerking van graan. De prijsval voor graan gedurende de kortstondige Vrede van Amiens leidde in 1804 tot aanpassing van de drempelprijzen voor de importheffing.

Aan het begin van de derde periode, in 1813, bracht de tijdens de oorlog sterk toegenomen graanproductie een grote prijsval op gang, waarna in 1814 alle exportbelemmeringen werden afgeschaft. Na ampele discussie met o.a. bijdragen van dominee Robert Malthus pro protectie,²⁰² en van koopman David Ricardo voor vrijhandel,²⁰³ werden in 1815 ook de importheffingen afgeschaft. Wel werd, om "prijsbederf" tegen te gaan, de toestemming voor het op de binnenlandse markt brengen van importgraan, al dan niet uit entrepot, afhankelijk gesteld van de hoogte van de binnenlandse graanprijs. Door opeenvolgende misoogsten had de wet in de praktijk de eerste jaren geen prijsverhogend effect. Daarna konden Ricardo's *Principals of political economy and taxation* uit 1817 en *On Protection to Agriculture* uit 1822 niet verhinderen, dat in reactie op de door goede oogsten weer dalende graanprijs in 1822 opnieuw importheffingen werden ingevoerd, die vanaf een relatief hoge drempelprijs met het binnenlandse prijspeil zouden afnemen, welke drempel overigens nimmer werd bereikt. In 1828 werd opnieuw een sliding scale voor de importheffing ingevoerd.

Onder oppositionele pressie van de in 1838 in Manchester binnen de radicale vleugel van de liberale partij opgerichte *anti-Corn Law league* werd in 1842 een

verlaging van de heffing en een afvlakking van de staffel ingevoerd. De als gevolg van de toenemende importen stijgende tariefopbrengst, en de herinvoering van de inkomstenbelasting brachten de staatsbegroting in evenwicht. Na het mislukken van de Ierse aardappelooft in 1846 wist de Conservatieve regering door fiscale compensatie van de agrarische sector tenslotte het parlement over te halen tot een unilaterale stap naar vrijhandel door afschaffing van de *Corn Laws*.

De Nederlandse universiteitsbibliotheken bevatten nauwelijks recente studies over de afschaffing van de *Corn Laws*, hetgeen moet worden betreurd.²⁰⁴ Het thema fungeerde immers, behalve als een historische argument in de politieke economie, vanaf 1937 ook als gedachten experiment in de neo-Paretiaanse welvaartseconomie, bij de - vergeefse - poging om het Pareto criterium uit te bouwen tot een beleidsinstrument zonder nochtans over te gaan tot interpersoonlijke nutsvergelijking: als het maar *denkbaar* was dat het welvaartsverlies van de Engelse grondeigenaren zou *kunnen* worden gecompenseerd uit de welvaartswinst van de overige bevolking, dan kon de econoom *qua* econoom de afschaffing van de *Corn Laws* aanbevelen, ongeacht of de grondeigenaren ook werkelijk zouden worden gecompenseerd. Het bleek echter ook denkbaar, dat grondeigenaren de overige bevolking zouden compenseren voor het voortduren van de *Corn Laws*, zodat op basis van het compensatiecriterium niet kon worden bepaald, welke van beide 'denkbare' welvaartsverdelingen dan de voorkeur zou moeten genieten.²⁰⁵

6. De functionaliteit van het Franse interventionisme

Het blijft een open vraag,²⁰⁶ waarom in het pre-revolutionaire Frankrijk zo'n permanente, nationale voedselvoorzieningspolitiek kon ontstaan en voortbestaan. Van belang zouden de volgende aspecten kunnen zijn:

- a. Anders dan bijvoorbeeld de Nederlandse republiek, die naar het principe van de 'ware vrijheid' het zelf bestuurd instrument was van de stedelijke handelsbelangen, en anders dan het Engelse koninkrijk, waar in ieder geval sedert de 'Bill of Rights' onder het koningschap van 'Dutch' William en Mary de dienst werd uitgemaakt door het uit grootkooplieden, industriëlen en grootgrondbezitters bestaande parlement, dienden de Franse vorst en staat zichzelf te legitimeren, en het 'geef ons heden ons dagelijks brood' van de voedselvoorzieningspolitiek verleende hun een alledaagse bestaansgrond.
- b. Frankrijk werd tot 1660 beschouwd als een in wezen agrarische staat, die naast wijn en zout vooral graan exporteerde naar Portugal, Spanje, Italië, Zwitserland en Engeland. Onder het ministerschap (1589-1610) van Sully werd gepoogd de agrarische belastingopbrengst te vergroten door bevordering van de agrarische export. Graan werd elders in hoofdzaak over water vervoerd, terwijl 'natuurlijke' binnen- en kustvaarwegen in Frankrijk schaars waren, waardoor de naar aantal eveneens schaarse Franse steden langs de waterweg

soms moeilijker van graan te voorzien waren dan buitenlandse markten; in afwachting van de realisatie van een stelsel van kanalen zou de graanpolitiek de graanvoorziening van deze bevolkingsconcentraties moeten garanderen.

- c. De behoefte aan een voedselvoorzieningspolitiek werd vergroot door de belemmering van de binnenlandse graanhandel door een interprovinciale tolheffing, welke handelsbelemmering bezwaarlijk aantastbaar was wegens de gemeenschappelijke administratieve basis (tolbureaus e.d.) van de graanpolitiek en de - in betekenis toenemende - indirecte belastingheffing. Deze interprovinciale tolheffing was een wezenlijk onderdeel van de strenge fiscaliteit van de *Ferme Générale*, waaraan de Franse belastingheffing was verpacht. De Franse monarchie was er niet in geslaagd haar financiën te nationaliseren, zodat deze, aldus Braudel [pp.506-512; p.508], tot aan de laatste dag van haar bestaan overgeleverd bleef aan particuliere belangen. Bij gebrek aan een afdoende boekhouding was het beheer van de Franse staatskas een aaneenschakeling van incidenten, waarbij de vooral militaire overheidsuitgaven werden gedekt met kredieten, die wegens de geringe kredietwaardigheid van de Franse staat veelal de vorm kregen van een voorschot op de belastingafdracht. Terwijl de staatsschuld in Engeland werd gerationaliseerd, en in de Nederlanden de publieke schuld in annuïteiten voor het leven (lijfrenten) of aflosbaar (losrenten) werd geconsolideerd [Van Houtte, p.188], werden in Frankrijk de - weliswaar - stijgende belastinginkomsten voor een groot deel weer besteed aan de toenemende rentelast van de staatsschuld. Daarbij werd de invoer van nieuwe indirecte belastingen noodzakelijk, toen verdere verhoging van de traditionele directe grondbelasting, de op de akkerbouw drukkende *Taille*, en de indirecte, uiteindelijk op de veeteelt drukkende *Gabelle* onmogelijk werd: de opbrengst van deze uit 1340 stammende zoutbelasting zou in de 17^e eeuw al even groot zijn geweest als de koloniale inkomsten van de Spaanse kroon, bij een regionale variatie van de zoutprijs met een hoogste zoutprijs van 610 maal de laagste.²⁰⁷ Een zo grote differentiatie noodde tot smokkel en noopte zodoende ook weer tot strenge controlemaatregelen.

Nadat onder Colbert in 1669 een begin was gemaakt met de voorfinanciering van de belastingopbrengst door de ontvangers, resulteerde de privatisering van de belastingen in 1726 in de *Ferme Générale* met de pacht door een veertigtal *Fermiers Généraux* van de in- en uitvoerrechten en de indirecte belastingen en accijnzen voor o.a. zout, ijzer, goud, zilver, papier, stedelijke octrooien, provinciale tolleren, onroerende zaken en thee, waaraan in 1730 tenslotte nog het tabaksmonopolie werd toegevoegd. De *Ferme* verdeelde Frankrijk in douanetechnisch opzicht in 3 gebieden met eigen buitentarieven; zo moest bijvoorbeeld 35 keer tol of belasting worden betaald, om wijn te vervoeren van de Languedoc tot binnen de tolmuur van Parijs, de *Enceinte des Fermiers Généraux*, waarvan *per alexandrijn* wel werd gezegd, dat deze Parijs deed morren: 'Le mur murant Paris rend Paris murmurant'. Ondanks

regelmatige afoming door de Staat bedroegen de met de *Ferme* gepaarde perceptiekosten tot meer dan 50 procent, waaruit voor de belastingpachters zulke opzichtige fortuinen vloeiden, aldus Braudel, p.512, dat tijdens de Franse Revolutie niet alleen een eind werd gemaakt aan de *Ferme*, maar in 1794 ook aan het leven van 34 *Fermiers*, waaronder de scheikundige Lavoisier, die de Parijse tolmuur had ontworpen.

Aan het gemak waarmee de koning zijn uitgaven kon doen werd tenslotte bijgedragen door de omstandigheid, dat de stemhebbenden in de Franse parlementen over het algemeen van belastingheffing waren uitgezonderd, zodat 2/3 van de Franse bodem van de *Taille* was vrijgesteld, en dat de lokale heffing daarvan bovendien aan de willekeur der collecteurs onderhevig was.²⁰⁸ Twee andere directe belastingen, de *Capitation* (een vermogensbelasting) en de *Vingtième* (een inkomstenbelasting) werden in de 18e eeuw door de geestelijkheid afgekocht voor een veel te lage som, aldus J.W. Pik [*Overzicht der algemeene geschiedenis*, Zwolle, 1929⁹, deel 1, pp.344-345]: 'de toestanden in Frankrijk vereischten inderdaad krachtdadig ingrijpen'.

In de Republiek van de Verenigde Nederlanden was het fiscale beleid een afgeleide van lokale en regionale belangen, waarbij de belastingheffing voorbehouden bleef aan de provincies. Zo kon zonder harde centrale regelingen een fijnmazig en flexibel belastingstelsel groeien, aangepast aan de regionale omstandigheden en met een gematigde en betrekkelijk rechtvaardig verdeelde belastingdruk, aldus althans de karakterisering van N. Randeraad en D.J. Wolfram.²⁰⁹ Het Hollandse belastingstelsel was daarmee het resultaat van eindeloos gesloten compromissen, die in de 'accomoderende' bestuurscultuur werden gesloten door dezelfde regenten die ook de handel en de geldmarkt beheersten (zodat het fiscale beleid niet pas in de fase van inning en ontwijking werd geconfronteerd met commercieel vernuft) en die bij de sporadische en nagenoeg steeds lokaal beperkte belastingoproeren als eerste voor hun eigen ruiten hadden te vrezen. Het Nederlandse belastingstelsel vertoonde geen interprovinciale tolheffing, lagere perceptiekosten, weinig 'privileges op het stuk der belastingen en geen staatsmonopolies, aldus Fockema Andreae [p.123]. De fiscale politiek werd in de Republiek net als in Frankrijk politiek gestuurd door de voortdurende geldnood van de overheid, maar anders dan in Frankrijk begrensd door de jaarlijkse begroting en verantwoording aan de provinciën, die per quota aan het Unie budget moesten bijdragen. Er was een aan Frankrijk soortgelijk gamma van directe en in toenemende mate indirecte belastingen, zoals dat werd beschreven in het Rotterdamse proefschrift van Dirk Houtzager [*Holland lijf- en losrentelingen vóór 1672*, Schiedam, 1950, p.42]: 'De voortdurende geldnood noopte de landsheer en de Staten, uit te zien naar andere middelen [dan de verponding, dwz. de belasting op grond, en op kapitaalgoederen zoals schepen en gebouwen]. Belastingen op het gebruik van diverse consumptiemiddelen, accijnzen of imposten genaamd, werden ingevoerd.

Waren het eerst alleen de imposten op bier en wijn, spoedig volgden die op turf en vele andere goederen. De imposten werden door de Staten aan de meestbiedende verpacht; de pachters werden door daartoe ingestelde commissies, gevormd uit de gedeputeerden ter Statenvergadering, gecontroleerd. [...] Slechts tussen 1572 en 1575 moest de verpachting plaats maken voor collectatie. De later onder Alva berucht geworden 10de penning, voor het eerst echter reeds in 1543 geheven als belasting op het inkomen uit alle onroerende goederen, renten en koopmanswinsten, kwam na 1550 meer in gebruik. Ook de 100ste, 200ste, 500ste en 1000ste penning waren middelen, waarvan de Staten in bijzondere gevallen gebruik maakten [...] [en die dan werden aangevuld met de verkoop van losrenten] die in de loop van enige jaren uit beden of bijzondere heffingen zouden worden afgelost'. Naast de verpachte provinciale belastingen waren er enkele bij collecte (door ambtenaren) geheven Uniebelastingen: de convooien en licenten en het generaliteits klein zegel [aldus Fockema Andreae, p.122]. De belastingdruk was in de Nederlanden weliswaar evenwichtiger verdeeld dan in Frankrijk, maar niet minder uitbundig, zo onderstreepte Houtzager: 'De druk der Hollandsche belastingen overtrof alles, wat men waar ook ter wereld kende. Een schotel visch met de gewone saus, in een herberg gegeten, vertegenwoordigde dertig verschillende accijnzen'.²¹⁰

- d. In geen der beschouwde landen diende de nationale graanpolitiek alleen of vooral het veiligstellen van de voedselvoorziening. De Nederlandse graanpolitiek beoogde, zonder doelstelling ten aanzien van het binnenlandse prijspeil, bij vrije prijsvorming vooral de vergroting van de het aandeel in de 'wereldhandel'. De Engelse graanpolitiek diende vooral een fiscaal doel: een verkapte indirecte belasting op graan door afroming per quasi vermogensbelasting van de bovenmatige winst, die aan grondeigenaren toeviel door de verhoging van het binnenlandse prijspeil door afscherming - bij een overigens vrije prijsvorming - van de binnenlandse markt. De Franse graanpolitiek diende een industriepolitiek doel, en leverde op de korte termijn inderdaad het gewenste resultaat: een in verhouding tot de overige sectoren laag prijspeil. Waar voorheen de exporthandel in agrarische overschotten als een bron van nationale welvaart werd beschouwd, en hogere graanprijzen dus welvaartswinst betekenden, werd onder minister Colbert het nationale beleid gericht op dominantie van de wereldmarkt in industriële producten, desnoods door prijsconcurrentie. Voor zulke lage prijzen werden lage lonen noodzakelijk geacht, dwz. lage voedselprijzen: de lonen zouden zich onder concurrentie instellen op het prijspeil van het voor het levensbehoud noodzakelijke voedselpakket: minder ging immers niet! Omdat fluctuaties van dit prijspeil vertraagd in de lonen doorwerkten, moest zich in die lonen een buffer bevinden, die verhinderde dat de loontrekker bij prijsstijging honger zou lijden. Om de omvang van deze buffer klein en dus het loonpeil laag te houden, moesten de voedselprijzen dus ook stabiel zijn. Lage voedselprijzen konden

inderdaad worden bereikt door de graanpolitiek, omdat het prijsmechanisme in de graanmarkt door aanbodverstarring een anticyclische werking had, waardoor uit exportverboden zowel bij schaarste als bij overvloed lagere prijzen resulteerden. Buiten zicht bleef daarbij, dat zo'n graanpolitiek 'in the long run' moest leiden tot hogere graanprijzen door verpaupering van de landbouw en een bij het buitenland achterblijvende ontwikkeling van de agrarische productiviteit.²¹¹

Stabiele graanprijzen konden echter niet worden bereikt, omdat in de graanmarkt al door kleine variaties in het aanbod grote prijschommelingen werden veroorzaakt.²¹² Het beleid droeg aan zulke schommelingen bij, doordat geen sprake was van systematische exportverboden: deze werden in Frankrijk tussen 1660 en 1760 op provinciaal niveau willekeurig in en buiten werking gesteld. Die willekeur belemmerde behalve de binnenlandse graanhandel ook het onderhoud van buitenlandse handelscontacten, die bij schaarste door graanimport soelaas zouden kunnen bieden. De instabiliteit werd tenslotte ook bevorderd door het geringe aandeel van de buitenlandhandel in het volume van de binnenlandse graanvoorziening, waardoor slechts een zeer beperkte risicospreiding werd verkregen van seizoens- en klimaatinvloeden: import en export bedroegen in de 18e eeuw samen niet meer dan 1 à 2% van de consumptie.²¹³

- e. In militair opzicht bood de graanpolitiek de gelegenheid voor proviandering in de Tweede Honderdjarige Oorlog, dwz. de strijd om commerciële en koloniale suprematie waarin Engeland en Frankrijk tussen 1689 en 1783 vrijwel permanent waren verwickeld. Deze strijd belemmerde bij schaarste ook de maritime handelswegen naar de voorraden van de Baltische graanproducenten en de Hollandse graanhandelaren, welke bedreiging - met het hongerswapen - van het thuisfront door de graanpolitiek kon worden beperkt.
- f. Dat in het graan exporterende Frankrijk de lokale graanpolitiek werd uitgebreid tot regionale en nationale niveau, terwijl in het graan exporterende Engeland werd gekozen voor een tariefpolitiek, kan te maken hebben met het verschil in ligging van beider metropolen. In Engeland voltrok de exporthandel zich grotendeels in de zeehavenstad Londen, met een vermenging van de binnen- en de buitenlandhandel. Een nauwsluitende interventionistische politiek zou tot ontwrichting van de buitenlandhandel hebben geleid; in plaats daarvan kon de Londense graanmarkt uitgroeien tot de wereldmarkt voor graan. De Engelse keuze voor een buitenlandspolitiek, ofschoon ingegeven door een fiscaal motief, bleek daarmee een niet onverstandige keuze.²¹⁴ Midden in de grootste bevolkingsconcentratie (net zoals in Amsterdam) diende de buitenlandsvoorraad, en in ieder geval de douane entrepots, de Engelse overheid tot kostenloze 'magazijnpolitieke' noodvoorraad, waaruit bij acute voedselschaarste verlichting zou kunnen worden geboden.²¹⁵ Voor de voedselvoorziening van de Franse hoofdstad had de 'moderne' buitenlandspolitiek echter geen soelaas kunnen bieden: vanuit

de binnenhaven Parijs vond geen export plaats en buitenhandelsvoorraad werd er niet aangehouden. De verzorging van de Parijse graanmarkt met buitenlands graan geschiedde op afstand door de Londense, Hamburgse en Amsterdamse graanhandel, ofschoon wel Parijse bankiers bij de financiering daarvan waren betrokken, zoals Necker, die voor zijn 'wichtige Geschäfte' in Amsterdam zelfs Nederlands had geleerd [Oppenheimer, p.45]. De dagelijkse verzorging met binnenlands graan bleef het domein van kleine handelaren, vervoerders, molenaars en bakkers, en de Franse graanmarkt kon zodoende uitgebreid worden gereguleerd, zonder dat daardoor de Franse buitenland werd belemmerd.²¹⁶

- g. In politiek opzicht was Frankrijk - net zoals Spanje, maar anders dan haar grootste mercantilistische concurrenten, Engeland en de Nederlanden - een autocratisch geregeerde staat en dus beter in staat tot volharding in verkeerd beleid, welke tendens werd versterkt door de omvangrijke ambtenverkoop.²¹⁷
  - h. Tenslotte, hoe dan ook ontstaan, eenmaal ter hand genomen kon het beleid niet anders dan uitdijen tot een systeem van monopolies, verboden, vergunningen en voorwaarden waarmee het graan van zaad tot brood werd begeleid: wie zou het immers durven afschaffen?²¹⁸
-

Hoofdstuk V : De praktijktest

1. Vroege voorstanders van liberalisering

Hoewel onder een absolutistisch bestuur openlijke kritiek al snel als persoonlijke kritiek werd beschouwd en bejegend, ²¹⁹ waren er in Frankrijk toch met enige regelmaat personen die op liberalisering van de graanhandel durfden aandringen. Zo viel de vestingbouwer Vauban in 1706 bij Lodewijk XIV in ongenade, nadat hij - ongevraagd - in druk had aangedrongen op een belastinghervorming met vervanging van de forfaitaire *Taille* door een proportionele, van de werkelijke agrarische opbrengst afhankelijke tiende. Hij onderging daarmee hetzelfde lot als zijn neef Boisguilbert, rechtbankpresident te Rouen, ²²⁰ die in 1695 op liberalisering had aangedrongen om de ellende (en de onderkapitalisatie, het tekort aan 'avances') van het platteland te verlichten: het verbod tot export van graan dwong het platteland om aan de stedelijke bevolking goedkoop voedsel te verschaffen; lage graanprijzen betekenden de ruïnering van de landbouw en een nationale depressie, en hoge prijzen waren de enige remedie tegen hoge prijzen. Anoniem, en bovendien in de vorm van een voor het inkomen van een Prins voordelig advies, betoogde in de jaren 1720 de in Parijs wonende Duitse *kameralist* en diplomaat Ernst Ludwig Carl, dat bij handelsvrijheid een juiste balans tussen vraag en aanbod van graan kon worden verzekerd door de bijbehorende prijs wettelijk vast te stellen. ²²¹ Zulke adviezen werden soms opgevolgd, zij het niet onverkort: zo werd een weliswaar onderdanig gepresenteerd, nochtans radicaal liberaliseringsvoorstel van de belastingpachter Dupin in 1743 gereduceerd tot de instructie aan de *Intendants*, om interprovinciaal graanverkeer niet onnodig te belemmeren. ²²²

In de jaren 1750 werd binnen de - dan voor het eerst zo betitelde - *bureaucratie* het manco ingezien van het Franse systeem van monopolies, van verboden, vergunningen en voorwaarden dat werd gestuurd door - veelal ontbrekende - informatie over hoeveelheden graan, in vergelijking met de Engelse Cornlaws, waarmee op basis van voor de 'political arithmetic' verzamelde marktprijzen de productie en handel werd gestimuleerd met exportsubsidies, vrije doorvoerhandel en importheffingen met drempelprijs. ²²³ In de ambtelijke kring rond de Parijse *Intendant* de commerce Gournay, ²²⁴ waartoe ook gerechtelijk ambtenaar Turgot behoorde, trad in 1753 Herbert, *Directeur des carrosses publics* te Bordeaux, naar buiten met het - anonieme - *Essai sur la police générale des grains, sur leurs prix et sur les effets de l'agriculture*. ²²⁵ Daarin werd voorgesteld om het graanbeleid niet langer te richten op het verdelen van het tekort en het discrediteren van de handel, maar op bevordering van de agrarische productie en de rehabilitatie van de handel. Herbert zag niets in het politieke onderscheid in goede en slechte handel, in eerlijke handel en woeker: er was maar één soort handel, nl. die waarin zakenlieden probeerden een

zo groot mogelijke winst en een zo klein mogelijk verlies te behalen. Ook wees hij op de stilzwijgende overeenkomst van graanpolitie en publiek: in plaats van misvattingen onder het volk te corrigeren, nam de graanpolitie deze in de reglementen op.²²⁶ Op het *Essai* van Herbert volgde een bescheiden liberalisering: als een voor lagere overheden niet bindend besluit werd de vervoersvergunning voor binnenlandse graantransport afgeschaft, en overigens in 1758 weer ingevoerd; bovendien werd via twee zuidelijke havens graanexport toegestaan [Kaplan, p.106; Thurlings, pp.118-ff.].

Hoewel het eerst 21 jaar na diens dood in 1755 verschenen *Essai sur la nature du commerce en général* van de Engels/Franse bankier Richard Cantillon nog een 'mercantilistische geloofsbelijdenis' was [Thurlings, p.53], werd daarin toch de landbouw weer in het centrum van de volkshuishouding geplaatst. De ware rijkdom van een land werd gevormd door de duurzame goederen, die werden geproduceerd met het overschot aan niet-agrarisch productievermogen, en daarmee was deze rijkdom dus afhankelijk van de productiviteit van de landbouw. Cantillon was bovendien een 'pioneer of abstraction in economic theorizing [...] seeking to [...] detach [...] his theories from moral, ethical or political judgements' [Hutchison, pp.166-169], waardoor hij ook onbeschoemd de entrepreneurs (of 'undertakers') en hun winstmotief tot de allocatieve spil van de markteconomie durfde denken.

De verhoging van de agrarische productiviteit was ook het motief van de artikelen *Fermiers* en *Grains*, die de hofarts Quesnay in 1756-1757 in de *Encyclopédie* publiceerde: de Franse landbouw leed - i.t.t. de Engelse - aan een tekort aan kapitaal, resultaat van de door de graanpolitiek veroorzaakte lage prijzen en het exportverbod. Thurlings gaf een fraaie samenvatting van Quesnay's klaaglied over het verval sinds Sully: 'Onder Colbert is het verval begonnen: 'On a fait baisser le prix de nos blés afin que la fabrication et la main d'oeuvre fussent moins chères'. Het kapitaal heeft zich opgehoopt in de steden, de landbouw werd verwaarloosd en er kwam geen einde aan de oorlogen'.²²⁷

De economisch-politieke adviezen van Quesnay, waaronder de liberalisering van de graanhandel en de vervanging van de willekeurige belastingen door een enkelvoudige en proportionele belasting op het agrarische overschot, hadden de vanzelfsprekendheid die wetenschappelijke waarheden tijdens de Verlichting kregen: het waren immers 'zelf-evidente' natuurwetten. Omdat de scheiding der machten uit Montesquieu's *Trias Politica* - bedoeld om een 'Oosters' despotisme te voorkomen - nochtans de werking van die wetten kon belemmeren, zodat één of ander particulier belang de overhand zou krijgen, achtte Quesnay een 'despotisme légal' naar het door Voltaire gepopulariseerde, Chinese voorbeeld noodzakelijk, waarin een meritocratische bureaucratie de rationele wil van de Soeverein zou uitvoeren; het volk zou een en ander wel aanvaarden, als het maar afdoende was voorgelicht (dwz. 'verlicht').²²⁸

2. De eerste liberalisering: le Pacte de Famine

Na het verlies van het koloniale bezit in de Zevenjarige Oorlog en na een drietal jaren van extreem lage prijzen, vatte de regering van Lodewijk XV de moed der wanhoop tot een ingrijpende deregulering, in de hoop daarmee op economisch, fiscaal, parlementair en machtspolitiek gebied het getij te kunnen keren. Met Edicten van 1763 en 1764 werden door *Contrôleur-général* Bertin en zijn opvolger L'Averdy de binnenlandse handelsvrijheid resp. de vrije export - tot een binnenlandse prijslimiet - van graan tot stand gebracht.²²⁹ Hoewel als rugdekking voor dit beleid Parijs van liberalisering was uitgezonderd, werd de politieke beheersing van het Parijse verzorgingsgebied aangetast door de koopkrachtige vraag vanuit het overige koninkrijk. Om de Parijse bevolking met voldoende en goedkoop graan te gerieven, had de overheid sinds 1751 een noodvoorraad graan aangehouden, *les Blés du Roi*. Aanvankelijk stond deze *Régie*, net als bijvoorbeeld de provisioning van het leger, onder ambtelijke leiding en werd alleen gehandeld via uitsluitend voor de *Régie* werkende tussenpersonen: de *Régie* zelf dreef geen onderneming. Verspilling en corruptie hadden de regering in 1762 genoopt om het beheer van de Parijse noodvoorraad op te dragen aan Malisset, een bakker-molenaar-handelaar, die aanvankelijk de *Régie* op commissiebasis naast zijn eigen handel dreef. Om de Parijse graanvoorziening te bevorderen werd de *Régie* in 1765 in het geheim in zoverre geprivatiseerd, dat deze onder normale omstandigheden als private onderneming voor eigen rekening en risico zou worden bedreven, maar dat deze, zodra de graanprijs een drempel overschreed, weer een *Régie* zou worden, waarbij voorraden en handel dan weer voor rekening en risico van de overheid zouden komen. Malisset behield de dagelijkse leiding, en de onderneming kreeg drie notabele toezichthouders die tevens het beginkapitaal fourneerden.²³⁰ Het *Blés du Roi* werd de fundering, waarop Malisset probeerde om zijn onderneming uit te bouwen tot de beheersing van de publieke én private meelvoorziening van Parijs. Over de feitelijk door de onderneming gedreven handel is weinig bekend, maar des te meer van de indruk die daarvan in de publieke opinie ontstond. Schaarste, ernstige kwaliteitsgebreken en duurte van graan, meel en brood, gaven vanaf 1767 op vele plaatsen in Frankrijk aanleiding tot voedseloproer, waarop door het nog intacte politieke apparaat, dat immers ook tal van andere opdrachten vervulde, veelal werd gereageerd door eigenmachtig terug te vallen op de oude graanvoorzieningspolitiek. De opwinding in agrarische en politieke kring buiten Parijs over veronderstelde machinaties door de onderneming van Malisset, gaf eind 1767 aanleiding tot deprivatisering van de onderneming, dwz. tot herstel van de situatie van voor 1765.²³¹

Nadat in begin 1768 met een stroman van één van de toezichthouders een nieuw geheim contract was gesloten, dat zich ook uitstreckte tot de eventuele graanvoorziening van andere provincies, werd het contract met Malisset eind 1768 door de regering geannuleerd. Dit geheime contract, waarvan de regering

het bestaan had ontkend, was inmiddels in publieke rumoer 'ontmaskerd',²³² als het 'pacte de famine',²³³ een duivels hongercomplot waarbij 'onder het mom monopolie uit te roeien juist een monopolie werd gevestigd', waarna Lodewijk XV wel genoopt was zijn *Contrôleur-général* te ontslaan. De liberale opvolger van L'Averdy, Maynon d'Inveau, deed een vergeefse poging het tij te keren door de overheidsbemoediging met de provisioning van Parijs terug te brengen tot de situatie van voor 1762. De onrust in Parijs had inmiddels geleid tot het voor het eerst in 76 jaar bijeenroepen van de regionale Statenvergadering van Parijs, die de opheffing verlangde van de Edicten van 1763-64. Ondanks aanvankelijke steun van andere, meer liberaal gezinde provinciale parlementen, boog de regering uiteindelijk het hoofd, toen om een staatsbankroet te voorkomen parlementaire instemming moest worden verkregen voor de sanering van de overheidsfinanciën.

Door weer een nieuwe *Contrôleur-général*, abbé Terray, werd in 1770 conform het Edict van 1764 de export van graan wegens overschrijding van de limietprijs formeel - en *pro forma* - verboden.²³⁴ Tegelijk met de bevestiging van het Edict van 1763 over de vrijheid van het binnenlandse graanverkeer, werd de binnenlandse handel onder een nieuw, streng toezicht geplaatst:²³⁵ het was ontoelaatbaar dat graan een speculatieobject voor de rijken zou worden, en alleen 'surveillance' zou 'monopole' kunnen voorkomen. Omdat zo'n monopolie het resultaat werd geacht van 'heimelijk handelen', waren Terray's belangrijkste maatregelen de verplichting om alleen op openbare markten in graan te handelen, een verbod van termijnhandel in graan en een graanhandelsverbod voor niet-professionele handelaren, zoals bakkers en boeren, en - om corruptie tegen te gaan - voor overheidsdienaren. Tegenover handelsbelemmeringen door het provinciale particularisme stelde Terray dat alleen de landsregering - in het algemeen belang - de belangen van producent en consument kon afwegen en het belang van de handel ondergeschikt kon maken aan het belang van het volk, reden ook waarom hij bij de regionale parlementen aandrong tot streng optreden tegen voedseloproer.²³⁶ Ook nam Terray afscheid van Dupin's idee om het prijspeil tot indicator van de voedselvoorzieningspolitiek te maken, omdat die prijs geen goede indicatie kon leveren van de regionale en lokale graanschaarste.

Omdat lagere overheden de verstrekking van de voor een centraal geleid graanverkeer benodigde informatie over productie, transport en consumptie als een ondermijning van de eigen beleidsvrijheid ervoeren, richtte het beleid zich na 1771 op de door Parijs benoemde *Intendants*. Deze konden zo nodig putten uit de voorraden van de *Régie*, waarvan de - nog steeds geheime - taak werd uitgebreid tot de aankoop en distributie van alle uit het buitenland ingevoerde graan. Hoewel in opdracht van de *Régie* inderdaad grote hoeveelheden buitenlands graan op de Franse markt werden gebracht, bleven zich door tegenvallende oogsten op vele plaatsen in Frankrijk tot 1773 schaarste, duurte en oproer voordoen, evenals geruchten over de betrokkenheid van Terray en Lodewijk XV bij een 'compagnie monopole'. Samen met zijn pogingen om door

belastingverhoging en 'afschrijving' van de staatsschuld tot sanering van de overheidsfinanciën te geraken, verdiende Terray hiermee van het volk 'dat in alles monopolie zag, zelfs in de hulp die het van hem ontving',²³⁷ de kwalificaties van beul, bloedzuiger en kannibaal, waarmee hij na zijn ontslag in 1774 de geschiedenis zou ingaan.²³⁸

3. De steun van de secte des économistes

Contrôleur-général L'Averdy had geprobeerd om de acceptatie van de beleidsomwenteling in de publieke opinie te bevorderen door steun aan de *secte des économistes*, en deze tot de physiocratische school uitgegroeide kring van economen had dankbaar de gelegenheid te baat genomen om de eer op te eisen voor de liberalisering.²³⁹ De economen kregen zodoende ook de verwijten te horen, toen in de economische werkelijkheid veel gecompliceerder mechanismen bleken te werken dan 'theoretisch' voorzien, zoals tot uiting kwam in vertraagde aanpassing van de lonen aan de prijzen, in werkloosheid, in regionale en sectorale differentiatie en vooral ook in het onvermogen van het verdelingsmechanisme van de vrije markt, rantsoenering door duurte, om bij ernstige schaarste aan de gehele bevolking een minimaal voorzieningenniveau te garanderen.²⁴⁰

De verdediging en annexatie van de liberalisering van Bertin en L'Averdy door de *économistes* speelde zich vanaf 1763 af in de *Gazette du Commerce*, vanaf 1765 in de bijlage daarvan, de *Journal de l'agriculture, du commerce et des finances*, en na de bekering van de redacteur, abbé Baudeau, vanaf 1766 in de *Ephémérides*. Daarnaast verschenen vanaf 1764 boeken en brochures waarin de liberale graanpolitiek werd uitgelegd, zoals van Dupont [*De l'exportation et de l'importation des grains*, 1764] en G-F. Letrosne [*La liberté du commerce des grains, toujours utile et jamais nuisible*, 1765]. Vanaf 1768 verschenen publicaties waarin de beschuldigingen van het *Pacte de Famine* werden ontzenuwd, zoals van abbé Baudeau,²⁴¹ en van abbé Roubaud,²⁴² en in welke geschriften de kosten van de graaninterventies op enigszins krampachtige wijze als baten werden voorgesteld. Na de deliberalisering door Terray verschenen vanaf 1770 meer fundamentele visies van de *économistes*, meestal gegeven in reactie op de *Dialogues sur le commerce de blés* van de vermoedelijk eerste 'anti-économiste',²⁴³ abbé Galiani, die, hoewel geen tegenstander van liberalisering van de handel, daarop een uitzondering wilde maken voor de graanhandel, en voor wie 'géen systeem' het beste systeem voor de voedselvoorziening was.²⁴⁴ Als meest diepgravende reactie gold die door Le Mercier de la Rivière in *L'intérêt général de l'Etat, ou la liberté du commerce des blés, démontrée conforme au droit naturel; au droit public de la France; aux loix fondamentales du royaume; à l'intérêt commun du souverain et de ses sujets dans tous les temps* [etc].²⁴⁵ Als meest rigoureuze gold de verdediging van de vrijheid door abbé Morellet,²⁴⁶ die met zijn bijna 400 pagina's tellende *Réfutation des Dialogues sur le commerce*

des blés uit 1774 onder andere Diderot de kant van Galiani deed kiezen met een *Apologie de Galiani*, waarin ziekte het stelen van kinine kon rechtvaardigden: en 'was een epidemische koorts dan soms gevaarlijker dan duurte en honger'.²⁴⁷

4. De tweede liberalisering: la Guerre des Farines

Lodewijk XV werd tot op zijn sterfbed in 1774 achtervolgd door de beschuldiging dat hij een ordinaire graanspeculant was.²⁴⁸ Zijn opvolger, de jonge en enthousiaste koning Lodewijk XVI, wilde zich van dit onwelriekende koninklijke imago ontdoen en benoemde daarom in augustus 1774, enkele maanden na het ontslag van Terray, zijn kortelings aangetreden minister van marine Turgot tot minister van financiën. Turgot had in 1770 als *Intendant* te Limoges in zijn *Lettres sur le commerce des grains* een - vergeefse - poging gedaan om *Contrôleur-général* Terray van diens deliberaliserende koerswijziging af te houden.²⁴⁹ Daarbij had hij ook uiteen gezet wat hij zou doen indien hij *Contrôleur-général* zou zijn: niets, en dat mocht hij nu in praktijk brengen.²⁵⁰

De nieuwe *Contrôleur-général* begon inderdaad in september 1774 zijn 'Reformministerium Turgot' voortvarend met de hernieuwde liberalisering van de binnenlandse handel in graan en meel, met de plechtige afzwering van het voedselvoorzieningsbeleid van zijn voorgangers en met de belofte dat de koning nimmer meer de vrijheid van de graanhandel zou aantasten; de mogelijkheid van een verbod van graanexport bleef echter bestaan.²⁵¹ Behalve in de - terecht - aan Condorcet toegeschreven, maar anonieme *Lettres sur le commerce des grains*,²⁵² werd deze liberalisering van de graanmarkt ook verdedigd in Turgot's uitvoerige en belerende preambule bij het betreffende Edict. Om te benadrukken dat niet een opnieuw optuigen, maar het definitief slopen van de *Régie des Blés* werd beoogd, benoemde Turgot bovendien een nieuwe, met de branche onbekende *Intendant de commerce*. Deze bracht de bij de agenten van de *Régie* aangetroffen voorraden graan en meel op de markt en begon een verificatie onderzoek van de boekhouding van de *Régie*, zonder overigens sluitende bewijzen te vinden voor financiële machinaties door de 'responsables'.²⁵³ Toch werden deze, samen met de nu bekende ex-administrateur van de Blés du Roi, in mei 1775 voor een maand in verzekering gesteld, op verdenking het volk tot oproer te hebben aangezet door bij stijgende broodprijzen het gerucht te verspreiden, dat Parijs door het systeem van Turgot van honger zou sterven. Dit broodoproer, de *Guerre des Farines*, werd door Turgot resoluut en manu militaire bedwongen.²⁵⁴

Ondertussen betoogde Condorcet in zijn *Lettre d'un laboureur de Picardie à M. N***, auteur prohibitif à Paris*, dat aan de instigatie van de oproer zou zijn meegewerkt door Jacques Necker, een Parijse bankier van Geneefse komaf. Necker was al eerder zakelijk bij de publieke graanhandel betrokken geweest, en het oproer viel samen met de publicatie van zijn tegen liberalisering agerende boek *Sur la législation et le commerce des grains*.²⁵⁵ Hierna schreef Condorcet,

met adviezen van Turgot, van *femme des lettres* Julie de Lespinasse, en van de tot *Inspecteur des Manufactures* benoemde Dupont, een even geïnvolveerde, maar dieper gravende beschouwing van de graanhandel, *Réflexions sur le Commerce des blés*, die evenwel pas in 1776 zou verschijnen. Condorcet was inmiddels in 1775 door Turgot tot Inspecteur des Monnaies benoemd,²⁵⁶ in welke functie hij tot 1790 vergeefs de voor de bevordering van handel en wetenschap belangrijke uniformering van gewichten en maten zou nastreven, zoals die eerst onder Napoleon zou worden bereikt. Naast advieswerkzaamheden over o.a. de aanleg van scheepvaartkanalen, vond Condorcet in 1775 ook de tijd om met *Monopole et Monopoleur* bij te dragen aan de publicitaire onderbouwing van de verdere plannen van Turgot. Diens 6 Edicten omvatten de afschaffing van de Corvée, dwz. de door Colbert ingevoerde 'hofhorige' hand- en spandiensten van de plattelandsbevolking (gedurende 1 week per jaar) voor aanleg en onderhoud van het doorgaande wegennet,²⁵⁷ van de lokale accijnzen op de graanhandel, van de graanmarktreglementering te Parijs, van het gildenwezen,²⁵⁸ van de Caisse de Poissy, dwz. het in 1743 in pacht gegeven monopolie van kredietverlening aan slaggers op de Parijse veemarkten, en van diverse invoerrechten.²⁵⁹ De weerstand tegen deze liberaliseringsplannen die in het standenparlement moest worden overwonnen en het daarvoor gebruikte ministeriële despotisme en koninklijke absolutisme,²⁶⁰ en de verwachting dat Turgot weldra ook de *Gabelle* en andere verbruiksbelastingen zou vervangen door een onvermijdelijk ook op de geestelijkheid en adel drukkende grondbelasting,²⁶¹ als ook de ter afwendings van een staatsbankroet ondernomen besparingen op de kosten van de hofhouding,²⁶² en tenslotte de weigering van Turgot om budgettaire ruimte te scheppen voor Franse steun aan de Amerikaanse opstandelingen,²⁶³ brachten evenwel in mei 1776 met het ontslag van Turgot, behalve diens loopbaan, ook de liberaliseringspolitiek tot een voortijdig einde. Turgot werd opgevolgd door Clugny, die de liberalisering voor een groot deel zou terugdraaien; zo werden bij Edict van 28 augustus 1776 de gilden weer ingesteld.²⁶⁴ Clugny werd na zijn overlijden in oktober 1776 opgevolgd door Taboureaux; nadat deze al in juni 1777 zijn ambt had neergelegd, omdat hij Necker als *Directeur-général des Finances* kreeg opgedrongen, werd Necker diens opvolger.²⁶⁵ Hoewel het Edict over de voedselvoorziening van september 1774 ook onder Necker niet werd herroepen, en deze zich in de praktijk beperkte tot vooral verbaal dirigisme, betekende zijn aantreden het einde van het liberaal-economische experiment. In het pragmatisch interventionisme van Necker droeg de overheid weer als voorheen de eindverantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening,²⁶⁶ en het volgende experiment in radicale liberalisering van een strak gereguleerde economie zou pas meer dan 200 jaar later worden ondernomen.

RÉFLÉXIONS
S U R
L E C O M M E R C E
D E S
B L E D S.

A L O N D R E S.

A V R I L,
M. D C C. L X X V I.

Hoofdstuk VI : Politieke economie en economische politiek

1. Economische politiek volgens Necker

De eerste publicatie van de uit de republiek Genève afkomstige Jacques Necker (1732-1804), die reeds faam genoot als bankier, was het gevolg van zijn betrokkenheid als aandeelhouder en huisbankier bij de door Colbert in 1664 opgerichte Franse Compagnie des Indes.²⁶⁷ Deze Compagnie was het als publiek-private onderneming gedreven handelsmonopolie voor Oost-Indië, met privileges zoals vrij valutaverkeer, vrijstelling van import- en exportheffingen en het recht slaven te houden.²⁶⁸ In het begin van de 18^e eeuw had de Compagnie deel uitgemaakt van het in 1720 gefailleerde financiële conglomeraat van John Law. Sedertdien had de onderneming ook ernstige tegenslagen ondervonden van de oorlogen met Engeland. Behalve een groot verlies van bezittingen in India lagen in 1755 aan de vergeefse poging van *Intendant de Commerce* Gournay om de Compagnie te ontbinden ook principiële bezwaren ten grondslag: monopolie en privileges waren verderfelijke aanmoedigingen, overheidsbemoeienis en subsidie moesten worden afgeschaft, en de handel moest worden overgelaten aan handelaren [Grange, p.19]. De fiscale last van de schulden van de Compagnie, dwz. van wat in feite de staatsschuld was, bracht *Contrôleur-général* Maynon d'Invaux in 1768 tot de opdracht aan abbé Morellet - die bezig was met de uitgave van een *Dictionnaire du commerce* op liberale grondslag - om in een *Mémoire sur la Compagnie des Indes* de noodzaak van de ontbinding van de Compagnie te beargumenteren. Morellet berekende dat een onmiddellijke liquidatie voordelig zou zijn voor aandeelhouders en staatskas. Op verzoek van de aandeelhouders schreef Necker in 1769 een *Réponse au mémoire de M. l'abbé Morellet sur la Compagnie des Indes*, waarin hij behalve de berekening van een gunstige verwachting van de winst op termijn, ook een stellingname tegen het liberalisme en de 'esprit du système' van Morellet opnam. In zijn weerwoord benadrukte Necker bovendien dat het staatsbelang méér omvatte dan een louter boekhoudkundig waardering: de Compagnie had recht op schadeloosstelling van overheidswege voor de kosten die de Compagnie als politiek instrument opliep. Ondanks Necker's argumenten en zijn voorstel om de tekorten van de Compagnie te dekken met een loterijlening, werd het *privilège* van de Compagnie echter in 1769 ingetrokken, waarna de onderneming in 1770 door de overheid werd geliquideerd.²⁶⁹

Necker's tweede publicatie was zijn in 1773 bekroonde (anonieme) inzending voor het concours in welsprekendheid van de *Académie Française*, met als onderwerp Jean Baptiste Colbert. Behalve een portret van Colbert schetste Necker daarin het ideaalbeeld van een minister van Financiën die in staat zou zijn om de Franse staatsfinanciën te reorganiseren en de vertrouwensbasis voor het kredietwezen te herstellen; Voltaire beschouwde de *Eloge de Colbert* dan ook als

een sollicitatie naar de positie die Colbert had bekleed.²⁷⁰ Voor zijn waardering voor Colbert's *Mercantilisme* oogstte Necker zware kritiek van physiocratische zijde, zoals van abbé Baudeau, in wiens optiek Frankrijk immers door Lodewijk XIV en Colbert juist aan de bedelstaf was gebracht, waartegenover Voltaire weer had opgemerkt dat zulke kritiek wel moeilijk te verteren was van mensen die gekleed gingen in de producten van Colbert's industrie [Grange, p.24, n.16].

Necker's derde werk, *Sur la législation et le commerce des grains*, was eveneens een publicitair succes: het werd viermaal herdrukt en in het Engels en het Duits vertaald.²⁷¹ Condorcet beschouwde het als een nieuwe verpakking van Galiani's *Dialogues sur le commerce des blés*, reden waarom Necker door Condorcet wel werd aangeduid als 'Monsieur de l'enveloppe'.²⁷² Necker bezat echter hoe dan ook zelf voldoende kennis van de graanhandel; zo was hij als agent van Genève betrokken bij de graanhandel uit en naar die republiek, en had hij als bankier omvangrijke graantransacties verricht te Amsterdam.²⁷³ In zijn ruim 150 pagina's tellende boek analyseerde Necker de economische mechanismen die de voedselvoorziening beheersten, en gaf hij een uiteenzetting van de taak van de overheid op dit terrein: het behoud van de klassenvrede. Hij betoonde zich hierbij een verlicht mercantilist: het doel van de politieke economie was een zo groot mogelijke bevolking, en niet om de koning maximaal fiscaal te gerieven, maar om de welvaart van de vermogenden en het geluk van het volk te vergroten. Aan het overgrote deel van de bevolking, de arbeiders, kon de economische politiek in kwantitatieve hoofdzaak slechts het genot van hun bestaan op zich verschaffen: 'hoe meer zielen, hoe meer vreugd', met als kwalitatieve bijkomstigheid een grotere gemoedsrust van het volk door een beperking van de wisselvalligheid van de voorziening in hun onvermijdelijk karige dagelijkse brood, of zoals Galiani het had genoemd: de 'sûreté' van hun bestaan.²⁷⁴ Hiertoe moest eerst en vooral de uitvoer van graan worden verhinderd, omdat dit graan immers beter kon dienen voor de voeding van extra landgenoten. Hoewel de Franse graanexport een minieme omvang had van hooguit 1 procent van de consumptie, was deze uitvoer volgens Necker nochtans een groot ongemak, immers de voeding van meer dan 200.000 mensen, wier bestaan door de voorstanders van vrije uitvoer tegen een abstract principe werd geruild.²⁷⁵ Als éézijdige maatregel verhoogde vrije uitvoer bovendien het prijsniveau, en veroorzaakte prijsbewegingen die de rust onder het volk verstoorden. Een lage graanprijs verminderde de import van fabrikaten, hetgeen een nationaal belang was: met elke aankoop van buitenlandse producten werden immers de buitenlandse bevolking en welvaart bevorderd, ten koste van de nationale welvaart. Weliswaar kon met invoerrechten de druk van de buitenlands concurrentie worden verminderd, maar nog beter was het om de arbeidskosten laag te houden door een exportverbod voor graan.²⁷⁶ De tegenwerping dat de samenleving, die de burgers toch tot voordeel zou moeten strekken, hun een voordeel onthield wanneer het werd verboden goedkoper in het buitenland te kopen,²⁷⁷ werd door Necker gepareerd met de constatering, dat het omwille van

het nationale belang van de klassenvrede niet aanging, om het levensonderhoud van arbeiders in de waagschaal te leggen om te voorkomen dat vermogensbezitters een vertraging zouden oplopen in de toename van hun welvaart, ²⁷⁸ terwijl deze bezitters bovendien slechts verstoken bleven van buitenlandse producten waarvoor Franse substituten voorhanden waren. En zelfs indien vrijhandel gunstiger zou zijn, zou het volk voor zo'n abstract idee niet kunnen worden gewonnen, want mensen zonder bezit konden zich immers de daarvoor benodigde scholing niet veroorloven: Verlichting van arbeiders was een onbereikbaar ideaal, en bovendien gevaarlijk voor de sociale harmonie. ²⁷⁹

Volgens Necker had Turgot had dan ook een politieke blunder begaan door het standpunt te verkondigen, dat het niet de taak was van de koning om in het levensonderhoud van het volk te voorzien; de voedselvoorzieningspolitiek was integendeel juist het enige middel dat de overheid kon inzetten om het lot van het volk te verzachten. ²⁸⁰ De overheid kon ook niet garanderen, zoals Turgot had gedaan, dat de graanvoorziening voorgoed aan het bedrijfsleven zou worden overlaten, ofschoon met recht kon worden gesteld dat het zeer schadelijk zou zijn wanneer de overheid zich daarmee voortdurend zou belasten; er waren in de economische politiek en in het openbaar bestuur nu eenmaal geen zekerheden. ²⁸¹

Het was, zo betoogde Necker, tijd om te begrijpen dat economische politiek iets anders was dan politieke economie. Het ging erom in de politieke praktijk te blijven zoeken naar een aan de nationale omstandigheden aangepaste middenweg tussen de volledige vrijheid en de volledige sturing van de graanhandel. ²⁸² Uitgangspunt zou een telkens voor een periode van 10 jaar te herhalen, wettelijk verbod van graanuitvoer moeten zijn, met uitzonderingen voor de heruitvoer van graan en - beneden een drempelprijs - voor de export van meel: dan werd in ieder geval nog verdiend aan en belast op het gemaal, terwijl bovendien in meel inferieure graansoorten konden worden bijgemengd. Verder moest gedurende het voorjaar een voorraadplicht voor bakkers gelden, waarvan de kosten door de bakkers in de broodprijs moesten worden verwerkt. Bij duurte moest de overheid een invoersubsidie geven, en zo nodig zelf opdracht geven voor de invoer van graan. Voor de graanvoorziening van Parijs moest een aparte graanvoorraad worden gehouden. Boven een drempelprijs zou de kostprijsverhogende belasting op de tussenhandel (droits de halles) moeten vervallen, en beneden die prijs juist moeten worden verhoogd, op welke manier een voor de overheid kostenloze egalisatie van de graanprijs zou worden verkregen.

De tussenkomst van handelaren verminderde weliswaar de hoeveelheid graan niet, en verhoogde ook het verbruik niet, zolang de export niet was toegestaan, maar des te meer agenten er tussen producenten en verbruikers zaten, hoe hoger de prijs, die immers werd vermeerderd met de winst van deze agenten. In ieder geval moest de interregionale binnenhandel worden voorbehouden aan beroepshandelaren, ²⁸³ althans aan hen die hun weldadige handel bedreven door in tijden van schaarste graan van een plek van overvloed te transporteren naar een hongergebied, en niet de monopolisten, die graan vergaarden om van de -

misschien wel door hen zelf veroorzaakte - duurte te profiteren. De overheid zou dit onderscheid moeten - en kunnen - maken, waarmee een monopolist dan was wie door volk en overheid als zodanig werd aangeduid.²⁸⁴

Van dit pragmatische beleid mocht tenslotte niet meer worden verwacht dan enige matiging van de prijsbeweging voor granen, hetgeen nochtans beslissend zou bijdragen aan 'la félicité publique' doordat het verdriet van, en de onrust onder het volk werden beperkt; het was dan ook het enige dat de overheid kon doen om het lot van het overgrote deel van het volk te verlichten.

2. Politieke economie volgens Turgot en Condorcet

Terwijl in Necker's optiek het publieke monopolie een waardevol instrument was voor de economische en fiscale welvaartsbeleid, zag hij in het private monopolie een spontaan verschijnsel dat als een reële bedreiging van het publieke welzijn tot repressie noopte. Hij verschilde daarin beslissend van mening met Turgot en Condorcet, voor wie publieke en private monopolies het al dan niet beoogde gevolg waren van verkeerde publieke regelgeving. Voor een deel articuleerden zij bezwaren die al lang en breed aan de orde waren gesteld. Zo sloeg Condorcet met zijn bezwaar tegen wettelijke monopolies, zoals de tabaksverkoop, op het achttiende-eeuwse aambeeld, dat de duurte het gevolg is van accijnzen [Overmeer, p.217]. En zo kon Turgot zijn bezwaar tegen de repressie van al dan niet denkbeeldige private monopolies baseren op het al door Aristoteles getrokken juridische kader, waarin een tussen twee partijen overeengekomen ruiltransacties als rechtvaardig werd beschouwd, wanneer deze in vrijheid tot stand was gekomen en er geen sprake was van dwang, fraude, kwade trouw of misbruik van vertrouwen.²⁸⁵

In Turgot's verzamelde werk komt het monopolieverschijnsel inhoudelijk alleen aan de orde in de *Eloge de Gournay* uit 1759 en in een brief aan *Contrôleur-général* Terray uit 1773. Deze brief werd in 1789 gepubliceerd als de *Lettre au Contrôleur-général sur le commerce des fers* [ijzerhandel en ijzerindustrie], later ook als *La marque des fers* [waarmerk voor ijzer]. Een Engelse vertaling werd in 1977 door Peter Groenewegen opgenomen in zijn bloemlezing van Turgot; Groenewegen waardeerde de brief, net als de *Lettres sur le commerce des grains* uit 1770, als een belangwekkende uitwerking van Turgot's algemene pleidooi voor laissez-faire uit diens *Eloge de Gournay*. De brief bevatte bovendien belangwekkende inzichten over de dynamiek van de internationale arbeidsverdeling,²⁸⁶ en over de onmogelijkheid van centrale sturing van de economie. Het waarmerk voor ijzer werd, als uitvloeisel van een plan uit 1608 om de inheemse ijzerindustrie te bevorderen door uitheems ijzer te belasten, in 1626 onder Richelieu ingevoerd als *Le droit de la marque des fers*, een belasting naar gewicht op alle ruw ijzer, later ook op ijzerwaren.²⁸⁷ Door regionale verschillen in de heffingsgrondslag en door hardnekkige fraude, bleef

de opbrengst van deze belasting bescheiden. *Contrôleur-général* Terray, op zoek naar extra belastinginkomsten, probeerde in 1771 de opbrengst van het waarmerk te vergroten, reden waarom hij aan de *Intendants* om gedetailleerde productiecijfers van de ijzerindustrie in hun regio had gevraagd. Als *Intendant* van Limoges schreef Turgot zijn antwoord pas geruime tijd later, op kerstavond 1773. Hij begon zijn brief met de mededeling dat zijn cijferopstelling onbetrouwbaar en onvolledig was, onder meer vanwege de geringe medewerking uit de branche; daar heerste de mening, 'gebaseerd op een overdaad aan voorbeelden, dat het regeringsonderzoek slechts tot doel had nieuwe lasten op te leggen of oude lasten te verzwaren'. Uiteraard geloofde hij zelf niet dat nieuwe lasten zouden worden gelegd op een branche, die de regering juist wilde bevorderen, anders zou hij wel ingenomen zijn geweest 'met de onvrijwillige vertraging' van zijn cijferopstelling. Op Terray's 'veronderstelde vraag' naar mogelijkheden om de branche te stimuleren antwoordde Turgot dat hij:

'daarvoor geen andere mogelijkheid kon bedenken dan de grootst mogelijke vrijheid en de bevrijding van alle lasten die door het verkeerd begrepen belang van de schatkist op alle koopwaar zijn gelegd, en met name ook op de ijzerhandel en -industrie. En als dan, nadat alle belastingen op vervaardiging, vervoer, verkoop en verbruik van handelswaren waren afgeschaft, de regering toch nog een taak zou zien in de stimulering van de bedrijvigheid, dan zou dat alleen kunnen door de bevordering van onderwijs en onderzoek en vooral van de verspreiding van vakkennis, die uit hebzucht immers vaak geheim werd gehouden. Ook zou de regering aan jongelieden de mogelijkheid kunnen bieden om in het buitenland kennis op te doen die in Frankrijk niet voorhanden was, en hun bevindingen zouden gepubliceerd kunnen worden'.

In de brief gaf Turgot ook een beschouwing van de oorzaken en de gevolgen van het monopolieverschijnsel:

*'Er is geen koopman die niet de enige verkoper van zijn product zou willen zijn; er is geen tak van bedrijvigheid waarvan niet door de beoefenaren wordt geprobeerd om de mededinging te vermijden, en waarin niet de drogredenen worden gevonden om de overheid wijs te maken, dat in het algemeen belang in ieder geval de buitenlandse concurrenten moeten worden geweerd: die zijn immers gemakkelijk als vijanden van de nationale handel aan te wijzen. Als we hier naar luisteren, en dat hebben we al te vaak gedaan, dan zullen alle bedrijfstakingen worden aangetast door dit soort monopolies'.*²⁸⁸

In het anti-protectionistische scenario van Turgot leidde monopolie langs twee wegen tot vermindering van omzetten, beschikbare opbrengsten, vermogens en lonen. Het buitenland reageerde op importrestricties met exportrestricties, welke afname van de buitenlandse handel voor de economie als geheel een verlies veroorzaakte.²⁸⁹ Bovendien vormde winst uit monopolie door importrestrictie het verlies van binnenlandse afnemers die de prijsstijging niet als kostprijsverhoging konden afwentelen, waaronder met name ook de landbouwsector.²⁹⁰

Waar Turgot - immers zelf bestuursambtenaar - zijn liberale pleidooi beperkt

had gehouden tot de ontmaskering van de private protectionistische lobby, ging zijn trouwe volgeling Condorcet in het artikel *Monopolie en monopolist* verder door belastingpachters en overheid neer te zetten als niets ontziende narcoticahandelaren. Achter de in het algemeen belang door regulering gevestigde monopolies, zag hij een overheid die werd gestuurd door het eigenbelang van politici en ambtenaren. 'Hoe zou immers een wijze overheid kunnen veronderstellen dat de gierigheid van de kopers en de hebzucht van de handelaren elkaar tegenwicht bieden, zich daarin niet mengen en de zaken op z'n beloop laten? Is dat regeren? Is het niet veel mooier zich met alles te bemoeien? Bovendien levert het verbodsregiem glorie voor de baas, voordeel voor de ondergeschikten; er bestaan goede redenen genoeg'. Als verlichtingsfilosoof adviseerde Condorcet natuurlijk een simpele oplossing: 'om de oorzaken weg te nemen van het wettelijke monopolie, hoeft de regering het alleen maar te willen'; het probleem werd zodoende gereduceerd tot het politieke probleem van de aanstelling (of keuze) van een verstandige regering.²⁹¹ Voor Condorcet was de overheid ook debet aan de vestiging van de andere, feitelijke monopolies, hoewel 'er eigenlijk geen monopolisten zijn, want dit monopolie is het werk van de regering en het volk, en niet van de handelaren': 'les magistrats chargés de la police [...] sont les véritables monopoleurs'. Feitelijke monopolies ontstonden, doordat de overheid restrictieve maatregelen trof, niet om het welzijn van het volk te vergroten, maar om het volk te behagen. Het volk lokte die maatregelen van de overheid uit, omdat het niet begreep dat schaarste en prijsverhogingen de - onontkoombare - keerzijde waren van overvloed en prijsverlagingen. Door aantasting van de eigendom door restrictieve en willekeurige maatregelen verminderde het aantal handelaren,²⁹² totdat de overblijvende handelaren de risico's van het totale verlies van de koopwaar en van gewelddadigheden gedekt wisten door het vooruitzicht op een enorme winst - uit monopolie! Zo'n monopolie was dus een symptoom van een bestuurlijke ziekte, die door een verstandige, rechtvaardige en Verlichte regering in de oorzaak moesten worden bestreden door het wegnemen van alle handels- en toetredingsbelemmeringen.

Hoofdstuk VII : Bibliografie van Monopole et Monopoleur

Het is - en blijft hier - onzeker waar en wanneer *Monopole et Monopoleur* oorspronkelijk werd gepubliceerd; zo was er geen bronvermelding in het verzamelde werk uit 1804 en uit 1847-1849.²⁹³ Daarnaast blijft ook het voortbestaan onzeker van Condorcet's handschrift van het artikel. Het in de verzameling van Condorcet's manuscripten in de *Bibliothèque de l'Institut de France* te Parijs als *Monopole et monopoleurs* bewaarde manuscript is hoogstens een fragment van een voorstudie.²⁹⁴ In dit manuscript bespreekt Condorcet vooral de positieve bijdrage van 'commerce' aan de 'circulation des subsistances'; de notie van perverse effecten van overheidsingrijpen in de volkshuishouding ontbreekt. Voor het overige werden in de *Bibliothèque de l'Institut*, in het archief van de *Académie des Sciences*, en in de catalogus van het in de *Bibliothèque nationale de France* bewaarde fonds van manuscripten en van aan Condorcet gerelateerde documenten, geen manuscripten of uitgaven van *Monopole et Monopoleur* aangetroffen.²⁹⁵

In *Monopole et Monopoleur* merkt Condorcet op, dat er 'naar het schijnt pas sinds ongeveer 6 maanden in Frankrijk iets van begrip ontstaat van het recht op eigendom'. Gerekend vanaf het aantreden van Turgot als *Contrôleur-général* op 24 augustus 1774, kan het manuscript van Monopolie en Monopolist dan worden gedateerd op circa 1 maart 1775.

In de beide verzamelde werken van Condorcet kreeg de titel van het artikel de toevoeging 'Artikelen ontleend aan de supplementen van een bekend woordenboek', hetgeen een uitgave suggereerde in de *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, geredigeerd door Diderot en d'Alembert.²⁹⁶ Zo stelde ook Eugène Caillaud, die in 1909 een overzicht van Condorcet's economische geschriften baseerde op het verzamelde werk, zonder precisering dat Condorcet het voor de *Encyclopédie* schreef.²⁹⁷ Het artikel dateerde echter van ná de verschijning - tussen 1751 en 1765 - van de 17 tekstdelen van het hoofdwerk van de *Encyclopédie*. Omdat veel van de 71.818 artikelen in dit hoofdwerk niet of niet langer in overeenstemming waren met de stand van de wetenschap, werd door Pancoucke, de uitgever van de *Imprimerie Royale* en van de *Académie des Sciences*, vanaf 1768 gewerkt aan een ingrijpende inhoudelijke en redactionele herziening van de *Encyclopédie*. Vooruitlopend hierop verscheen in 1776-1777 een *Supplément* van 5 delen, waarvan 1 met afbeeldingen, waarvoor Condorcet samen met d'Alembert de wiskundige artikelen had geredigeerd.²⁹⁸ In 1913 situeerde Gustav Schelle, de bezorger van het verzamelde werk van Turgot onder wiens ministerschap Condorcet als politiek adviseur had gediend, het artikel in deze 'suppléments de l'Encyclopédie'. Hij dateerde het op juli 1775, en merkte op dat het ook apart was gepubliceerd onder de subtitel 'articles extraits des suppléments d'un dictionnaire très-connu', welke subtitel het artikel ook in de verzamelde werken van Condorcet droeg.²⁹⁹ Door Georges Weulersse werd in

1950 eveneens het 'Supplément de l'Encyclopédie' als de bron genoemd.³⁰⁰ Het artikel komt echter niet voor in het als *Supplément au Dictionnaire raisonné* uitgegeven *Supplément*,³⁰¹ en werd tenslotte ook in het geheel niet genoemd in het overzicht van Condorcet's bijdragen aan *Encyclopédie* en *Supplément*, zoals dat in 1954 werd gegeven door Pierre Sergescu. Het zou daarin nochtans niet hebben misstaan. In het in 1765 verschenen 10e deel [Mam-My] van het hoofdwerk was immers onder *Monopole* een kort artikel opgenomen van de hand van (A), dwz. de jurist Antoine-Gaspard Boucher d'Argis (1708-1791), waarin, behalve een etymologie van het woord en verwijzingen naar o.a. het olijffers monopolie van Thales van Milete, een door de physiocratische inzichten achterhaalde waardering van het verschijnsel werd gegeven, die tot actualisering noopte:

'Monopolie is de ongeoorloofde en schandelijke handel van wie zich meester maakt van een bepaalde koopwaar, om daarvan de enige verkoper te worden, om daarvan de prijs net zo hoog te stellen als hem goeddunkt, of het gebruik van een koninklijke machtiging tot alleenverkoop, of de aaneensluiting van alle handelaren van een gilde om een bepaalde koopwaar duurder te maken of te vervalsen. [...] Omdat er geen groter levensbehoefte is als graan, is er geen onrechtvaardiger monopolie als dat van handelaren en andere personen die zich bezig houden met het kopen van graan om het duurder te verkopen.'

Ook het tweede zelfstandig naamwoord in de titel van het artikel, *Monopoleur*, kan naar de *Encyclopédie* worden gevoerd. In het supplementaire index-deel van de *Encyclopédie* werd behalve naar het reeds genoemde artikel *Monopole* in deel X, tevens voor het 'monopolie in levensmiddelen' verwezen naar het artikel *Dardanarii* in deel IV. Aldaar werd de Dardanarius omschreven als:

'woekeraar, monopoleur voor wie zich van dat woord wil bedienen. Hiermee worden zij bedoeld die schaarste en duurt van levensmiddelen veroorzaken, vooral van graan, door er grote hoeveelheden van op te kopen, en daarna vast te houden om de waarde te laten toenemen, en tegen een buitensporige prijs te verkopen. Zulke lieden zijn altijd en overal verafschuwd, en streng gestraft als ze werden ontdekt. Zie Monopolie. Het woord dardanarius komt van Dardanus, die, zo wordt beweerd, door hekserij de vruchten van de zee vernietigde. [...] Chambers. (G).'

Met (G) werd in de *Encyclopédie* de als economist wel bekende abbé Jean-Baptiste Mallet aangeduid, 1e commies van de *Contrôleur-général des Finances* Desmarests en sinds 1714 lid van de *Académie Française*. Zijn sterfjaar 1736 en de toevoeging *Chambers* verbinden het artikel Dardanarius met de *Cyclopedia, or universal Dictionary of arts and sciences* van Ephraim Chambers uit 1728, waarvan de *Encyclopédie* in de oorspronkelijke opzet de Franse vertaling had moeten worden. Een en ander overziend, ligt het voor de hand dat Condorcet beoogde het artikel *Monopole* in de *Encyclopédie* te vervangen,³⁰² en dat hij overeenkomstig het doel van deze 'moderne encyclopedie' in zijn artikel een samenvatting gaf van de actuele economisch-politieke inzichten omtrent monopolie, waartoe de Franse *économistes* in het derde kwart van de achttiende eeuw waren gekomen. De filosofische basis en polemische natuur die hij daarbij toonde, waren kenmerkend voor wat in onze eigen *Winkler Prins Encyclopedie*

werd omschreven als de 'beroemdste encyclopedie uit de geschiedenis', de 'eerste collectieve publicatie van [...] publicisten, die meestal schrijver, dichter, filosoof én geleerde waren', en wier bijdragen werden gekenmerkt door hun 'felle (hoewel behoedzaam geformuleerde) engagement'.³⁰³

De verbinding met de *Encyclopédie* kan - als hypothese - ook uit Condorcet's correspondentie worden gelezen, en wel in de brief van Voltaire aan Condorcet van 21 april 1775, waarin Voltaire van een 'memoire' van de hand van Condorcet berichtte, dat hij het inmiddels liet drukken bij de Geneefse drukker die op het punt stond de Zwitserse heruitgave van de *Encyclopédie* te voltooien.³⁰⁴ Deze *mémoire* werd door Arago in de *Oeuvres de Condorcet* aangewezen als de *Réflexions sur le commerce des blés*, hetgeen om twee redenen niet aannemelijk was. Vooreerst stond Voltaire's betiteling van de *mémoire* als een 'petit ouvrage', in geen verhouding tot de omvang van de *Réflexions*, met in de oorspronkelijke uitgave een omvang van xv + 221 pagina's. Bovendien waren de *Réflexions*, met als oorspronkelijke ondertitel: *pour servir à la réfutation de l'ouvrage sur la législation et le commerce des blés*, expliciet gericht tegen het eerst ultimo april 1775 verschenen *Sur la législation et le commerce des grains* van Necker.³⁰⁵ In het commentaar in het verzamelde werk van Voltaire werd de *memoire* op grond van dit tweede argument gelijkgesteld aan Condorcet's (anonieme) *Lettres sur le commerce des grains*,³⁰⁶ hetgeen eveneens weinig aannemelijk was. Zo bleek onduidelijk of Voltaire wel een exemplaar van deze *Lettres* bezat.³⁰⁷ Verder lag het niet voor de hand, dat Voltaire van de *Lettres* te Genève exemplaren zou hebben laten drukken, parallel aan de Parijs uitgave met *imprimatur*, en dat hij, zoals uit de verder correspondentie bleek, zulke exemplaren herhaaldelijk naar Parijs of Ribemont zou hebben gestuurd.³⁰⁸ Tenslotte bleek uit de toenmalige correspondentie van Turgot en Condorcet, en van Julie de Lespinasse en Condorcet, dat het de bedoeling was dat aan de door Dupont en De Lespinasse verzorgde 'officiële' uitgave van drie *Lettres* nog eens drie *Lettres* werden toegevoegd. Twee daarvan hadden Parijs in mei 1775 bereikt: «deux petites feuilles de Genève, qui, j'espère, vous sont parvenues: le *Monopole*, cela est du meilleur ton et du meilleur sel [...]. L'autre feuille est du vieillard de Ferney [...] intitulé: *Diatrise à l'auteur des Ephémérides*», maar deze werden door De Lespinasse - in overleg met Turgot en Dupont - achtergehouden tot dat de zesde van de *Lettres* gereed zou zijn. Deze zou uiteindelijk als *Réflexions sur le commerce des blés* eerst in 1776 verschijnen.³⁰⁹

En zo beschouwd was *Monopole et Monopoleur* dan de beoogde, nimmer als zodanig verschenen en door de val van Turgot achterhaalde vierde 'Lettre sur le commerce des grains', die Voltaire te Genève als brochure had laten drukken door de uitgever van de Zwitserse editie van de *Encyclopédie*, Jean-Léonard Pellet, en waarvan, voor zover bekend, geen enkel exemplaar is overgebleven.

LETTRES
SUR
LE COMMERCE
DES GRAINS.

PAR M. **

A PARIS,
Chez COUTURIER pere, Imprimeur-Libraire,
aux Galeries du Louvre.

M. DCC. LXXIV.

AVEC APPROBATION ET PERMISSION.

MONOPOLIE EN MONOPOLIST

Artikelen ontleend aan de supplementen van een zeer bekend woordenboek.

1775 ³¹⁰

Monopolie, mannelijk zelfstandig naamwoord, en niet vrouwelijk, zoals de mensen geloven die over 'la monopole' klagen, wanneer er van 'le monopole' geen sprake is. ³¹¹

Men noemt monopolie de alleenverkoop van een artikel, door één persoon of door één onderneming. En als, door bijzondere omstandigheden, die verkoop alleen door een bepaalde groep mensen geschiedt, of zelfs door een kleiner aantal verkopers dan dat het geval zou zijn geweest bij een volledig vrij verkeer, dan kan in ruimere betekenis worden gezegd dat er monopolie is.

Nu moeten er twee soorten monopolie worden onderscheiden: het monopolie van rechtswege en het feitelijke monopolie.

Ik noem monopolie van rechtswege een door een wet gevestigd monopolie.

Dit is in Frankrijk het geval bij de exclusieve verkoop van zout en tabak door de belastingpachters. Het zijn exclusieve rechten van handel of vervaardiging. De gilden van handelaren en van handwerkslieden etc. zijn evenzovele monopolies, aangezien al die instellingen gericht zijn op vermindering van het aantal verkopers, en van de eenvoud van de handel, en als gevolg daarvan op het verhogen van de prijs van de waren.

De alleenverkopen ten bate van de overheid vormen een indirecte belasting welke hun herkomst danken aan de zwakte, de corruptie en de onwetendheid van de wetgevende macht.

Om te zorgen voor een goede opbrengst van die belasting moeten de artikelen op grote schaal exploiteerbaar zijn en eenvoudig te bewaren, en van noodzaak voor het volk, dat er een grote hoeveelheid van moet consumeren. Op die wijze is de opbrengst van de belasting verzekerd, en valt de last ervan uitsluitend op het volk. Zodoende hoeft niet te worden gevreesd voor verontwaardiging van de hogere standen en de rijken, noch voor een afkeuring door een standenparlement samengesteld uit aanzienlijke mensen, die te weinig verlicht zijn om te weten dat men hen verarmt wanneer de handen worden onderdrukt die hun grond bewerken.

Het zout bezit al deze eigenschappen, en inderdaad wordt dit artikel bijna overal uitgebaat. Aangezien er niet zo veel voor het leven noodzakelijke waren zijn, die zoals zout kunnen worden uitgebaat, hebben de uitvinders der belastingen een andere bron gevonden: de belasting laten vallen op een op zichzelf onnuttig artikel, waarvan nochtans veel mensen een behoefte hebben gemaakt. Het vestigen van zo'n belasting vereist veel behendigheid; de kunstmatige behoefte moet sterk genoeg zijn opdat de belasting de smaak niet

vergalt; het gebruik moet onder het volk verspreid zijn, want het volk consumeert het meest; en het zal overigens niet de moeite waard zijn om deze omwegen te benutten om degenen, die iets bezitten, te laten betalen: het hoogtepunt van de financierskunst is om belasting te laten betalen door hen, die niets bezitten'.^a

Maar deze voorwaarden volstaan niet: men moet het ogenblik kiezen waarop in de oude hoofden nog iets resteert van vooroordeel tegen het artikel dat men in pacht wil geven. Op deze wijze wordt de schijn van winstbejag vermeden, welke schijn regeringen altijd ontsiert.

'Het is goed dat deze belasting werd ingesteld, zeggen redelijke mensen, zij drukt slechts op een zaak waarvan kan worden afgezien. Zij die haar niet willen betalen, hoeven alleen maar af te zien van het gebruik van tabak; daar gaan ze niet dood van. Jammer voor hen als ze daarvan een gewoonte hebben gemaakt en als de onthouding hen ongelukkig maakt; de regering hoeft onze grillen niet te ontzien.' Hetgeen, met andere woorden, betekent dat, mits men de mensen niet dood maakt en ze maar niet van honger laat sterven, men het recht heeft hen zo ongelukkig te maken als men maar wil.

Andere exegeten zien in zo'n verordening een diepzinniger beleid: omdat al wat nieuw is een gevaarlijke gebruik betekent en de regering de gezondheid en het welzijn van het volk beoogt, is het belangrijk een gevaarlijke gewoonte onaantrekkelijk te maken.

Ongelukkigerwijze gedragen de met de verkoop belaste pachters zich naar andere principes: zij waken ervoor een gewoonte als schadelijk te beschouwen, waarvan ze rijker worden. Zij proberen deze te verbreiden. Zij gaan zelfs zover, hun exclusieve artikel *gratis* onder de mensen te verspreiden, gedurende enige tijd; en als de mensen niet meer zonder kunnen, verkopen zij hun het artikel voor de prijs van goud. Zij schenken hun een behoefte, waarna zij aan hen de mogelijkheden ontnemen om deze behoefte te bevredigen, zonder zich te gronde te richten.

Het is ook goed om het artikel aanvankelijk niet tegen een te hoge prijs te verkopen, uit vrees dat een deel van het publiek anders uit ontstemming het gebruik nalaat; de prijs moet langzaam worden verhoogd en de vrije verkrijgbaarheid langzaam worden beperkt.

Op deze wijze is de accijns op tabak in Frankrijk gevestigd. Er wordt gezegd

---

^a Oorspronkelijke voetnoot: De administrateurs der financiën hebben als regel voor hun gedragslijn de evangelische spreuk: *Want wie heeft, dien zal gegeven worden, en hij zal overvloediglijk hebben; maar wie niet heeft, van dien zal genomen worden, ook wat hij heeft. Mattheus hoofdstuk 13.* In werkelijkheid is er alleen sprake van het hiernamaals in deze passage uit het Evangelie, en het lijkt een beetje hardvochtig om dit uit te strekken tot het hier en nu.

Toen men zich hierover eens beklagde bij Mylord S... [vermoedelijk de 2nd earl of Shelburne, zie Badinter, p.142 n.5; msc] zei hij: 'Mijne heren, als uw koningen en zelfs uw administrateurs van financiën evenbeelden zijn van God, zoals u beweert in uw brochures, dan kunt u het niet slecht vinden dat uw koninkrijk geregeerd wordt door de zelfde regels als het rijk der hemelen'.

dat enige tijd geleden werd overwogen de koffie te verpachten; maar de deskundigen bevonden dat de gewoonte nog niet genoeg was geworteld onder de stadsbewoners en dat deze nog nagenoeg onbekend was op het platteland; zij besloten dat moest worden gewacht.

De monopolies die het gevolg zijn van exclusieve rechten, van de instelling van vergunningen, hebben het voordeel altijd het openbare welzijn als voorwendsel te hebben:

Als een exclusief voorrecht wordt gegeven aan de uitvinder van een machine, dan is dat om aan te zetten tot wedijver en om het genie te belonen.

Aan een fabriek met een nieuwe, of kostbare manufactuur wordt een voorrecht gegeven, opdat deze zich kan vestigen of staande houden.

Bovendien, als fabrikanten de vrijheid werd gelaten, zou het publiek bloot gesteld zijn aan niets dan slechte materialen, terwijl als arbeiders worden onderworpen aan reglementen over de materialen die zij mogen verwerken, over de vorm en het gewicht van het product dat moet resulteren, het publiek er zeker van kan zijn nimmer te worden bedrogen. Aangezien de werkers geneigd zouden kunnen zijn de reglementen te schenden, worden inspecteurs der manufacturen aangesteld, die het recht is gegeven de met de wet strijdige producten in beslag te nemen, en publiek aan de paal te nagelen, en indien de producent zijn gedrag niet verbetert, deze zelf daaraan te bevestigen. Dat is wat in de tijd van Colbert bevordering van de fabricage werd genoemd.³¹²

Aan ondernemingen wordt de alleenhandel op Indië en de Oost gegeven, omdat de concurrentie tussen de afzonderlijke handelaren de prijs van de handelswaar doet stijgen.

Welnu, waar in de handel, en in welk vak dan ook, zou een wijze overheid kunnen berusten in het uiteenlopen van de belangen van mensen, kunnen veronderstellen dat de gierigheid van de kopers en de hebzucht van de handelaren elkaar tegenwicht bieden, zich daarin niet mengen, en de zaken op hun beloop laten?³¹³ Is dat regeren? Is het niet veel mooier zich met alles te bemoeien, alles te willen omarmen, alles te dirigeren? Dat is dan ook de weg die bijna overal is ingeslagen. Het geeft de bestuurders veel gewicht, en hiertoe zijn trouwens, zonder dat zij zich dit bewust zijn, alle mensen in die positie geneigd, wanneer zij middelmatig zijn.

Verder trekken die reglementen, die wetten, dat bekommerde bestuur, altijd de bewondering van dwazen. En dwazen zijn in de meerderheid. Bovendien is er in het verbodsregiem glorie voor de baas, voordeel voor de ondergeschikten; er bestaan goede redenen genoeg.

Het feitelijke monopolie bestaat, waar vooroordelen of heimelijke kunstgrepen het aantal verkopers verminderen, hetgeen afbreuk doet aan de inschikkelijkheid van de handel als gevolg waarvan de prijs stijgt. Laten we de graanhandel als voorbeeld nemen.

Het verbod elders te verkopen dan op de markt, de verplichting opgelegd aan de handelaren om hun naam ter griffie te registreren, de waagrechten,³¹⁴ de

banrechten, de bakkersgilden^{b / 315} zijn evenzovele oorzaken die in de handel een monopolie van rechtswege binnenbrengen. Maar de aankopen door de overheid, wier concurrentie eenieder met reden ducht, de publieke opinie die de graanhandelaren veroordeelt, de vrees voor oproer en knevelarijen door lagere magistraten zijn evenzovele oorzaken die in dezelfde handel een feitelijk monopolie introduceren.

Om de oorzaken weg te nemen van het wettelijke monopolie, hoeft de regering dat alleen maar te willen. Maar onder de feitelijke monopolies zijn er die in de publieke opinie gevestigd zijn, en die niet zo eenvoudig te vernietigen zijn, temeer omdat het hier niet gaat om de mening van verstandige mensen, maar om die van het volk.

In het algemeen heeft elke koper automatische de neiging elke verkoper te beschouwen als een vijand; de goede Sterne heeft dit ingezien.

Toen moest worden afgedongen op een slechte koets, voelde hij een heimelijke haat in zijn hart opkomen, tegen messieur Dessein, en hij klaagde over de slechtheid van de menselijke natuur.³¹⁶ Deze neiging neemt toe met de behoefte die men aan de koopwaar heeft, en er moet dieper gedacht worden dan de meeste mensen doen, om te beseffen dat zonder de handelaar, die weliswaar iets van ons wint, de koopwaar ons nog meer gekost zou hebben, en dat hij dus zowel zijn winst als de onze maakt.³¹⁷ Ook haat het volk in het algemeen alle handelaars, en spreekt slechts goed van hen die op krediet verkopen.

Deze haat is het sterkst tegen de graanhandelaren, omdat dit product onontbeerlijk is. En als de graanhandelaar zijn aankopen doet, en zijn graan in voorraadschuren bewaart, verhoogt hij de prijs ervan. In werkelijkheid doet hij de prijs dalen wanneer hij vervolgens verkoopt, zorgt hij dat die prijs minder fluctueert, dat de toestand van het volk stabiel is, dat hun levensonderhoud meer verzekerd is, en dat het volk niet meer op de proef wordt gesteld door de alternatieven van overvloed aan graan als er een tekort aan werk is,^{c / 318} en van gebrek als werken hen niet kan onderhouden.³¹⁹ Voor het volk is niet belangrijk, dat het graan een meer of minder hoge prijs heeft, maar dat de prijs niet onderhevig is aan al te grote variaties, omdat de prijs van de lonen zich richt op de gebruikelijke prijs, en niet op de gemiddelde prijs van graan.^d

---

^b Oorspronkelijke voetnoot: Zonder bakkersgilden [communautés de boulangers, msc] zou een pond brood niet meer duiten kosten dan een setier de Paris [inhoudsmaat voor granen, msc] franken kost. Met dit voorbeeld, waarin ze nog te gunstig worden beoordeeld, kan iedereen zich indenken wat het nut van die broederschappen zal zijn.

^c Oorspronkelijke voetnoot: Als de prijs van graan laag is, hebben grondeigenaren en landbouwers minder geld en laten minder werken, en het volk lijdt meer van het tekort aan werk dan dat het profiteert van de lage prijzen.

^d Oorspronkelijke voetnoot: Rijke mensen kunnen een groter deel van de werken ontberen die zij willen laten doen, dan dat het volk werk kan ontberen. Daarom betalen zij nooit meer voor een werk dan de prijs waarvoor zij het enkele maanden later kunnen hebben. Als gevolg daarvan zal

Maar deze ideeën zijn te ingewikkeld voor het volk; het ziet in de graanhandelaar slechts degene die er de oorzaak van is dat dit product niet langer een zeer lage prijs heeft, die het op dit oogenblik op een hogere prijs houdt, en dit is voldoende om de volkshaat te grondvesten.

De enige remedie tegen dit kwaad is gewinning en handel in het openbaar en gedreven door een groot aantal personen. Het volk zal daardoor de handel met minder schrik beschouwen; en aangezien elke handelaar een aantal mensen in dienst zal hebben, is het gevolg dat onder het volk veel mensen deze handel zullen verdedigen. Oproer is een van de grootste obstakels voor de graanhandel. Om zich bloot te stellen aan het totale verlies van zijn koopwaar en aan al de gewelddadigheden van het volk, is de hoop op een enorme winst nodig.

Het is geenszins de behoefte aan brood die deze rellen veroorzaakt, maar het idee bij het volk dat deze rellen ongestraft zullen blijven, het is de overtuiging dat het de plicht van de regering is het volk goedkoop graan te verschaffen; en bij de aanvoerders van het oproer tenslotte het uitzicht op plunderen.

Gewoonlijk proberen ondergeschikte gezagsdragers bij de eerste tekenen van beweging onder het volk, dit te kalmeren door voorzichtige maatregelen; angst maakt zich van hen meester, zij draaien, zij vergaderen, en al deze activiteiten vergroten de woede van het publiek.

Als het volk ervan overtuigd was, dat de overheid nimmer zou overgaan tot het doen openen van de voorraadmagazijnen, of tot het in beslag nemen van het graan, en dat de overheid daartoe het recht niet had; als het zeker was dat de aanvoerders van het broodoproer streng gestraft zullen worden, als de ondergeschikte gezagsdragers moed hadden, dan zou er geen oproer meer zijn.

Een laatste oorzaak van rellen is het gekonkel van enkele handelaren: als de vrijheid niet volledig is, of als deze nieuw gevestigd is, zijn er weinig graanhandelaren, en dan is het gemakkelijk voor enkele van hen om een ogenschijnlijke schaarste te veroorzaken. Daarna verspreiden zij onder het volk berichten van hongersnood. Het volk komt in beroering, om het te kalmeren wil men graan kopen; de handelaren die al dit kwaad hebben voortgebracht bieden zich aan bij de regering, kopen de gunst van de lagere ambtenaren en verkopen hun tegen goud geld het graan uit hun pakhuizen. De chicanes van kleine gezagsdragers zijn een welhaast universeel kwaad.

---

de prijs van de lonen niet toenemen met de prijs van het graan, dan nadat die toename lange tijd geduurd heeft, en als gevolg zullen voorbijgaande duurten van enkele maanden de prijs van de lonen niet veranderen.

Om dezelfde reden moeten de lonen sneller dalen in tijden van lage prijzen. Maar dit duurt enige tijd, omdat de arbeider liever een beetje lijdt, dan zijn arbeid tegen een lagere prijs te brengen, waarvan hij vreest dat die zal voortduren zelfs nadat de prijs van graan weer is gestegen; terwijl de ongelukkigen die geen middelen of spaargeld hebben, gedwongen zijn als eerste deze loonsvermindering te aanvaarden, weigert de meerderheid van de arbeiders dit uit ijdelheid. Ziedaar waarom in het algemeen kan worden gesteld, dat de prijs van de lonen wordt bepaald door de gangbare prijs en niet door de gemiddelde prijs van het levensonderhoud.

Om te beginnen is er niets te verdienen met het beschermen van de absolute vrijheid, en nooit zal een goede roep worden verkregen door de indruk te wekken niets te doen. Verder is het doel van elke eerbare schepen, de liefde en de waardering van de bevolking van zijn stad; verder gaat zijn ambitie niet. En hoewel zijn verbodsverordeningen in werkelijkheid schadelijk zijn voor zijn burgers, aangezien deze uiteindelijk de prijs van het graan verhogen, wekt hij intussen de indruk dat hij de plattelandsbevolking aan hen offert. Hij volgt met zijn wetten die van het oude Rome: hij behandelt het aangrenzende platteland zoals Rome de overwonnen volkeren behandelde; en de burger, die nu de tiran is voor het land dat hem omringt, juicht de magistraat toe die zijn begeerte en trots streelt.

Vandaar die verboden, die de eigendom verkrachten, om de waren uit een stad te voeren die er te koop werden aangeboden, hoewel het enige effect van deze verboden is, dat de handelaren de stad waar ze zijn getroffen zullen vermijden.

Vandaar de verboden aan boeren om op de markten graan te kopen.

Vandaar de barbaarse verboden aan plattelandsbewoners om bij de bakkers in de stad brood te kopen.

Vandaar de geboden aan de boeren om de markten van de stad te voorzien en de bezoeken die aan hen worden gebracht.

Al deze wetten brengen wederom knevelarijen door ondergeschikte gezagsdragers met zich mee, inbeslagnames, boetes, rechtszaken, en, wat daarvan het gevolg is, ontmoediging van de landbouw, vernietiging van de graanhandel, schaarste in de steden en verwoesting van het platteland.

Maar de gezagsdrager ziet van dit alles niets; hij heeft geen spijt van zijn onrecht, of schaamte over zijn zotheid. Hoe meer de duurte toeneemt, des te meer verdubbelt hij zijn verboden, zijn knevelarij, des te meer werpt hij obstakels op voor wat er een einde aan kan maken. Het volk, net zo onwetend als hij, ziet hem zich uitsloven terwijl hij van brood spreekt; het gelooft aan hem te danken te hebben wat het eet, en looft hem.

Ondertussen heeft de angst zich meester gemaakt van de graanhandelaren: de weinige mensen die deze handel drijven verstoppen zich in afwachting van een rustiger tijd; maar het volk ontdekt hen, het klaagt over monopolie. Bij dit woord krijgt de vroede vader een rood hoofd, en eens te meer overtuigd dat elke graanhandelaar een schurk is, laat hij er in het wilde weg drie of vier oppakken, en brengt deze voor het gerecht om een voorbeeld te stellen. Onze gewichtige rechters hebben plechtig gezworen alles te geloven dat twee honderd jaar geleden ook werd geloofd. Bovendien schreeuwt het volk, het moet worden gekalmeerd, de ruiten moeten worden gered; de ongelukkige handelaren worden opgehangen, terwijl ze niet alleen onschuldig zijn, maar ook nuttige en noodzakelijke mensen.

Dit is de gebruikelijke gang van het verbodsregiem waar sommige grote geesten vreemd genoeg naar terugverlangen, zoals comte de Boulainvilliers naar de feodale wetten,³²⁰ en Caveirac naar de tijd van Sint Bartholemeus.³²¹

Maar, zo zegt men, is het dan soms niet mogelijk dat graankooplieden er met

verschillende kunstgrepen in slagen de graanprijs tot uitzonderlijke hoogte te laten stijgen?

Ja, dat is zeer wel mogelijk, steeds wanneer er geen vrijheid is. Maar die mogelijkheid stopt op het ogenblik dat de vrijheid is gevestigd, omdat het bij een groot aantal handelaren niet meer mogelijk is de concurrentie tegen te houden; omdat wanneer de plaatsen waar verkocht wordt verveelvoudigd worden, elk een kleiner aantal kopers zal hebben, en een angstpaniek moeilijker te verspreiden zal zijn.

Het is nog steeds mogelijk, zo zegt men, dat handelaren in hun enorme pakhuizen al het graan van een oogst bewaren, en dat zij onderling afspreken pas te verkopen als de prijs uitzonderlijk hoog wordt.

Laten we aannemen dat handelaren een dergelijke plan hadden gerealiseerd, en waren begonnen hun pakhuizen te vullen toen de prijs laag was, dan zouden zij deze zeker doen stijgen; dan zouden zij het graan duurder moeten kopen van de welgestelde boeren en de rijke grondbezitters; de prijs zal blijven stijgen, en er zal graan komen uit de buurlanden.

Om te vermijden dat die concurrentie de prijs doet dalen, moeten zij ook dat graan kopen; en als ook maar één van die transacties mislukt zijn ze gedwongen om met verlies te verkopen. Vandaar dat deze speculatie, om zeker te zijn, het gezamenlijke krediet vereist van enkele duizenden handelaren. En omdat de volledige overeenstemming van enkele duizenden personen net zo onmogelijk is als die van honderdduizend, wordt dit bezwaar teruggebracht tot de uitspraak dat als alle mensen die graan bezitten overeenkomen niets te verkopen, totdat een bepaalde prijs is bereikt, dat zij dan de prijs zullen doen stijgen. Wat net zo waar is als dat de veronderstelling van een dergelijke overeenkomst lachwekkend is.

Graanmagazijnen, mits in vrijheid opgericht, zijn nuttig om een grotere gelijkheid van de prijs te onderhouden in de verschillende seizoenen, om de variaties tussen de jaren te verminderen; en niet genoeg kan worden herhaald dat die variaties alleen het ongeluk van het volk vormen, omdat ze niet worden gevolgd door een vergelijkbare variatie in de prijs van de arbeid. De pakhuizen die graan van jaar op jaar bewaren, vormen eveneens de enige remedie tegen een werkelijke schaarste of tegen de angst die door het denkbeeld van een slechte oogst wordt veroorzaakt.

Enkele verlichte personen geloven dat in een aangelegenheid die zo wezenlijk het bestaan van de bevolking betreft, niets aan het toeval moet worden overgelaten; en omdat zij twijfels houden over het resultaat van de algehele vrijheid, lijken zij te verlangen dat de regering iets doet om schaarste te voorkomen.

Maar om te beginnen is elk reglement, elke belemmering een aantasting van de eigendom en van de vrijheid van de burgers. Maar, om het recht te hebben hen te dwingen offers te brengen voor het gemene welzijn, moet het zeker zijn dat dit vereist is; en het volstaat zeker niet om er niet volledig zeker van te zijn dat de opoffering daarmee niet in strijd zal zijn. Dat is precies wat hier gebeurt: want of

nu de redenen worden bekeken, of dat het gezag wordt gewogen, de kans is zeker erg groot in het voordeel van de vrijheid.

Men zou dus wensen dat de overheid niets anders deed om tekorten te voorkomen, dan de meest volledige vrijheid te beschermen. Maar wat doet ze? Zijn we er wel heel zeker van dat de middelen die ze gebruikt niet juist de schaarste bewerkstelligen in plaats van haar te voorkomen? Is het daarentegen niet zeker dat vrijheid de landbouw bevordert, en door de hoeveelheid graan te vergroten, werkelijke tekorten moeilijker maakt? Wat betreft denkbeeldige tekorten, wie durft te zeggen dat alles wat het verbodsregime mee brengt aan ontmoediging, hindernissen, misbruik, knevelarij, niet gemakkelijker een schaarste voortbrengt dan de panische angst, die een volledige vrijheid met zich mee kan brengen?

Dus moet het besluit om iets te doen om tekorten te voorkomen, niet als het meest veilige besluit worden genomen door hen die twijfelen.

Het is alleen het meest veilige voor de bestuurder die, welke zothed hij ook begaat, niets van het volk te vrezen heeft, als hij maar iets doet. Wat betreft het levensonderhoud lijkt het volk op die zieken, die boos worden op hun dokter, omdat hij hun geen geneesmiddelen geeft, en die vol vertrouwen naar een charlatan lopen die hen vergiftigt. Het gaat hier echter niet om het belang van de bestuurder, maar om dat van het land. Het gaat er niet om de bevolking te behagen, maar om hen weldaden te doen; men moet hen dienen, en hun niet behagen, noch hen vrezen. Ook mag het regime van de vrijheid alleen worden gevoerd door een minister die net zo verlicht is als deugdzaam, verheven boven vrees en boven de bevooroordeelden; die kortom het welzijn van de Staat verkiest boven zijn eigen plek, en de getuigenis van zijn geweten boven het instemmende gejuich van het volk. In landen waar de vrijheid niet bestaat, kan zij alleen worden gevestigd door een minister die, met een serie werken die weldadig en nuttig zijn voor de bevolking, haar achterdocht heeft ontwapend, die zo licht ontvlambaar is door het bestendige gebruik niet meegeteld te worden.

De grote steden, zo wordt ook gezegd, verdienen wellicht enige uitzondering; de volledige vrijheid zou zonder twijfel geen enkele nadeel hebben voor een volk dat gelijkmatig verdeeld was over de bodem die haar voedt: daarentegen vereist de onnatuurlijke vereniging van zoveel mensen, op een klein oppervlak, bijzondere middelen.

Ik zou dan eerst vragen, welke die middelen zijn. Wordt de graanhandel onderworpen aan reglementen die de bedrijvigheid verminderen, en die slechts beogen denkbeeldige ongemakken te verhelpen? Zullen de bewoners van het platteland gedwongen worden om de markten van de stad te bevoorraden? Worden de boeren gekneveld op alle manieren die nuttig worden geacht om de burgerij een gemakkelijker levensonderhoud te verschaffen? Maar die middelen hebben vrijwel nooit iets anders bewerkstelligd dan het tegendeel van wat degenen die ze toepasten zich voorstelden. Er bestaan onweerlegbare bewijzen, dat de schaarste die Parijs heeft ondervonden in 1709, in 1726, in 1740, minder

het werk was van de natuur dan van slechte wetten.

Toen Reims een schaarste ondervond, enkele jaren geleden, werd graan van Bourgondië door Champagne naar Vlaanderen vervoerd. Dat moest Reims passeren; maar de overheid liet het graan dat eenmaal binnen was, niet meer vertrekken; en de voerlieden namen omwegen om de passage door die stad te vermijden.

Met welk recht wordt bovendien de bewoner van het platteland geofferd voor de bewoner van de grote steden? Heeft hij niet dezelfde rechten? en zijn niet zijn eigendom en zijn levensonderhoud even heilig? en is het nodig dat hij, omdat hij de steden voedt met het product van zijn zweet, door de steden wordt verdrukt en kaalgeplukt?

Een zwakke en ontaarde regering zal de bevolking van de steden behagen, omdat die te hoop kan lopen, en de op het land verspreide bevolking verdrücken, welk beleid door een vastbesloten, rechtvaardige en verlichte regering nimmer zal worden overgenomen.

En kan de regering niet zelf een verlieslijdende graanhandel ondernemen? Allereerst moet worden opgemerkt, dat het gezagsmisbruik door de mensen die voor deze handel werkzaam zouden zijn, hun kunstgrepen, de vrees die zij elke andere handelaar aanjagen, een werkelijke prijsstijging zullen veroorzaken. De kosten van aankoop, van transport, welke door die dwalingen enorm toenemen, omdat het immers de overheid is die betaalt, zorgen er bovendien voor dat deze tegen zeer hoge prijzen zal kopen. Zodat om de grote steden van voldoende en goedkoop levensonderhoud te voorzien, een enorme overheidsuitgave nodig is. Zodat om de bevolking van de steden te voeden, de plattelandsbevolking met belastingen wordt verpletterd. Men kan om dezelfde reden de bakkers alleen dwingen met verlies te verkopen, als deze vervolgens schadeloos worden gesteld. Dit zijn dus de enige middelen die het genius van de voorstanders van het systeem van verboden tot dusverre heeft gebaard.

Veronderstel tenslotte dat de regering er in slaagt met geld te bereiken dat in de steden het brood overall een min of meer gelijke prijs heeft; vooreerst, als die lager is dan de op het platteland gebruikelijke prijs, zal het daar wonende volk in groten getale naar de stad trekken, en wordt het platteland leger; en om dezelfde, nu duurder geworden transacties gaande te houden, zal het nodig zijn de belasting te verzwaren van het arme platteland, dat aangewezen is alle lasten van deze stadse regering te dragen.

En wat wint de stadsbevolking van deze handel? De prijs van het handwerk regelt zich naar de gebruikelijke prijs van het brood. Zodat deze door de overheid teweeg gebrachte gelijkmatigheid de steden niets meer brengt dan de gelijkheid die de volledige vrijheid zou hebben gebracht, zonder het platteland te verwoesten en de landbouw te schaden.

Iedereen betuigt dat het noodzakelijke gevolg van de vrijheid van de graanhandel de vergroting is van de hoeveelheid graan die elk jaar wordt geproduceerd, en dat daarentegen het gevolg van de verbodswetten is, deze te

verminderen. Zo wordt de redenering van de voorstanders van verboden teruggebracht tot: hoe meer graan er in een land is, des te meer moet worden gevreesd dat er tekort zal zijn; en een zekere manier om er veel van te hebben is te belemmeren dat het er groeit.

Waar komt toch die redenering vandaan, hoe komt het dat zulke op zichzelf zwakke bezwaren tegen de vrijheid zo een grote invloed hebben op de geesten? Van de angst die de stadse tegensprekers hebben voor volksoproer, omdat zij ruiten hebben die ingegooid kunnen worden.

Angst is de bron van bijna alle menselijke dwaasheid, en vooral van de politieke dwaasheid: zij alleen bracht de grote hoeveelheid absurde wetten voort die de graanhandel onderdrukken. Als mensen van die angst worden genezen,³²² geneest men hen van tal van vooroordelen en kwaden; en een scholing die de mens verheft boven die wrede zielsziekte, zou hem leren zuiver te redeneren in de zedenleer, zuiverder dan de logica van Port-Royal of zelfs van de studie der meetkunde.³²³

Wij achtten een zo gedetailleerd voorbeeld beter passend dan de abstracte redeneringen om te laten zien wat onder monopolie wordt verstaan en welke middelen hier ingezet moeten worden. Bovendien is er geen tak van handel waar het idee van monopolie zo veel angst oproept, en gelegenheid heeft gegeven voor zoveel slechte redeneringen.

Uit dit voorbeeld resulteert dat in elke handel met als onderwerp een artikel³²⁴ van groot verbruik (en gelukkig bevinden alle waren van eerste levensbehoefte zich in deze categorie), er geheel geen monopolie te vrezen is, als de vrijheid volledig is; dat de enige oorzaken die het monopolie kunnen voortbrengen, slechte wetten zijn, of een slecht bestuur, of vooroordelen; om dit te verhelpen, moet men zich beteren en ontwikkelen; dat er eigenlijk geen monopolisten zijn, want het monopolie is het werk van de regering en het volk, en niet van de handelaren; dat de enige schuldigen degenen zijn die, door kunstgrepen, bijdragen aan het rampzalige effect van het onverstand, of van het slechte bestuur; dat die kunstgrepen veel te moeilijk op heldere wijze vastgesteld kunnen worden, om er, zonder tirannie, een strafwet tegen te kunnen maken; dat de bestraffing van hen die er schuldig aan worden geacht, slechts kwaad doet door de angst die zij de handelaren inboezemt; en dat daarom, in plaats van wetten tegen de handelaren die misbruik kunnen maken van de dwaasheid van het volk en zijn leiders, er wetten nodig zijn die de aanslagen op de vrijheid bestraffen; dat er vooral wetten nodig zijn tegen het misbruik dat de met de openbare orde belaste bestuurders maken van hun gezag; alleen zij zijn de ware monopolisten.

Bij waren met een klein verbruik, is het feitelijk monopolie eenvoudiger. Een enkele handelaar, bijvoorbeeld, kan alle eieren van een markt beheersen,³²⁵ en dat is zeker een ongemak voor de bevolking van de stad, als het verboden zou zijn aan degenen die kippen hebben om hun eieren elders te verkopen dan op de markt. Want als men hun de vrijheid liet, zou het hele kwaad verdwijnen. Maar het is vermakelijk dat werd verzonnen om de koper van de eieren als schuldig te

beschouwen, hoewel zijn misdaad zich beperkt heeft tot het ruilen van zijn geld tegen eieren. Men heeft hem dus veroordeeld tot een boete, en om beter te waken tegen een zo grote aanslag, werd de hoeveelheid eieren gereguleerd die elke handelaar op een markt mag kopen; overschrijdt hij dit aantal, dan betaalt hij een boete; en als wordt bedacht wat om die verordeningen te doen naleven betaald moet worden aan bestuurders, marktmeesters, controleurs, ³²⁶ politieambtenaren etc., is het moeilijk te geloven dat die wetgeving de prijs van eieren veel heeft doen dalen.

Wij hebben tot hier alleen gesproken van het monopolie dat de verkoper heeft tegenover de koper. Er is ook een andere soort, die de koper uitoefent tegenover de verkoper.

In sommige steden is het bijvoorbeeld verboden om waren aan het publiek te verkopen, voordat de bisschop of de heer hun inkopen hebben gedaan; en als koopmannen het zouden wagen om over de prijs te twisten met hun gastheer, of om niet zijn toestemming te kopen, verliezen zij of een deel van hun waren, of ten minste een deel van de tijd waarin zij het recht hebben om te verkopen.

In alle steden met beschaafde verordeningen ³²⁷ hebben kooplieden van etenswaren en vreemdelingen slechts het recht om te kopen op een bepaald tijdstip; de bewoner van de stad moet de tijd krijgen om zijn inkopen te doen, en natuurlijk ook van ruïneuze concurrentie worden gevrijwaard. Indien een burger zo'n slechte patriot is dat hij zijn naam leent aan een vreemdeling, wordt hij gestraft. Men zou geloven dat stadsbewoners en plattelandsbewoners geen onderdanen zijn van dezelfde Staat en niet tot hetzelfde volk behoren; dat elke stad het recht heeft, zoals Rome, om wetten te treffen die alleen voor Rome nuttig zijn, en onderdrukkend voor de rest van de aarde.

Het ware te wensen dat de regering die restanten van de oude wetteloosheid afschaft, die alleen nog bestaan omdat niemand zich heeft verwaardigd er aan te denken ze af te schaffen.

Ander monopolies van dezelfde soort, zijn de verplichting van de bewoners van de Franche-Comté om hun hout uitsluitend aan de belastingpachters te verkopen, voor de zoutziederij; ³²⁸ en de wet die boseigenaren verplicht aan de koninklijke kruitfabrieken te leveren wat deze nodig hebben. Het laatste van deze monopolies bestaat in Franche-Comté en elders; en het is wel voorgekomen dat eigenaren beboet werden door de kruitfabrieken omdat ze weigerden hout te leveren, om het volgende jaar, door de belastingpachter te worden vervolgd omdat ze aan de kruitfabrieken hout hebben geleverd.

Nog kort geleden werd dit pachtersrecht uitgebreid tot Lotharingen, omdat naar het schijnt pas sinds ongeveer 6 maanden in Frankrijk iets van begrip ontstaat van het recht op eigendom. In Parijs worden al deze misstanden genegeerd, en als er onder het eten over wordt gesproken, lacht men er over en vergeet het weer; want gezien het grote belang dat Parijzenaars hechten aan hun eten, en hun grote onverschilligheid voor hun wetgeving, zou men geloven dat hun enige belangstelling de maaltijd geldt, die hen wordt voorgezet.

Wij hebben niets gezegd over het monopolie dat de Hollanders uitoefenen over de handel in specerijen. Er is hier alleen sprake van binnenlands bestuur, en het leegroven van het ene door het andere land valt buiten ons onderwerp.³²⁹ De bewoners van de eilanden waar de specerijen groeien weten hoe zwaar dit monopolie drukt, is, de volkeren van Europa voelen de last van de schatting die Holland hun oplegt,³³⁰ en het ontbreekt slechts de een en de ander aan de moed en de wil om zich hieraan te onttrekken. De Hollanders geloofden en geloven nog dat deze exclusieve en afpersende handel de bron is van hun grootheid. Maar zij zullen dit weldra niet meer geloven.³³¹

• •

Monopolist (enkelvoud, mannelijk), persoon die ageert of schrijft tegen de vrijheid van handel. (*Zie het voorgaande artikel.*) Deze moeten in het geheel niet worden opgehangen; als doodstraf voor dit soort misdrijf behoren ze juist onsterfelijk belachelijk te worden gemaakt.³³²

Appendices

1. Monopole et Monopoleur

in: *Oeuvres de Condorcet*, tome XI, Paris, 1847, pp.35-58

Articles extraits des suppléments d'un dictionnaire très-connu.

1775.

[p.37]

Monopole, substantif masculin, et non féminin, comme le croient les gens qui crient contre *la monopole*, lorsque le monopole n'existe pas.

On appelle monopole la vente exclusive d'une denrée faite, soit par un seul homme, soit par une compagnie. Et si, par des circonstances particulières, cette vente ne se fait que par une certaine classe d'hommes, ou même par un nombre de vendeurs plus petit qu'il n'aurait été dans le cas d'une circulation parfaitement libre, on peut dire, par extension, qu'il y a encore monopole.

Maintenant il faut distinguer deux sortes de monopoles. Le monopole de droit et le monopole de fait.

J'appelle monopole de droit celui qui est établi par une loi.

Telle est en France la vente exclusive du sel et du tabac par les fermiers généraux. Tels sont les privilèges exclusifs du commerce ou des manufactures. Les corps de marchands, les maîtrises, etc., sont encore autant de monopoles, puisque tous ces établissements tendent à diminuer le nombre des ven- [p.38] deurs, la facilité de la vente, et par conséquent à augmenter le prix des denrées.

Les ventes exclusives au profit du gouvernement, sont une espèce d'impôt indirect qui doit son origine à la faiblesse, à la corruption et à l'ignorance de la puissance législative.

Pour que cet impôt soit de bon rapport, il faut que la denrée puisse s'exploiter en grand, qu'elle se conserve facilement, qu'elle soit nécessaire au peuple, et qu'il en consomme beaucoup. Par ce moyen le produit de l'impôt est assuré, et le fardeau en tombe uniquement sur le peuple. Ainsi plus de crainte de soulever les grands et les riches, ni d'éprouver de refus de la part d'une assemblée d'états composée de gens considérables, trop peu éclairés pour savoir qu'on les appauvrit lorsqu'on opprime les mains qui cultivent leurs terres.

Le sel réunit ces avantages, et voilà pourquoi cette denrée est en ferme presque partout. Comme il n'y a pas beaucoup de denrées nécessaires à la vie, qu'on puisse mettre en ferme comme le sel, les inventeurs d'impôts ont trouvé une autre ressource: c'est de faire tomber l'impôt sur quelque denrée inutile en elle-même, mais dont un grand nombre d'hommes se soient fait un besoin. L'établissement d'un impôt de ce genre demande beaucoup d'adresse; il faut que ce besoin factice soit assez fort pour que l'impôt n'en dégoûte pas; il faut qu'il se soit répandu dans le peuple, car c'est le peuple qui fait la plus grande consommation; et d'ailleurs ce ne serait pas la peine de prendre ces moyens

détournés pour faire [p.39] payer ceux qui ont quelque chose: le sublime de l'art de la finance est de faire payer l'impôt par ceux qui n'ont rien. (1) ^a

Mais ces conditions ne suffisent pas: il faut saisir l'instant où il reste encore dans les vieilles têtes quelque préjugé contre la denrée qu'on veut mettre en ferme. Par ce moyen, on évite cet air d'avidité qui déshonore toujours un gouvernement.

« On a bien fait d'établir cet impôt, disent les gens raisonnables, il ne tombe que sur une chose dont on peut se passer. Ceux qui ne voudront pas le payer n'ont qu'à ne point prendre de tabac; ils ne mourront point pour cela. Tant pis pour eux s'ils en ont pris l'habitude, et si la privation les rend malheureux; le gouvernement n'est pas obligé de respecter nos fantaisies. » Ce qui, en termes équivalents, signifie que, pourvu qu'on ne tue pas les hommes, et qu'on ne les fasse point mourir de faim, on a le droit de les rendre aussi malheureux qu'on veut. [p.40]

D'autres raisonneurs verront dans l'édit une politique plus profonde: comme tout ce qui est nouveau est évidemment d'un usage dangereux, le gouvernement aura eu pour objet la santé et le bien-être du public, qu'il était important de dégouter d'une habitude pernicieuse.

Malheureusement les fermiers, chargés de la vente, se conduisent selon d'autres principes: ils n'ont garde de regarder comme nuisible une habitude qui les enrichit. Aussi cherchent-ils à la répandre. Ils vont jusqu'à distribuer *gratis* au peuple, pendant quelque temps, la denrée privilégiée; et lorsqu'il est parvenu à ne plus pouvoir s'en passer, ils la lui vendent à prix d'or. Ils lui donnent un besoin, puis ils le privent des moyens de le satisfaire sans se ruiner.

Il est bon aussi de ne pas d'abord vendre la denrée à un prix trop exorbitant, de crainte que par humeur une partie du public n'en abandonne l'usage; mais il faut augmenter le prix graduellement et resserrer à mesure la sévérité des prohibitions.

C'est ainsi que l'impôt du tabac a été établi en France. On a, dit-on, proposé, il y a quelque temps, de mettre aussi le café en ferme; mais les gens de l'art, ont trouvé que l'habitude n'en était pas encore assez enracinée parmi le peuple des villes, qu'il était encore presque inconnu à celui des campagnes; et ils ont jugé qu'il fallait attendre.

Les monopoles qui résultent des privilèges exclusifs, des établissements de maîtrises, ont l'avantage d'avoir toujours le bien public pour prétexte. [p.41]

---

^a Les administrateurs de finances ont pris pour règle de leur conduite cette maxime de l'Évangile: *On donnera à celui qui a déjà, afin qu'il regorge de biens, et on ôtera à celui qui n'a rien. S. Matthieu, chap. 13.* A la vérité, il n'est question que de l'autre monde dans le passage de l'Évangile, et il semble un peu dur de l'avoir étendu à celui-ci.

Comme on s'en plaignait un jour devant Mylord S. . . « Messieurs, dit-il, si vos rois et même vos administrateurs des finances sont des images de Dieu, comme vous le prétendez dans toutes vos brochures, vous ne devez pas trouver mauvais que votre royaume soit gouverné par les mêmes maximes que le royaume des cieux. »

Si on accorde un privilège exclusif à l'inventeur d'une machine, c'est pour exciter l'émulation et récompenser le génie.

On donne un privilège à une manufacture ou nouvelle, ou coûteuse, pour qu'elle puisse s'établir ou se soutenir.

D'ailleurs, si on laissait la liberté aux manufactures, le public serait exposé à n'avoir que de mauvaises étoffes, au lieu qu'en assujettissant les ouvriers à des règlements, sur la matière qu'ils doivent employer, sur la forme, sur le poids de l'ouvrage qui doit en résulter, on est sûr que le public ne sera jamais trompé. Comme les ouvriers pourraient être tentés de violer les règlements, on établit des inspecteurs de manufactures, on leur donne le droit de confisquer les ouvrages contraires à la loi, de les faire attacher publiquement à un poteau, et si l'ouvrier ne se corrige pas, de l'y attacher lui-même. C'est ce que du temps de Colbert on appelait encourager les manufactures.

On donne à des compagnies le commerce exclusif des Indes et du Levant, parce que la concurrence entre les commerçants particuliers ferait hausser le prix des marchandises.

Enfin, dans tout commerce, dans tout métier, comment veut-on qu'un gouvernement sage se repose sur les différents intérêts des hommes, qu'il suppose que l'avarice des acheteurs et l'avidité des marchands se contrebalanceront sans qu'on s'en mêle, et qu'il laisse faire? Est-ce là gouverner? N'est-il pas bien plus beau de se mêler de tout, de vouloir tout embrasser, [p.42] tout diriger? Aussi c'est le parti qu'on a pris presque partout. Cela donne aux administrateurs beaucoup d'importance, et c'est à quoi tendent même, sans qu'ils s'en aperçoivent, tous les gens en place, quand ils sont médiocres.

D'ailleurs, ces règlements, ces lois, cette administration inquiète, ne manquent jamais d'attirer l'admiration des sots. Et les sots forment le plus grand nombre. Ainsi, dans le régime prohibitif, il y a gloire pour le chef, profit pour les subalternes; et ce sont là d'assez bonnes raisons.

Le monopole de fait a lieu, lorsque les préjugés ou des manoeuvres sourdes diminuent le nombre des vendeurs, nuisent à la facilité du commerce, et par conséquent le prix augmente. Prenons le commerce des grains pour exemple.

La défense de vendre ailleurs qu'au marché, l'obligation imposée aux marchands de faire inscrire leur nom au greffe, les droits de minage, les banalités, les communautés de boulangers (1) ^b sont autant de causes qui introduisent dans ce commerce un monopole de droit. Mais les achats faits par le gouvernement, dont tout particulier redoute avec raison la concurrence, l'opinion qui flétrit les marchands de blé, la crainte des émeutes, celle des vexations de la part des magistrats subalternes, sont au [p.43] tant de causes qui introduisent dans le même commerce un monopole de fait.

---

^b Sans les communautés de boulangers, la livre de pain ne coûterait qu'autant de deniers que le setier de Paris coûte de livres. D'après ce principe, qui même leur est trop favorable, il n'y a personne qui ne soit en état de prononcer sur l'utilité de ces communautés.

Pour ôter les causes du monopole de droit, le gouvernement n'a qu'à le vouloir. Mais parmi celles de fait, il y en a qui tiennent à l'opinion, et qu'il n'est pas si aisé de détruire, d'autant plus que ce n'est pas de l'opinion des gens sensés qu'il s'agit ici, mais de celle du peuple.

En général tout acheteur a une pente machinale à regarder tout vendeur comme un ennemi; le bon Sterne l'a observé.

Où il devait marchander une mauvaise chaise de poste, il sentait une haine secrète s'élever dans son cœur, contre M. Dessein, et il gémissait sur la corruption de la nature humaine. Cette pente augmente avec le besoin qu'on a de la denrée, et il faut plus de réflexion que n'en font la plupart des hommes, pour sentir que sans le marchand, qui gagne à la vérité sur nous, la denrée nous coûterait encore plus cher, et qu'ainsi il fait à la fois son profit et le nôtre. Aussi le peuple en général hait-il tous les marchands, et ne dit-il du bien que de ceux qui lui vendent à crédit.

Cette haine est plus forte contre les marchands de blé, parce cette denrée est nécessaire. D'ailleurs lorsque le marchand de blé fait des achats, lorsqu'il conserve son blé dans des magasins, il en augmente le prix. A la vérité, lorsqu'il vend ensuite, il fait diminuer le prix, il fait que ce prix éprouve moins de variations, que la situation du peuple est plus uniforme, que sa subsistance est plus assurée, qu'il [p.44] n'éprouve plus ces alternatives d'abondance de blé où il manque de travail (1) ^c, et de disette où son travail ne lui suffit pas. Ce qui importe au peuple, ce n'est pas que le blé soit à un prix plus ou moins haut, c'est que le prix n'en soit pas exposé à de grandes variations, parce que le prix des salaires se règle sur le prix ordinaire et non sur le prix moyen du blé (2) ^d.

Mais ces idées sont trop compliquées pour le peuple; il ne voit dans le marchand de blé qu'un homme qui est cause que cette denrée n'est plus à un très-bas prix, qui la tient pour l'instant présent [p.45] à un prix plus haut, et cela suffit pour fonder la haine populaire.

---

^c Lorsque le blé est à bas prix, les propriétaires et les cultivateurs ont moins d'argent, font moins travailler, et le peuple souffre plus du défaut d'ouvrage qu'il ne profite du bas prix.

^d Les gens riches peuvent se passer d'une grande partie des ouvrages qu'ils veulent faire faire, plus aisément que le peuple ne peut se passer de travail. Ainsi ils ne payent jamais un ouvrage au-dessus du prix pour lequel ils peuvent espérer de l'avoir quelques mois après. Il en résulte que le prix des salaires n'augmente avec le prix des grains, qu'après que cette augmentation a duré longtemps, et par conséquent les chertés passagères de quelques mois ne changent rien au prix des salaires.

Par la même raison, les salaires doivent diminuer plus promptement dans le temps des bas prix. Mais il faut encore quelque temps, parce que l'ouvrier aimera mieux souffrir un peu, que de réduire son travail à un prix moindre qu'il craint de voir subsister, même après le rehaussement du blé; d'ailleurs, comme les malheureux qui n'ont ni ressources ni épargnes sont forcés à consentir d'abord à cette diminution de salaire, le gros des ouvriers s'y refuse par vanité. Voilà pourquoi l'on peut dire qu'en général c'est sur le prix ordinaire, et non sur le prix moyen des subsistances, que se règle le prix des salaires.

Le seul remède à ce mal, est l'habitude et un commerce public et fait par un grand nombre de personnes. Le peuple en verra les opérations avec moins de frayeur ; et comme chaque marchand emploiera un certain nombre de gens du peuple, il en résultera que, parmi le peuple même, beaucoup de gens prendront la défense de ce commerce. Les émeutes sont un des plus grands obstacles au commerce des grains. Pour s'exposer à la perte totale de sa marchandise et à toutes les violences du peuple, il faut l'espérance d'un immense profit.

Ce n'est point le besoin de pain qui cause ces émeutes, c'est l'idée qu'a le peuple qu'elles resteront impunies, c'est la persuasion où il est que le gouvernement est obligé de lui tenir le blé à bon marché; c'est enfin dans les chefs des émeutes l'espérance de piller.

Ordinairement aux premiers signes de mouvement dans le peuple, les magistrats subalternes cherchent à le calmer par des précautions timides; la peur les saisit, ils s'agitent, s'assemblent, et tous ces mouvements augmentent la terreur du peuple.

Si le peuple était convaincu que jamais le gouvernement ne se mêlera ni de faire ouvrir des magasins de force, ni d'arrêter les blés, et qu'il n'en a pas le droit; s'il était sûr que les chefs des séditions pour le pain seront sévèrement punis, si les magistrats subalternes avaient du courage, alors il n'y aurait plus de séditions. [p.46]

Une dernière cause d'émeutes est l'intrigue de quelques marchands: lorsque la liberté n'est pas entière, ou qu'elle est nouvellement établie, il y a peu de marchands de blé, et il est aisé à quelques-uns d'eux de produire une disette apparente. Ils répandent ensuite parmi le peuple des bruits de famine. Ce peuple se soulève, on veut acheter du blé pour l'apaiser; les marchands qui ont produit tout le mal s'offrent alors au gouvernement, achètent la préférence des subalternes, et lui vendent à prix d'or le blé de leurs magasins. Les vexations de la part des petits magistrats sont un mal presque universel.

D'abord il n'y a rien à gagner à protéger la liberté absolue, et jamais on ne s'est fait de réputation en ayant l'air de ne rien faire. Ensuite le but de tout honnête échevin, c'est l'amour et l'estime du peuple de sa ville; son ambition ne va pas plus loin. Or, quoique ses ordonnances prohibitives nuisent réellement à ses bourgeois, puisqu'elles augmentent à la fin le prix du blé, cependant il a l'air de leur sacrifier le peuple des campagnes. Il calque ses lois sur celles de l'ancienne Rome: il traite les campagnes voisines comme Rome traitait les nations vaincues; et le bourgeois, devenu une espèce de petit tyran pour le pays qui l'environne, hérite le magistrat qui flatte son avidité et son orgueil.

De là ces défenses violatrices de la propriété de faire sortir d'une ville les denrées qui y ont été exposées en vente, quoique tout l'effet de ces défenses soit d'écarter les marchands de la ville où elles ont été portées. [p.47]

De là ces défenses faites aux fermiers d'acheter du grain dans les marchés.

De là ces défenses barbares aux habitants des campagnes, d'acheter du pain chez les boulangers de la ville.

De là ces ordres aux fermiers de garnir les marchés des villes et les visites faites chez eux.

Toutes ces lois traînent à leur suite les exactions des subalternes, les saisies, les amendes, les procédures, et, ce qui en est la conséquence, le découragement de l'agriculture, l'anéantissement du commerce des grains, les disettes dans les villes et la désolation dans les campagnes.

Mais le conseiller du roi ne voit rien de tout cela; il n'a ni remords de ses injustices, ni honte de ses sottises. Plus la cherté augmente, plus il redouble de prohibitions, de vexations, plus il met d'obstacles à ce qui pourrait la faire cesser. Le peuple, aussi ignorant que lui, le voit se démener en parlant de pain; il croit lui avoir obligation de ce qu'il mange, et il le bénit.

La terreur s'est alors emparée des marchands de grains: le petit nombre d'hommes qui font ce commerce se cachent en attendant un moment plus tranquille; mais le peuple les découvre, il crie au monopole. A ce mot, la tête de l'édile s'échauffe, et, fortement persuadé que tout marchand de blé est un scélérat, il en fait arrêter trois ou quatre au hasard, et les livre à la justice pour en faire un exemple. Nos graves sénateurs ont fait serment de croire tout ce qu'on croyait il y a deux cents ans. D'ailleurs, [p.48] le peuple crie, il faut le calmer et sauver ses vitres; on fait pendre les malheureux marchands, c'est-à-dire, non-seulement des innocents, mais des hommes utiles et nécessaires.

Telle est la marche ordinaire du régime prohibitif que quelques gens d'esprit ont la bizarrerie de regretter, comme le comte de Boulainvilliers regrettait les lois féodales, et Caveirac le temps de la Saint-Barthélemy.

Mais, dira-t-on, est-ce qu'il n'est pas possible que des marchands de blé parviennent, par différentes manoeuvres, à faire monter cette denrée à un prix excessif ?

Oui, cela est très-possible, toutes les fois qu'il n'y aura pas de liberté. Mais la possibilité cessera du moment où la liberté sera établie, parce qu'avec un grand nombre de marchands il n'est plus possible d'arrêter la concurrence; parce que lorsque les lieux où l'on vend seront très-multipliés, le nombre des acheteurs sera moindre dans chacun, et les terreurs paniques plus difficiles à répandre.

Il est encore possible, dira-t-on, que des marchands conservent dans des magasins immenses tous les grains d'une récolte, qu'ils s'entendent entre eux pour ne vendre que lorsque le prix deviendra excessif.

Supposons que des commerçants aient pu former un tel projet, leurs magasins commencés lorsque le blé est à bas prix, le feront monter infailliblement; alors il faudra qu'ils l'achètent plus cher des fermiers [p.49] aisés, des propriétaires riches; le prix augmentera toujours, et les blés des nations voisines arriveront.

Pour éviter que cette concurrence ne fasse baisser le prix, il faudra les acheter encore; et pour peu qu'une de ces opérations vienne à manquer, la société sera obligée de vendre à perte. Ainsi cette spéculation, pour être sûre, demanderait le crédit réuni de quelques milliers de négociants. Et l'accord parfait de quelques milliers de personnes, étant aussi impossible que celui de cent mille, cette

objection se réduit à dire que si tous les gens qui ont du blé s'accordaient pour n'en point vendre, qu'il ne fût à un certain prix, ils l'y feraient monter. Ce qui est aussi vrai que la supposition d'un tel accord est ridicule.

Les magasins de blé, formés librement, sont utiles pour maintenir une plus grande uniformité de prix dans les différentes saisons de l'année, pour diminuer les variations d'une année à l'autre; et l'on ne saurait trop répéter que ces variations sont seules le mal du peuple, parce qu'elles ne sont pas suivies de variations semblables dans le prix du travail. Ces magasins, en conservant du blé d'une année sur l'autre, sont encore le seul moyen de remédier à une disette réelle, ou aux terreurs qu'inspire l'idée d'une mauvaise récolte.

Quelques personnes éclairées croient que dans une matière qui intéresse si essentiellement l'existence d'un peuple entier, il ne faut rien laisser au hasard; et comme il leur reste des doutes sur l'effet [p.50] de la liberté entière, elles semblent désirer que le gouvernement fasse quelque chose pour prévenir les disettes.

Mais d'abord tout règlement, toute contrainte est une atteinte à la propriété et à la liberté des citoyens. Or, pour avoir droit de les forcer à en faire le sacrifice au bien public, il faut être sûr qu'il l'exige; et assurément il ne suffit pas de n'être pas absolument sûr que ce sacrifice n'y sera point contraire. C'est précisément ce qui arrive ici; car soit qu'on examine les raisons, soit qu'on pèse les autorités, la probabilité est sûrement très-grande en faveur de la liberté.

D'ailleurs, on voudrait que le gouvernement ne fit, pour prévenir les disettes, autre chose que de protéger la liberté la plus entière. Mais que fera-t-il? Est-on bien sûr que les moyens qu'il emploiera ne produiront point la disette au lieu de la prévenir? N'est-on pas assuré, au contraire, que la liberté favorise l'agriculture, et qu'en augmentant la quantité du blé, elle rend plus difficiles les disettes réelles? Quant aux disettes d'opinion, qui osera dire que tout ce que le régime prohibitif entraîne de découragement, d'embarras, d'abus, de vexations ..... ne peut pas produire une disette plus facilement encore que la terreur panique, qui peut accompagner une entière liberté ?

Ainsi, le parti de faire quelque chose pour prévenir les disettes, ne doit pas être embrassé par ceux qui doutent, comme étant le parti le plus sûr.

Seulement, il est le plus sûr pour l'administrateur qui, quelque sottise qu'il fasse, n'a rien à craindre [p.51] du peuple, pourvu qu'il agisse. Dans ce qui regarde les subsistances, le peuple ressemble à ces malades qui se fâchent contre leur médecin, parce qu'il ne leur donne pas de remèdes, et courent avec confiance à un charlatan qui les empoisonne. Mais ce n'est pas des intérêts de l'administrateur qu'il s'agit, c'est de ceux de la nation. Il n'est pas question de plaire au peuple, mais de lui faire du bien; il faut savoir le servir sans le flatter, ni le craindre. Aussi, le régime de la liberté ne peut-il être suivi que par un ministre aussi éclairé que vertueux, supérieur à la crainte comme aux préjugés; qui préfère enfin le bien de l'État à sa place, et le témoignage de sa conscience aux applaudissements de la populace. Aussi, dans les pays où la liberté n'existe pas,

elle ne peut être rétablie que par un ministre qui, par une suite d'opérations bienfaisantes et utiles au peuple, ait désarmé sa défiance, que la longue habitude d'être compté pour rien a rendue si prompte à s'allumer.

Les grandes villes, dit-on encore, méritent peut-être quelque exception; la liberté entière n'aurait sans doute aucun inconvénient pour une nation répandue uniformément sur le sol qui la nourrit: au lieu que la réunion contre nature de tant d'hommes, dans un petit espace, doit exiger des remèdes extraordinaires.

Je demanderai d'abord quels seront ces remèdes? Soumettra-t-on le commerce des grains à des règlements qui en diminuent l'activité, et qui n'ont pour objet que de remédier à des inconvénients imaginaires? Forcera-t-on les habitants des campagnes à fournir les marchés des villes? Exercera-t-on contre les paysans toutes les vexations qu'on croira utiles, pour procurer aux bourgeois une subsistance plus facile? Mais ces moyens n'ont presque jamais produit qu'un effet contraire à celui qu'on se proposait en les employant. Il existe des preuves incontestables, que les disettes que Paris a éprouvées en 1709, en 1726, en 1740, ont été moins l'ouvrage de la nature que celui des mauvaises lois.

Dans le temps où Reims éprouvait une disette, il y a quelques années, le blé de la Bourgogne traversait la Champagne pour aller en Flandre. Il devait passer par Reims; mais le magistrat ne permettait pas de sortir au blé qui y était une fois entré; et les voituriers se détournaient de plusieurs lieues pour éviter de passer par cette ville.

D'ailleurs, de quel droit sacrifierait-on l'habitant des campagnes à celui des grandes villes? N'a-t-il pas les mêmes droits? sa propriété, sa subsistance ne sont-elles pas aussi sacrées? et faut-il, parce qu'il nourrit les villes du produit de ses sueurs, que les villes l'oppriment et le dépouillent?

Qu'un gouvernement faible et corrompu flatte la populace des villes qui peut s'attrouper, et dédaigne le peuple dispersé dans les campagnes, jamais de telles maximes ne seront adoptées par un gouvernement ferme, juste et éclairé.

Le gouvernement fera-t-il lui-même à perte un commerce de grains? Il faut d'abord observer que les abus d'autorité de la part des hommes employés [p.53] à ce commerce, leurs manoeuvres, la crainte qu'ils inspirent à tout autre commerçant, produiront une augmentation réelle. D'ailleurs, les frais d'achat, de transport, que les abus rendent immenses, lorsque c'est le gouvernement qui paye, feront qu'il achètera à très-haut prix. Ainsi, pour procurer aux grandes villes une subsistance à bon marché, il faudrait une dépense énorme. Ainsi, pour nourrir le peuple des villes, on accablerait d'impôts le peuple des campagnes. On ne pourra par la même raison forcer de vendre à perte les boulangers, qu'il faudrait ensuite dédommager. Cependant voilà les seuls moyens que le génie des partisans du système des prohibitions ait enfantés jusqu'ici.

Supposons enfin que le gouvernement parvienne, à force d'argent, à faire en sorte que dans les villes le pain eut un prix à peu près uniforme; d'abord, s'il est au-dessous du prix commun des campagnes, le peuple qui les habite refluera encore plus sur les villes, les campagnes en deviendront plus faibles; et pour

soutenir les mêmes opérations devenues plus chères, il faudra cependant charger encore plus ces malheureuses campagnes destinées à porter tout le poids de cette administration bourgeoise.

Ensuite que gagnera le peuple des villes à cette opération? Le prix de la main-d'oeuvre se mettra au niveau du prix ordinaire du pain. Ainsi cette uniformité, produite par le gouvernement, ne ferait pas aux villes plus de bien que l'uniformité qu'aurait amenée la liberté entière, sans dévaster les campagnes, sans nuire à l'agriculture. [p.54]

Tout le monde convient que l'effet nécessaire de la liberté du commerce des grains est d'augmenter la quantité de blé reproduit chaque année, et qu'au contraire l'effet des lois prohibitives est de la diminuer. Ainsi, le raisonnement des gens à prohibition se réduit à dire: Plus il y a de blé dans un pays, plus on doit craindre d'en manquer; et c'est un moyen sûr d'en avoir beaucoup que de l'empêcher de croître.

D'où vient donc qu'un tel raisonnement, d'où vient que ces objections contre la liberté, si faibles en elles-mêmes ont tant d'influence sur les esprits? De la peur que les raisonneurs des villes ont des émeutes populaires, de ce qu'ils ont des vitres à casser.

La peur est l'origine de presque toutes les sottises humaines, et surtout des sottises politiques: elle seule a produit cette foule de lois absurdes ou oppressives sur le commerce des grains. En guérissant les hommes de la peur, on les guérirait de bien des préjugés et de bien des maux; et une éducation qui élèverait l'homme au-dessus de cette maladie cruelle de l'âme, lui apprendrait à raisonner juste dans les sciences morales, plus sûrement que la logique de Port-Royal, ou même que l'étude de la géométrie.

Nous avons cru qu'un exemple aussi détaillé servirait mieux que des raisonnements abstraits à bien faire voir ce qu'on doit entendre par monopole, et comment on doit y remédier. D'ailleurs, il n'y a point de commerce où l'idée de monopole excite au- [p.55] tant de terreur, et sur lequel elle ait donné lieu à de plus mauvais raisonnements.

Il résulte de cet exemple que dans tout commerce qui a pour objet une denrée de grande consommation (et heureusement toutes les denrées de nécessité première sont dans ce cas), il n'y a point de monopole à craindre, si la liberté est entière; que les seules causes qui puissent produire le monopole, sont ou de mauvaises lois, ou une mauvaise administration, ou des préjugés; que pour y remédier, il faut se corriger et s'éclairer; qu'il n'y a point proprement de monopoleurs, parce que le monopole est l'ouvrage du gouvernement et du peuple, et non celui des marchands; que les seuls coupables seraient ceux qui, par des manoeuvres, contribueraient à augmenter les effets funestes de l'erreur, ou de la mauvaise administration; que ces manoeuvres sont trop difficiles à constater d'une manière claire, pour qu'on puisse, sans tyrannie, en faire l'objet d'une loi pénale; que la punition de ceux qu'on en jugerait coupables, ne ferait que du mal par la terreur qu'elle inspirerait aux marchands; et qu'ainsi, au lieu de

lois contre les marchands qui peuvent abuser de la sottise du peuple et de ses chefs, il en faudrait qui punissent les attentats contre la liberté; qu'il en faudrait surtout contre l'abus que les magistrats chargés de la police font de leur autorité; eux seuls sont les véritables monopoleurs.

Dans les denrées d'une petite consommation, le monopole de fait est plus facile. Un seul marchand, par exemple, peut *accaparer* tous les oeufs d'un mar-
[p.56] ché; et certainement ce sera un inconvénient pour le peuple de la ville, s'il est défendu à ceux qui ont des poules de vendre leurs oeufs ailleurs qu'au marché. Car si on leur en laisse la liberté, tout le mal disparaîtra. Mais il est plaisant qu'on ait imaginé de regarder l'acheteur des oeufs comme coupable, quoique tout son crime se borne à avoir troqué son argent contre des oeufs. On l'a donc condamné à une amende, et pour mieux se mettre en garde contre un attentat aussi énorme, on a réglé la quantité d'oeufs que chaque marchand pourrait acheter à un marché; passe-t-il le nombre, il paye une amende; et si on songe à ce qu'il faut payer pour maintenir ces règlements de conseillers du roi, inspecteurs de marchés, de visiteurs jurés, d'officiers de police, etc., il est difficile de croire que cette législation ait beaucoup diminué le prix des oeufs.

Nous n'avons parlé jusqu'ici que des monopoles que le vendeur exerce sur l'acheteur. Il y en a d'une autre espèce, et que l'acheteur exerce sur le vendeur.

Par exemple, dans certaines villes, il est défendu de vendre des denrées au public, avant que l'évêque ou le seigneur aient pris leur provision; et si les marchands s'avisent de contester sur le prix avec son maître d'hôtel, ou de ne pas acheter sa permission, ils perdent ou une partie de leurs denrées, ou du moins une partie du temps où ils avaient le droit de vendre.

Dans toutes les villes bien policées, les marchands de comestibles et les étrangers n'ont le droit d'acheter qu'à une certaine heure; il faut laisser à l'habitant [p.57] de la ville le temps de faire ses provisions et le débarrasser d'une concurrence ruineuse. Si quelque bourgeois est assez mauvais patriote pour prêter son nom à un étranger, on le punit. On croirait que l'habitant de la ville et celui de la campagne ne sont pas citoyens d'un même État et membres d'une même nation; que chaque ville est en droit, comme Rome, de se donner des lois utiles à Rome seule, oppressives pour le reste de la terre.

Il serait à désirer que le gouvernement abolît ces restes de l'ancienne anarchie, qui ne subsistent que parce qu'il ne daigne pas songer à les détruire.

Un autre monopole de même genre, est l'obligation où sont les propriétaires de la Franche-Comté de ne vendre leurs bois qu'aux fermiers généraux, et pour l'exploitation des salines; ou bien la loi qui oblige ceux qui ont des bois, de fournir aux salpêtriers du roi celui dont ils ont besoin. Le dernier de ces monopoles existe en Franche-Comté comme ailleurs; en sorte qu'il est arrivé quelquefois à des propriétaires d'être mis à l'amende par les salpêtriers pour avoir refusé de fournir du bois, et l'année d'après, d'être poursuivis par la ferme pour leur en avoir fourni.

On a depuis peu étendu sur la Lorraine ce privilège de la ferme, car il semble

qu'on n'ait commencé que depuis environ six mois à avoir en France quelques idées du droit de propriété. On ignore à Paris tous ces abus, ou si on en parle à souper, on en rit et on les oublie; car à voir le grand intérêt que les Parisiens mettent à un souper, et leur profonde indifférence sur leur législation, on croirait qu'ils ne connaissent [p.58] d'autres propriétés que celle du souper où ils sont priés.

Nous n'avons rien dit du monopole que les Hollandais exercent sur le commerce d'épicerie. Il n'est ici question que d'administration intérieure, et les brigandages de nation à nation ne sont pas de notre sujet. Les propriétaires des îles où croissent les épicerie savent combien ce monopole est onéreux, les nations de l'Europe sentent le poids du tribut que la Hollande leur impose, et il ne manque aux uns et aux autres que le courage et la volonté de s'y soustraire. Les Hollandais ont cru et croient encore que ce commerce exclusif et tyrannique est la source de leur grandeur. Mais ils cesseront bientôt de le croire.

• •

Monopoleur (s. m.), homme qui agit ou qui écrit contre la liberté du commerce. (*Voyez l'article précédent.*) Il ne faut point pendre ces derniers; et la peine capitale pour ce genre de crime doit être le ridicule.

---

2. Naturrecht en economische vrijheid

Onder de titel *La conception contractualiste de la conduite sociale* werden de pp.178-184 van het volgende fragment uit Condorcet's *Vie de Turgot* opgenomen in: *Condorcet: Mathématique et société: choix de textes et commentaire par Roshdi Rashed*, Paris, 1974, pp.140-143. In *Vie de Turgot* volgt het fragment direct na Condorcet's bespreking van de Turgot's metafysische bespiegelingen over de vergankelijkheid van lichaam en ziel, op welk vlak Turgot zeer tolerant zou zijn geweest: [p.177] 'Il tolérait également et le pyrrhonisme [radicaal scepticisme] et la croyance la plus ferme des opinions opposées aux siennes, sans même que cette opposition altérât en rien, ni son estime pour les talents, [p.178] ni sa confiance pour les vertus de ceux qui les avaient embrassées.

Vie de Turgot [fragment]

Vie de Turgot, Londres, 1786, in: *Oeuvres de Condorcet*, tome V, Paris, 1847, pp.1-233; pp.178-189]

Les hommes n'ont pu former des associations régulières, que pour la conservation de leurs droits naturels. Ces droits sont la sûreté de leur personne et de leur famille, la liberté et surtout la propriété. L'homme a sur les fruits du champs qu'il a défriché, sur le logement qu'il a construit, sur les meubles ou les instruments qu'il a fabriqués, sur les provisions qu'il a rassemblées, un droit qui

est le prix de son travail; et l'espérance qu'il a nourrie de conserver ce fruit de ses peines, la douleur de les perdre, plus grande qu'une simple privation, donne à ce droit une sanction naturelle qui oblige tout autre homme à le respecter. Dans une société naissante et déjà au-dessus de l'état de sauvage, chaque homme sait assez veiller sur sa sûreté, et il ne la met sous la protection des lois qu'avec une sorte de répugnance. Il a peu à craindre pour sa liberté. L'esclavage suppose une société déjà formée et même assez compliquée. Enfin, les autres outrages à la liberté sont une suite de l'état social. Ainsi, de tout les droits de l'homme, la propriété est celui pour lequel il a le plus besoin de s'associer avec ses semblables, qui prennent avec lui l'engagement réciproque de la défendre, et en rendent, par cette association, la conservation assurée et moins périlleuse. On a donc pu, sans injustice, regarder les propriétaires comme formant essentiellement la société: et si on ajoute que chez tous les peuples cultivateurs, les limites du territoire sont celles où s'arrêtent les droits de la société; que les [p.179] propriétaires de fonds sont les seuls qui soient attachés à ce territoire par des liens qu'ils ne peuvent rompre sans renoncer à leur titre; qu'enfin eux seuls portent réellement le fardeau des dépenses publiques, il sera difficile de ne pas les regarder comme étant seuls les membres essentiels de cette même société.

La propriété n'est autre chose que la libre disposition de ce qu'on possède légitimement . Dans l'état naturel, tout ce dont on jouit sans l'avoir enlevé à un autre, forme cette propriété; dans l'état social elle devient ce qu'on a reçu de sa famille, ce qu'on a pu acquérir par son travail, ce qu'on a obtenu par une convention. Les lois règlent la manière d'exercer ce droit, mais ce n'est pas des lois qu'on le tient.

La libre disposition de la propriété renferme le pouvoir de vendre, de donner, d'échanger ce qui est à soi, et, si cette propriété consiste dans les denrées qui se reproduisent, de régler cette reproduction à son gré, et de jouir, comme on le voudra, du produit.

La seule borne à cette libre disposition, est de ne rien faire qui puisse nuire à la sûreté, à la liberté, à la propriété, et en général aux droits d'un autre.

La liberté naturelle consiste dans le droit de faire tout ce qui ne nuit pas au droit d'autrui. Il ne faut pas confondre cette liberté avec la liberté civile, qui consiste à n'être forcé d'obéir qu'à des lois, car les lois peuvent violer la liberté naturelle; ni avec ce qu'on appelle la liberté politique, qui consiste à n'obéir qu'aux lois auxquelles on a donné sa sanction, soit [p.180] par soi-même, soit par ses représentants. La liberté civile n'est qu'une jouissance, confirmée par l'autorité des lois, d'une partie, et souvent d'une très-petite partie de la liberté naturelle, même dans les pays où l'on se vante le plus d'être libre. La liberté politique n'est véritablement que l'exercice du droit de souveraineté, droit qui n'a dû son existence qu'à la société, et qu'il ne faut pas confondre avec ceux pour le maintien desquels elle a été établie.

Comme le droit de propriété, quoiqu'antérieur à la société, se trouve modifié dans l'ordre social, de même la liberté naturelle y devient sujette à certaines

limitations qui naissent de la même cause, la nécessité où est l'homme en société d'assujettir à une forme régulière et commune pour tous une partie de ses actions. C'est la nature elle-même qui marque encore quelles doivent être ces actions; et la loi ne pourrait, sans attaquer la liberté, en astreindre d'autres à cette uniformité.

Ces limitations peuvent être de deux espèces: dans l'une, elles restreignent la liberté, même sur des objets où l'on pourrait avoir un motif réel et juste de ne pas se conformer à la loi; dans l'autre, elles ne les restreignent que sur des objets indifférents, et semblent n'ôter que la liberté de suivre ses caprices. Plus une législation approchera de l'espèce de perfection compatible avec la nature humaine, moins on y observera de ces limitations à l'exercice motivé de la liberté: peut-être disparaîtraient-elles même absolument des lois qui obligent à la fois l'universalité des citoyens; et les limitations qui semblent n'as- [p.181] sujettir que le caprice, y deviendront aussi de plus en plus rares.

On peut déjà tirer de ces vérités deux conséquences importantes. D'abord, puisque l'objet de la société est partout le même, que partout elle a été instituée pour le maintien des droits qui appartiennent également à tous les hommes, pourquoi les lois destinées à remplir un même objet, à exercer leur autorité sur des êtres d'une même espèce, seraient-elles différentes? Toutes ont le même but, et le système de lois qui remplira le mieux, sera le meilleur pour toutes les nations. Si'il peut y avoir des différences, ce n'est point dans les lois qu'il convient de donner à différents peuples, mais dans les moyens de ramener à ces mêmes lois ceux que des législations différentes entre elles, mais toutes vicieuses, en ont écartés.

En second lieu, les lois ne peuvent être que des règles générales auxquelles tous les membres d'une société doivent se conformer, pour se procurer une jouissance plus certaine et plus entière de leurs droits. Elles ne peuvent donc être légitimes qu'en remplissant ces deux conditions: l'une, d'émaner d'un pouvoir légitimement institué; l'autre, de ne violer en aucun point les droits naturels qu'elles doivent conserver. Cette erreur, que toute loi faite par un pouvoir légitime est juste, n'a pu naître que dans les républiques, dans celles même qui avaient l'apparence de la démocratie. Partout ailleurs, elle eût paru l'expression de la flatterie la plus abjecte. Mais cette opinion, quoique adoptée par les anciennes [p.182] républiques et renouvelée de nos jours par les plus fougueux partisans de la liberté, n'en est pas moins une erreur. Quoi! lorsque le peuple d'Athènes eut décerné, par une loi, la peine de mort contre ceux qui briseraient les statues de Mercure, une telle loi pouvait être juste! Quoi! la loi en vertu de laquelle il bannissait de la ville tout homme dont les talents lui faisaient ombrage, pouvait être une loi légitime! D'autres violations des droits de la nature peuvent être moins odieuses ou moins ridicules; mais la raison qui doit les faire condamner reste dans toute sa force. Cette seconde condition est même bien plus essentielle que la première. En effet, si l'on suppose des hommes soumis à des lois, dont aucune ne viole aucun de leurs droits, et que toutes, au contraire,

concourent à leur en assurer la jouissance, il importera bien peu à leur bonheur que ces lois aient reçu leur sanction sous une forme publique, ou seulement par le consentement tacite qu'ils leur auraient donné. On a confondu souvent ces deux conditions, moins encore parce qu'on a vu souvent de mauvaises lois naître dans les constitutions absolues (car il en a existé d'aussi mauvaises dans d'autres gouvernements), mais parce que les lois injustes émanées d'un seul homme, paraissent telles aux yeux de la multitude, tandis que les injustices du peuple ne sont des injustices qu'aux yeux des sages. D'ailleurs, dans les unes, c'est à quelques individus que tout un peuple paraît sacrifié; dans les autres, ce sont quelques hommes qu'on a l'air d'immoler à l'intérêt ou au salut général.

[p.183] Si on suit les sociétés dans leurs progrès, si l'on examine suivant quel ordre et par quel moyen les richesses s'y forment et s'y distribuent, on y verra l'intérêt particulier de chaque individu le porter à s'occuper d'améliorer sa fortune. S'il est agriculteur, ses épargnes, employées à des entreprises de culture, serviront à augmenter le produit de ses terres, à multiplier, par conséquent, la masse des denrées, à en procurer l'abondance, à en diminuer le prix. Est-ce par son travail, par son industrie qu'il peut acquérir des richesses? Il cherchera les moyens de pouvoir dans un même temps, ou produire plus d'ouvrage, ou faire des ouvrages plus parfaits et d'une plus grande valeur, et par conséquent à augmenter la somme totale de ces valeurs et à faire baisser le prix particulier de chaque objet. Le commerçant cherchera, par des spéculations plus adroites, à se procurer la facilité de vendre à plus bas prix les mêmes denrées ou d'en fournir de meilleures au même prix; il tâchera de prévoir les besoins des habitants des pays où s'étend son commerce, et de fournir à ces besoins pour un prix qui lui fasse obtenir la préférence. Les capitalistes, pour tirer de leurs fonds un plus grand revenu, les emploieront dans les entreprises de commerce et d'industrie, et leur donneront une activité utile au bien général. Mais plus ils assembleront de capitaux, plus la concurrence et la nécessité de ne pas laisser leurs fonds oisifs, doivent les obliger à baisser cet intérêt.

Ainsi, dans toutes les classes de la société, l'intérêt particulier de chacun tend naturellement à se con- [p.184] fondre avec l'intérêt commun; et tandis que la justice rigoureuse oblige de laisser jouir chaque individu de l'exercice le plus libre de sa propriété, le bien général de tous est d'accord avec ce principe de justice.

L'agriculture doit être libre, parce que le cultivateur cherche nécessairement à produire le plus de denrées, et à produire celles qui, pour une peine et des avances égales, donnent le plus grand produit. Tout gêne est donc inutile, si elle ne dérange point les spéculations des agriculteurs; et elle nuit à la reproduction si elle les contrarie.

L'industrie doit être libre, puisque l'intérêt de tous ceux qui s'y livrent est de mériter la préférence par la bonté du travail, ou d'augmenter la masse. Tout privilège en ce genre est à la fois une injustice envers ceux qui ne le partagent pas, et une mesure contraire à l'intérêt général, puisqu'elle diminue l'activité de l'industrie.

Le commerce doit être libre, parce que l'intérêt du commerçant est de vendre beaucoup, et d'avoir à vendre tout ce dont les acheteurs ont besoin, et que la concurrence née de la liberté est le seul moyen d'enlever aux négociants l'intérêt et le désir de hausser les prix. Toute gêne est donc nuisible, parce qu'elle diminue à la fois et l'activité et la concurrence.

L'intérêt de l'argent doit être libre, parce qu'alors il se règle toujours sur le profit qu'il rapporte à l'emprunteur, et sur la probabilité de retirer ses fonds. Si on le fixe par une loi, en soumettant à des pertes [p.185] ou à des peines ceux qui s'en écartent, on nuit à l'activité du commerce, et l'on augmente le taux de cet intérêt qu'on voulait diminuer.

Quel droit peut donc avoir la société sur ces objets? Instituée pour conserver à l'homme ses droits naturels, obligée de veiller au bien commun de tous, la justice, l'intérêt public, lui prescrivent également de borner la législation à protéger l'exercice le plus libre de la propriété de chacun, à n'établir aucune gêne, à détruire toutes celles qui subsistent, à empêcher que la fraude ou la violence n'en imposent de contraire aux lois.

Pour procurer aux hommes l'exercice paisible et libre de leur propriété, il faut nécessairement former un fonds destiné aux dépenses nécessaires pour la défense commune, et pour l'exécution des lois. D'ailleurs, l'état de société exige nécessairement des travaux publics, utiles à tous les citoyens ou aux habitants d'une ville, d'un village, d'un canton. Ils ne doivent être faits qu'aux dépens de tous ceux qui en profitent. Mais ces mêmes travaux ne peuvent être bien exécutés, ou mêmes le seraient souvent d'une manière nuisible au droit ou à l'intérêt d'autrui, si on leur en abandonnait arbitrairement la direction. Enfin, il peut être utile d'encourager par des récompenses des services rendus à tous. De là naît la nécessité d'une subvention. Quel sera donc à cet égard le droit de la société sur les individus? On voit d'abord que la valeur de cette subvention ne doit pas aller au delà de ce qui est rigoureusement nécessaire au maintien et à la prospérité du peuple, [p.186] ou plutôt qu'elle doit s'arrêter précisément au point où il est en général plus tuile à chaque individu de payer cette subvention que de ne pas la payer. A cette raison de justice, il s'en joint une autre d'utilité publique. En effet, cette proportion excédante d'impôt, distribuée à des consommateurs, est absolument perdue pour la culture et pour l'industrie, tandis qu'au moins une partie de cet excédant y aurait été employée, si l'impôt ne l'eût pas enlevée aux citoyens. On doit observer ensuite, que si la société a le droit de lever une subvention et d'exiger de chacun une partie de sa propriété, celui de gêner les individus dans la disposition de ce qui leur reste, ou dans l'usage de leur liberté, n'en est pas une conséquence. On voit, enfin, que cette subvention, pour être juste, doit être distribuée proportionnellement aux avantages qu'on retire de la société. Elle doit donc être imposée sur les propriétés, l'être directement, et l'être proportionnellement aux produit net. Toute autre forme d'imposition entraînera des atteintes à la liberté des citoyens, et à l'exercice du droit de propriété. Elle serait donc essentiellement injuste.

Les règles qui déterminent la distribution des propriétés que la mort fait vaquer, les lois relatives aux conventions qui forment les échanges, les transports ou de la propriété ou de la jouissance pour un temps, les règlements nécessaires pour empêcher que dans l'exercice de la propriété le droit d'un autre ne soit lésé; tels sont les objets du droit civil.

Dans ces lois, rien ne doit donc être arbitraire; [p.187] tout doit tendre, non à la plus grande utilité de la société, principe vague et source féconde de mauvaises lois, mais au maintien de la jouissance des droits naturels. Dans l'état de nature, la propriété du père, fruit de son industrie et de son travail, doit être également partagée entre ses enfants; et si un des enfants meurt sans postérité, le père seul a des droits sur cet héritage. Ce principe suffit pour régler, dans l'état social, l'ordre des successions. Il s'agira seulement de reporter chaque bien, suivant que la transmission héréditaire en est connue, ou qu'elle ne l'est pas, à la tige ou aux tiges les plus prochaines qui subsistent, et dont il reste des descendants, et de le distribuer ensuite suivant l'ordre naturel (1)

(1) Supposons, 1ⁿ un homme laissant de la postérité: on cherchera d'abord à quel degré il a des descendants encore vivants; on partagera le bien en autant de parts égales qu'il a eu de descendants de ce degré vivants ou ayant laissé postérité, et la part de ceux qui ont laissé postérité sera distribuée de la même manière à leurs descendants. 2ⁿ Un homme laisse un bien dont il a lui-même hérité: on cherchera le possesseur en ligne directe le plus prochain qui laisse un descendant; s'il vit, le bien lui appartiendra; sinon, il sera distribué comme s'il était au même moment vacant par sa mort. 3ⁿ Un homme laisse un bien acquis, ou des effets mobiliers, on remontera au degré direct le plus proche dont il reste des personnes vivantes ou des descendants, comme dans l'article premier. 4ⁿ Un homme laisse-t-il un bien qui n'a été transmis qu'en ligne collatérale, on commencera par remonter au premier possesseur, et on le distribuera comme un bien meuble que le possesseur aurait laissé vacant au moment [p.188] même. Par ce moyen on aurait des lois justes, et tellement simples et claires, que l'application ne serait jamais qu'une opération de combinaisons et de calcul.

Mais quels sont les enfants d'un homme, d'une femme? Si, dans la réponse à cette question, on veut bien consulter la seule raison, et n'écouter [p.188] de préjugés d'aucune espèce; si ensuite on veut bien convenir que la femme égale en tout l'homme, doit jouir absolument des mêmes droits; si on se rappelle dans quelles limites étroites le droit de la société sur la liberté des individus doit être resserré, on trouvera facilement quelle législation sur les mariages et sur les droits des enfants nés hors du mariage, sera la plus conforme à la justice, et concourra le mieux à remplir l'objet primitif de toute association politique. On verra que rien, dans cette partie comme dans aucune autre, ne doit être arbitraire, ne doit dépendre de la constitution, du climat, des moeurs, ou des opinions du peuple.

Le droit de propriété n'est, pour chaque individu, que celui d'user librement de ce qui lui appartient. On ne peut regarder le droit de tester, c'est-à-dire d'avoir une volonté toujours révocable, de disposer de ce qu'on possède au moment où on cesse de le posséder, comme une suite de la propriété. Ainsi, point de testaments, point même de ces dispositions qui, en cédant une propriété, règlent

pour un temps indéfini, la forme, l'emploi qu'on en doit faire. Toute fondation, toute propriété appartenant à un corps, à une communauté, doit être à la disposition de l'État quant à la manière d'en jouir et de l'employer.

C'est de la nature que naît le droit de propriété: toutes les propriétés fictives ne doivent être que des [p.189] représentations des propriétés réelles; et la société ne doit pas en créer arbitrairement, comme elle le fait, en donnant des privilèges dans la librairie ou dans les arts, des droits de chasse, d'usine ou de pêche sur les rivières.

Suivant le droit naturel, la chasse appartient à chaque propriétaire sur son terrain; la pêche, aux propriétaires riverains, et à tous ceux qui ont le droit de parcourir la rivière; les usines, à ces mêmes propriétaires pris collectivement, parce chacun d'eux n'en peut jouir séparément sans nuire à l'exercice de la propriété des autres.

Nous voyons ici naître la nécessité des lois de police, c'est-à-dire des règles auxquelles doivent être assujettis les hommes dont les habitations, les propriétés, se mêlent et se touchent, pour que la libre jouissance de leurs droits ne nuise ni aux droits, ni à la sûreté, ni à la santé, ni au bien-être de leurs voisins.

Toute distinction héréditaire, si elle a quelque effet civil, si elle donne quelque droit; toute prérogative personnelle, si elle n'est pas la suite nécessaire de l'exercice d'une fonction publique, est une atteinte au droit naturel des autres hommes, et un pas fait contre le but primitif de la société, et pas conséquent une véritable injustice.

C'est ainsi qu'en ne s'écartant jamais de l'équité, en se conformant à l'objet de la société, on parviendrait à une législation simple, déduite tout entière des principes de la raison universelle, et à détruire cette complication des lois, qui n'est pas un des moindres fléaux de l'humanité.

---

3. Van de traagheid waarmee het Licht de Duisternis verdrijft

Nadat het revolutionaire parlement in 1790 het nog onvoordelig had geoordeeld om op dit punt toepassing te geven aan de revolutionaire beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, werd de slavernij in de Franse koloniën in 1794 alsnog afgeschaft, niet uit berekening of overtuiging, maar als tegenprestatie voor de inzet van de neger-slaven in de strijd tegen Engeland. Napoleon maakte in 1802 deze afschaffing als ordemaatregel weer ongedaan. Na de Restauratie bleken de in diskrediet verkerende 'revolutionaire' mensenrechten een onvoldoende ideële ondergrond voor hernieuwde afschaffing van de slavernij, terwijl de economische wetenschap niet in staat bleek om zonder productiviteitsgegevens het materiële voordeel daarvan overtuigend te onderbouwen: loonarbeid én slavenarbeid werden immers beide 'beloond' op het niveau van het absolute bestaansminimum. Omdat de liberale beginselen van vrijheid, eigendom en

markt evenmin tot abolitie 'van overheidswege' vermochten te dwingen, werd de slavernij in alle Franse koloniën tenslotte pas in het revolutiejaar 1848 definitief afgeschaft; de kosten voor de schatkist van de Tweede Republiek bedroegen 63 miljoen gulden. In Engeland voerde privaat juridisch verzet in 1772 tot de bevrijding van circa 15.000 in Engeland zelf gehouden negerslaven. In 1807 werd uit geopolitieke en humanitaire overwegingen de slavenhandel met de Britse kolonies verboden. Na een volhardende campagne van de protestantse Quakers volgde in 1833 de *abolition* van de negerslavernij in alle Engelse bezittingen, tegen kosten voor HM's schatkist van 240 miljoen gulden, dwz. 300 gulden per slaaf; over opbrengsten zijn geen gegevens bekend. In de Verenigde Staten van Amerika ging de afschaffing van de slavernij gepaard met het excessieve wapengeweld van de burgeroorlog tussen het op vrije arbeid gebaseerde Noorden en het op slavenarbeid drijvende Zuiden, waarna de verdere emancipatie nog méér dan een eeuw op zich liet wachten.

In het Koninkrijk der Nederlanden, dat door het Congres van Wenen in 1815 aan het Engelse verbod op slavenhandel was verplicht, bleef de wet- en regelgeving op het stuk van de slavernij, net als in de 18e eeuw en in de Bataafse Republiek, aanvankelijk beperkt tot het in de West-Indische bezittingen reglementeren van de *manumissie*, de Romeins-Hollandse rechtsfiguur voor de particuliere vrijlating van slaven. Daarbij noopte de Hollandse publieke zuinigheid tot de verplichting aan de manumittent tot het stellen van borg of cautie van 300-500 gulden voor het levensonderhoud uit openbare middelen van de gemanumitteerde, om tegen te gaan dat slavenhouders zichzelf uit private zuinigheid zouden bevrijden van de last om aan een improductieve slaaf voedsel en onderdak te verschaffen. Ook moesten slavenhouders het voornemen tot manumissie adverteren om crediteuren de gelegenheid te bieden om tegen aantasting van het vermogen van de slavenhouder in verzet te komen. Wanneer tenslotte aan de verplichtingen was voldaan dat de te manumitteren slaaf in een Kerkgenootschap moest zijn opgenomen, en van een passende voor- en achternaam moest zijn voorzien, kon door de secretaris van de Raad van politie een manumissiebrief worden verleend, waarna de manumittent de ex-slaaf binnen 3 dagen en onder vertoning van de vrijbrief ter gemeentesecretarie moest aangeven, zodat na inschrijving in het geboorteregister het burgerlijk bestaan een ordelijke aanvang kon nemen [aldus de procesbeschrijving op <http://www.archief.nl/vrij-van-slavernij>].

In 1848 werd als gevolg van de Franse emancipatie, de 'vrijdom en ontslag uit alle slaafsche diensten' van de slaven op het Hollandse deel van Sint Maarten onvermijdelijk [zie A.F. Paula, *Van slaaf tot quasi-slaaf; een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten 1816-1863*, diss. Curaçao, 1992]. Tegelijk werd een soortgelijke poging tot zelf-emancipatie op St. Eustatius in bloed gesmoord [aldus J.P. Siwipersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863)*, diss. Groningen (Kossmann, van Lier), Groningen en Castricum, 1979,

p.156]. Wel werd de emancipatie van de overige 50.000 Antilliaanse en Surinaamse slaven, wier getal sinds het verbod op de internationale slavenhandel gestaag was afgenomen, in de jaren na 1848 binnen en buiten het parlement aan de orde gesteld.

Binnen Nederland streefde de Maatschappij ter bevordering van de afschaffing van de slavernij op burgerlijk beschaafde wijze haar humanitaire doel na, maar deze 'liberal non-religious anti-slavery movement never had the strength to found a nationwide organization of its own', aldus Pieter Emmer [*Anti-slavery and the Dutch: abolition without reform*, in: Idem, *The Dutch in the Atlantic economy, 1580-1880*, Aldershot, 1998, pp.127-144; p.136]: 'The minutes of 1852 of the liberal debating club, 'Felix Meritis' in Amsterdam show the dilemma. The emancipation of the slaves in the West Indies obviously was going to require large-scale government intervention and this was contrary to the liberal theory of 'laissez faire' in economics'. Het geestelijke lot van de Surinaamse slaven was - op veilige afstand - in het domein geplaatst van het 'practisch Christendom met grotere sociale belangstelling' van het protestantse Reveil, met op 'onbaatzuchtige' grondslag het betoog dat [Siwipersad, p.219]: 'De slavernij [...] onverenigbaar [is] met Gods heilig Woord; vruchtbare Evangelieprediking wordt door de instandhouding der slavernij belemmerd; eene waarlijk heilzame vrijlating moet plaats hebben, naar christelijke beginselen, en met christelijke opleiding gepaard gaan; bij de afschaffing behoort het punt der schadevergoeding in het oog te worden gehouden'. Onafhankelijk van de andere zuilen ijverde tenslotte de rooms-katholieke geestelijkheid voor de emancipatie van de slaven op Curaçao, waar het gouvernement zelfs nog 'landsslaven' bezat.

De voor bestudering van het probleem ingestelde Staatscommissie stelde in 1853 vast dat bij eventuele afschaffing van de slavernij in de West-Indische koloniën rekening moest worden gehouden met de belangen van slaven, eigenaren, schatkist en de Hollandse stapel van Surinaamse producten, hetgeen resulteerde in de beginselen 'Geene emancipatie van staatswege zonder voorafgaande schadeloosstelling' en 'Teruggave, zoo veel doenlijk, door de geëmancipeerden aan den Staat van de kosten van hunne vrijmaking en maatschappelijke vestiging'. Onder ideële druk van het orthodox-liberale Kamerlid (en voordien dominee te Batavia) W.R. van Hoëvell [*Slaven en vrijen onder de Nederlandse wet*, Zaltbommel, 1854, herdruk 1855] kon het tweede beginsel in 1858 worden verlaten toen de gunstige ontwikkeling van de [Oost-] Indische Baten tot 27 miljoen gulden per jaar in de periode 1851-1860, dwz. éénderde van de totale Nederlandse staatsinkomsten [aldus Cornelis Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten: de Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860*, diss. Leiden, Leiden, 1975, p.204], het parlement in staat stelde te besluiten om de kosten van de afschaffing van de slavernij in de West-Indische koloniën voor 'eigen' rekening te nemen; de kosten werden begroot op 15 miljoen gulden, dwz. 300 gulden per slaaf. Na de wettelijke afschaffing van de slavernij per 1 juli 1863 moesten de 33.000 Surinaamse en de 12.000 Antilliaanse 'vrijverklaarden'

nog wel gedurende 10 jaar onder 'tutelair' Staatstoezicht op de plantages blijven wonen en werken, waarna vanaf juni 1873 de eerste contractarbeiders uit Brits-Indië op de plantages de plaats konden innemen van de vrijverklaarden.

Op enkele memorabele uitzonderingen na bleven slavernij en emancipatie daarna nog tot aan de Surinaamse onafhankelijkheid van 1976 een 'schuldbewust' anathema in de Vaderlandse geschiedenis.

[Deze uitzonderingen waren: het requisitoir tegen de Staat der Nederlanden van Anton de Kom, *Wij slaven van Suriname*, Amsterdam, 1935; het Leidse proefschrift van Rudolf Asueer Jacob van Lier, *Samenleving in een grensgebied: een sociaalhistorische studie van de maatschappij in Suriname*, Den Haag, 1949; de *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel* van Willem Sybrand Unger, *Beknopt overzicht van de Nederlandse slavenhandel in het algemeen* [Economisch-historisch jaarboek, 26 (1952-1954), pp.133-174] en *De slavenhandel der Middelburgsche Commercie Compagnie* [Economisch-historisch jaarboek, 28 (1958-1960), pp.3-148]; het Nijmeegse proefschrift van Cornelis Christiaan Goslinga, *Emancipatie en emancipator: de geschiedenis van de slavernij op de Benedenwindse eilanden en van het werk der bevrijding*, Assen, 1957; het Münsterse proefschrift van Eugenius Theodorus Waaldijk, *Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den westindischen Kolonien*, Münster/München, 1959; en het Leidse proefschrift van Pieter Cornelis Emmer, *Engeland, Nederland, Afrika en de slavenhandel in de 19^e eeuw*, Leiden, 1974]

De stroom van zelf beschuldigende excuus-literatuur die daarna verscheen, werd afgesloten met de bundel van Gert van Oostindie (red.), *Het verleden onder ogen: herdenking van de slavernij*, Amsterdam, 1999. In het daarna verschenen boek van P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, Amsterdam, 1999, bleef tenslotte de Afrikaanse rol bij de slavenhandel niet langer buiten beschouwing. Dat daarmee dan de slinger van de geschiedenis-interpretatie weer de andere kant zou zijn ingezet, is niet aannemelijk, waar immers Condorcet [in de aantekening *Sur le commerce des Nègres* bij het verzamelde werk van Voltaire, in: *Oeuvres complètes de Condorcet*, VII, pp.287-288; p.288] al méér dan twee eeuwen geleden over deze bijdrage aan de slavenhandel door 'un peuple qui trafique de ses enfants' had geconcludeerd, dat '[l]es nègres ne sont que les complices et les instruments des Européens; ceux-ci sont les vrais coupables!'.

---

4. Lettres sur le commerce des grains

Voor zover bekend verschenen de *Lettres sur le commerce de grains* tot dusverre alleen in de uit 1775 daterende, op 1774 gedateerde brochure, waaruit hier de tekst in originele spelling integraal werd overgenomen. Wel is een digitale copie verkrijgbaar in de *bibliothèque numérique* [<http://gallica.bnf.fr>] van de *Bibliothèque national de France* te Parijs.

LETTRES *SUR* LE COMMERCE DES GRAINS
PAR M. **

A PARIS
CHEZ COUTURIER père, Imprimeur-Libraire,
aux Galeries du Louvre

M. DCC. LXXIV.

AVEC APPROBATION ET PERMISSION

[p.7]

AVERTISSEMENT
DE L'ÉDITEUR

On a cru devoir faire imprimer ces Lettres, parce qu'elles ont paru d'un style simple, clair, le seul qui convienne à des objets qui intéressent tous les hommes, & que tous les hommes doivent entendre.

L'Auteur, à qui j'ai demandé la permission de publier ce qu'il n'avoit destiné qu'à son ami, m'a répondu: *Si vous trouves mes Lettres utiles, publiez-les. Il seroit miserable d'écouter la vanité d'Auteur, lorsque'il est question du bien public.*

Je consens à garder toute ma vie la réputation d'un mauvais Écrivain, [p.8] pourvu que je puisse arracher un seul homme à un préjugé funeste pour mon pays. Si les livres qu'on m'annonce me fournissent quelques idées, je les communiquerai à mon ami, & il sera le maître de faire imprimer mes Lettres. Mais je lui écrirai toujours comme si lui seul devoit les voir.

Je ne pourrois écrire une ligne, si je songeois que c'est pour le Public que j'écris.

[p.9]

LETTRE PREMIERE

Montargis, 15 Mars.

..... Il seroit aisé de prouver, Monsieur, que la cherté des grains dont on se plaint en quelques endroits, n'a pour cause que la mauvaise récolte, & les entraves qui gênent encore la liberté. L'ignorance ou l'avidité peuvent accuser de ces maux cette même liberté qui, si elle étoit entiere, les auroit prévenus. Laissons-les dire. Leurs cris ne séduiront plus long-temps le peuple, & bientôt les villes aussi bien que les campagnes, regarderont la loi du 14 Septembre, comme le bienfait le plus

paternel d'un Roi juste & ami du peuple.

Jamais Législateur plus sûr de la pureté de son coeur, n'a daigné exposer au peuple avec plus de détail, que le bonheur était le seul motif de ses loix. Il a voulu qu'en [p.10] se soumettant à cette loi, on obéît à la raison encore plus qu'à l'autorité, parce qu'il a senti qu'il n'y a de loix bien exécutées, que celles que l'opinion publique regarde comme utiles & justes.

La liberté du commerce des grains a bien des avantages.

1^N Elle opere une plus grande reproduction d'une denrée nécessaire à la vie; & par-là elle assure & la subsistance du peuple; & l'indépendance de la nation. Les Cultivateurs accoutumés à une vie dure & frugale, ont peu de besoins, & par conséquent peu d'activité. La moindre gêne les dégoûte, la moindre discussion les fatigue. Opprimés toutes les fois qu'ils ont des intérêts à démêler avec une autre classe de la société, les mots de régleme[n]t & de vexation sont synonymes pour eux; & tant que le commerce des grains seroit gêné, ils demanderoient à la terre de quoi vivre & non de quoi s'enrichir.

2^N La liberté prévient les disettes réelles; par elle seule le bled des années abon - [p.11] dantes devient une ressource pour les années de stérilité. L'art de conserver des grains se perfectionnera lorsque l'on pourra avoir des magasins sans déshonneur & sans risque, & la subsistance des hommes assurée par cet art bienfaiteur, deviendra indépendante des caprices de la nature.

Jusqu'ici le surplus des années fertiles n'a presque été d'aucune ressource; les souris, les insectes, la fermentation en absorboient la plus grande partie.

3^N La liberté est le seul moyen de prévenir les disettes d'opinion.

Quand le pain est cher, le peuple ne se plaint point de la nature, il ne dit pas qu'il n'y a point de bled, il dit qu'on ne veut point lui en vendre; il crie au monopole; il implore le secours du Gouvernement; & si le Gouvernement semble l'écouter un instant, les Marchands s'alarment, le commerce s'interrompt; il faut y suppléer par des mesures violentes, & elles n'ont d'autre effet que d'augmenter la disette & de la prolonger. Otez ces préjugés au peu- [p.14] ple des villes, accoutumez-le à croire que le Gouvernements n'a point le droit d'exercer des violences sur les propriétaires ou sur les Marchands de bled, que les habitants des campagnes ne sont point les esclaves de ceux des villes, qu'il sache que la liberté lui amenera tout le bled que la nature a destiné à sa subsistance; que le monopole & la fraude sont impossibles avec elle; dès-lors il n'y aura plus de disettes d'opinion, & les manoeuvres pour encherir le bled & pour soulever le peuple, deviendront impossibles.

4^N Le prix du bled sera bien moins variable, parce que dans les temps de bas prix, les achats des Marchands produisent une concurrence qui le tiendra plus haut, & que dans les temps de haut prix, la concurrence entre les Marchands qui veulent vendre, l'empêchera de s'élever. Dès-lors il y aura entre le prix de bled & celui des journées, une proportion plus constante; c'est de cela seul que dépend le bien être du peuple, & il ne souffre que quand de [p.13] grandes variations dans le prix du pain alterent cette proportion.

5^N Si ce commerce étoit affranchi de toute espece de droit, ce qui entre dans le mot de liberté entiere, la circulation en deviendroit plus prompte, plus rapide, plus étendue.

6^N La destruction du droit de banalité, introduiroit le commerce de farine, si avantageux au petit peuple, à qui il épargneroit le profit que font les Boulangers, & sur-tout le pauvre seroit délivré des vexations que les Meuniers exercent sur lui, du gaspillage que leurs fripponneries occasionnent.

7^N En surprimant les communautés des Boulangers, & par conséquent les taxes du pain, le prix du pain se trouveroit avoir, avec celui du bled, le rapport qu'il doit avoir naturellement, & que, grace à la crainte que les Boulangers savent inspirer à la Police, il n'a presque jamais.

Je ne vous a parle jusqu'ici que des avantages évaluables en argent, mais il y en a d'ineestimables; la tranquillité dans les villes, [p.14] dont la liberté banniroit & la défiance contre le Gouvernement, & les terreurs paniques; la paix dans les campagnes, dont elle éloigneroit les contraintes & les vexations; dans l'Etat, la circulation, la vie, l'activité, l'amour de l'agriculture & les vertus qui en sont la suite.

Mandez moi ce qu'on dit à Paris sur se sujet. C'est la ville du monde où l'on doit raisonner le plus mal sur les bleds; les habitants sont riches, frivoles, & comptent pour rien tous les hommes, excepté ceux avec qui ils soupent. [p.15]

LETTRE II

Paris, 23 Mars.

..... On n'a point ici d'avis sur les bleds; quoiq'on en parle sans cesse, personne n'a examiné la question, & chacun juge d'après ses préjugés, & sur-tout d'après ses intérêts.

La liberté a contre elle.

1^N De bons Bourgeois de Paris qui croient que le Gouvernement ne sauroit trop s'occuper du soin de les nourrir, & à qui on ne sera jamais comprendre que, pour que le bled entre dans Paris, il faut lui laisser la liberté de sortir; que le moyen qu'il vienne moins de bled dans une Ville, c'est de se donner des mouvemens pour en faire venir, & que rien ne fait rencherir le pain, comme les réglemens, pour qu'il soit à bon marché. Ils croient qu'on déraisonne, quand on les assure qu'on peut acheter du bled sans Conseillers du Roi, Mesureurs de grains, ou Porteurs de sacs, [p.16] que sans Communauté de Boulangers, & sur-tout, sans taxe du prix du pain, on peut n'en point manquer, & l'avoir à meilleur marché.

2^N Ceux des gens en place qui craignent pour leurs vitres.

3^N Les gens qui ont intérêt de flatter les préjugés de la populace pour s'en faire un appui, & qui aimeroient à la soulever pour se procurer le mérité de l'apaiser.

4^N Les gens attachés aux vieux usages, qui se rappellent ces loix, par lesquelles Rome opprimoit la Sicile, l'Egypte & l'Afrique, les defenses de Solon d'exporter des fiques, &c.

5^N Les remueurs d'argents, qui se croient le talent de gouverner des Empires, parce qu'ils ont eu l'habilité de faire fortune, & dont le esprit rapetissé par l'habitude d'un obscur agiotage, ne peut avoir que des vues étroites & une politique rampante.

6^N Tous ceux qu'effrayent les noms d'Economistes, d'Encyclopédistes, de Phi-
[p.17] losophes, d'hommes vertueux; tous ceux dont un Contrôleur-général honnête déconcerte l'avidité; tous ceux que doit faire trembler la vertu près du Trône.

Quant aux gens de lettre, il n'y en a qu'un très-petit nombre qui aient étudié ces objets. Autrefois, ils étoient tous pour la liberté; il sembloit convenu que le système contraire étoit celui des petit esprits; mais depuis que l'Abbé Galliani a prouvé qu'on peut être homme d'esprit & soutenir le régime prohibitif, plusieurs ont changé d'avis, & il y en a beaucoup qui s'effrayent aux mots de monopole, de disette, de séditions, & qui ne savent pas encore que les monopoles, les disettes & les séditions, ont toujours été jusqu'ici l'ouvrage des loix prohibitives.

Mais très-peu écrivent sur le commerce des grains. L'on ne compte en France que deux écrivains qui aient attaqué la liberté , M. L. & M. N.

On annonce de nouveaux ouvrages sur cette matiere, j'aurai soin de vous les envoyer. [p.18]

LETTRE III.

Montargis, 5 Avril.

..... Je ne suis point surpris de ce que vous me mandez; plus une vérité est utile, plus elle doit trouver de contradicteurs. Je ne désapprouve même point que des gens raisonnables doutent encore.

Il y a été un temps, où à l'exception de cinq ou six Astronomes, l'univers entier croyoit fermement que la terre étoit immobile. Les preuves des avantages de la liberté du commerce des grains, sont plus simples que celles du système de Copernic; mais les préjugés dans les sciences morales sont bien plus tenaces que dans les sciences physiques, parce qu'ils sont plus intimement liés avec nos passions.

Permettez-moi de vous parler encore de cette liberté, j'aime à m'occuper de cet objet; le bonheur du peuple innocent & laborieux qui peuple les campagnes, la vie [p.19] champêtre remise en honneur, nos goûts frivoles & corrompus, remplacés par des goûts plus naturels & plus purs; une génération d'hommes dignes de ce nom, succédant à une génération abbatardie par le luxe & la misere; la puissance & la richesse de la France établies sur une base solide; tels seront les fruits de la liberté , & l'ame se repose avec délices sur de si douces espérances.

On demande si les avantages de la liberté sont démontrés? Oui, comme peuvent l'être les vérités de ce genre.

D'ailleurs, ce n'est pas ici une vérité spéculative sur laquelle on puisse rester dans le doute; il faut, ou que le Gouvernement laisse au commerce des grains toute la liberté, ou qu'il l'assujettisse à des réglemens. Il n'y a point de milieu, il faut choisir sur le champ. Quel parti prendre alors? Le plus sûr, & c'est celui de la liberté.

Toute loi qui ôte à un propriétaire la libre disposition de sa denrée, est une atteinte à sa propriété, & cette violation de [p.20] la propriété, ne peut être que lorsque l'intérêt public l'exige. D'un autre côté, la liberté du commerce des bleds en favorise la reproduction; voilà ce qui est hors de doute: donc, pour gêner la liberté, il faut être certain qu'elle produit de grands inconvéniens qui n'auroient pas lieu dans le régime prohibitif; il faut être sûr, du moins, que la liberté peut entraîner des maux terribles que des réglemens auroient prévenus. Ainsi, même, tant que ces opinions resteront douteuses, le parti de la liberté doit être suivi comme le plus sûr.

Dans le doute, *abstiens-toi*, dit Zoroastre. D'après cette maxime, que personne ne conteste, le parti de la liberté seroit celui qu'on devoit préférer. Pourquoi donc semble-t-on croire, au contraire, que c'est la liberté, & non le régime prohibitif, qui est obligé de prouver ses avantages. Le voici, c'est que la longue habitude du régime prohibitif le fait regarder comme l'état naturel; c'est qu'on est si accoutumé à voir le Gouvernement se mêler du commerce [p.21] des bleds; qu'il semble que de ne rien faire, ce soit une action extraordinaire & nouvelle. C'est que, réellement, il y a beaucoup à faire pour ôter à la liberté les entraves dont l'ignorance, l'avidité, & des manoeuvres perfides l'ont embarrassée. Ainsi, l'on a cru que pour rendre à l'homme ses droits naturels, il falloit prouver que son utilité le demandoit, comme s'il avoit été question de lui imposer le sacrifice de ces droits.

La liberté peut occasionner des disettes & des séditions, disent ses adversaires.

Les disettes & les séditions, répondent ses partisans, sont presque toujours l'effet des mauvaises loix.

Chacune de ces assertions est appuyée sur des raisons. Chacune est défendue par des gens éclairés. Supposons les raisons & les lumières égales de part & d'autre; c'est encore le parti de la liberté que devoit suivre le Gouvernement.

Mais le rétablissement de la liberté deviendra-t-il les disettes & les séditions?

[p.22] Il y a certainement un cas, mais c'est le seul où, malgré la liberté absolue, il peut y avoir une disette réelle. Celui où l'Europe n'auroit pas produit assez de bled pour nourrir ces habitans; dans ce cas, il n'y auroit qu'une ressource, les magasins de grains conservés des années précédentes, & c'est la liberté seule qui peut les former. D'ailleurs, la liberté augmentant la quantité de bled qui naît chaque année, les disettes réelles doivent devenir plus rares.

Voilà pour le cas d'une liberté absolue; mais j'avouerai en même-temps qu'il n'est pas impossible que les préjugés du Peuple & ceux des Magistrats

subalternes, leurs frayeurs, leurs fausses démarches, les manoeuvres des gens mal-intentionnés, ne puissent dans une mauvaise année, amener des disettes locales & d'opinion, sur-tout si, à force de clameurs & de déclamations, on parvienne à décourager le Commerce, & à empêcher les Marchands de se confier sur la protection des Loix. [p.23]

Je dirai la même chose des émeutes, comme elles ont pour cause l'opinion où est le Peuple des Villes, que le Gouvernement doit le nourrir aux dépens des campagnes, ou le préjugé que les Marchands de bled, sont la cause des disettes, & que le Gouvernement a entre les mains des moyens de les faire cesser: les mouvemens dans le Peuple, dureront autant que ces préjugés, la liberté ne peut les dissiper qu'à la longue; & tant que les Magistrats subalternes ne seront pas convaincus des avantages d'un commerce libre, qu'ils ne maintiendront la liberté qu'à regret, qu'ils y laisseront donner, qu'eux-mêmes y donneront des atteintes sourdes, toutes les fois qu'ils craindront le Peuple; ou qu'ils voudront le flatter, toutes les fois qu'ils chercheront à faire retomber sur les Ministres toutes les plaintes du peuple, ou bien qu'ils les exciteront en secret, il sera impossible que la liberté prévienne toutes les séditions; mais c'est qu'alors la liberté n'existera point; c'est qu'au lieu d'être limitée par la loi, [p.24] elle le sera par les fautes de ses exécuteurs, & par les préjugés du peuple.

Mais le régime prohibitif auroit-il prévenu les séditions & les disettes qui peuvent arriver dans l'état d'une liberté commerçante? non, parce que les précautions que ce régime emploie, portent l'allarme, & arrêtent toutes les ressources, parce que le peuple s'irrite de l'inutilité des mesures de ses Magistrats, comme il s'irrite de leur inaction. Les émeutes y seront même plus fréquentes, parce que les Réglemens en fourniront plus de prétextes, & plus longues, parce qu'il y aura plus de succès à espérer.

Enfin, dans le système de la liberté les peuples n'ont point le droit de se plaindre du Gouvernement, c'est de la nécessité seule qu'ils sont victimes; dans celui des prohibitions, ils peuvent s'en prendre au Gouvernement, du mauvais succès de ses mesures: ainsi plus d'émeutes dans le cas même de cherté, si le peuple comprend une fois que le Gouvernement ne peut rien pour lui [p.25] que faciliter le commerce, & protéger la propriété; au lieu que dans le cas de Réglemens, il y aura toujours un prétexte aux séditions, l'envie de faire changer ces Réglemens. L'on ne manquera pas de fripons pour profiter de ce prétexte, échauffer les têtes du peuple, le soulever, & se procurer une occasion de voler avec impunité.

Mais, pourquoi le Peuple est-il partisan du système réglémentaire? Un malade va trouver un Médecin célèbre, & lui raconte sa maladie. Prenez patience, lui répond M. B. vos souffrances cesseront d'elles-mêmes; je ne veux point vous tromper en vous ordonnant des remedes sans effet, & les remedes actifs vous nuiroient; le malade sort très-mécontent, et court chez un Charlatan: celui-ci fait, sur les causes du mal, une dissertation en style inintelligible & empoulé, lui prodigue recette sur recette; qu'importe que le malade souffre des remedes plus

que de la maladie: plus il souffre, plus il croit qu'ils produisent un effet salutaire, il guérit enfin. Eh bien! dit- [p.26] le malade à M. B. j'ai vu un Charlatan; et ses remèdes m'ont guéri au bout de trois mois; si vous m'aviez cru, vous l'auriez été en quinze jours, répondit le Médecin.

Mais pourquoi la plupart des hommes chargés de la Police, flattent-ils ce préjugé du peuple? parce qu'ils le partagent.

Presque tous les hommes, & sur-tout ceux qui remplissent des places, croient que rien ne va de soi-même & que tout est perdu si le Gouvernement ne se mêle de tout.

Un Napolitain, sortoit pour aller faire sa prière, & voir sa maîtresse: il apprend que le Vice-Roi vient de mourir, l'inquiétude commence à le saisir; un peu plus loin, on lui dit que la nouvelle de la mort du Pape est arrivée, que le Cardinal Archevêque est parti pour Rome; sa peur redouble; enfin, on lui raconte que le Président du Conseil est tombé en apoplexie: alors le Napolitain ne se contient plus; il court chez lui, se barricade, croit que la ville va être au pillage, & qu'on assassinerait dans les rues. Il passe la [p.27] nuit dans des transes mortelles; le lendemain matin, il entend son voisin faire du macaroni à l'ordinaire; nulle tumulte dans la ville, il se hasarde à se lever, regarde à la fenêtre, voit avec surprise que les charettes vont dans les rues comme à l'ordinaire, *e il mundo va de se*, dit-il, en se recouchant tranquillement.

Il faut espérer que l'histoire de ce Napolitain sera celle de tous nos Magistrats de Villes; je crains seulement que leur conversion ne demande plus de temps.

Ces préjugés ont encore une autre cause. Chaque Ville en France, a formé longtems une république à part qui, sous la protection du Gouvernement, avoit ses loix, sa police, ses usages, ses privilèges: comme les Villes appartenoient aux rois ou aux grans vassaux, & que la Noblesse occupoit la campagne, toute la protection étoit pour les Villes qui, d'ailleurs, étoient plus riches & pouvoient plus aisément se faire entendre. Elles s'arrogerent donc le droit de véxer les campagnes, de leur imposer des [p.28] loix onéreuses. Telle fut l'origine de ces contraintes de ne vendre qu'au marché des villes, de ces loix municipales qui défendoient aux habitans des campagnes d'acheter du pain à ces mêmes marchés, où on les forçoit d'apporter du bled qu'ils avoient recueilli. Maintenant que les habitans des campagnes & des villes, ne sont plus que des freres qui ont un droit égal aux bontés d'un pere commun; ces loix ne peuvent plus subsister; la justice de notre Monarque ne peut souffrir des abus que la politique de ses Prédécesseurs avoit peut-être été forcée de tolérer dans des siècles d'anarchie; il seroit aussi absurde de les regretter que de vouloir rétablir l'arriere-ban, les moralités de mere sotté, & la fête des fous.

Aussi ces idées n'existent-elles plus que chez des Echevins & des Bourgeois, parce qu'elles y sont fortement liées au sentiment de leur importance; plus la ville est décorée de privilèges, plus la maladie a de force; & dans la tête des Bourgeois d'une petite République, qui s'imagineroient avoir [p.29] des sujets, le mal seroit absolument incurable.

J'attends les livres que vous m'avez promis, c'est peut-être la première fois qu'un Gouvernement absolu a souffert qu'on écrive contre ses opérations.

Il a mis ses motifs sous les yeux du peuple, il permet qu'on les discute. Cette conduite franche & généreuse est encore très-sage dans cette occasion, elle montre au Peuple si prompt à se défier, & si souvent trompé, que l'on ne cherche plus à l'abuser, & si on juge de l'avenir par le passé, rien n'est plus propre à convaincre de l'opinion du Ministre, que la lecture des raisonnemens qu'on fait contre elle.

Lu et approuvé, ce 25 Avril 1775.   CADET DE SAINVILLE.

Vu l'Approbation, permis d'imprimer, ce 26 Avril 1775.

LENOIR.

Aantekeningen

1. In dit perspectief diende Condorcet recent als protagonist van een opmerkelijke, maar vrijwel onopgemerkte 'comedy of ideas' van de socioloog en Durkheim biograaf Steven Lukes [*The curious enlightenment of professor Caritat*, New York, 1995; hier in de vertaling van Han Meyer als *De wereld van professor Caritat*, Breda, 1999]. In deze door de *Candide* van Voltaire geïnspireerde parabel wordt de in de Verlichting gespecialiseerde filosoof en historicus Nicholas Caritat in het land Militaria vervolgd wegens verspreiding van het Optimisme, dat de samenleving ondermijnt. Nadat hij door de samenwerkende verzetsbewegingen 'Right Visible Hand' en 'Left Visible Hand' uit gevangenschap is bevrijd, gaat Caritat voor hen op zoek naar 'the best possible world', een manier van leven waaruit het volk hoop kan putten. Onder het pseudoniem dr. Pangloss bezoekt Caritat vijf Utopia's, die zich ieder richten op de verwerkelijking van een eenzaam ideaal: Militaria probeerde orde en veiligheid te waarborgen, Utilitaria streeft naar een maximum aan gecalculeerde welvaart en geluk, Communitaria verschaft de inwoners een politiek correcte, 'universe' identiteit waarin ze zich thuis kunnen voelen, het gedroomde Proletaria jaagt het waanbeeld na van echte individuele vrijheid in harmonie met alle anderen, en Libertaria probeert de individuele burgers en hun bezit te vrijwaren van iedere belemmering van een leven zoals zij willen. Nergens vindt hij echter de ideaal van de Verlichting verwezenlijkt, [p.315] 'de droom van een volmaakte wereld, waarin waarheid, geluk en deugd samenvallen en er geen conflicten tussen waarden meer bestaan, geen morele dilemma's meer, geen botsingen tussen het ene gelijk en het andere, geen tragedie. De droom van een wereld waarin politieke gelijkheid, economische groei, een efficiënte organisatie en sociale gerechtigheid verenigbaar zijn, met elkaar en met een universele vrijheid; waarin universalisme niet langer botst met particularisme, evenmin als solidariteit met individualisme, loyaliteit met de publieke zaak niet met particuliere loyaliteit. Een wereld waarin het nastreven van het ene waardevolle menselijke ideaal niet langer betekent dat alle andere opgeofferd moeten worden'. Integendeel, [p.312] 'elk land joeg zijn uitverkoren doel na met uitsluiting van alle andere, en offerde daarbij talloze individuele mensen op het altaar van zijn abstracte ideaal'; al deze landen [pp.315-317] 'worden geleid door fanatici met een tunnelvisie, [...] die geobsedeerd worden door één enkel, allesoverheersend, allesverterend idee van wat het leven waardevol maakt. Ze weten allemaal waarom hun wereld de beste aller werelden moet zijn. Zij en hun medeburgers zijn allemaal slachtoffer van dezelfde illusie [...] [Ze zijn] opgehouden met leren [...] gevangen in hun taal en hun wereld'. Nadat hij deze weinig hoopvolle bevinding aan de Visible Hand heeft gerapporteerd, gaat Caritat op zijn eenzame zoektocht naar Egalitaria de duisternis in, net als Condorcet twee eeuwen eerder.
2. 'Adam Smith's monopoly theory, far from being original, can be traced back to Aristotle's Politics', aldus Raymond de Roover, *Monopoly theory prior to Adam Smith: a revision*, in: *Quarterly Journal of Economics* LXV (1951), pp.492-524; p.492.
3. *Sophie de Condorcet, femme des Lumières (1764-1822)*, Paris, 1988; vooreerst op p.93. In de overige literatuur en in bibliotheekcatalogussen wordt meestal 'Jean-Antoine' als voornaam van Condorcet gegeven, en soms 'Marie'.
4. Zie hierover ook de bijdrage van Simone Chamoux voor het ter gelegenheid van de *Bicentenaire de la mort de Condorcet* op 7-8 oktober 1994 in het Hôtel de la Monnaie te Parijs gehouden Colloque International: *L'ascendance dauphinoise de Condorcet*, in: Anne-Marie Chouillet et Pierre Crépel (éd.), *Condorcet: homme des lumières et de la Révolution*, Fontenay-aux-roses, 1997, pp. 21 ff., als ook haar studie over de lokale en regionale invloed van het geslacht Condorcet, *Chroniques villageoises: Condorcet en Baronnies de Dauphiné*,

1657-1658 & 1667-1672; préface de Maurice Aymard, Nyons, 1989.

5. *Grand Dictionnaire universel du 19e siècle*, IV, Paris, 1869, p.877
6. *Condorcet, un intellectuel en politique*, Paris, 1988-1990², p.14; ook in voortreffelijke Nederlandse vertaling van Frans de Haan, maar helaas zonder de voetnoten uit het origineel, als: *Condorcet, een intellectueel in de politiek*, Amsterdam, 1993.
7. *Dictionnaire historique, biographique et bibliographique du Département de Vaucluse*, Carpentras, 1841, I, p.22.
8. *Histoire de la noblesse du Comté-Venaissin, d'Avignon, et de la principauté d'Orange*, Paris, 1743-1750; hier in de fotomechanische herdruk: Marseille, 1970, II, p.278.
9. *Condorcet et sa terre picarde*, in: Pierre Crépel & Christian Gilain (eds.), *Condorcet: mathématicien, économiste, philosophe, homme politique; manuscrits et discussions du colloque international sous la direction de [...]*, à Paris, juin 1988, Paris, 1989; hierna: *Colloque Condorcet*, pp.416-424; p.423, n.1.
10. W[ilhelmus]. F[rançois]. Leemans en Elisabeth [Catharina Maria] Leemans-Prins, *La noblesse de la principauté d' Orange sous la regne des Nassaus et ses descendants aux Pays-Bas*, La Haye, 1974, I, p.23.
11. In zijn *Mededeling over het geslacht de Caritat*, in: *De Nederlandsche Leeuw, Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht- en wapenkunde*, 79 (1962/12), kolommen 93-98; in kolom 94 ook het vermoeden dat de titels van het geslacht, zoals Comte en Marquis, 'z.g. titres de courtoisie' waren, waaraan de wettelijke grondslag ontbrak. Muusse noemde in kolommen 94-95 ook een verbinding naar het 'thans nog in de geslachten Gijsberti Hodenpijl, Phaff, Holmberg de Beckfelt, e.a. voortlevende nakomelingschap in Nederland' van de zuster [Esther de Caritat] van IV.
12. *Condorcet: from natural philosophy to social mathematics*, Chicago and London, 1976, pp.485-523.
13. *Reform und Revolution bei Condorcet: ein Beitrag zur späten Aufklärung in Frankreich*, Bonn, 1973, pp.370-401.
14. Éric Brian, *Études récentes sur Condorcet*, in: *Revue de Synthèse* [Organe du Centre International de Synthèse, Fondation "Pour la Science"], ive série 3-4 (1988), pp.519-529, resp. *Colloque Condorcet*, pp.531-553.
15. *Wissen, Kunst und Gesellschaft in der Theorie Condorcets*, Stuttgart, 1999; eerder verscheen over hetzelfde onderwerp de aan de Universiteit van Jena verdedigde 'inaugural-Dissertation' van Ernst Madlung, *Die kulturphilosophische Leistung Condorcets (ein Beitrag zur Geschichte der Französischen Aufklärung)*, Weida (Thüringen), 1912.
16. *Condorcet - the torch bearer of the French Revolution*, Boston, Mass., 1930, p.i.
17. Het belang van Condorcet's bijdrage op het gebied van deze 'calculus of reason itself' werd door J.M. Keynes [*A treatise on probability*, Collected writings, Cambridge, 1973, VIII; p.90, n.30] aan het begin van diens eigen carrière van wiskundige, filosoof, politiek adviseur en econoom als volgt geschetst: 'French philosophy of the latter half of the eighteenth century was profoundly affected by the supposed conquests of the calculus of probability in all fields of thought. Nothing seemed beyond its powers of prediction, and it almost succeeded in men's mind to the place previously occupied by Revelation. It was under these influences

that Condorcet evolved his doctrine of the perfectibility of the human race. The continuity and oneness of modern European thought may be illustrated, if such things amuse the reader, by the reflection that Condorcet derived from Bernoulli, that Godwin was inspired by Condorcet, that Malthus was stimulated by Godwin's folly into stating his famous doctrine, and that from the reading of Malthus on Population Darwin received his earliest impulse'.

Op zijn beurt was Keynes ook een utopisch optimist, aldus Hans Achterhuis [*De erfenis van de utopie*, Amsterdam, 1998; p.212-3, alwaar deze citeerde uit W. Ophuls, *Ecology and the politics of scarcity*, San Francisco, 1977; p.235]: Keynes voorspelde immers - in zijn 'Economic Possibilities for Our Grandchildren' [in: *Essays in Persuasion*, Collected writings, IX, pp.321-332; p.331] - een toekomst waarin de schaarste opgeheven zou zijn en de mensheid dus weer zou kunnen terugkeren naar de traditionele principes van religie en deugd - 'dat hebzucht een ondeugd is, dat het nemen van woeker een misdaad, en de liefde voor geld verachtelijk. [...] [En tot dan, dwz. gedurende de komende 100 jaar] moeten wij onszelf en iedereen wijsmaken dat eerlijk gemeen is [fair is foul] en gemeen eerlijk; want gemeen is nuttig [useful] en eerlijk niet. Hebzucht, woeker en voorzorg [precaution] moeten nog een tijdlang onze goden zijn. Want zij alleen kunnen ons uit de tunnel van economische nood [necessity] naar het daglicht leiden.' Volgens Achterhuis miskende Keynes in zijn betoog dat schaarste en overvloed geen objectieve maar subjectieve categorieën zijn, en bovendien gebaseerd op vergelijking en op het streven elkaar te overtreffen, met welke miskenning Keynes volgens Achterhuis duidelijk onderdeed voor Francis Bacon, de auteur van de - na de *Utopia* van Thomas More - meest becommentarieerde utopie, de *New Atlantis* uit 1623 [in vertaling door A.S.C.A. Muijen als: *Het nieuwe Atlantis*, Baarn, 1988]. Bacon had immers - in een essay over de legende van Prometheus (de 'schepper' van de homo sapiens) uit 1609 - juist een positieve inhoud gegeven aan schaarste als het mechanisme waardoor mensen permanent werden gestimuleerd tot frisse ijver en nieuwe ontdekkingen.

Met Bacon als raakpunt kan - wellicht tot verder amusement van de huidige lezer - worden aangevoerd, dat de 'traditionele principes' van Keynes wel nauw aansloten bij de Faustiaanse visie van Rousseau, voor wie schaarste en ongelijkheid juist toenamen door 'vooruitgang' op basis van Bacon's motto: 'kennis is macht', hetgeen echter een corruptie betekende van de oorspronkelijke natuur en van de bestemming van de mens; de utopie van Rousseau was een minimale staat waarin niet intellectuala maar gezondheid en lust werden nagestreefd. Voor Condorcet [die als secretaris van de *Académie* in 1774 - tevergeefs - had geprobeerd om het Franse wetenschapsbestel te rationaliseren naar het model uit de *New Atlantis*, aldus Baker, p.55] stond intellectuele inspanning geenszins in de weg aan lustbevrediging. Zo betoogde hij in een beschouwing over Bacon's utopische gemeenschap van wetenschappers en technici [de ongedateerde voorstudie 'Fragment sur l'Atlantide', als addendum gevoegd bij de editie Flammarion, Paris, 1988, pp.297-348, van Condorcet's *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* uit 1793; p.306], dat lust - als bevrediging van wetenschappelijke nieuwsgierigheid, 'le plaisir de connaître des vérités nouvelles' en de wens aan de ontdekking daarvan bij te dragen - juist de immateriële spiritus was waarmee het vuur van de vooruitgang werd gevoed. En omdat in zijn optiek het eindproduct van de vooruitgang de eeuwige, onsterfelijke mens was, en omdat hij de cybernetische scheiding van mens en (kunstmatige) intelligentie niet had voorzien, stond aan Condorcet geen andere mogelijkheid open dan uit te gaan van een onbegrensde wetenschappelijke vooruitgang: als kennis eindig zou zijn, dan zou de eeuwige mens immers eindigen in de fuik van een uitzichtloos bestaan. Indien dat bestaan lustvol was, zou wel het doel van de economie zijn bereikt: de Hemel op Aarde, met als lustloos alternatief: de Hel.

18. *La mathématique sociale du marquis de Condorcet*, Paris, 1989², pp.45-93 en pp.167-170.
19. *Présentation*, in: *Colloque Condorcet*, pp.15-28.

20. *La notion de fonction chez Condorcet*, in: R.S. Cohen, J.J. Stachel and M.W. Wartofsky (eds.), *For Dirk Struik: scientific, historical, and political essays in honor of Dirk J. Struik*, Dordrecht/Boston, 1974, pp.131-139; p.133.
21. Granger, pp.36-38, Baker, pp.118-124, en M. Whitrow, *Condorcet: a pioneer in information retrieval*, in: *Annals of Science* 39 (1982), 6, pp.585-592.
22. Aldus Frans van Lunteren, *Newtons God en Newtons gravitatie*, in: Bert Theunissen, Casper Hakfoort en anderen, *Newtons God en Mendels bastaarden: nieuwe visies op de 'helden van de wetenschap'*, Amsterdam/Leuven, 1997; zie ook J.M. Keynes, *Newton, the man*, in: *The collected writings of John Maynard Keynes*, X, Cambridge, 1972, pp.363-374, alwaar op p.368: 'All his unpublished works on esoteric and theological matters are marked by careful learning, accurate method and extreme sobriety of statement'; Keynes bezat een grote verzameling ongepubliceerde geschriften van Newton. Zie ook Michael White, *The last sorcerer: the real life of Sir Isaac Newton*, Boston, 1998, passim.
23. Aldus Th.L.M. Thurlings, *Turgot en zijn tijdgenoten, schets van de bevestiging van de economische wetenschap*, in: *Mededelingen Landbouwhogeschool 78-11* (1978), Wageningen, 1978, p.202: [Ook voor Galiani was er] 'een onzichtbare hand in het spel: de Voorzienigheid, in haar eindeloze liefde voor de mens, heeft de natuur zo geordend dat zelfs onze lage hartstochten als het ware onszelf ten spijt vaak worden gebruikt voor het welzijn van het algemeen'; op p.203, n.20, citeerde Thurlings uit Galiani's jeugdwerk (1750) *Da Moneta*, p.45: 'Quello, che la gravità é nella fisica, è il desiderio di guadagnare o sia di viver felici, nell' uomo'.
24. Onder meer in zijn aantekening uit 1774 bij de *Mémoire sur la probabilité des causes par les événements* van Laplace, zijn *Mémoires sur le calcul des probabilités*: een serie beschouwingen voor de *Académie des Sciences* uit 1781-1784 over de ontwikkeling van de waarschijnlijkheidsrekening, in zijn inaugurale rede voor de *Académie Française* uit 1782 en in zijn *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* uit 1785. Baker heeft een uitgebreide [pp.85-263] en belangwekkende, maar niet eenvoudig te bevatten beschouwing gegeven van Condorcet's bijdrage aan de codificatie van de wetenschappelijke methode en de toepassing daarvan in de sociale en politieke wetenschappen.
25. Of zoals dit werd verwoord in Condorcet's inaugurale rede voor de *Académie Française* [in: A[rthur]. Condorcet O'Connor et M. F[rançois]. Arago, *Oeuvres de Condorcet*, Paris, 1847, deel I, pp.392-3]: 'En méditant sur la nature des sciences morales, on ne peut, en effet, s'empêcher de voir, qu'appuyées comme les sciences physiques sur l'observation des faits, elles doivent suivre la même méthode, acquérir une langue également exacte et précise, atteindre au même degré de certitude. [...] Peut-être le progrès nécessaire des sciences physiques aurait-il suffi pour assurer le progrès des sciences morales, et nous préserver du retour de la barbarie'.

In de positivistische (dwz. niet-normatieve) wetenschapsopvatting hield deze eenheidsidee 150 jaar stand, ofschoon er aan het einde van de 19e eeuw in de opkomende sociale wetenschap al sprake was van een 'erosie van het determinisme'. Nadat daar aanvankelijk nog fictieve en ontelbare determinerende oorzaken werden aangenomen achter de statistische 'wetten' en normaalverdelingen voor sociale verschijnselen zoals misdaad, zelfmoord, geboorte, huwelijk, ziekte en dood, werd gaandeweg met het nieuwe correlatiebegrip afscheid genomen van de onderliggende causale en determinerende structuren: 'statistical laws became autonomous when they could be used not only for the prediction of phenomena but also for their explanation', aldus Ian Hacking [*The taming of chance*, Cambridge, 1990, p.182] die ook het verschil benadrukte tussen het determinisme

van Laplace, waarin niets zonder oorzaak is, en het moderne pre-determinisme, waarin [p.152] 'our choices are predetermined by our motives, desires and beliefs', zoals in de 'rational choice theory, the fantasy according to which a utility or preference function, plus a probability function over beliefs, determines what a person will do'. In het begin van de 20^e eeuw nam ook de moderne natuurkunde op subatomair niveau zowel gemakshalve als principieel afstand van de feitelijkheid en de causaliteit uit Newton's deterministische mechanica. Daarna wankelde in de verdere loop van de 20^e eeuw ook de 'subjectieve' waarschijnlijkheidsleer, waarin waarschijnlijkheid diende als maat voor kennis of onwetendheid om zodoende alsnog meetbaar te maken wat onmeetbaar was gebleken. In de logico-subjectivistische variant van J.M. Keynes werd deze leer in 1934 door Karl R. Popper als tautologie aangemerkt [*The logic of scientific discovery*, London, 1974⁷, p.150]: 'Admittedly, the subjective theory is able to give a consistent solution to the problem of how to decide probability statements [...] [b]ut its solution is that probability statements are non-empirical; that they are tautologies'. Buitendien kende de waarschijnlijkheidsleer ook voorheen al tenminste 1 paradox, genoemd naar de Franse wiskundige Joseph Louis Bertrand (wiens naam in de economie werd verbonden aan een andere paradox uit 1883, volgens welke het winststreven bij homogeen duopolie leidt tot prijzen op het niveau van de marginale kosten en tot nul winsten), die in 1889 bedacht dat de waarschijnlijkheid dat een willekeurige koorde van een cirkel langer zal zijn dan de zijde van de ingeschreven gelijkzijdige driehoek, afhangt van welke van drie methoden wordt gekozen om de koorde te beschrijven, omdat de dichtheidsfuncties van deze methoden niet gelijk zijn verdeeld.

Om 'verwarde en onvruchtbare discussies' te vermijden over de vraag hoe waarschijnlijkheid gedefinieerd moest worden [aldus Hans Freudenthal, in het artikel 'waarschijnlijkheidstheorie' in *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 7^e druk, Amsterdam/Brussel, 1977, deel 19, pp.608-613] werd waarschijnlijkheid in Kolmogorov's axiomatische verbouwing van de waarschijnlijkheidsleer tot wiskundige discipline voortaan als een ongedefinieerd begrip beschouwd, net zoals bijvoorbeeld 'punt' en 'lijn'. Deze 'oplossing door ontkenning' van de wereld kon in wetenschapsfilosofisch opzicht geen afdoende soelaas bieden, en Popper [p.46] moest dan ook concluderen dat: 'we still lack a satisfactory, consistent definition of probability [...] [and] a satisfactory axiomatic system for the calculus of probability. The relations between probability and experience are also still in need of clarification'. Het besef van het methodologische tekort van het ontbreken van een dwingend bewijs voor het verband van a priori en a posteriori waarschijnlijkheid, van logische mogelijkheden en fysieke uitkomsten, bleef echter voor en na beperkt tot de door natuurlijk verloop steeds kleiner wordende kring van beoefenaren van de 'philosophy of science'. Wanneer statistieken ontbraken, waarop deducties van de klassieke waarschijnlijkheidsleer konden worden gebaseerd, wist de empirische wetenschap zich ondertussen in de praktijk van de tweede helft van de 20e eeuw uitstekend te redden met behulp van de 'herontdekte' 18e eeuwse methode van dominee Bayes voor inductieve gevolgtrekkingen bij onvolledige informatie.

26. *Les idées économiques de Condorcet*, Poitiers, 1909; repr. New York, 1970, p.22; zie ook Baker, p.193. Caillaud refereerde hier aan Condorcet's *Vie de Turgot*, in: *Oeuvres de Condorcet*, V, pp.1-233; p.203; hiervan bestaat een recente heruitgave door de *Association pour la diffusion de l'économie politique*, als: Francisco Vergara (ed.), *Vie de monsieur Turgot*, Paris, 1997.
27. *Adam Smith and Isaac Newton*, in: *Scottish Journal of Political Economy* 40 (1992), pp.210-230.
28. *Economic theory and natural philosophy*, Aldershot, 1992, p.41.

29. Clark, pp.41, 152 en 174, alwaar een citaat uit Robin G. Collingwood, *The idea of history*, London, 1946, p.224.
30. *Het ontstaan van de sociologie*, diss. Amsterdam, 1990; Condorcet kreeg hier voor Nederlandse maatstaven ongekend veel aandacht; voor het door Heilbron beschouwde tijdvak 1750-1850 was hij zelfs de meest besproken vertegenwoordiger van de sociale wetenschap.
31. *The two paths of the mathematization of the social and economic science*, in: *Physis: rivista di storia della scienza* 30 (1993), pp.27-78.
32. [...] *sous la direction de Joffre Dumazedier en collaboration avec Éric Donfu*, in: *Education & Formation, série références*, Paris, 1994, pp.131-204.
33. Als: *Cinq Mémoires sur l'instruction publique, Rapport et projet de décret, texte présenté et annoté par Charles Coutel et Catherine Kintzler*, Paris, 1994².
34. *The enlightenment: an interpretation*, vol. II: *The science of freedom*, New York, 1978², p.36.
35. *Individuum und Gesellschaft: Soziales Denken zwischen Tradition und Revolution; Smith - Condorcet - Franklin*, Göttingen, 1981, pp.188-189.
36. *Condorcet's feminism: a reappraisal*, in: *Condorcet studies II*, pp.119-140. In *Colloque Condorcet* waren bijdragen over Condorcet's strijd voor 'vrouwenrechten' opgenomen van Christine Fauré, *La pensée probabiliste de Condorcet et le suffrage féminin*; van Colette Michael, *Condorcet sur le divorce, le mariage et les passions*; en van Catherine Fricheau, *Les femmes dans la cité de l'Atlantide*.
37. Zie Niklaus, p.128, n.17; Badinter, p.332; Dippel, p.181, n.136; en Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca, 1988, p.114.
38. *Rapport* [...], in: *Oeuvres de Condorcet*, VII, pp.449-446; p.483: 'il est rigoureusement nécessaire de séparer de la morale les principes de toute religion particulière et de n'admettre dans l'instruction publique l'enseignement d'aucun culte religieuse'. Ook op dit punt waren anderen Condorcet voorgegaan, zoals La Chatolais (die in zijn *Essai d'éducation nationale* in 1763 had betoogd dat het onderwijs de burgers de zedelijke en politieke waarden moest bijbrengen die de samenleving bijeenhielden, en dat onderwijs dus niet kon worden overgelaten aan geestelijken, dwz. aan niet-staatsburgers met bovenwereldlijke motieven, waarmee hij vooral op de Jezuïeten doelde) en d'Holbach (de auteur van het anti-theocratische artikel 'Priesters' in de *Encyclopédie*). Condorcet was bovendien ook rabiaat anti-klerikaal, waaraan zijn middelbare opleiding bij de Jezuïeten niet vreemd was, aldus Baker, p.14, die enkele details gaf van een manuscript van Condorcet, waarin het onderwijs door de leden der *Societatis Jesu* verantwoordelijk werd geacht voor de productie van onmatige en schijnheilige atheïsten en fanatieke, kwezelachtige imbecielen, alsmede voor een filosofische scholing in scholastiek jargon en theologische dromen, een en ander in een besloten onderwijsomgeving die de adolescente neiging tot homoseksualiteit bevorderde en verduurzaamde. Naar dit manuscript werd ook verwezen door de Badinters [p.19, n.2]: enige honderden pagina's 'contiennent des réflexions pédagogiques d'une grande modernité, cotées à la Bibliothèque de l'Institut, Ms 884, folios 251 à 374', welke verwijzing tot dusverre eveneens zonder publicitair resultaat bleef. Wel ontsloot Manuela Albertone eerder uit dezelfde bron de *Réflexions et notes sur l'éducation, introduction et notes en italien par M. Albertone*, Paris, 1983.

Condorcet's bezwaar gold overigens ook voor de blinde verheerlijking in het onderwijs

van Wet en Gezag, de *Réligion Civile* van Rousseau's *Contrat Social*, aldus de aantekening van Coutel en Kintzler [p.93, n.31] bij de passage uit de *Premier Mémoire* die ook door Dippel [p.188] werd aangehaald: 'Le but de l'instruction n'est pas de faire admirer aux hommes une législation toute faite, mais de les rendre capables de l'apprécier et de la corriger. Il ne s'agit pas de soumettre chaque génération aux opinions comme à la volonté de celle qui la précède, mais de les éclairer de plus en plus, afin que chacune devienne de plus en plus digne de se gouverner par sa propre raison'.

39. Bij Condorcet's 'principles of a national, multi-leveled educational system, free and available to everyone without distinction of class, sex, race or religion and of an encyclopedic, scientific, and secular method of education' zou volgens Manuela Albertone [*Enlightenment and revolution: the evolution of Condorcet's ideas on education*, in: *Condorcet Studies I*, edited by Leonora Cohen Rosenfield, Atlantic Highlands, N.J., 1984, pp.131-144; p.141 en p.132, n.7] en Coutel en Kintzler [p.314, n.1] bewust het in Frankrijk inderdaad pas in de tweede helft van de 19e eeuw toegevoegde sluitstuk van de leerplicht hebben ontbroken. Condorcet had nochtans op de enige, terloopse vindplaats in de *Mémoires* [Coutel en Kintzler, p.255] niet in het bijzonder het basisonderwijs aan kinderen op het oog, immers: 'L'instruction suit l'homme dans tous les âges de la vie et la société ne voue à l'ignorance que celui qui préfère volontairement d'y rester'.
40. Naar Condorcet's opvatting moest 'Erziehung [...] staatliches Handeln nicht nur durchschaubar und intellektuell nachvollziehbar machen, sondern auch den Bürger zur übernahme von Funktionen im Staat befähigen, statt exklusives Wissen gegen ihn zu politischen Zwecken zu missbrauchen', aldus Dippel, p.188. Dat ook op dit punt Condorcet in de Franse actualiteit aanwezig bleef - en over de vooruitgang daarvan teleurgesteld zou zijn geweest - viel te lezen in een bijdrage van Alain Gresh in *Le Monde Diplomatique* van mei 1997, p.15: 'La professionnalisation de la politique a aggravé la confiscation du pouvoir et la méfiance d'une partie de la population à l'égard de la classe politique [waarmee dan de door Condorcet gevreesde ontsporing van de democratische ideaal haar beslag heeft gekregen;] Condorcet, remarquait Jean Jaurès, avait compris que le risque principal pesant sur la Révolution n'était pas le retour à l'Ancien régime, mais la confiscation de la démocratie par une nouvelle caste: "Peut-être une classe riche, entreprenante, égoïste et audacieuse, prétendra-t-elle substituer sa domination étroite au gouvernement démocratique. Elle alléguera qu'elle n'est point une classe, qu'elle se recrute dans la nation et ne peut être séparée d'elle, et qu'en vertu de l'identité de ses intérêts à l'intérêt général elle représente celui-ci mieux qu'il ne saurait se représenter et s'exprimer lui-même" [Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, tome VI, Editions sociales, Paris, 1986, p.413]. Deux siècles plus tard, les termes du problème n'ont pas vraiment changé'.
41. Aldus de verwoording van Condorcet's journalistieke 'Glaubensbekenntnis' door Reichardt, p.91: 'dass die Presse im Verein mit einer allgemeinen Lesefähigkeit jeden Tyrannen demaskieren und seine Gewaltherrschaft verhindern könne'. Condorcet opvatting raakte hier aan Hume, die in zijn *Essay of superstition and enthusiasm* in 1748 het bijgeloof - dat tot priesterheerschappij noopte - de vijand van de burgerlijke vrijheden had genoemd; zie J.L. Snethlage, *David Hume*, Den Haag, 1963, pp.139-141. Volgens Condorcet was deze bedreiging van de liberale democratie door geloof en bijgeloof, aldus Baker, pp.293-294: 'all the more likely in a modern society, where technological specialization can stupefy the mass of men with narrow, routine functions. The more specialized the mechanical occupations, Condorcet argued, taking his cue from Adam Smith's discussion of educational problems in the Wealth of Nations, the more liable the people [are] to the stupidity that arises from limited ideas. The greater the equality established by the laws, the more dangerous to the nation this stupidity becomes. The result of a democratic constitution under such conditions would be the despotism of ignorance, "always unjust and cruel, always subject to the corrupt

will of some hypocritical tyrant".

42. De nog sporadisch voorkomende aanduiding 'somber' voor de klassieke economie stamt van Thomas Carlyle (1795-1881), een uit Schotland afkomstige, radicaal conservatieve, anti-revolutionaire, calvinistische historicus. Deze Victoriaanse schrijver en sociaal-hervormer fulmineerde onder meer tegen de Mammon cultus waarmee entrepreneurs als halfgoden van de vooruitgang werden vereerd, terwijl deze veeleer verantwoordelijk moesten worden gehouden voor de abominabele toestand, waarin een groot deel van de bevolking tijdens de industriële revolutie was komen te verkeren. Carlyle propageerde vanaf de jaren 1840 de verbetering van de toestand van de werkende klasse in Engeland en koloniën, die door een autoritaire Leider langs een Derde weg tussen het evangelische socialisme van de *Chartisten* en het door de *Social Science* (en met name in de *Principles of Political Economy* van zijn opponent John Stuart Mill) uitgedragen egoïstisch individualisme, uit het door klassieke economen geschetste doemscenario van stagnatie en *Verelending* moest worden geleid. David M. Levy, associate professor of economics aan de George Mason University in Virginia [*150 years and still dismal*, in de Internet editie van: *Ideas on liberty*, 50 (2000-3)], trof *dismal science* vooreerst aan in een tijdschriftartikel van Carlyle uit 1849 over 'the Negro Question [...] that reads like the vile racist screed it is'. Van de door Levy genoemde bundeling van de bijdragen aan het daaropvolgende debat tussen Carlyle en Mill uit 1853, is een (niet in Nederland voorhanden) reprint verschenen als: Eugene R. August (ed.), *Occasional discourse on the Nigger question (Thomas Carlyle) & The Negro question (John Stuart Mill)*, New York, 1971.

Aan het droefgeestige verleden van de economische wetenschap werd, behalve in de columns van Paul R. Krugman onder die naam in het Microsoft *cyberspace* magazine *Slate* [ook als: *The accidental theorist: and other dispatches from the dismal science*, New York, 1998] recent herinnerd door David Landes [*The wealth and poverty of nations, why some are so rich and some so poor*, New York/London, 1998; hier in vertaling door A. Abeling en P. Verhagen als: *Wereldgeschiedenis: Arm en rijk: waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm*, Utrecht, 1998, p.541]: economen hebben niet altijd gedacht [en zoals Landes dat nog steeds doet] 'dat de wereld steeds rijker zal worden, dat de armen de rijken zullen inhalen, dat eilanden van groei continenten zullen worden, dat kennis problemen kan oplossen en in staat zal zijn materiële en sociale moeilijkheden te overwinnen' en dat het zo was en zo zal blijven. Dit optimisme schiet echter in metafysisch opzicht tekort, waar over het hoofd wordt gezien, dat zonder een per *apocalyps* begrensde, religieuze heilsverwachting de door de welvaarts groei van de 20^e eeuw gestaafde 'moderne' vooruitgangsidee alleen gefundeerd is in het in de natuur unieke menselijke vermogen tot kennisaccumulatie via kennisoverdracht aan de volgende generatie: vooruitgang is expansie van kennis. Daarbij is de oneindigheid van de vooruitgang een 'verlegenheidsresultaat', aldus Matthias Arning [*Die Idee des Fortschritts: der sozialphilosophische Entwurf des Marquis de Condorcet als alternative Synthesis-Vorstellung zum Konzept der politischen Tugend*, Frankfurt am Main, 1998, p.160], immers: 'Zukunft is mit dem Fortschrittsdenken ins Unendliche, nicht aber in die Ewigkeit verlagert worden', en [p.160, n.4; het citaat is van een opponent van de deïstische visie van 'Fortschritt als Säkularisat christlicher Heilserwartung', de Duitse theoloog Hans Blumenberg: *Säkularisierung und Selbstbehauptung (Legitimität der Neuzeit)*, Frankfurt am Main, 1983, p.100] 'Auch als Attribut des Fortschritts is 'Unendlichkeit' eher ein Resultat der Verlegenheit'.

Bij post-moderne *deconstructie* bleek inmiddels (doel-)gerichte historische ontwikkeling van kennis louter illusie; cultuur en kennis waren - net als de economische orde zelf - immers spontane producten van de markteconomie. Wanneer kennis eindig zou zijn, dan komt er een tijdstip waarop de vooruitgang stopt. Zelfs contractie van kennis is dan denkbaar. Dan is ook niet uitgesloten dat wat bij Condorcet als idee van een bestendige vooruitgang begon en in de praktijk sindsdien als combinatie van liberale democratie en markteconomie

convergeerde tot een globale informatiesamenleving, zal terugkeren tot de chaos en het 'alles beweegt en niets blijft' waarmee de vroege fysicus Herakleitos van Efese 26 eeuwen geleden als principe poneerde dat 'niets ooit is, maar alles wordt' (Plato) en dat 'niets standvastig is' (Aristoteles): de werkelijkheid vertoont een eeuwige verandering binnen een vaste en stabiele structuur van de 'éénheid der tegendelen'. Het kan met andere woorden verkeren: tal van beschavingen gingen daarin de huidige voor.

43. Zoals bij de in dit verband daaronder dan maar begrepen Bob Goudzwaard, die in zijn oratie [*Economie en Vooruitgangsdelen*, in: *De Economist* 120 (1972), pp.5-26] de economische wetenschap presenteerde als vooruitgangsdelen, beginnende bij de klassieke economen die hij diepgaand beïnvloed achtte door het Verlichtingsdenken over de zin van de menselijke vooruitgang, zoals dat typisch werd gerepresenteerd door Condorcet's *Esquisse*: 'Deze beschouwde de wereldgeschiedenis als een grootscheepse strijd van de met rede begiftigde mens tegen de krachten der natuur. In deze aanhoudende strijd boekt de mens overwinning op overwinning op de natuur, hij verkrijgt al voortschrijdend door de geschiedenis over de natuur een duurzame en volledige technische controle. Maar dat niet alleen: hij komt in dat proces simultaan ook tot volledige zelfverwerkelijking; de mens wordt volledig mens in en door de onderwerping van de natuur onder zijn voeten. De geschiedenis van de overheersing van de natuur is tegelijkertijd de geschiedenis van de progressieve menswording. Het is een menswording, die steunt op een toenemende kennis van de waarachtige en natuurlijke orde der dingen.' [met in noten 6-7 verwijzing naar F. Lebrecht, *Der Fortschrittsgedanke bis Condorcet*, diss. Frankfurt, 1934 en J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, London 1954, pp.422-ff.].

44. Condorcet was ondertussen zeker niet de 'uitvinder' van de vooruitgangs-*idee*, aldus Baker [p.86]: 'His idea of progress [...] was of course not entirely novel. Human progress had become an increasingly common theme in public academic exercises since the early 1750s when Turgot had presented it to the Sorbonne and D'Alembert to the readers of the Encyclopédie [...] But in paying tribute to the views of these mentors, Condorcet found himself in a very good position to furnish the necessary proof of scientific progress'. In de 19e eeuw werd Condorcet's vooruitgangsidee, aldus Robert Nisbet [*History of the idea of progress*, New York, 1980, p.207] van wezenlijk belang voor de ontwikkeling van de sociologie: 'Both Saint-Simon and Comte declared that Condorcet, proceeding from the works of Turgot and Priestley, had first established progress as one of the vital laws of the study of mankind'. De pogingen van 20^e eeuwse aanhangers van de vooruitgangsidee om de vooruitgang 'meer dan een handje' te helpen, gaven aanleiding tot de logische kritiek in Popper's *Poverty of historicism* uit 1944 [hier in vertaling door G. Benthem van den Bergh als: Karl R. Popper, *De armoede van het historicisme*, Utrecht/Antwerpen, 1974, p.144]: 'Er kan bijvoorbeeld een epidemie van mysticisme ontstaan. Dit behoort niet tot de onmogelijkheden, omdat bepaalde intellectuelen inderdaad op de wetenschappelijke vooruitgang (of op de eisen van een open samenleving) reageren door zich in de mystiek terug te trekken'. Volgens de (psycho-)logische kritiek van Robert Darnton [*Mesmerism and the end of enlightenment in France*, New York, 1968; hier in vertaling door Eugène Dabekausen, Barbara de Lange & Tilly Maters als: *Mesmerisme en het einde van de verlichting in Frankrijk*, Amsterdam, 1988, p.100] was Condorcet's vooruitgangsidee het mystieke product van een verdringingsreactie: zijn vooruitgangsgeloof was, net als de spiritualistische wisselwerking van morele en fysieke krachten in de *Philosophie de l'univers* van de physiocraat Dupont de Nemours uit 1793, een laatste stuipreuk van de Verlichting: een poging om iets goeds te zien in de atavistische Terreur van de Franse Revolutie.

In de loop van de 20^e eeuw werd niet Condorcet's geloof in 'vooruitgang van de menselijke geest', maar het geloof in 'vooruitgang zonder meer' zozeer vanzelfsprekend

gemeengoed, dat veel 'esprit humain' zelfs de gedachte aan stilstand of achteruitgang niet meer kan of wil bevatten. De vooruitgang heeft de mensheid materieel in de greep: het uitblijven van verdere vooruitgang - groei en innovaties, méér en beter - zal tot de ondergang leiden van grote delen van de economie, zo werd ons, naar evolutie-biologische analogie, althans eens voorgerekend door de landbouw-econoom P.C. van den Noort [*Groei als voorwaarde voor duurzaamheid*, in: *Economisch Statistische Berichten*, 4-8-1993, pp.706-708]. In de 21^e eeuw zal bij het uitblijven van 'sustainable growth' een Malthusiaanse overbevolking er toe leiden dat 15 miljard wereldburgers als batterijkippen door het leven moeten gaan, aldus Pugwash conferencier John Avery [*Progress, poverty and population: re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*, London, 1997, pp.118-119], hetgeen minder aantrekkelijk zou zijn dan een wereld waarin een stabiele bevolking van bescheiden omvang leeft zonder vervuiling en luxe, maar met comfort en veiligheid, vrij van de angst voor honger of werkloosheid, en zonder bewapeningsuitgaven.

45. Zie Arning, hoofdstuk 5. De wetmatigheid van de vooruitgang werd door Condorcet in het begin van het Tiende Tijdperk van de *Esquisse*, [hier in de Nederlandse vertaling uit 1802, pp.277-278; herspelling msc] aldus gegronde: 'Wanneer de mens, met bijna volkomen zekerheid, de [natuurlijke] verschijnselen kan voorspellen waarvan hij de wetten kent; indien hij, zelfs als hij die niet kent, met behulp van de ervaring van het verleden, met een grote waarschijnlijkheid de gebeurtenissen van de toekomst kan voorzien; waarom zou men het dan als een hersenschimmige onderneming aanmerken, om het beeld van het toekomstige bestaan van het mensdom met enige waarschijnlijkheid te schetsen en uit de geschiedenis daarvan af te leiden? De enige grond voor het geloof in de natuurwetenschappen is het idee, dat de algemene bekende of onbekende wetten, die de verschijnselen van het heelal regelen, noodzakelijk en bestendig zijn; en om welke reden zou dit beginsel minder waar zijn voor de ontwikkeling van de verstandelijke en zedelijke vermogens van de mens, als voor de overige werking van de natuur. En tenslotte, omdat ideeën die worden gevormd naar de eerdere ervaringen van voorwerpen van dezelfde aard, de enige regels vormen voor het gedrag van verstandige lieden, waarom zou dan aan de wijsgeer worden belet, om zijn voorspellingen op hetzelfde fundament te gronden, voor zover hij daaraan geen grotere zekerheid toekent dan kan ontstaan uit het aantal, de bestendigheid en de nauwkeurigheid van de waarnemingen? Onze verwachtingen ten aanzien van de toekomstige staat van het mensdom kunnen tot 3 belangrijke dingen worden teruggebracht: afbraak van de ongelijkheid tussen de landen, toename van de gelijkheid onder de bevolking, en werkelijke vervolmaking van de mens'.
46. *Two concepts of liberty*, in: *Four essays on liberty*, Oxford 1958, hier in vertaling door Tine Ausma, inleiding door Hans Blokland, als: *Twee opvattingen van vrijheid*, Amsterdam, 1996, p.96. In Condorcet's vrijheidsbegrip was overigens wel sprake van de door Berlin zo gevreesde collectieve beperking van de individuele vrijheid, nl. door het dwingende, rationele besef van 'la nécessité et l'obligation d'obéir dans les actions qui doivent suivre une règle commune, non à sa propre raison, mais à la raison collective du plus grand nombre' [aldus het citaat bij Dippel, p.176, uit Condorcet's *De la Nature des pouvoirs politique dans une nation libre*, in: *Oeuvres de Condorcet*, X, pp.589-590].
47. Met het oogmerk dit te veranderen verscheen - met 'advance acclaim' van Mancur Olson en Kenneth J. Arrow en met opdracht aan Duncan Black - inmiddels van Iain McLean en Fiona Hewitt een Engelse vertaling met introductie van de meest belangrijke passages uit Condorcet's politiek-wetenschappelijk werk: *Condorcet: Foundations of social choice and political theory*, Aldershot, 1994. Aldaar op p.vii: 'Two hundred years on, Rousseau is read by every student of political theory, Condorcet is still read by almost none', hetgeen in Nederland wel eens zo kon blijven, wanneer deze - prijzige - uitgave van Edward Elgar Publishing Limited niet in de collecties van Nederlandse universiteitsbibliotheken wordt opgenomen.

48. *Het spoor van de monumentale meridiaan: een Parijse wandeling over het monument van Jan Dibbets voor François Arago*, Utrecht, 1995, pp.14-19.
49. *The noble philosopher: Condorcet and the Enlightenment*, Buffalo, N.Y., 1994, p.158.
50. Bijvoorbeeld: 'Ma mère m'ayant toujours dit et ayant écrit sur le papier qui enveloppait le manuscrit de l'Esquisse que mon père l'avait fini 15 [jours]. avant sa mort [...]'.
 51. En in vertaling als 'A letter to General Lafayette, on the causes which have deprived France of the advantages of the Revolution of 1830, edited by C.H., London, 1831'.
 52. En in vertaling als 'Le monopole, cause de tous les maux, par Arthur Condorcet O'Connor, traduit par O. La Revellière-Lépaux, Paris, 1849-1850, 3 vol. in-8°'; hiervan ook een samenvatting als 'Aperçu de l'ouvrage du général O'Connor, publié sous le titre de: 'Le Monopole, cause de tous les maux', Paris, 1850, In-8°, 30 p', en bovendien een uittreksel als: 'Irish priests [...] extracted and translated from 'Le monopole la cause de tous les maux [...] by H.D., pp.xi. 51. London, 1852, 8°'; van deze tekst is in Londen een microfiche beschikbaar.
 53. In: *Biographie Générale* [...] publiée par MM. Firmin Didot Frères sous la direction de M. le Dr. Hoefler, Paris, 1863, tome 37.
 54. *A biographical dictionary of Irishmen in France*, Dublin, 1949.
 55. Eigenlijk vijf: de Koninklijke Bibliotheek bezit als pamfletten gecatalogiseerde exemplaren van [3] 'Bericht aan de Batavieren, door Condorcet, lid van de Nat. Conventie in Frankrijk. - Te Duinkerken, by van Schelle & comp, 1792. - 14 p. ; in-8 Vert. van: Adresse aux Bataves (Knuttel 22107)', waarvan de UB's te Groningen en Nijmegen exemplaren bezitten als 'Aanspraak aan de Batavieren [...]'; met dit 'fraaie vrijheidsaanbod' [aldus Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, Amsterdam/Antwerpen, 1962, p.1498] riep Condorcet, namens het Franse parlement, na de verovering van België de Hollanders op om in opstand te komen en de Franse zijde te kiezen: 'Bataven, wilt u rijk blijven, durf dan vrij te zijn' [*Adresse aux Bataves*, in: *Oeuvres de Condorcet*, XII, pp.137-148]. De KB bezit bovendien [4] 'Aanmerkingen over de Staats-omwentelingen van Engeland, in [...] 1688 en van Frankrijk, op den tienden van Oogstmaand [...] 1792, Door den Heer Condorcet, Lid der Fransche Nationaale Vergadering. Uit het Fransch vertaald. Tweede druk. Haarlem, J. Tetmans. in 8°, 24 blz.', waarvan de UB te Utrecht een incompleet exemplaar bezit, terwijl deze UB ook in het bezit is van de moeilijk te duiden [5] 'Brief van de Heer Condorcet, aan de Heer ....., lid van de Regeering der stad *** in Zwitserland. [S.I.], [ca. 1792]. 12 p. ; 8-o.'.
 56. E.M. Janssen Perio, *Vrijheid, gelijkheid en de broederschap van Kain en Abel - getuigenissen en documenten over de Franse Revolutie*, Baarn, 1989, p.238, citeerde uit de Nederlandse vertaling van 1802 als 'Schets van een historisch overzicht van de voortschrijdende ontwikkeling van de menselijke geest' en tekende daarbij ietwat cynisch aan dat deze 'lofzang op de onstuitbare vooruitgang van de menselijke geest en alle gelukzaligheid die deze nog te wachten stond' opvallende lectuur vormt onder het gezichtspunt van de eigen ellendige ondergang van Condorcet, die in 1794 als medestander van de Girondisten op de vlucht voor de guillotine in een politieel stierf. Van de 'Schets van een historisch taferel der vorderingen van 's menschen geest. Naar het Fransch van den heere de Condorcet. Te Haarlem bij François Bohn MDCCCII' bezitten de UB te Rotterdam (in de collectie van het Rotterdamsch Lees kabinet) en de UB te Amsterdam (UvA) elk een exemplaar, terwijl de UB te Leiden in de collectie Bohn over het uitgeversexemplaar beschikt. De vertaler, H.E. te Delft, naar eigen schrijven een 'geheel ongeletterde persoon' [p.xvii], heeft de uitdrukkingen van Condorcet, 'die den Christelijken Godsdienst, min gunstig waren' [p.xi] verzacht of geheel weggelaten, onder meer 'om wezenlijk verlichte

lieden, die de leere des echten Christendoms omhelzen, door eenige uitdrukkingen geenen aanstoot te geven' [p.xii]. Deze lezers waren dan toch wat gemakkelijker van hun stuk te brengen dan Condorcet zelf, 'een van de meest overtuigde woordvoerders van de vooruitgangsidee' wiens geloof in vooruitgang zelfs niet aan het wankelen werd gebracht door zijn eigen vervolging als contra-revolutionair gedurende de periode dat hij de aan de *Esquisse* werkte; zie Ger Harmsen, *Nieuwe inleiding tot de geschiedenis*, Nijmegen, 1998², p.130, die ook verwees naar 'de geromantiseerde en meeslepende uitbeelding van het einde van Condorcet die Th. Carlyle gaf in *The French revolution, a history* (1837)'.

57. *Reflections sur l'esclavage des nègres*; hier in vertaling door Geertje Karsten-van der Giessen met inleiding door Meindert Fennema als: *Beschouwingen over de neger-slavernij*, Weesp, 1989, p.22. In zijn inleiding bij deze vertaling noemde Fennema het sarcasme waarmee Condorcet de argumenten van de slavenhouders benaderde, typerend voor de stijl van de Verlichtingsdenkers, net zoals het uitgangspunt dat uitsluitend hun tegenstanders door belangen werden gedreven: de voorstanders van de Verlichting werden slechts geleid door idealen. Zoals hierna in Appendix 3 moge blijken, kon het ideaal van afschaffing van de slavernij hier en elders in de beschaafde wereld in de 19^e eeuw inderdaad alleen worden verwezenlijkt in een naar landsaard variërende praktische dialectiek van idealen en belangen, waaronder niet in de laatste plaats het al dan niet welbegrepen eigenbelang van de kapitalistische ondernemer bij deze eerste bevrijding van de arbeid, zoals dat al in 1776 door Adam Smith in *Wealth of Nations* [Book III, Ch.2] helder was uiteengezet: 'The experience of all ages and nations, I believe, demonstrates that the work done by slaves, though it appears to cost only their maintenance, is in the end the dearest of any. A person who can acquire no property, can have no other interest but to eat as much, and to labour as little as possible. Whatever work he does beyond what is sufficient to purchase his own maintenance can be squeezed out of him by violence only, and not by any interest of his own'.
58. In het Katholieke ABC is *suffragaan* zowel de aanduiding voor het stemhebbende lid van een kerkelijke vergadering, als ook de aanduiding voor de bisschop die onder gezag van een aartsbisschop zijn ambt uitoefent; de Nederlandse Kerkprovincie omvat 1 metropoliet en 6 suffragaan-bisschoppen.
59. Zoals mij dat eens nuchter werd uiteengezet door prof. P[iet].J. Uitermark. De bijdragen van Condorcet leven in de *Welfare Economics*, in de *Public Choice Theory* en vooral in de *Social Choice Theory* voort als Condorcet *effect*, Condorcet *cyclus*, Condorcet *efficiency* en Condorcet *paradox*; het onderliggende Condorcet *jury theorem* was een toepassing van de Bayesiaanse waarschijnlijkheidsleer bij de afweging van de bewijslast in de strafrechtspraktijk. Zie McLean & Hewitt, pp.32-48, voor een beschouwing van de bijdragen van Condorcet, en pp.93-252 voor de Engelse vertaling van de sleutelteksten.
60. Tot de curiosa van de rechtspraak in het *ancien régime* behoorden de grote waarde die aan een desnoods afgedwongen bekentenis werd toegekend [terwijl naar Bayesiaans inzicht door een bekentenis de waarschijnlijkheid van schuld alleen dan toeneemt, wanneer onschuldige verdachten minder tot bekennen zouden neigen; zie Ian Stewart, *The interrogators fallacy*, in: *Scientific American*, september 1996, 273 (3), pp.172-175], en het numeriek waarden en optellen van hele, halve en kwart bewijzen. Voltaire hoopte dat deze rekenkunde aan kwaliteit zou winnen door gebruik van de waarschijnlijkheidsrekening. Condorcet oordeelde echter [o.a. in een aantekening bij het *Essai sur les probabilités en fait de justices* van Voltaire, in: *Oeuvres de Condorcet*, IV, pp.267-268] dat de *mathématique sociale* niet moest worden ingezet om de ene door de andere 'pseudo-calculus' [Baker, p.234] te vervangen: tweemaal de halve waarheid uit onafhankelijke bron bleef naar wiskundige verwachting immers de halve waarheid! Wel zag Condorcet een toepassingsmogelijkheid voor de kansrekening in een ander pleidooi van Voltaire, nl. om de kwaliteit van de justitie te

vergroten door verhoging van de voor veroordeling door een rechtbank vereiste meerderheid van rechters.

61. 'L'intervention de Condorcet constitue une date dans l'histoire de la Justice. Pour la première fois, il est rappelé que la Justice est l'affaire de tous', aldus Pierre Antoine Perrod, *Une contribution de Condorcet à la réforme de la législation pénale*, in: *Condorcet studies I*, pp.171-186; p.173. Zie ook Badinter, pp.229-234.
62. De aantekeningen van Condorcet bij het werk van Voltaire vormden het 7e deel van deze eerste posthume uitgave van de *Oeuvres complètes*, die in deel 70 werd afgesloten met Condorcet's *Vie de Voltaire*.
63. Paris, 1785; in de slotbeschouwing op p.clxxxiv: 'Je n'ai point cru donner un bon ouvrage, mais seulement un ouvrage propre à en faire naître de meilleurs'. Drie Nederlandse UB's bezitten de oorspronkelijke druk, 2 UB's de onvolledige herdruk als: *Condorcet, Sur les élections et autres textes; textes choisis et revus par Olivier de Bernon*, Paris, 1986, pp.7-177. Er bestaat onder ISBN 0-8284-0252-3 ook een - nog verkrijgbare - uitgave uit 1973 van het *Essai* door de inmiddels door de American Mathematical Society (Providence, R.I.) overgenomen Chelsea Publishing Company te New York. De 300 pagina's wiskundige beschouwingen van het *Essai* zijn in ieder geval ontoegankelijk voor wie niet in de geschiedenis van wiskunde en kansrekening is geïnteresseerd. Deze restrictie geldt niet ten aanzien van het *Discours préliminaire*, de 191 pagina's niet-wiskundige inleiding, die Condorcet daaraan liet voorafgaan. Van deze Romeins gepagineerde inleiding werden de pp.xlvi-lxx als fotomechanische herdruk opgenomen in: Adalbert Podlech, *Reden und Entscheidungen, Mathematische Modelle juristischen Argumentierens, Herausgegeben von Prof. Dr. Dr. Adalbert Podlech*, Berlin, 1977, Anhang, pp.267-292. Rashed nam enkele verspreide passage over, evenals McLean & Hewitt.
64. In 1771 had Condorcet met Turgot gecorrespondeerd over 'the principles of criminal jurisprudence and the nature and requirements of rational decision-making in judicial matters'. Turgot vreesde 'the untrustworthiness of a unanimous decision by ignorant and disaffected popular juries' en gaf de voorkeur aan 'the rationality of a tribunal of enlightened professional judges - to be chosen [...] by the electoral vote of the rational and propertied members of society'. Condorcet gaf de voorkeur - in navolging van Cesare Beccaria's *Dei delitti e delle pene* uit 1765 - aan een jurystelsel ter vervanging van 'the privileged, corporate, superstitious tribunals that were the parlements. [...] In order that the citizens of a state may consent to the use of public authority to punish those amongst them convicted of criminal action, [...] it is necessary that they have valid assurance of the guilt of the convicted. Since they cannot themselves examine the proofs of each crime, this assurance can only be based on their confidence in the judicial system', aldus Baker, p.232, die blijkens noot 138 deze correspondentie tussen Condorcet en Turgot aantroef in Carl Knies (ed.), *Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont*, Heidelberg, 1892.
65. Moulin & Young, p.566; Walter Popp, *Soziale Mathematik als Mehrheitsentscheidung*, in: Podlech, pp.25-59; p.30; Duncan Black [*The theory of committees and elections*, London, 1958 (hier als reprint: 1971), pp.159-185]; Granger, pp.94-136. In de 19^e eeuw had Isaac Todhunter [*A history of the mathematical theory of probability from the time of Pascal to that of Laplace*, Cambridge & London, 1865, repr. New York, 1949 en 1965, pp.351-410] zijn beschouwing van de electorale kansrekening van Condorcet geopend met de constatering dat: 'We believe that the work has been very little studied, for we have not observed any recognition of the repulsive peculiarities by which it is so undesirably distinguished [...] The obscurity and self-contradiction are without any parallel' [aldus Baker, p.227] en besloten met de conclusie dat Condorcet's 'results are of too little value to detain us any longer' terwijl

Bertrand over het *Essai* had geconcludeerd dat 'None of its principles is acceptable, none of its conclusions approach the truth' [aldus Black, p.162].

66. Zoals het onderscheid door Granger, p.103, werd omschreven, die een vergelijking maakte met het gedrag van economische actoren bij volledige dan wel beperkte mededinging.
67. *Essai*, p.xxii, Baker, p.235, Rashed, p.72 en Granger, pp.104-105, die $p(1)$ [de kans op uitkomst 1] terugbracht tot $p(3)$ plus één min $p(2)$, en $p(3)$ tot $p(2)$ maal $p(4)$, waarna nog drie vrijheidsgraden resteerden.
68. Het urnmodel (de vaas met kniekers) was niet zonder historische analogie, zowel voor rechtspraak (telbonen) als voor verkiezingen, zoals in de door Socrates bekritiseerde combinatie van Plebisciet en Orakel waarmee in Athene magistraten werden verkozen, nl. door paarsgewijze blinde trekking van de naam van een kandidaat uit een urn met voorgedragen kandidaten, en van een witte (gekozen) of zwarte boon uit de andere urn. Ook tegenwoordig wordt bij verkiezing van personen bij het staken van de stemmen nog wel met behulp van vaas en kniekers door het lot beslist. Voor zijn te uitbundige kritiek werd Socrates overigens ter dood veroordeeld door een jury van maar liefst 500 gezworenen.
69. Wanneer juryleden over een perfect oordeelsvermogen zouden beschikken, zou met een jury van 1 lid kunnen worden volstaan. Wanneer de schuld of onschuld van een verdachte op voorhand vast zou staan, zou het juryoordeel overbodig zijn.
70. Zoals dit werd gedaan door Hacking 1990, p.99-100, die oneerbiedig sprak van 'Condorcet-style prestidigitation': vingervlugge goocheltrucs. Het lijkt erop dat Condorcet hier de blaam ontving voor de uit de hand gelopen poging die Poisson in 1836 ondernam om op basis van een statistiek van het percentage criminele rechtszaken dat in veroordeling eindigde, de kwaliteit te vergelijken van vonnissen die werden geveld met een meerderheid van minimaal 7:5, de kleinst mogelijke meerderheid voor een jury van 12, en met een meerderheid van minimaal 8:4, zoals die in de Franse rechtspraak tussen 1831 en 1835 was voorgeschreven. Uit het verschil van beide percentages bepaalde Poisson het percentage veroordelingen met meerderheid van 7:5, waaruit hij met 'een' *Formule van Condorcet* [waarvan Hacking 1990, p.100, n.16, een onherkenbare variant noteerde] de betrouwbaarheid van de juryleden bepaalde. Hetzelfde percentage zou Poisson ook hebben gediend als schatter van de a priori kans op schuld van de verdachte, waarmee dan de voorwaardelijke (posteriori) kans op 'schuld indien veroordeeld' kon worden bepaald als product van de a priori kans op schuld en de kans op een correct vonnis. Zie ook Lorraine Daston [*Le calcul des probabilités*, in: *Annales* 44 (1989), pp.715-732, alwaar op p.728]: 'Poisson était encore plus conservateur [que Laplace], en supposant que la probabilité a priori que l'accusé soit coupable est au moins d'un demi'.
71. In welke opvatting zich de scheiding van weten en geloven uit het werk van de theoloog Pierre Bayle weerspiegelde, die 80 jaar voordien had betoogd dat niemand de waarheid in pacht kon hebben, en dat wanneer een verdachte na behoorlijk onderzoek ten onrechte *schuldig* of *niet-schuldig* was geoordeeld, dit dan ook niet aan de rechter kon worden verweten. Net zo min als door een vonnis de Waarheid aan het licht werd gebracht, was voor Condorcet het meerderheidsbesluit van een volksvertegenwoordiging identiek aan het 'intérêt général'. Dit algemeen belang ontstond niet door zo'n besluit; het was geen optelsom of resultante van het eigenbelang, maar een a priori vaststaande [of gepostuleerde; zie Dippel, p.138] toestand. Het algemeen belang was niet direct kenbaar, het kon hoogstens worden benaderd door een collectief besluit, mits genomen door personen die louter het algemeen belang voor ogen hielden, en wanneer het gezamenlijke besluit daarvan een waarheidsgetrouwe optelsom was [Popp, p.37]. Condorcet onderscheidde individuele, op het

algemeen belang gerichte beslissingen van beslissingen die op het legitieme eigenbelang van het individu waren gericht. Er waren 3 typen individuele, in het algemeen belang genomen 'wahrheitsfähige Entscheidungen' [Popp, p.38]: [1] als unieke oplossing op basis van logische of 'uiterst waarschijnlijk' feiten - waarvan door Popp terecht werd opgemerkt dat hier de idee geweld werd aangedaan, dat alles waarschijnlijkheid was; [2] als unieke oplossing op basis van niet unieke, maar algemeen geldige, bekende of afgeleide kansen; bv. de politieke vraag aan welke belemmeringen het handelsverkeer mocht worden onderworpen; of de vraag of een één- of tweekamerstelsel de voorkeur zou verdienen; en [3] als oplossing voor eenmalige gebeurtenissen of wanneer de feiten alleen middelijk kenbaar waren, zoals in een juridische afweging: daar was slechts één van de mogelijke uitkomsten conform de waarheid: op de vraag of verdachte X slachtoffer Y had gedood was immers maar één juist antwoord mogelijk.

72. Zie Rashed, p.156, en Baker, p.236. Condorcet miskende hier dat de toepassing van algemene regels, zoals in Senaat en Cassatiehof, in de praktijk juist de méér verlichte geesten behoeft.
73. Granger, p.105 en Black, p.164. Hacking 1990, p.100, n.16, gaf de *Formule van Condorcet* incorrect weer als $C_{g,i} = \sum^{g+i} (kr^e(1-r)^{i+(1-k)^{ri}}(1-r)^e$, met $C_{g,i}$ als de proportie der beklaagden die veroordeeld werden met meerderheid van g tegen i, met k als de a priori schuld van de beklaagde en r als de a priori betrouwbaarheid van de juryleden.

Van het preparaat van Black kon de volgende reconstructie worden gemaakt.

De *Formule van Bernoulli* voor de kans op x maal 'juist' in n onafhankelijke trekkingen met $p(\text{juist}) = v$:

$$p(X=x|p,n) = {}_n C_x \cdot p^x \cdot q^{n-x} \quad \text{met } p + q = 1$$

wordt met de door Condorcet gebruikte symbolen uitgeschreven als:

$$p(X=h|v,h+k) = {}_{h+k} C_h \cdot v^h \cdot e^k \quad \text{met } v + e = 1, \text{ dwz.}$$

$$p(X=h|v,h+k) = \frac{(h+k)!}{h! \cdot (h+k-h)!} \cdot v^h \cdot e^k = \frac{(h+k)!}{h! \cdot k!} \cdot v^h \cdot e^k \quad [1]$$

met als negatief complement:

$$p(X \neq h|v,h+k) = \frac{(h+k)!}{k! \cdot h!} \cdot v^k \cdot e^h \quad [2]$$

Per definitie geldt: $p(X=h) + p(X \neq h) = 1$, dwz. $[1] + [2] = 1$, zodat:

$$\frac{(h+k)!}{h! \cdot k!} \cdot v^h \cdot e^k + \frac{(h+k)!}{k! \cdot h!} \cdot v^k \cdot e^h = 1, \text{ dwz.}$$

$$v^h \cdot e^k + v^k \cdot e^h = \frac{h! \cdot k!}{(h+k)!} \cdot \frac{1}{v^h \cdot e^k + v^k \cdot e^h} = \frac{(h+k)!}{h! \cdot k!} \quad [3]$$

Substitutie van [3] in [1] levert:

$$p(X=h|v,h+k) = \frac{v^h \cdot e^k}{v^h \cdot e^k + v^k \cdot e^h}; \text{ vermenigvuldig met } \frac{e^k \cdot v^k}{e^k \cdot v^k} \text{ tot}$$

$$p(X=h|v,h+k) = \frac{v^{h-k}}{v^{h-k} + e^{h-k}} \quad [4]$$

dwz. de kans dat h leden juist oordelen; analoog is dan

$$p(X=h|v,h+k) = \frac{e^{h-k}}{v^{h-k} + e^{h-k}} \quad [5]$$

de kans dat h leden een onjuist oordeel vellen. Met substitutie van X voor [1] is $dX/dh = X \cdot (1-X) \cdot \ln(v/e)$ positief voor $v > e$ dwz. voor juryleden met een beter dan willekeurig oordeel (Black, p.165, gaf een andere afgeleide, maar met dezelfde karakteristiek); indien $v = e$, dan was de juryuitspraak conform de worp van een munt, en indien $v < e$, dan kon het oordeel van de jury beter 'juist niet' worden gevolgd, aldus McLean & Hewitt, p.35.

74. Condorcet achtte het verwaarlozen van de kans op een verkeerd vonnis niet aanvaardbaar voor doodvonnissen, en verwierp daarom de doodstraf als een niet-uitgesloten, onomkeerbare vergissing.
75. Uit het inzicht van Beccaria, dat 'Moral certainty is never more than probability, but a probability that is called certainty, because every man of good sense naturally gives his assent to it by force of a habit which arises from the necessity to act and is anterior to all speculation [...] The certainty required to prove a man guilty, therefore, is what determines every man in the most important transactions of his life', concludeerde Condorcet in zijn correspondentie met Turgot in 1771 dat: 'A healthy man conducts his business in this world on the assumption that he will not be taken from it within a certain time. Thus it is only necessary to establish empirically the probabilities of such a life expectancy to have a mathematical estimate of the assurance to be required in a judicial decision', aldus Baker, pp.232-233. Ook Daston, p.728, wees op Condorcet's schatplicht aan Beccaria: 'La probabilités des jugements, inventée par Condorcet [...] était une tentative de mettre en place des tribunaux optimaux. Condorcet était conceptuellement très redevable à l'idée de Beccaria que l'autorité sociale n'est rien que la somme des fractions de liberté individuelle. Chez Condorcet, la mesure de cette fraction était le risque maximal qu'un individu courrait volontairement d'être condamné à tort pour un crime, et il la mit en équation comme un risque si petit et si habituel que personne n'hésiterait à le courir - par exemple, celui de voyager de Calais à Douvres. Son Essai prétendait quantifier ce maximum d'erreur acceptable, et calculer le nombre de juges, leur degré de "lumières", et la pluralité minimum exigée pour garantir cette probabilité de sécurité individuelle.'
76. Condorcet bereidde in 1785 ook de vertaling en bewerking voor van het proefschrift van Nicolas Bernoulli, *Dissertatio inauguralis mathematico-juridica, de usu artis conjectandi in jure*, Basel, 1709, maar wist deze Franse uitgave niet tot voltooiing te brengen; zie Baker, p.226 en n.118. Bovendien bewerkte Condorcet het over dit rechtsvermoeden van overlijden handelende artikel *Absent* (Calcul des probabilités) dat d'Alembert had geschreven voor het in 1784 verschenen eerste deel van de *Encyclopédie méthodique*, zoals dat ook werd opgenomen in Rashed, pp.114-120.

77. Zie Baker, pp.241-242. Overigens zou naar het vaasmodel de kans te sterven met elke geleefde dag moeten afnemen: naarmate er langer achtereen witte knikkers worden geput uit een vaas met een onbekende inhoud van witte en één of meer zwarte knikkers, wordt de kans groter dat het een vaas is met maar één zwarte knikker, en naarmate de dood voor een individu uitblijft, wordt de kans groter dat dit individu behoort tot hen die een zeer hoge leeftijd zullen bereiken.
78. *Die göttliche Ordnung in der Veränderung des menschlichen Geschlechtes, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*, Berlin, 1741; zie Hacking 1990, p.20.
79. McLean & Hewitt, p.36. Uit de bij Hacking 1990, p.90, gegeven bevinding van Condorcet, dat voor de alternatieve oordelen: *schuldig* en *niet-schuldig*, een meerderheid van 10 (van 12) juryleden voldoende was, kon worden terug gerekend dat Condorcet bij de tientalige rechters een met *vérité* van 0.77 corresponderend oordeelsvermogen aanwezig achtte.
80. Aldus Hacking 1990, p.231, alwaar de overeenkomst tussen de formules van Condorcet en Ostrogradsky onbemerkt bleef. De *Formule van Ostrogradsky* werd door Hacking intuïtief verworpen, zonder weerlegging van de wiskundige afleiding van de formule: 'It seems obvious to us that Ostrogradsky was wrong [...] an intuition that has become firm with the passage of years' [Hacking 1990, p.93]. Hij verwiëp ook het informele bewijs van Ostrogradsky, 'that a three-person jury splitting 2:1 is a good as a 'unanimous' one-person jury' [1990, p.93, noot], op de 'Laplacian principles' dat de oordelen van de juryleden onderling afhankelijk waren: 'since we are dealing not with urns nor even with witnesses, but with jurors assessing the same evidence, the fact that juror no.1 votes for guilt should make [...] [the case] that the other 2 jurors agree with the first more probable than [...] [that they both] disagree with the first. [...] The way in which jurors decide has itself some bearing on the quality and nature of the evidence with which they have been presented' [aldus Hacking in een voorgaand artikel, *Historical models for justice: what is probably the best jury system?*, in: *Epistemologia Fascicolo Speciale: Probability, statistics and inductive logic*, VII (1984), pp.191-212; pp.206-207]. Met notatie (s) voor *schuldig* en (o) voor *niet-schuldig* zou het argument van Ostrogradsky zijn geweest, dat na het oordeel (s) van de eerste rechter de oordelen (s,s) (b1) en (o,o) (b2), die tot vonnis *schuldig* resp. vonnis *niet-schuldig* leiden, even waarschijnlijk waren 'and cancel out'; dan resteren de oordelen (s,o) en (o,s) van de tweede en derde rechters, die niet toe- of afdoen aan het oordeel van de eerste rechter [Hacking 1990, p.93, noot]: 'Hence a conviction (2:1) is exactly as good as a conviction (1:0). And by analogy, 12:0 is as good as 112:100. One hardly knows where to reply! But on Laplacian principles, (b1) and (b2) are not equally probable given that the first juror voted guilty; moreover Laplace's theory does not apply to a (1:0) jury'.
81. Granger, p.106, en ook McLean & Hewitt, p.37, die bevonden dat dit aspect van het *jury theorem* in 1946 was herontdekt door de Engelse arts en geneticus Lionel Sharples Penrose [*Elementary statistics of majority voting*, in: *Journal of the Royal Statistical Society* 109, pp.53-57]. Baker, p.237, had alleen oog voor het tweede aspect, dat voor het principe van democratische vertegenwoordiging minder verontrustend was: 'Stripped of its mathematical trappings, Condorcet's argument is simply that more enlightened assemblies make truer (or more probably true) decisions. Where they are unenlightened, in other words, democratic assemblies make unenlightened decisions!'
82. Hacking 1984, p.205, die refereerde aan het *Essai philosophique sur les probabilités* van Laplace uit 1814. Bij Hacking 1990, p.92, werd ook de formule afgedrukt, zoals die door Laplace, op basis van de a priori indifferente kans op schuld van de verdachte van 1/2, en bij willekeurige a priori betrouwbaarheid van elk jurylid tussen 1/2 en 1, zou zijn bepaald voor de betrouwbaarheid van een unaniem juryoordeel: $(0.5)^{n+1}$, met op p.230, n.11, de

ongetwijfeld incorrect weergegeven formule voor de kans op een juist meerderheidsoordeel: $1 / 2^{n-1} \sum_{(j=0 \dots j=n-1)} [(n-1)! / \{(n-1)! \cdot (n+1-j)! \}]$.

83. Een groot bezwaar van de via Newton en Pascal op Euclides terug te voeren *Formule van Bernoulli* was, dat terwijl voor de machten gebruik kon worden gemaakt van tabellen met Napierse logaritmen, de fakulteiten in ${}_n C_x$, dwz. $n! / [x! \cdot (n-x)!]$, bij grotere waarden van x en n handmatig moeilijker konden worden uitgerekend. Dit bezwaar werd verminderd toen Abraham de Moivre op basis van de als Euler's e bekende expansie van $1/0! + 1/1! + \dots + 1/n!$ in 1730 de ook als *Formule van Stirling* bekende benadering $n! = (n/e)^n \cdot \sqrt{(2 \cdot \pi \cdot n)}$ gaf voor de fakulteit van grote getallen. Het bezwaar werd in 1737 verder verminderd door De Moivre's benadering van de binomiale verdeling, die thans als normale verdeling of normaalcurve bekend staat, met het fakulteitvrije functievoorschrift $f(x) = [1/\sqrt{(2 \cdot \pi \cdot \sigma^2)}] \cdot [e^{-(x-\mu)^2/2\sigma^2}]$; voor grotere waarden van n kan de binomiale verdeling via het De Moivre-Laplace theorema worden benaderd door de normale verdeling met gemiddelde np en variantie $np(1-p)$, en de bijpassende tabel.

Toch bleef de *Formule van Bernoulli* in vergelijking met de *Formule van Condorcet* zeer onhandzaam: met de *Formule van Condorcet*: $p(X=h|v,h+k) = v^{h-k} / (v^{h-k} + e^{h-k})$, wordt de betrouwbaarheid van het 112:100 oordeel (bij $v = 0.8$) berekend als $0.8^{12} / (0.8^{12} + 0.2^{12})$, welk resultaat $[0.9999999]$ met 10 eenvoudige berekeningen kon worden verkregen: [1]: 0.8×0.8 ; [2]: $[1] \times [1]$; [3]: $[2] \times [2]$; [4]: $[3] \times [2]$; [5]: 0.2×0.2 ; [6]: $[5] \times [5]$; [7]: $[6] \times [6]$; [8]: $[7] \times [5]$; [9]: $[8] + [5]$; [10]: $[5] / [9]$.

Met de *Formule van Bernoulli* kan in 8 stappen de betrouwbaarheid van het 12:0 oordeel, $p(X=12|0.8,12)$, worden berekend als 0.0687195 ; het 112:100 oordeel (bij $v = 0.8$, als $p(X=112|0.8,212) = {}_{212}C_{112} \cdot 0.8^{112} \cdot 0.2^{100}$) kon echter zelfs met een elektronische rekenmachine tot voor kort niet eenvoudig worden berekend (omdat de fakulteit-toets slechts tot $69!$ reikte; de HP38G rekent sinds 1995 tot $253!$). Een spreadsheetprogramma op een PC geeft echter in een fractie van een seconde de uitkomst als $4.558E-19$.

84. Van hen gaf alleen Arago een absolute prioriteit aan het voorkomen van een type 2 of bèta-fout: een vonnis *schuldig* van een niet-schuldige verdachte. Voor Laplace moest elk jurylid de kans daarop afwegen tegen de kans op een type 1 of alfa-fout: een vonnis *niet-schuldig* van een schuldige verdachte: '[...] Laplace était plus conservateur, en privilégiant la sécurité de la société aux dépens de la liberté individuelle: chaque juge devait évaluer non seulement la probabilité que l'accusé soit coupable, mais aussi la probabilité qu'un tel verdict serve les intérêts de la société', aldus Daston, p.728; voor Poisson mocht het argument van de openbare orde zelfs doorslaggevend zijn: 'les juges devaient se demander si la sécurité publique est mieux servie par un verdict d'innocence ou de culpabilité [...]'
85. In ieder geval sinds de Amerikaanse econoom Kenneth J. Arrow in 1951 zijn [1m]possibility theorem formuleerde, is het duidelijk dat er geen sluitende manier is om uit individuele, complexe voorkeuren een ideale groepsvoorkeur af te leiden: alle daartoe gangbare of denkbare procedures zijn tweede keus. In zijn beschouwing van *Social choice and individual values* [New York & London, 1951, passim] ging Arrow uit van de idee dat mensen in staat waren om een rationele keuze te maken, dwz. om hun individuele voorkeuren zodanig *consequent* te rangschikken, dat daaruit een (of andere) maximale bevrediging resulteerde. Het gaat hierbij om keuzen met onmiddellijke, individuele consequenties, zoals de individuele bestemming van geld en goed, als ook om keuzen met collectieve consequenties, waaruit dan weer individuele consequenties resulteren, zoals bij een referendum over de wettelijke beperking van de arbeidsduur tot 40 uur per week. Uit de terugslag van de sociale ordening op de individuele keuzevrijheid resulteerde, dat ieder individu eigen preferenties zou hebben voor zowel de individuele, als ook voor de sociale toestand. In de samenleving werd door de confrontatie van deze voorkeuren via een of ander mechanisme, zoals dictatuur, verkiezing, markt of gewoonte, een groepsordening van de sociale preferenties

bewerkstelligd: de toestand in de wereld. Arrow onderzocht of er een procedure was, waarmee individuele voorkeuren tot één sociale preferentie konden worden gebundeld, zonder dat aan rationaliteit zou worden ingeboet. Deze rationaliteit vertaalde hij in enkele voorwaarden, waaronder:

- dat de sociale ordening niet samenviel met (dwz. niet kon worden bepaald uit) de individuele preferentie van een of ander individu (een dictator), en ook niet werd opgelegd;
- dat de sociale rangorde consequent was (voorkeur A boven B en B boven C dwingen tot voorkeur A boven C, zodat uit individuele voorkeuren geen averechtse sociale voorkeuren ontstaan, zoals wanneer de overheersende individuele voorkeur voor aardappelen zou leiden tot de sociale voorkeur voor rijst), en dat wat er individueel niet toe deed, ook geen gevolgen had voor de sociale preferentie.

Langs logische weg bepaalde Arrow daarna, dat *onder deze voorwaarden* geen rationele groepsordening kon worden bereikt, welke conclusie sindsdien ook wel *Arrow's paradox* werd geheten: in praktijk én in theorie is het onmogelijk om volstrekt democratisch te kiezen. Eenzelfde inzicht, maar minder stellig, volledig, precies en algemeen, was 50 jaar eerder ook bereikt door de Australische wiskundige Edward John Nanson en door de Engelse wiskundige en eugeneticus - en neef van Darwin - Francis 'spijkerbord' Galton, 75 jaar eerder door de Engelse wiskundige Charles Lutwidge Dodgson (ook bekend als Lewis Carroll) en 175 jaar eerder door Condorcet en door Jean-Charles de Borda. Condorcet werd door Arrow in 1951 niet genoemd, maar het voorbeeld dat Arrow gebruikte om te demonstreren dat de optelling van individuele voorkeuren in een averechtse collectieve voorkeur kon resulteren, werd door hem later herkend als de *paradox van Condorcet* uit het *Essai* van 1785 [lemma *Arrow's Theorem*, in: *The New Palgrave*, 1987², deel 1, p.125]: 'It was also known to me, though I do not know how, that majority voting, which could be considered as a social decision procedure, might lead to an intransivity. [...] This paradox had in fact been discovered by Condorcet (1785) [...]'.
In Nederland werd de naam van Condorcet voor het eerst aan de paradox verbonden door Mr. R[oe].J. in 't Veld [*Stemmingen volgens het meerderheidsstelsel*, in: *De Economist* 115 (1967), pp.497-514; p.503, n.12], die daarmee F. Hartog [*Toegepaste welvaartseconomie*, Leiden, 1963; p.24] corrigeerde, die nog had gesproken van 'the voting paradox van Arrow', als ook J. Pen [*Harmonie en conflict*, Amsterdam, 1962, p.157], die de ontdekking van de paradox 'ten onrechte' aan Nanson (1882) had toegeschreven: 'De Franse psycholoog B. Matalon noemt een veel eerder geschrift, nl. dat van J.A.N.C. de Condorcet, *Essay sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix*, Parijs, 1785'. A[rend]. Lijphart [*De paradox van Condorcet en de Nederlandse parlementaire praktijk*, in: *Acta Politica* 10 (1975), pp.188-198] tekende voor de definitieve attributie.

86. In: *Oeuvres de Condorcet*, VIII, pp.115-659, en wel in de aantekeningen over stemmingen over personen: Note première. *Sur la manière de connaître le vœu de la pluralité dans les élections*, pp.559-578, en over zaken: Note seconde. *Sur la forme des délibérations prises à la pluralité des voix*, pp.578-605.
87. Zo nodig konden immers de alternatieven: [*schuldig*: ja] en [*schuldig*: neen] worden uitgebreid tot de alternatieven: [*schuldig*: ja] & [*schuldig*: neen], [*niet-schuldig*: ja] & [*schuldig*: neen], [*schuldig*: ja] & [*niet-schuldig*: neen] en [*niet-schuldig*: ja] & [*niet-schuldig*: neen], waarvan de eerste en de vierde dan weer wegens een innerlijke tegenspraak buiten beschouwing konden blijven.
88. *Essai*, p.xlvij: 'on a seulement ici la pluralité relativement à chaque avis, considéré dans sa totalité, et la probabilité qui en résulte; & on fait abstraction de la pluralité pour chaque proposition en particulier, & de la probabilité que peuvent ajouter ou ôter à chaque proposition qui forme un avis, les voix qui, en portant d'autres avis, sont d'accord avec le

premiers avis, ou le contredisent sur chacune de ces propositions'. [...] '[O]n ne peut faire abstraction de cette considération sans erreur: un système de propositions n'est vrai que parce que chacune des propositions qui le forment est une vérité; & la probabilité du système ne peut être rigoureusement déduite que de la probabilité de chaque proposition en particulier'.

89. Deze contractualistische opvatting van de samenleving was niet nieuw 'ou vraiment propre à Condorcet', aldus Rashed, pp.65-66: thema en begrip waren afkomstig van onder meer Locke, Rousseau en Diderot. 'Dans cette tradition [...] le suffrage ne prend son véritable sens - comme renouvellement incessant de l'acte social fondamental: le pacte sociale - que par référence à la volonté unanime de tous les citoyens. [...]. Disons-le sans attendre: à l'heure de chaque suffrage, ce ne sont pas leurs souhaits que l'on demande aux votants, mais bien leurs *jugements* sur la conformité du vote au support de cette volonté: l'intérêt général'.
90. Gegeven het kanskarakter van de keuze die de individuele kiezer maakt, kon eigenlijk nooit met absolute zekerheid de winnaar worden bepaald. De uitslag van de verkiezing was slechts een schatter van de werkelijke voorkeur van het electoraat: er was altijd de kans, hoe klein ook, dat de verkeerde kandidaat tot winnaar van de verkiezingen werd uitgeroepen.
91. Ook zonder Arrow's impossibility theorem is het bestaan van de *ware* kiezersvoorkeur, zoals die door Condorcet 'voor waar' werd aangenomen, voor niet-idealisten moeilijk voorstelbaar, meer nog dan het algemeen belang, waarvan het bestaan door Rousseau weliswaar direct uit het bestaan van de samenleving was afgeleid, maar dat als 'verevening van de eigenbelangen' in ieder geval 'in gedachten' wel eénuddig kenbaar was. De *ware* kiezersvoorkeur kan alleen door middel van verkiezingen worden gekend, maar de uitslag van verkiezingen is afhankelijk van de regel waarmee de winnaar wordt bepaald. Verder is er dan nog het probleem van de circulariteit waarmee die regel door een beslissing wordt bepaald, aldus Arrow [1951, p.90]. Bovendien zal, wanneer de individuele en collectieve kiezersuitspraak een schatting vormen van de *ware* kiezersvoorkeur, bij voldoende *verlichting* van de kiezers uiteindelijk de uitkomst van elke besluitvormingsprocedure een unanieme consensus zijn. Wanneer elke individuele kiezer met volledige zekerheid weet wat de uitslag van de verkiezingen zal worden, bijv. dat kandidaat A de winnaar zal zijn, zal er inderdaad unaniem op A zal worden gestemd, en dan zal er zelfs niets te kiezen vallen, want er zal niemand zijn die B of C als alternatief tegen A zal stellen. Bij gebrek aan zelfs maar de mogelijkheid van verschil van mening, is dan alle besluitvorming overbodig: alle uitkomst staat op voorhand vast, en er is nog slechts behoefte aan 1 functionaris om de uitkomst - voor het nageslacht - vast te leggen. Wanneer er niet meer te kiezen valt, dan is het in ieder geval ook gedaan met de economische wetenschap. Minder zorgelijk oordeelde H.P. Young [*Condorcet's theory of voting*, in: *American Political Science Review* 82 (december 1988), pp.1231-1244; p.1232] dat 'the notion of "best" decision' uiteindelijk slechts een ongedefinieerd begrip was, 'a notion that is postulated in order to make the theory work - like the ether in classical physics'.
92. Gegeven de bij voorbaat vaststaande, *ware* collectieve voorkeur, zou herstemming de voorkeur verdienen: de informatie over de preferenties van de kiezers uit de eerste ronde zou de *verlichting* van het electoraat doen toenemen, zodat de herstemming een betere schatter zou zijn van de *ware* Wil van de kiezers.
93. Het was, aldus *Assemblées provinciales*, p.562, zelfs mogelijk, dat de absolute voorkeur zou vallen op een kandidaat, die in de eerste termijn geen enkele stem zou hebben gescoord: 'En effet, lorsqu'il y a plus de trois concurrents, le véritable voeu de la pluralité peut être pour un candidat qui n'ait eu aucune des voix dans le premier scrutin'.

94. Zie Black, pp.178-180. De wis- en natuurkundige (hydrodynamica), geodeet, cartograaf en marinekapitein Jean-Charles chevalier de Borda (1733-1799) was sinds 1756 lid van de *Académie des Sciences*. Daar had hij geconstateerd, dat de verdeling van de *Académie* in (tenminste) twee kampen bewerkstelligde, dat niet de beste aspirant leden in vacante posities werden verkozen, of zoals dat werd uitgedrukt door Popp, p.48: 'Das Borda Paradoxon [...] besagt, dass bei einer Wahl zwischen mehr als zwei Kandidaten der mit einfacher Mehrheit bedachte Kandidat sich nach dem wirklichen Willen der Wähler unter Umständen in der Minderheit befinden kann'.

In het pas in 1781 gepubliceerde *Mémoire sur les élections aux scrutins* gaf Borda een voorbeeld van een verkiezing met relatieve meerderheid, waarbij de voor een absolute meerderheid van de kiezers minst aantrekkelijk kandidaat werd gekozen. In dit voorbeeld waren er 21 kiezers en drie kandidaten: A, B en C, en resulteerde de enkelvoudige stemming in de uitslag 8 stemmen voor A, 7 stemmen voor B en 6 stemmen voor C, zodat A met relatieve meerderheid was verkozen. Het was echter denkbaar, met ABC als notatie voor 'liever A dan B' én 'liever B dan C' én 'liever A dan C', dat de kiezers de onderliggende voorkeur zouden hebben: de 8 stemmen op A verdeeld als 1 stem voor ABC en 7 stemmen voor ACB: de 7 stemmen voor B als BCA: en de 6 stemmen voor C als CBA, of in de door Black, p.158, fig.157, gebruikte figuratie:

A	A	B	C
B	C	C	B
C	B	A	A
1	7	7	6

In dat geval was er een meerderheid van 13 kiezers [BCA + CBA] voor wie A de minst aantrekkelijke keuze was, hetgeen dan op z'n minst een zorgwekkende uitkomst zou zijn.

95. Deze rangordening werd door Borda op twee manieren uitgewerkt. De eerste daarvan is thans nog bekend als de *Methode van Borda* of de *Regel van Borda*, volgens welke de meest acceptabele winnaar wordt bepaald als de kandidaat, die de grootste numerieke voorkeur behaalde uit de weging van de onderlinge rangorde. In navolging van de uiteenzetting daarover door Condorcet, noteerde Black deze Borda *scores* als het willekeurige aantal a punten voor de laatste plaats, te vermeerderen met het willekeurige aantal b voor elke volgende plaats, en gebruikte in zijn voorbeelden $a = 1$ en $b = 1$. Dan krijgt bij 3 kandidaten een voorkeur op de derde plaats 1 punt, op de tweede plaats 2 punten en op de eerste plaats 3 punten; de kandidaat met 1 eerste, 1 tweede en 1 derde plaats had dan 6 punten. In het voorbeeld bij Black, p.158, fig.157, krijgt A 37 punten [3+21+7+6], B 42 punten en C 47 punten, zodat C wordt gekozen. Op de tweede manier werd met paarsgewijze vergelijking voor elk van de kandidaten de numerieke voorkeur ten opzichte van elk van de andere kandidaten bepaald. De Borda score van een kandidaat in de voorkeursordening van een kiezer was dan gelijk aan het aantal alternatieven met geringere voorkeur: $a = 0$ en $b = 1$. In het voorbeeld uit de vorige noot krijgt *elke* voorkeur dan 1 punt, zodat A 16 punten krijgt [1+7 punten uit A>B in ABC en ACB, en 1+7 punten uit A>C in ABC en ACB], B 21 punten [7+6 uit de B>A in BCA en CBA, en 1+7 uit B>C in ABC en BCA] en C 26 punten [7+6 uit C>A in BCA en CBA, en 7+6 uit C>B in ACB en CBA]. Uit deze preferentie van de kiezers resulteerde dan de rangschikking {C, B, A} met C als de Borda winnaar. Deze tweede manier was een speciaal geval van de eerste manier, met gelijke verschillen tussen de op de eerste manier verkregen waarden 37, 42 en 47 en de op de tweede manier verkregen waarden 16, 21 en 26. Young hanteerde de tweede manier van scores.

96. *Essai*, lxxxix. Zo zou bij 5 kiezers, 3 kandidaten en voorkeuren: ABC 3 en BCA 2, de kandidaat A met 3 eerste plaatsen de winnaar met absolute meerderheid zijn, terwijl via de methode van Borda [eerste manier: score 3,2, 1] echter B als winnaar zou gelden: A 11 [9+2] punten, B 12 punten [6+6] en C 7 [3+4] punten, of bij de paarsgewijze vergelijking [tweede manier: score 2,1,0]: A 6 punten [AB 3 + AC 3], B 7 punten [BC 3+2 + BA 2] en C 2 punten [CA 2]. Granger, p.122, n.2, merkte van de *regel van Borda* op dat: '[C]ette 'solution, élude en fait le problème qui est de traiter directement de la composition d'ordres partiels en un ordre global; elle introduit une métrique des choix avec un point zéro (le rang du dernier candidat) et des intervalles égaux entre les préférences, hypothèses assurément étrangères à la question'. Condorcet gaf zelf [*Assemblées provinciales*, note première, pp.565-ff.] het volgende voorbeeld van een verkiezing waar de relatieve meerderheid de juiste kandidaat, en de methode van Borda de 'verkeerde' kandidaat als winnaar aanwees: 30 kiezers, met voorkeuren: Pierre, Paul, Jacques: 9; Pierre, Jacques, Paul: 3; Paul, Pierre Jacques: 4; Paul, Jacques, Pierre: 6; Jacques, Pierre, Paul: 4; en Jacques, Paul, Pierre 4. Hier ontving Pierre 12 eerste plaatsen, Paul 10 en Jacques 8, zodat Pierre de winnaar bij relatieve meerderheid was. Naar de [eerste] methode Borda ontving Pierre 62, Paul 63 en Jacques 55 punten, zodat Paul de winnaar naar Borda score was. Pierre was echter volgens Condorcet de betere winnaar: 'la méthode proposée [Borda] prononce donc en faveur de Paul, et la méthode ordinaire [relatieve meerderheid] en faveur de Pierre; mais si on analyse cette votation, on trouve que seize voix contre quatorze ont prononcé Pierre supérieur à Paul; que seize voix aussi contre quatorze ont supposé Pierre supérieur à Jacques, et que dix-neuf voix contre onze ont prononcé Paul supérieur à Jacques. Le voeu de la pluralité est donc en faveur de Pierre, et voici un exemple où l'ancienne méthode [relatieve meerderheid] aurait conduit au véritable résultat, et où la nouvelle aurait induit en erreur. Il n'est pas nécessaire de recourir à l'analyse de la votation pour se convaincre que la nouvelle méthode peut tromper lorsque la méthode ordinaire donne le vrai résultat, puisqu'elle peut tromper même lorsque plus de la moitié des suffrages est réunie en faveur d'un candidat, lorsqu'il est évident que la voeu de la pluralité est pour qu'il obtienne la préférence'.
97. Welke conclusie in de *Assemblées provinciales* [pp.567-570] werd gedemonstreerd met het volgende voorbeeld van een verkiezing, waar de relatieve meerderheid én de methode van Borda dezelfde 'verkeerde' kandidaat als winnaar aanwezen: 81 kiezers, met voorkeuren: Pierre, Paul, Jacques: 30; Pierre, Jacques, Paul: 1; Paul, Pierre, Jacques: 29; Paul, Jacques, Pierre: 10; Jacques, Pierre, Paul: 10; en Jacques, Paul, Pierre: 1. Hier ontving Pierre met 31 eerste, 39 tweede en 11 derde plaatsen naar de methode van 'un géomètre célèbre' [Borda; eerste manier] de waarde 182, Paul met 39 eerste, 31 tweede en 11 derde plaatsen de waarde 190 en Jacques met 11 eerste, 11 tweede en 59 derde plaatsen de waarde 114. Paul was dan zowel winnaar bij relatieve meerderheid als naar de Borda score. Pierre was echter volgens Condorcet de betere winnaar: een absolute meerderheid van 41 kiezers verkoos Pierre boven Paul [tegen 40 Paul boven Pierre] en een absolute meerderheid van 60 kiezers verkoos Pierre boven Jacques [tegen 21 kiezers Jacques boven Pierre]. Pierre kon, aldus Condorcet [p.559], hier door de *regel van Borda* alleen als winnaar worden aangewezen wanneer de 39 eerste en 31 tweede plaatsen van Paul minder gewicht zouden krijgen dan de 31 eerste plaatsen en 39 tweede plaatsen van Pierre: 'pour que la méthode donnât un résultat conforme au jugement de la pluralité, on serait obligé de [...] supposer la valeur du second rang plus grand que celle du premier; ce qui est à la fois contraire à la vérité et au principe sur lequel la méthode est fondée'. Alleen bij nadere analyse kon in dit voorbeeld blijken, dat van de 39 tweede plaatsen van Pierre er 10 berustten op de voorkeur Pierre boven Paul, en 29 op de voorkeur Pierre boven Jacques, terwijl de 31 tweede plaatsen van Paul allemaal berustten op de voorkeur Paul boven Jacques. In de afweging van de kandidaten Paul en Pierre werden, met andere woorden, de niet relevante voorkeuren van Paul en Pierre ten opzichte van Jacques meegewogen: [p.570] 'Telle est la véritable raison qui rend cette méthode défectueuse dans

un grand nombre de combinaisons de voix, quelque hypothèse qu'on adopte sur les valeurs attachées à l'ordre des places. La méthode ordinaire [dwz. met relatieve meerderheid] trompe, parce qu'on y fait abstraction des jugements qui devraient comptés; la nouvelle méthode trompe, parce qu'on a égard à des jugements qui ne devraient pas être comptés'

98. Aldus de reconstructie van Condorcet's exercitie in waarschijnlijkheidsrekening bij Black, pp.166-ff., en bij Young, pp.1237-1238.
99. Er is een overeenkomst tussen de Condorcet cycles en de - helaas alleen intuïtief te begrijpen, en moeizaam beklivende - Bayesiaanse puzzels, zoals het Monty Hall drie deuren probleem: de informatie waarover de beschouwer beschikt, dwz. de richting waarin deze over de temporeel-causale drempel van oorzaak en gevolg heen kijkt, is bepalend voor de afbakening van de relevante kansruimte en daarmee voor de afzonderlijke kansen.
100. Met de notatie '>' voor 'liever dan' werd deze situatie door Walter Popp [pp.48-52] als volgt weergegeven. De 3 mogelijke oordelen van de kiezer met enkelvoudige stem, A, B óf C, konden in 6 elementaire standpunten worden uitgeschreven:

A impliceerde $A > B$ én $A > C$
 B impliceerde $B > A$ én $B > C$
 C impliceerde $C > A$ én $C > B$

Deze 6 standpunten kunnen in 3 stelsel van 2 elkaar uitsluitende standpunten worden geordend:

S_1	met standpunten	[p] [niet-p]	$A > B$ $B > A$
S_2	met standpunten	[q] [niet-q]	$A > C$ $C > A$
S_3	met standpunten	[r] [niet-r]	$B > C$ $C > B$

De kiezer moest van elke van deze 3 stelsels aangeven, welk van de standpunten daarin de voorkeur genoot: [p] óf [niet-p], [q] of [niet-q], [r] of [niet-r]; daarmee koos de kiezer voor 1 van de 8 mogelijke combinaties van de 3 stelsels:

Kombination	Condorcet-notation	Bedeutung	Skalenform
K_1	p&q&r	$A > B, A > C, B > C$	ABC
K_2	p&q&niet-r	$A > B, A > C, C > B$	ACB
K_3	p&niet-q&r	$A > B, C > A, B > C$	CAB
K_4	p&niet-q&niet-r	$A > B, C > A, C > B$	CAB
K_5	niet-p&q&r	$B > A, A > C, B > C$	BAC
K_6	niet-p&q&niet-r	$B > A, A > C, C > B$	BAC
K_7	niet-p&niet-q&r	$B > A, C > A, B > C$	BCA
K_8	niet-p&niet-q&niet-r	$B > A, C > A, C > B$	CBA

Hiervan hadden er 6 een consistente rangorde, die als scalair [XYZ: $X > Y, X > Z, Y > Z$] kon worden afgebeeld. De andere 2 konden niet als scalair worden afgebeeld: K_3 met ordening [$A > B, C > A, B < C$] en K_6 met ordening [$A > C, C > B, B > A$] vertoonden een rangordening die als inconsistent, inconsequent, incompatibel, incoherent, contradictoair, tegenstrijdig, cyclisch of

circulair werd aangemerkt, of in de taal van logica en wiskunde, de relatie 'liever dan' was onovergankelijk of intransitief: uit $X > Y$ én $Y > Z$ volgde niet vanzelf ook de relatie $X > Z$.

101. *Staatstheoretische Implikationen der Präferenztheorie*, in: Podlech, pp.87-111; p.88. Popp sprak in zijn bijdragen in Podlech niet van de *paradox van Condorcet*, maar van 'der Condorcet-Effekt', zoals op p.51: 'Zieht man die Konsequenz, die Condorcet vorschlägt, und verlangt von den Wählern, dass sie ihre Präferenzen vollständig und konsistent ordnen, so wird man mit einer Komplikation konfrontiert, die für die einer linearen Ordnung unzugänglichen Meinungen nicht existiert: Ein Wahlergebnis kann inkonsistent sein, obwohl die individuellen Entscheidungen, die seine Basis bilden, für sich genommen alle konsistent sind. Die Mehrheit der Stimmen kann auf eine der gar nicht zur Wahl gestellten zirkulären Kombinationen fallen [...]. Das ist der Condorcet-Effekt [Essai, S.lxi]'.
102. Aldus Young, pp.1238, door wie bovendien het oneerbiedige vermoeden werd geuit, dat Condorcet de verdere exploratie per kansrekening van het verkiezingsprobleem mede achterwege had gelaten om Borda te kunnen blijven kleineren, welke suggestie niet geheel rijmde met wat Black [p.179] eerder had meegedeeld over de verhouding van Condorcet en Borda: 'Throughout their lives the two were close friends, and during Borda's prolonged absences from Paris they corresponded much on scientific matters'.
103. Aldus Black, p.171; op p.170 ook: 'The course which he takes at this point leads him out of the difficulty - and out of the calculus of probabilities'.
104. Op pp.129-130 luidt de betreffende passage: 'De tweede methode laat vooreerst de gehele reeds bestaande disproportionaliteit voortbestaan; hetgeen in het geheel geen nieuwe onrechtvaardigheid is. Elke landerij zal met een nieuwe belasting worden belast evenredig aan wat voorheen werd betaald, met de vrijstelling van de perceptiekosten als enige vermindering. Met de tijd zullen de fouten van deze handelwijze aan het licht komen, waarna gaandeweg meer rechtvaardigheid kan worden verkregen, hetgeen bijna altijd begint bij een minder grote onrechtvaardigheid.'
105. De betreffende passage op p.129 luidt: '[...] de eerste [methode], met een berekening waarvan wij een idee gaan geven, voor alle indirecte belastingen, alsof deze in één keer zouden worden afgeschaft; waarmee we laten zien wat de beschikbare opbrengst waarde van elke landerij is, wat daarvoor aan heffingen wordt betaald, wat wordt betaald na de afschaffing van de te hervormen belasting, en om vervolgens de vervangende belasting zo te verdelen, dat zoveel als mogelijk gelijkheid ontstaat.'
106. Zo ook Caillaud, p.25: '[L]es principes philosophiques qui dominant son oeuvre économique et la méthode qui, d'après lui, convient le mieux à cette science [...] ne peuvent s'accorder avec les doctrines et la politique professées par les mercantilistes et pratiquées ou préconisées par Colbert ou par Necker [...]'
107. Georges Weulersse, *La physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774-1781)*, Paris, 1950; op p.16, n.4, ook de mededeling, dat Condorcet in 1775 van plan was om een Eloge de Quesnay te schrijven. Dit voornemen is, voor zover bekend, niet gerealiseerd.
108. Caillaud, p.103: 'Condorcet partage l'erreur des physiocrates sur la productivité exclusive de l'agriculture'; [p.178] 'Condorcet doit [...] être rattaché à l'école de Quesnay. Comme les physiocrates, en effet, il croit à un 'ordre naturel et essentiel le meilleur possible' [...] à la productivité exclusive de l'agriculture [...] [dont] il conclut [...] à la nécessité de l'établissement d'un impôt unique et direct sur le produit net des terres'. Deze onderschikking was krampachtig: wat betreft de exclusieve productiviteit van de landbouw baseerde Caillaud zijn conclusie op twee meerduidige passages uit werk van Condorcet dat

geen betrekking had op het waardevraagstuk. Bovendien merkte Caillaud [p.178] zelf op dat Condorcet - net als Turgot - tegenstander was van het 'esprit de système' van de volgelingen van Quesnay, dat de waarneming van feiten en de discussie zou bemoeilijken.

109. Elizabeth Fox-Genovese, *The origins of physiocracy: economic revolution and social order in eighteenth-century France*, Ithaca & London, 1976, p.253, en Horst Dippel, *Projeter le monde moderne: la pensée sociale de Condorcet*, in: David Williams (ed.), *Condorcet studies II*, New York, 1988, pp.155-176; p.156. Dippel baseerde zijn opvatting dat Condorcet door 'une littérature trop inexacte' ten onrechte als physiocraat was geklasseerd, behalve op Condorcet's oppositie tegen het sectarisme van de economen, ook op Condorcet's adherentie (per brief in 1771) aan de opvatting van Pietro Verri in diens *Meditazioni sull'economia politici* (Milan, 1771), dat de *Physiocraten* zich vergisten door het welvaren van de landbouw tot het enige doel van heel de economie te maken.
110. En als product van ideologische reconstructie, aldus Fox-Genovese, p.12: 'Throughout the nineteenth century, particularly in countries still caught in the struggle between the traditional hierarchical and modern individualistic values, physiocracy continued to command the respectful attention of many students of political economy. In France, where the events of the 1840s apparently fostered a rediscovery of the virtues of the science of natural order, those who presided over the resurrection could, with the advantage of historical distance, pick and choose among the facets of a doctrine originally devised as a total science of society'. Dezelfde geïsoleerde wijze van benadering trof zij ook aan in de studies over de Physiocratie uit de twintigste eeuw: 'All these interpretations capture important aspects of physiocratic thought, but taken separately they distort the parts as well as the whole', en [p.16] 'Physiocracy cannot be understood if removed from the historical context in which its founders worked - the intellectual ferment, economic maladjustment, and politization of pre-Revolutionary France'.
111. Hoewel physiocraten ook als 'secte des économistes' werden aangeduid, en inderdaad in Quesnay over een leider beschikten, ontbeerden ze toch de groepscohesie die naar sociologische maatstaf voor de aanduiding 'secte' noodzakelijk is: 'Despite the objective political content of many of their activities, the physiocrats did not constitute a political group by modern standards. Most of them directly served the state in one capacity or another. Most of those who held no particular royal appointment were associated with the traditional social elite either as clerics or nobles. None would have considered himself an enemy of the traditional order or a threat to royal authority. The group that formed around Quesnay and Mirabeau were drawn by an apparently apolitical (value-free) economic analysis and the promise of a new truth that would command the willing compliance of established authority', aldus Fox-Genovese, pp. 45-46.
112. Tegelijk met *Fermiers* verscheen in de *Encyclopédie* ook Quesnay's artikel *Evidence*, waarin werd betoogd dat de mens met zijn natuurlijke verstand als vanzelf de 'evidentie' van de natuurlijke wetmatigheid in het alledaagse leven zou kunnen herkennen: *l'ordre naturel*. Méér nog dan 'vanzelf' - in tegenstelling tot 'kunstmatig' - betekende natuur: onontkoombaar, onvermijdelijk; voorafgaand aan Quesnay, zo stelde Caillaud [p.28], waren alle hervormers ervan overtuigd geweest 'qu'il suffisait de déclarer une réforme pour que le peuple s'y confirmât [...]. Personne ne songeait à se demander s'il n'existait pas des lois naturelles immuables, que tout pouvoir devait respecter. Les physiocrates ont eu l'honneur de découvrir l'ordre naturel' des sociétés'.
113. Aldus Siegfried Polak, *Beknopte geschiedenis der Staathuishoudkunde*, deel I, Groningen, 1919, pp.142-143, die ook een treffende passage uit *Grains* vertaalde: 'Sedert lang verleiden de luxe-industrieën onze natie. Hoewel ons land noch de zijde, noch de wol voortbrengt,

waaruit wij mooie stoffen kunnen fabricereen, hebben wij ons toch aan deze nijverheid, die ons eigenlijk vreemd is, overgeleverd en daarvoor een massa menschen misbruikt, terwijl de velden, waar zij een veel nuttiger werkkring zouden kunnen vinden, van menschen leeg zijn. [...] Men heeft den prijs van ons koren naar beneden gedrukt, teneinde de loonen der arbeiders laag te kunnen houden. Daardoor zijn de menschen en de rijkdommen in de steden vergaard. Den landbouw, het vruchtbaarste en nobelste deel van onze industrie, de eigenlijke bron van het inkomen van ons koninkrijk, heeft men niet beschouwd als het oorspronkelijke fonds, waaruit alle rijkdommen voortkomen, maar alleen als een bron van voedsel voor de natie [...]. Men meende dat alleen de handel en industrie zorgden, dat er goud en zilver in het land stroomde. Men verbood het kweken van wijndruiven en wilde liever moerbeien laten planten. Men belemmerde den afzet van landbouwproducten en verminderde met opzet de inkomsten uit de grond, alleen maar om die van handel en nijverheid bovenmatig op te drijven. Om enkele millioenen te verdienen door het fabricereen en verkoopen van mooie stoffen, hebben wij vele milliarden verloren aan inkomsten uit onzen bodem en het volk, dat zich met goud en zilver tooide, meende, dat het genoot van een bloeiende handel'.

114. De productieve klasse van pachters die met behulp van arbeid de bodem productief maakten, vormde de maag, die bloed produceerde en naar het uit de klasse der grondeigenaars bestaande hart bracht. De longen werden gevormd door de onvruchtbare klasse van nijverheid en handel; zie Diepenhorst, p.81, n.16. Het is onduidelijk of met het toenmalige begrip van de bloedsomloop van rood of blauw en dik of dun bloed, een te lage graanprijs zich als 'bloedarmoede' liet voorstellen.
115. Voor een paar dagen, aldus het artikel *Physiocrats* van Gianni Vaggi [in: *The New Palgrave*, 1987², deel 2, pp.869-875; p.870], 'and then exiled to his countryside estate for some months'. Mirabeau was door Quesnay's artikel *Hommes* in de *Encyclopédie*, waarin de groei van de bevolking (door immigratie) werd beschouwd als gevolg van de groei van de welvaart, afgebracht van zijn populationistische opvatting dat voor de groei van de welvaart in de eerste plaats de bevolking moest worden vermeerderd, aldus Polak, p.132; zie ook de samenvatting van 'J. Hechts La vie de François Quesnay, in: François Quesnay et la Physiocratie, INED, Paris 1958' door Horst Claus Recktenwald, *Geschichte der Politischen Ökonomie*, Stuttgart, 1971, pp.27-54; p.34.
116. De essentie van het individuele eigendomsrecht was dat eigendom niet zonder - al dan niet expliciet gegeven - instemming van de eigenaar kon worden aangetast. Een aantasting door belastingheffing kon in het kader van het natuurrecht in beginsel worden gelegitimeerd door de vrijwillige instemming van de eigenaar, zoals die in Engeland en Holland werd bereikt door [representatief] parlementair consent, waarvan in het autocratische Frankrijk echter geen sprake was. Belastingheffing diende bovendien deels tot mercantilistische investering in het binnenhalen van de buitenlandse buit, waaruit belastingplichtigen dan individueel of collectief werden gecompenseerd, zodat geen sprake was van aantasting, maar juist van vergroting van de vermogens. Deze laatste redenering kon niet overtuigend gelden voor binnenlands werkende vermogens, zoals grondbezit, en al helemaal niet wanneer een exportverbod verhinderde dat het agrarische fortuin zich aan het buitenland kon verrijken. In de physiocratische optiek werd deze ongerijmdheid langs twee wegen verminderd: door de belastingheffing als een natuurwettelijke plicht van de overheid te beschouwen, en, aldus Fox-Genovese [pp.51-52], door de monarch te beschouwen als de mede-eigenaar van alle grondbezit in het koninkrijk, waardoor zijn incasso van de grondbelasting niet noodzakelijk een aantasting van het eigendom van de overige eigenaars betekende, zodat het eigendomsrecht onaangetaast bleef.

117. Welke laatste studie door Thurlings, pp.138-139, werd samengevat als: 'Het Natuurrecht vindt in [deze] [...] beschouwingen zijn basis in de als vanzelfsprekendheid geponeerde eis van economische doelmatigheid. Wie toch zou de grond willen verbeteren of zich van rooibouw onthouden, wie zou tot kapitaalvorming bereid zijn indien er geen private eigendom bestond? Om de verantwoordelijkheid van zijn behoeftenvoorziening te kunnen dragen moet de mens onbepert over zijn eigendom kunnen beschikken, hij moet verder volstrekt vrij zijn in zijn doen en laten. Geen enkele vorm van protectie is op zijn plaats, evenmin zijn dat privileges en monopolies. Tot het natuurrecht behoort voorts dat het individu aanspraak heeft op geestelijke vrijheid. Het economisch belang vereist dat. Het behoort tot de aard der natuur dat mensen ongelijk begiftigd zijn met talenten en ongelijk worden bedacht door het lot. Derhalve behoort ook sociale ongelijkheid tot het wezen van de natuur. De samenleving moet leven naar de natuurlijke wetten. De voornaamste zorg van de overheid moet zijn de verbreiding van onderwijs en wetenschap, in het bijzonder de verbreiding van de kennis der natuurlijke wetten. Aan positieve wetten is maar weinig behoefte. Aangezien landsgrenzen geen economische betekenis moeten hebben, zijn ook oververings- en handelsoorlogen zinloos. De legers kunnen derhalve zeer klein zijn. Het recht op persoonlijke vrijheid is niet verenigbaar met militaire dienstplicht. Huurlegers zijn de enige aanvaardbare vorm van krijgsmacht. De natuurlijke staatsvorm voor een landbouwland is die van de monarchie. De koning is in zekere zin 'co-propriétaire' van alle landerijen en ontleent daaraan het recht tot belastingheffing'.
118. Aldus Polak, p.138: de 'partijgenooten waren verwijderd als medewerkers [...] omdat Du Pont [...] bij een bespreking van het 'Tableau économique' van Quesnay, had gezegd dat kooplieden, in economischen zin, als een *classe stérile* moeten beschouwd worden. [...] Hevig was de verontwaardiging in het leger der kooplieden en der tegenstanders van de economen over deze uiting van Du Pont en zij bewerkten hun ontslag uit de bedoelde bladen, zoodat het voor hen van groot belang was, dat de Abt Baudeau zijn orgaan te humner beschikking stelde'. De aanduiding van de drie economische klassen als *classe productive*, *classe propriétaire* en *classe stérile* kwam nochtans voor rekening van Quesnay zelf, en was neergezet in door Dupont en/of Quesnay onder de pseudoniemen M. H., M. N., M. de l'Isle en M. Nisaque, geschreven bijdragen, waaronder de 'Mémoire sur les avantages de l'industrie et du commerce'.

Hoe ongelukkig de keuze van het etiket *stérile* (hier in de gewraakte betekenis best vertaald met 'vruchteloos, onnut') was geweest, kon worden opgemaakt uit de verontschuldigende explicatie in het levensbericht van de in december 1774 overleden Quesnay, door Comte d'Albon, lid van de *Académies des Sciences, Belles-Lettres et Arts* en van de *Société d'Agriculture* van Lyon [*Eloge historique de M. Quesnay, contenant l'Analyse de ses Ouvrages, par M. le Cte d'A****, in: *Nouvelles Ephémérides Economiques ou Bibliothèque raisonnée de l'Histoire, de la Morale et de la Politique*, tome V, 2ème partie, pp.93-175, Paris, 1775, hier naar de gepagineerde Internet editie van Paulette Taieb; pp.144-146]: 'La troisième [classe] est celle qui renferme les négociants, les artistes & leur salariés. Cette classe s'occupe de travaux utiles, intéressants, ingénieux, mais payés par les richesses que le sol ou les eaux ont fait naître: elle échange, elle arrange, elle ne produit point. L'appeler non productive seroit une expression composée peu conforme à la simplicité de la langue. Quesnay l'a nommée la classe des dépenses stériles.... Ici, qu'elle [sic] rumeur s'éleve, que de cris se font entendre. Eh quoi, la classe de ceux qui par leurs talents leur industrie, leur profession animent le commerce, entretiennent le mouvement de ses ressorts, attirent l'or des nations étrangères & répandent par-tout l'abondance, doit elle être appelée classe stérile ; parcequ'au lieu de consacrer ses travaux à la charrue, pour sillonner les champs, elle l'emploie à des manufactures ou [p.145] à des métiers..... Non répondrai-je à ces citoyens honnêtes, trop prompts à se formaliser. La classe des salariés de l'industrie n'a jamais été regardée comme inutile à l'Etat; mais elle est stérile, parcequ'elle differe de la classe

productive, parcequ'elle ne crée rien, parcequ'elle ne fait que donner une nouvelle forme à ce qui a déjà été produit, parceque ses travaux sont payés & ne paient point; au lieu que les travaux de la culture se paient eux-mêmes & paient en outre tous les autres travaux humains. Cette stérilité qui n'est point une injure, mais une qualité qui dérive de la nature des choses, est le gage le plus certain de l'immunité, que les gouvernements éclairés doivent assurer aux agents du commerce & des arts. S'ils produisoient des richesses, comment pourroit-on les exempter d'une contribution pour l'autorité protectrice des propriétés, s'ils n'en produisent point, leur franchise est de droit naturel. Etrange méprise! Des hommes demandent qu'on soumette le commerce & les arts à des [p.146] taxes, & ils passent pour leurs défenseurs. D'autres soutiennent que personne n'a le droit de demander des contributions, ni aux commerçants ni aux artistes, & ils passeront pour leurs ennemis. Ne croyons pas que ces préjugés puissent être durables. On comprendra bientôt que l'impôt ne doit être pris que là où la nature a mis elle-même de quoi y satisfaire, qu'à la source des revenus, & que c'est l'intérêt commun des trois classes qui forment la société.'

119. Betwijfeld kan worden of *Physiocratie* wel de best dekkende vlag was voor de lading. Met *phusis* werd alleen de laatste van de 6 betekenissen gedekt, die het begrip *natuur* (met als oorsprong het Latijnse *natura*: geboren) in de physiocratische substantie kreeg: [1] de productieve fysieke natuur, de natuurlijke elementen bodem, water, lucht en vuur; [2] de zedelijke natuur: het ingeboren geweten van de mens; [3] de natuurlijke samenhang, de wetmatige orde van de kosmos, en de bijbehorende natuurlijke religie; [4] het natuurrecht: de uit Openbaring, aangeboren rede of geobserveerde wetmatigheid af te leiden rechtsregels, zoals die al dan niet uitdrukking vinden in de geldende (positieve) recht; [5] als natuurlijke, spontane, vanzelf verschijnende ordening van de samenleving; [6] als de natuurlijke realiteit, de waarneembare begrenzing van de materie, zoals die bijvoorbeeld in de natuurkunde grenzen stelt aan wat in geestelijke vrijheid denkbaar is; zie het artikel *Natuur* in de *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, deel 13, p.710, alwaar ook een verwijzing naar de natuurmonografie van Harmen de Vos, *Beknopte geschiedenis van het begrip natuur*, Groningen, 1970. De dan bejaarde Dupont stelde in 1805, aldus Meek, p.311, dat 'it was Quesnay's emphasis on capital accumulation which constituted, historically speaking, the most important feature of his work': de beoefenaren van het vak hadden dus net zo goed - of zelfs beter - *capitalistes* in plaats van *économistes* kunnen worden genoemd.
120. Met een aanvulling van 6 maximes door Dupont, aldus Thurlings, pp.139-140: 'Het zijn Maxime I, dat zich uitspreekt voor een verlichte despotie, Maxime II [...], Maxime III die aan vorst en natie de plicht oplegt nimmer uit het oog te verliezen 'que la terre est l'unique source des richesses et que c'est l'agriculture qui les multiplie', Maxime IV die eist dat de private eigendom zowel van onroerend als van roerend goed onaantastbaar zal zijn want de onaantastbaarheid van de eigendom 'est le fondement essentiel de l'ordre économique de la société', vervolgens Maxime XVII die aandringt op verbetering van land- en waterwegen ter besparing op transportkosten; en Maxime XXV die volledige vrijheid van concurrentie in binnen en buitenland eist als de veiligste, nauwkeurigste en voordeligste vorm van handelspolitiek. Deze vrijheid was tot dusverre door Quesnay en zijn leerlingen als een secundair beginsel beschouwd, maar werd in deze publicatie als van primaire betekenis erkend. [...] De overgang van het Physiocratisme tot een ideologie, die de aandacht van velen boeide, hing ten nauwste samen met de overgang van een economische tot een filosofisch-staatkundige doctrine. Dat de economische wetenschap een vaste plaats verwierf in het culturele patroon van West-Europa, was van deze ontwikkeling niet direct afhankelijk, maar werd er wel zeer door bevorderd'.
121. Aldus Diepenhorst, I, p.72.

122. Dupont diende ook in het - evenmin physiocratische - ministerie Necker, aldus Robert D. Harris [*Necker, reform statesman of the old regime*, Berkeley, Los Angeles & London, 1979, pp.174-175]: 'In 1778 Necker persuaded Dupont de Nemours to enter the government and to take charge of the commission investigating the regulation of manufactures'. Deze commissie schiep orde in de chaos waarin statistiek, reglementering en toezicht van de koninklijke manufactuur waren komen te verkeren, aldus de inleiding van Sandra Bos [in idem, Jan Lucassen & Roger de Peuter, *Inventaire de la Collection Bruyard concernant le Bureau (de la Balance) du Commerce et l'Inspection des Manufactures sous l'Ancien Régime (1571-1831)*, Amsterdam, 1996, p.xii]: 'Lorsque Necker vint au pouvoir en 1777, la situation de la réglementation et du contrôle des manufactures était devenue chaotique. Chaque département avait sa propre interprétation de la réglementation industrielle. Ainsi ni les producteurs, ni les négociants, ni les inspecteurs savaient à quelles règles s'en tenir. Pour mettre de l'ordre dans ce chaos un système d'administration intermédiaire entre la stricte exécution des anciens règlements et la liberté générale indéfinie fut mis en place, sous la direction de Necker [...] [et l'] Inspection des Manufactures fut abolie'.
123. Aldus Dippel, pp.115 en 121; op p.135 ook de opvatting, dat de *Physiocratie* niet moest worden beschouwd als 'das Fundament einer liberalen Wirtschaftsordnung, in der sich selbst überlassene ökonomische Kräfte tätig wurden'. De *Physiocratie* was 'vielmehr das doktrinaire Konzept einer staatlich strikt reglementierten, interventionistischen Wirtschaftspolitik. Das Laissez faire als Prinzip der Physiokratie zu bezeichnen, verkennt daher nicht nur ihr ökonomisches Programm, sondern auch die von ihr konzipierte Rolle von Staat und Gesellschaft'.
124. De opvatting van Aristoteles werd door Edgar Salin, *Geschichte der Wirtschaftspolitischen Ideen von Platon bis zur Gegenwart*, Tübingen-Zürich, 1967, p.10, treffend omschreven als: zonder ruil geen gemeenschap, zonder evenredigheid geen ruil.
125. Salin, p.53, bracht - heel correct - de natuurrechtsleer terug tot het eigenbelang van de bedenkers: 'Der Kampf von Grotius, Graswinckel und vor allem von Pieter de la Court [Interest van Holland ofte Gronden van Hollands Welvaeren, Amsterdam, 1662] um das Mare Liberum, die Freiheit der Meere, und den freien Aussenhandel ist ein Versuch, mit Hilfe des Rechtgedankens zu erreichen, was Holland nicht mehr durch seine Seemacht erzwingen konnte'. De doelredenering werd eerder herkend in de *Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihre Litteratur zur zeit der Republik* [Leipzig, 1863, p.159] van Etienne 'indexcijfer' Laspeyres: 'Die Niederländer haben sich grossem Ruhm erworben durch den Kampf für das Mare liberum gegen das Mare clausum [...] Der ganzen Streit galt besonders zwei Punkten. Man wollte sich die Freiheit bewahren in den britischen Gewässern dem einträglichen Häringsfange obzuliegen, und dem Handel nach Indien zu betreiben. [...] In der indischen Handelspolitik schlug die Meinung der Niederländer bald genug um, als die holländische Herrschaft daselbst mehr durch die Gewalt der Waffen als der Gründe von Grotius zur Anerkennung gelangt war'. In de praktijk kon een pleidooi voor vrijhandel natuurlijk niet in het belang werken van een krachteloos monopolist: die zou er beter het zwijgen toe doen, welk inzicht de geringe binnenlandse aandacht voor het werk van de la Court zou kunnen verklaren. De Groot en Graswinckel schreven daarentegen in de eerste helft van de Gouden Eeuw, dus ruim voordat het verval van nationale krachten begon. Als advocaten beoogden zij in hun pleidooien uiteraard het belang van hun cliënten. Zij leverden een legitimering - maar achteraf - van de praktijken, waarmee de Nederlanders de Spaanse en Portugese monopolies in de handel met de beide Indië hadden aangetast. Zo was de *Mare Liberum* van De Groot oorspronkelijk een onderdeel van de rechtsgeleerde studie *De iure praedae* (van buit en prijs), die in 1604 in opdracht van de VOC werd geschreven om ethische aandeelhouders te overtuigen van de rechtmatigheid van het buitmaken van Portugese koopvaarders, wier lading te Amsterdam

ten bate van de VOC werd verkocht. Zie *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 20 delen*, 7^e druk, Amsterdam/Brussel, 1977, deel 8, p.682, en Hans-Jürgen Wagener [*Free seas, free trade, free people: early Dutch institutionalism*, in: *HOPE* 26 (1994), pp.395-422; p.401, n.9]. Aldaar op pp.398-399 ook de opvatting dat het Hollandse vrijhandelsregime in zekere zin een toevalstreffer was: 'free trade is [...] the mercantilism of the strongest power [...] Holland was the strongest economic power during the seventeenth century. And free trade was its most powerful instrument of protectionism [...]. Since the merchants of Holland and Zeeland also formed the political ruling class, their interests were transposed into policy almost automatically. [...] The authorities knew what to do. Free trade was favored because it was considered advantageous for the Dutch merchant class and not because it was considered generally welfare maximizing. [...] Free trade did not result from insight into its beneficial effects, but purely from the private interests of the decision makers [...] The fact that private interests spontaneously carried seventeenth-century Holland into a free-trade regime must be explained by the specific historical circumstances. Under different circumstances, they could as easily have led to protectionism'.

126. Een heldere uiteenzetting van het Natuurrecht werd gegeven door Hendricus Adrianus Godefridus van Groenendaal in de inleiding van zijn Utrechtse dissertatie [*Administratieve rechtspraak*, Utrecht, 1906, pp.3-4]. Deze schreef over de hervinding van 'de oude leer der natuurwet, die de eeuwen door is gedoceed in de Katholieke kerk, [en die al door] de beste schrijvers van Grieken en Romeinen [...] werd gehuldigd', en die in Nederland rond 1900 nog slechts in de roomse kring rond Nolens werd aangehangen, nadat in de 19^e eeuw het van tijd en plaats onafhankelijk natuurrecht niet langer als zinvolle bron werd gezien voor het positieve recht dat, hoe dan ook, naar tijd en plaats verschillende verhoudingen moest regelen: 'Met de kennis van het onderscheid tusschen goed en kwaad doet het geweten, door de rede voorgelicht, den mensch ook de beginselen kennen van het recht, dat bestaat, ook zonder wetgever, in de natuur der dingen, in de lex aeterna, de door God gestelde wereldorde, als uitspraak van de goddelijke Rede, en den Goddelijken Wil, welke zich weerkaats in de natuurwet, [...] welke den mensch is ingeschapen. Het geweten zegt den mensch wat goed en kwaad is, leert hem wat recht en wat onrecht is. De eerste beginselen worden zonder redeneering van zelf gekend: [...] doe het goede, laat het kwade. [...] De gemeenschap als wetgever vervult [...] een tweevoudige taak: eenerzijds tracht zij in hare wetgeving te codificeeren wat, ook zonder wetsbepaling, recht zoude zijn; anderzijds scheidt zij zelve recht door voorschriften te geven, welke zonder wetsbepaling niet recht zouden zijn. Het eene is recht, omdat het is voorgeschreven; het andere is voorgeschreven omdat het recht is - zegt ergens, zeer juist, St. Thomas. En deze rechtschepende voorschriften des wetgevers, eenmaal tot stand gekomen, gelden, evenals het overige recht, ook in foro conscientiae; met het positieve recht ontstaat tevens de positieve moraal, in geweten verplichtend, evenals de geheele natuurlijke zedewet. [...] [Maar] de verplichting tot gehoorzaamheid aan de positieve wet [steunt alleen indirect] [...] op de natuurwet, die voorschrijft te gehoorzamen aan het bevoegde gezag. [...] Waar de gemeenschap slechts aan de natuurwet hare bevoegdheid ontleent om dwingende regels te stellen, houdt deze bevoegdheid van zelf op, wanneer de gestelde regels met de natuurwet zelf in strijd zijn. Terecht maakt Dr. Nolens [diss., Utrecht, 1890, p.144] de opmerking dat juist de leer dat recht is al wat de wetgever gebiedt, het subjectivisme in de wetgeving brengt, en wel het subjectivisme van den wetgever. [...] [R]echt [is] een deel van de moraal. Deze [moraal] beheerscht alle plichten van den mensch zoowel met betrekking tot zich zelve als tot zijne medemenschen en de gemeenschap; het recht beheerst alleen de plichten van den mensch tot zijne medemenschen en tot de gemeenschap (en van deze tot hare leden). Een rechtsplicht is dus altijd ook een moreele plicht; maar niet iedere moreele plicht is een rechtsplicht. [Bovendien komt] aan rechtsplicht, behalve de moreele verplichting tot nakoming, nog de vis coactiva [toe] [...], welke niet geldt ten aanzien van andere moreele

plichten - n.b. een plicht van dankbaarheid, van piëteit of caritas - nl. het recht in een ander om de nakoming daarvan te vorderen. [...] [En aan] den rechtsplicht [...] wordt voldaan, indien maar de uitwendige handeling is geschied; de inwendige gezindheid doet er niets toe; het recht ziet nl. op uitwendige handelingen, niet op innerlijke gezindheid [...] Daarentegen ziet de moreele plicht (dus ook de rechtsplicht als moreele plicht beschouwd) ook en voornamelijk op de gezindheid, waarmede die plicht wordt vervuld'.

127. Aldus de bevlogen beschouwing van J.W. Oerlemans, *Rousseau en de privatisering van het bewustzijn: carriërisme en cultuur in de achttiende eeuw*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1988, pp.23-ff.. De kwalificaties van de deugd der bescheidenheid werden ontleend aan La Rochefoucauld, *Maximes* (1678) in: *Oeuvres complètes*, Parijs, 1964, maximes 293 en 308. Als ontnuchterend tegengewicht kan Diepenhorst [pp.73-75] worden geciteerd: 'Het physiocratische is niet anders dan een toepassing van het individualistisch natuurrecht, dat destijds de geesten bekoorde en op alle terrein zoo groote verwoestingen heeft aangericht. De soevereiniteit der zedelijke orde wordt miskend, met de natuurwet stelt men de zedewet op ééne lijn en uitgegaan wordt van de veronderstelling, alsof de mensch immer goed handelt, indien hij op de natuurlijke orde der dingen vertrouwt. [...] Miskend wordt aldus de diepe alles doordringende kracht der zonde, die alle verhoudingen, ook op maatschappelijk gebied scheef trekt en volkomen gelijkvormigheid aan de goddelijke wet onmogelijk maakt. We staan hier voor een bedrieglijk optimisme, dat droomt van eene schoone harmonie in het sociale leven, indien maar de individueele krachten zich in ongestoorden wedijver kunnen meten'. Voor Diepenhorst was Adam Smith, 'de man der deïstische beschouwing', zeker niet de meest passende 'kampioen tegen de physiocratische dwalingen: 'Waarachtig doeltreffende bestrijding [...] [was slechts te verwachten] bij hem, die weet dat ook boven het economisch leven zich een hemel welft, waarin gerechtigheid woont, die ook voor dit stuk haar regelen stelt. Hij droomt niet van een van nature goeden mensch, dweept niet met een "ordre naturel", die zich bij vrije onbelemmerde werking der individueele krachten heerlijk zal openbaren. Hij is zich bewust van de benauwend verwoestende kracht, die de zonde alom aanricht en belijdt dat de overheid, om der zonde wil ingesteld, schuldig staat aan plichtsverzuim, indien zij zich niet opmaakt om ook op economisch terrein zondige onderdrukking te keeren'.
128. Zoals dat oorspronkelijk verwoord werd in de *Philosophie Rurale* (1763) van Quesnay en Mirabeau, aldus Meek, p.372. Quesnay zag hierin overigens een aanwijzing dat de Heer het goed met de mens voor had: 'This magic, the general character and effects of which are revealed by the subject we are studying, shows us that the Supreme Being bestowed upon us as a father the principles of economic harmony when he condescended to announce and prescribe them to us, as God, in the form of religious laws'; zie Meek, p.70. Ter vergelijking de fraaie bewoording waarmee Mr. Simon Vissering [*Over vrijheid, het grondbeginsel der staathuishoudkunde, Redevoering, uitgesproken den 23sten Maart 1850, bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt in de Regtsgeleerde Faculteit aan de Hogeschool te Leiden*, in: *Verzamelde geschriften*, tweede bundel, Leiden, 1899; pp.159-160] hier in 1850 de hand van onze Heer zag werken: '[Benevens] zelfzucht [als] de natuurlijke en weldadige drijfveer van het leven des menschen in deze wereld. [...] staat daartegen in evenwicht een tweede: de volstreekte behoefte aan wederkerige hulp. Had ieder mensch aan zich zelve genoeg, hij zou een engel of een dier zijn. Op de samenwerking nu van deze twee beginselen berust het geheele maatschappelijke leven, dat geen anderen band kan hebben, dan onderlinge samenwerking tot voldoening aan aller behoeften. En deze is dan de niet genoeg te prijzen wet der menschelijke samenleving, niet door menschen uitgevonden, maar door God zelve verorderd, dat elk, terwijl hij ten behoeve van anderen werkt, tevens in de vervulling van zijne behoeften werkzaam is, of, omgekeerd en duidelijker, dat elk, terwijl hij om eigen voordeels wille arbeidt, in het belang van allen arbeidt; dat ieder dus door de

behartiging van zijn eigen belang zelve gedreven wordt, om den ander met de bijzondere vermogens, die hem gegeven zijn, te hulp te wezen. En de erkenning van deze wet leidt tot de gevolgtrekking, dat de onbelemmerde ontwikkeling van ieders eigenaardige vermogens voordeelig is niet alleen voor hem zelve, maar voor het algemeen tevens, - dat is, tot het beginsel van vrijheid!

129. Het besef dat het op deze wijze 'verlichte' eigenbelang als vanzelf de voor sociale cohesie benodigde 'sympathie' voor de andere economische actoren zou opleveren, brak als de egoïstische basis van het altruïsme 5 jaar later definitief door met de publicatie van de *Principles of morals and legislation* van Jeremy Bentham.
130. Als 'ietwat duistere physiocratische geloofsbelijdenis', aldus Diepenhorst, p.68, verschenen deze *Observations* in 1765 in de *Journal de l'agriculteur, du commerce & des finances*, hier samengevat naar de Internet editie [<http://www.taieb.net/fiches/quesnay.htm>] van Paulette Taieb van het Centre d'Histoire de la Pensée Economique, Université Paris-I, Panthéon-Sorbonne: Er is een door het Opperwezen ingestelde natuurwet, waaraan alle mensen en overheden zijn onderworpen. Deze regelt, tot het grootst mogelijk voordeel van de mensheid, als fysieke wet de natuur en als zedelijke wet het menselijke gedrag; overtreding van de natuurwet schaaft. De natuurwet is onveranderlijk en onweerlegbaar, en als de best denkbare wet de basis voor het best denkbare openbare bestuur. De natuurwet is het kader voor de positieve wetten waarin de soevereine autoriteit de administratieve regels van de natuurlijke orde vastlegt: voor openbaar bestuur en defensie, voor handhaving van natuurwet, maatschappelijke conventies en burgerlijke rechten, voor juridische beslissingen bij onzekerheid en tot verdelende rechtvaardigheid, een en ander tot maximaal voordeel van de Soeverein en dus van de onderdanen. De samenleving beoogt de voorziening in het levensonderhoud van het volk, en in de voor hun verdediging benodigde middelen, en alleen onwetendheid kan tot positieve wetgeving voeren die afbreuk doet aan de ordelijke productie en verdeling van die rijkdom. Wanneer de overheid verlicht wordt door de toorts van de rede, verdwijnen alle positieve wetten die samenleving en Soeverein schade toebrengen. De redelijke mens onderwerpt zich aan de in overeenstemming met de natuurwet getroffen positieve wetten; een dwaas die zijn natuurlijk recht op persoonlijke vrijheid misbruikt, moet door de overheid in bedwang worden gehouden en op het goede pad worden geleid.
131. Voor Fox-Genovese diende het dictaat van de natuurwet aan de 'more sectarian' bewonderaars van Quesnay ook tot bezwering van hun vrees voor het sociale conflict dat uit de botsing van de ontketende individuele belangen zou voortvloeien: [p.314] 'The physiocrats [...] knew that self-interest provokes conflict [...] but dodged the issue in favor of value-free science [presenting their ideological positions as natural laws] and social harmony [...]'. [En op p.253] 'The more sectarian [admirers of Quesnay] also believed that they could interpret the will of God with the precision of physics and that their correct interpretation would dictate action. The instinctive fear of the social conflict implicit in the realization of their supposedly nonpartisan model led them to insist all the more upon the divine inevitability of their prescriptions, with which they forged the theory of a free market economy through the dialectical resolution of the conflicting claims of materialist individualism and the traditional notions of order and community'.
132. De aldus vormgegeven natuurwet leverde - naar verhoopt - een aantrekkelijke verpakking voor het physiocratische programma, in ieder geval totdat deze derde weg in 1789 een *impasse* bleek te zijn. De formulering van de *Physiocratie* als de door God gewilde ideaal was niet 'mere verbal camouflage', aldus Meek [p.373], maar 'on the other hand, it would be equally wrong to suggest, as so many commentators have in fact done, that their ideas about natural law somehow lay *at the basis* of their economic analysis, so that their economics must be said to have been derived from their philosophy' [...]. To suggest this is to miss the

whole point of the Physiocrats' quite revolutionary approach to the interrelation between the 'physical' and the 'moral'. For them, the 'moral' had to be derived from the 'physical' and not *vice versa*'. Naar Dippel, p.142, moest het physiocratische *despotisme légal* scherp onderscheiden worden van het absolutistische *despotisme arbitraire* en van het *despotisme éclairé*, waarmee onder andere Pruisen en Rusland werden geregeerd. In het physiocratische *despotisme légal* moest de overheid de economische natuurwet als uitgangspunt nemen voor een inflexibel beleid: dat beleid moest immers wel de door de wet gegarandeerde onaantastbaarheid van lijf en goed van de onderdanen respecteren. Het ideaal was een almachtige overheid, die alles in passende wetten geregeld had en die daarom niets méér hoefde doen, met als subliem voorbeeld het Ch'ing Chinese Keizerrijk. Fox-Genovese [p.50] beschouwde het gebruik van het begrip 'despotisme' als een ongelukkige keuze van Quesnay: 'their choice of the term despotism provoked outrage. Repeatedly, they felt obliged to explain that their despotism sanctioned only the power of those laws clearly derived from nature, and hence from God. Legal despotism [...] only expressed the general belief that it was better to accept the hegemony of the natural order than to risk the arbitrary interference of men [hence their mistrust of political individualism]'.

133. Zie Dippel, pp.115-ff., en vooral ook p.141: 'Ein ungeteilter, geradezu diktatorischer Herrschaftsanspruch über den Einzelnen und der Richter über seine ungerechtfertigten bzw. zulässigen Interessen, fraglos kein Staat liberaler Provenienz nach Art eines Argenson oder Gournay und schon gar nicht der eines Adam Smith oder der aufständigen amerikanischen Kolonisten, sondern eine fundamentale Kritik an den politischen Vorstellungen Montesquieus und Voltaire's und ihren Gedanken einer gemischten Verfassung nach Art der englischen; an deren Stelle Quesnay das Konzept einer autoritären Staatsgewalt setzte, die bei aller Aufgeklärtheit keinen Zweifel an den Rechtmässigkeit des eigenen Handelns duldete; dies war der doktrinäre politische Kern der physiokratischen Lehre'.
134. Claude Morilhat, *La prise de conscience du capitalisme: économie et philosophie chez Turgot*, Paris, 1988, p.57, citeerde onder meer uit een brief van Turgot aan Dupont [*Oeuvres de Turgot et documents le concernant*, [ed. Gustav Schelle], Paris, 1913-1919; ook als fotomechanische herdruk: Glashütten im Taunus, 1972; II, p.507] over: '[Le] principe de la concurrence et de la liberté du commerce, conséquent immédiate du droit de la propriété et de la faculté exclusive qu'a chaque individu de connaître ses intérêts mieux que tout autre. Ce seul principe avait conduit M. de Gournay, parti du comptoir [toonbank, kantoor], à tous les mêmes résultats pratiques auxquels est arrivé notre Docteur en partant de la charrue [ploeg]. Je me ferai honneur toute ma vie d'avoir été le disciple de l'un et de l'autre [...] Je vous vois, faute d'avoir développé l'ensemble des conséquences de ces deux principes et de les avoir fait marcher de front, tourner, comme on dit, autour du pot sur bien des questions'.
135. In de voorliggende studie is in Appendix 2 de fraaie samenvatting opgenomen van het hierop gegronde liberale credo van Condorcet en Turgot, zoals door Condorcet gegeven in zijn *Vie de Turgot*. De uit de *Politeia* van Aristoteles bekende, aan Socrates toegeschreven constatering, dat niemand zichzelf vrijwillig te kort zou doen, vormt een wankel fundament voor de economische wetenschap, aldus het Groningse proefschrift van Adriana Johanna Maria [Jeanne] Peijnenburg [*Acting against one's best judgement; an enquiry into practical reasoning, dispositions and weakness of will*, s.l., 1996, pp.156 ff]: behalve collectieve kan immers ook *individuele* besluitvorming over 'conflicting preference orderings' in een door wilswakke gekenmerkte 'divided mind' resulteren in een door de paradox van Condorcet bewerkstelligd 'handelen tegen beter weten in <
136. Bij Quesnay en de *Physiocraten*, voor wie individuele vrijheid afgeleid was van de Natuurlijke Orde van de samenleving, werd het aangeboren individuele eigenbelang niet in goede banen geleid door een ingeboren zedelijk en sociaal bewustzijn, maar door de

institutionele inrichting van de samenleving en de opvoeding van de burger door de Staat. Door Condorcet, in wiens visie opvoeding nodig zou zijn om de aangeboden sympathie te activeren, werd een brug geslagen tussen Quesnay en de *Physiocraten* en de Schotse school, aldus Caillaud [pp.41-44]: 'Mais, tandis que Quesnay ne comptait que sur l'intérêt individuel pour mettre en mouvement la machine sociale, Condorcet assigne à l'activité de l'individu, outre son intérêt, un autre principe, qui consiste dans la bienveillance naturelle de l'homme pour l'homme, la sympathie [...] [p.42] [qui] se forme spontanément dans le coeur de l'homme, à la simple vue du plaisir ou de la douleur éprouvée par autrui; cette spontanéité est une preuve de la bonté de la nature humaine, qui n'a été corrompue que par l'ignorance et les préjugés [...] [:] 'L'homme est naturellement bon' [*Eloge d'Hôpital, Oeuvres de Condorcet*, III, p.466] [et] [p.43] [...] il suffira d'avoir l'esprit juste, pour que chacun comprenne que son intérêt, bien entendu, n'est pas de contrarier les intérêts d'autrui. [...] Condorcet diffère un peu, on le voit, de Mendeville et de Quesnay, pour lesquels l'équilibre des intérêts résultait de la force même des choses; la volonté de l'homme, pour lui, doit contribuer à cet équilibre. Sa théorie de la sympathie naturelle le différencie encore bien davantage des physiocrates, pour lesquels l'égoïsme était la règle. [...] [p.44] [...] Intérêt et sympathie, tels sont donc les deux principes de l'activité humaine; c'est une sorte de conciliation des idées des physiocrates avec celles de l'Ecole Ecossaise. De la théorie de Condorcet sont sortis la morale solidariste d'Auguste Comte et le socialisme de Saint Simon'.

137. In *Réflexions sur le commerce des blés, Oeuvres de Condorcet*, XI, p.162: 'En d'autres termes, toute loi doit être conforme aux droits naturels [...] [et que] les lois prohibitives violent la liberté des citoyens, il n'est pas besoin de développement pour le prouver; c'est l'essence même de ces lois d'être contraires à la liberté'. Bij Caillaud, p.85: 'Les hommes ne se sont mis en société que pour conserver leur propriété et leur liberté [...] [et] c'est donc à ceux qui demandent des règlements prohibitifs, à prouver que ces règlements sont nécessaires au salut de la nation'.
138. Het *tableau* werd in 1955 door Almarin Phillips [*The tableau économique as a simple Leontief model*, in: *Quarterly Journal of Economics* 69 (1955), pp.137-144] herkend als een stationair, gesloten input-output Leontief systeem, met een vaste verhouding van de input van Arbeid en Natuur en de output van Grondstof; zie ook Blaug, p.25-29, en Recktenwald, pp.48-52. Het hier afgebeelde schema is een eigen interpretatie; zie voor een vergelijkbaar (cirkel) diagram Harry Landreth & David C. Colander, *History of Economic Thought*, Boston, 1994, p.54.
139. De uitdrukking van de ruilverhouding in geld was niet essentieel, aldus Blaug, p.27: 'The whole process may be conceived of in real terms [...] or as Quesnay suggested, it may equally well be pictured in money terms'. Vgl. Salin, p.61: 'Die Physiokraten zerreißen den Geldschleier des Merkantilismus und erkennen, das eine Bewegung von Gütern, vermittelt durch Tausch, Kauf und Einkommen, das eigentliche Wesen der Wirtschaft darstellt; sie untersuchen, wie diese Bewegung unter den geschichtlich-politischen Bedingungen des 'ordre positif' vor sich geht und wie sie gemäss der verpflichtende Idee des 'ordre naturel' vor sich gehen sollte'.
140. Aldus Vaggi, p.874; diens opmerking, dat 'The Physiocrats attacked luxury because they wanted to encourage the profitable sale of agricultural products', verdraagt zich echter niet zonder meer met wat een stationaire kringloop nu juist liet zien: dat de besteding door de Eigenaar van 1 frank aan Luxe gepaard ging met de besteding van 2 franken aan Grondstoffen.
141. Aldus Walter A. Eltis, *The grand tableau of François Quesnay's economics*, in: *European Journal of the History of Economic Thought*, vol.3 (1996), 1, pp.21-43; pp.30-36.

142. 'Quesnay was relying on two positive consequences of the liberalization of grain trade: one derived from the equalization of prices, the setting of the bon prix, and the other due to the vent of a small part of French grain abroad', aldus de bevinding van Loïc Charles [*From the Encyclopédie to the tableau économique: Quesnay on the freedom of grain trade and economic growth*, in: *European Journal of the History of Economic Thought*, vol.7 (2000), 1, pp.1-22; p.6] uit zijn onderzoek van de bijdrage van Quesnay aan het *Essai sur l'amélioration des terres* van Henri Pattullo uit 1758.
143. Op het hier speculatief ingevulde 'arrière-plan' van de 'analogie - si ce n'est l'assimilation - entre production et génération' werd gewezen door Morilhat, p.16. Zie voor een fascinerende wetenschapsgeschiedenis van de embryologie: Elizabeth B. Gasking, *Investigations into Generation 1651-1828*, Baltimore, 1967, en Clara Pinto-Correia, *The ovary of Eve: egg and sperm and preformation*, Chicago, 1997. Als Quesnay inderdaad een 'ovist' zou zijn geweest, dan zouden aanhangers van de arbeidswaardeleer als 'spermisten' (ook wel: animalculisten) moeten worden beschouwd.
144. Van dit ook als 'salaire à subsistance' van Turgot's, als 'natural price of labour' van Smith, als 'natural wages' van Ricardo en als ijzeren loonwet van Lasalle (die in Frankrijk om onduidelijke reden bekend staat als bronzen wet: loi d'airain) bekende inzicht gaf Pierre-Jean Lancry [*Salaire*, in: Christian Bordes & Jean Morange (eds.), *Turgot, économiste et administrateur* [...], Paris, 1982, pp.101-110; p.104, n.7] het 'Second problème économique' van Quesnay als bron: 'Le prix des salaires et, par conséquent, les jouissances que les salariés peuvent se procurer, sont fixés et réduits au plus bas par l'extrême concurrence qu'ils se font entre eux'.
145. Aldus Diepenhorst, p.63, die voor deze uitleg van de physiocratische leer in n.14 verwees naar 'het artikel van Mr. N.G. Pierson, *Het physiocratisme*, in: *De Economist*, 1880, blz. 673 en vlgg'. Net als nagenoeg alle economen sedert Plato maakte Quesnay een onderscheid in goede handel, die als logistieke schakel tussen producent en consument werd gezien, en in slechte, parasitaire handel: die zou in de zandhoop analogie een onmatig grote zak vol naar huis nemen, of overbodige tussen-hopen scheppen. Op p.67 gebruikte Diepenhorst 'een aanschouwelijk pakkend beeld' van Boisguilbert om de physiocratische dwaling omtrent het wezen van waarde en productiviteit te weerleggen: 'Hij stelt ons voor ogen een naakte, die aan een paal vastgebonden te midden van een hoeveelheid brandhout staat, op eenigen afstand bevindt zich in denzelfden toestand een hongerige omringd door kleedingstukken, terwijl verder aan een anderen paal is geplaatst een mensch, die koude lijdt en overvloed van levensmiddelen bij zich heeft. Welnu zou niet productief mogen heeten de werkzaamheid van hem, die door ruil, door handel weet te bewerken, dat de hongerige voedsel, de naakte kleedingstukken, de koude brandstoffen bekomt? Zou niet als productief mogen worden betiteld de handel, die laatste schakel in de keten van menselijke werkzaamheden, welke bedoelt de goederen op de beste wijze aan 's menschen behoeften te doen beantwoorden?'.
146. Anders dan in Engeland, waar grote boeren als agrarische entrepreneurs op pachtbasis functioneerden, werden in Frankrijk de grote boerderijen voor rekening en risico van de grondeigenaar gedreven, die dus ook de overige bedrijfsmiddelen fourneerde. In de visserij, waar water als productieve natuur fungeerde, kende het binnenwater een aanwijsbare eigenaar die zich van het *produit net* meester kon maken. In de 'grande pêche', de kust- en hoogzeevervisserij, werden de reders (al dan niet samen met de schippers en matrozen) als de producenten van de vis beschouwd, die evenwel door 'les droits énormes qui grevaient le poisson dans la capitale et par les profits des trop nombreux intermédiaires' van het grootste deel van hun *produit net* werden beroofd, aldus Weulersse, p.91.

147. Aldus Meek, p.395; vgl. ook de bijdrage van Renée Prendergast, *Cantillon and the Emergence of the Theory of Profit*, HOPE'23 (1991), pp.419-29; p.428.
148. *Economic Doctrine and Method*, London, 1954, p.57, en Blaug, p.28: 'Quesnay does not succeed either in showing that manufacture is sterile or in demonstrating that agriculture necessarily yields a 'net product'.
149. Zie Arnold Heertje [*Economie en technische ontwikkeling*, Leiden, 1973, passim] voor de niet aan Condorcet gerelateerde aspecten van deze beschouwing. Door Jean-Louis Billoret [*Condorcet, créateur de la théorie de l'innovation*, in: *Colloque Condorcet*, pp.160-167] werd de innovatietheorie van Schumpeter, waarin de markt 'eigenhandig' door monopolie en grootbedrijf de voorwaarden schept voor innovatie, met de vervelende bijkomstigheid dat deze markt vormen de verspreiding van innovaties en de verwerking daarvan tot producten en diensten juist belemmeren, gesteld tegenover de visie van Condorcet, voor wie concurrentie een *noodzakelijke* voorwaarde was voor de verspreiding en verwerking tot producten en diensten van een oorspronkelijke idee. Condorcet verwierp daarom ook het Colbertisme, dat met de officiële monopolies waarmee uitvinders voor hun vindingen werden beloond, juist een kunstmatige rem had gezet op de verspreiding van die uitvindingen, waarmee dan precies het tegendeel werd verkregen van wat werd beoogd. Eenzelfde gevaar wordt tegenwoordig in het kader van de endogene groeitheorie wel gesignaleerd voor de kennisintensieve producten van de zgn. 'knowledge driven economy', zoals geneesmiddelen, software en muziek, met toenemende schaalvoordelen - marginale kosten praktisch nihil - in de productie en in de reproductie. Met het tijdelijke monopolie door 'intellectual property rights' wordt *imitatie* belemmerd, en wordt de innovatieneiging van ondernemers beloond, op kosten van de consument, met als bijkomende gevolg dat de per monopolie verhoogde kostprijs van kennis het innovatietempo verlaagt. Op basis van het besef van het essentiële belang van het collectieve goed: fundamentele research voor innovaties in de globale kenniseconomie, zou een uitweg uit het economisch politieke dilemma kunnen worden gevonden in Condorcet's idee, dat het overheidsbeleid vooral het intellectuele, wetenschappelijke en technische kader moet scheppen waaruit economische actoren vrijelijk kunnen putten, en dat uitvinders buiten de markt om moeten worden beloond per gratificatie uit de staatskas of door overheidsaankoop van uitvindingen. Voor de omzeiling van de klippen van het kennis-monopolie biedt Condorcet's idee - bijv. als een generalisatie van het bestaande Nederlandse 'recht' op niet-commerciële reproductie voor privé gebruik door natuurlijke personen - in ieder geval een zinvol alternatief voor de vernuftige koers, zoals die te Brussel en Straatsburg werd uitgezet in de aanhangige *Europese Richtlijn betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij*. Met een ultieme filosofische kunstgreep zouden door de *Richtlijn* immers zowel kennis als monopolie kunnen verdwijnen in een door de zwaartekracht van het eigenbelang beheerst zwart gat: terwijl in het bestaande auteursrecht de rechthebbende zelfs niet tegen de consumptie van illegale reproducties van zijn werk kan optreden, gebiedt de *Richtlijn* tot zodanige informatierechtelijke bescherming van de auteur, dat deze *alle* door hem niet gewenste gebruik van zijn werk kan verbieden, waaronder dan in laatste, paradoxale instantie ook begrepen de kennisname daarvan: het *nee-verkopers* monopolie.
150. Inmiddels verscheen deze brieven ook in een afzonderlijke uitgave als: Sophie de Grouchy (marquise de Condorcet), *Lettres sur la sympathie suivies de lettres d'amour* (texte présenté et annoté par Jean-Paul de Lagrave, préface d'Alain Pons), Montréal & Paris, 1994. De aan het Département de philosophie de l'Université du Québec à Montréal verbonden 'historien québécois' De Lagrave was eerder redacteur van het niet in Nederland aanwezige tijdschrift *Revue Lekton - ce qui peut être dit*, dat in 1993 vijftien artikelen publiceerde over *Condorcet, le Condor des lumières*.

151. Aldus Schumpeter, 1954, p.107, met als vervolg: 'in the case of the social sciences, this awareness [of a set of interrelated phenomena that give rise to 'problems'] shaped itself in the concept of natural law'.
152. Aldus Blaug, p.59, resp. Polak, p.150.
153. Aldus de 19e eeuwse Nederlandse representant van de Engelse en Franse klassieke politieke economie, Simon Vissering [pp.155-156], voor wie monopolie het tegendeel was van vrijheid: 'Monopolie is het tooverwoord, dat alle geesten beheerscht. Al het goud naar eigen land te doen stroomen; eenen nationalen tak van nijverheid voor zich alleen te bewaren, door alle middelen, zelfs door doodstraf te dreigen aan den werkmán, die zijn vaderland zou willen verlaten om zijn bedrijf elders uit te oefenen; zich in gilden af te sonderen, niet meer tot onderlinge hulp, maar tot wering van mededingers, - ziedaar de nieuwe vormen, waarin die strijd zich gedurende de twee jongste eeuwen openbaart. [...] de Fransche Revolutie [...] [ééne schrede in de maatschappelijke] hief het onderscheid der standen op en schonk aan het geheele volk de vrijheid, welke tot nog toe alleen den bewoners der steden - en node!- gegund was. Zij verbrak de monopolien, joeg de gilden uiteen en verhief alle ingezetenen des lands tot burgers met gelijkheid voor de wet'. Door A. Nentjes [*Simon Vissering: de klassieke school in Nederland*, in: A.J. Vermaat, J.J. Klant, J.R. Zuidema (red.), *Van liberalisten tot instrumentalisten: anderhalve eeuw economisch denken in Nederland*, Leiden, 1987, p.31], werd Vissering's bijdrage aan de Nederlandse discussie over vrijhandel treffend getekend als: 'Vissering constateert dat men weliswaar de vrijhandelstheorie als juist erkent, maar zich tegelijk op het bijzonder geval beroept dat om een uitzondering vraagt. Die bijzondere gronden zijn evenwel zo talrijk dat zij toepassing van de theorie uitsluiten. De staat heeft tegen die aandrang van bijzondere belangen weerstand te bieden'. Op p.22 besprak Nentjes het door Vissering liberaal afgrenzen van het terrein van staatszorg: 'Hij wordt niet moe met vele voorbeelden aan te tonen dat pogingen om met overheidsmaatregelen de markt te corrigeren doorgaans meer kwaad stichten dan goed doen. Maatregelen als prijszetting en kwaliteitsvoorschriften belemmeren de vrije mededinging en scheppen zo monopolies die op hun beurt oorzaak worden van het kwaad dat men wil voorkomen. Veel maatregelen door overheden getroffen in tijden van uitzonderlijke schaarste bleken uiteindelijk de tekorten eerder te vergroten dan te verkleinen'.
154. Smith begreep *sympathy* als een *aangeboren* verlangen van het autonome individu tot identificatie met de emoties van anderen, hetgeen de zelfbehagende aanleiding zou zijn van individuele, voor anderen profijtelijke deugden, zoals rechtvaardigheid, matigheid, moed, voorzichtigheid, eerlijkheid, zuinigheid en bedrijvigheid, waarzonder in een samenleving van door eigenbelang gedreven én samengedreven individuen geen duurzaam ruilverkeer mogelijk zou zijn. Het begrip wordt thans beter gedekt door *empathie*, het 'einführend Mitverstehen' van de medemens, welk begrip echter werd vermeden in het over het ethische denken van Smith en Mandeville handelende Leidse proefschrift van Albertus Johannes Kerkhof, *De mens is een angstig dier: Adam Smith's theorie van de morele gevoelens*, Meppel, 1992. Smith's beeld van de sociale mens als 'angstig dier' werd daarin [p.14] 'beheerst door wat Mandeville "vrees voor schande" noemt, een voortdurende bezorgdheid om het oordeel van anderen', waarmee *sympathy* dan de negatieve lading verkreeg, die later in Bentham's 'fabric of happiness' als pijn tegenover plezier kon worden gezet. Doordat *sympathy* en eigenbelang zodoende sommeerbaar en dus verenigbaar blijken te zijn, is er ook geen 'Adam Smith Probleem' van de strijdigheid tussen het altruïsme van de *Theory of Moral Sentiments* en het egoïsme van de *Wealth of Nations*. 'Wat we voor ons hebben, zijn alleen twee [...] zelfstandige verklaringen van deelgebieden van de menselijke werkelijkheid: het gebied van de moraal en dat van de economie', aldus Kerkhof [p.52 en noot 202], die overigens vermeed om Smith's *sympathy* en eigenbelang neer te zetten als de newtoniaanse [p.30] 'gravitatie wetten van de psychische of de maatschappelijke werkelijkheid' waarvan de

ontdekking in de 18e eeuw 'bijna een sport' was geworden.

155. Door Wim 'Sonneberg' eens treffend omschreven als: 'dat doe je verkéerd, dat moet je een ander laten doen'.
156. '[Smith] offered an all but certain formula for economic progress. This was the liberal economic society in which regulation was by competition and the market, not by the state, and in which each man, thrown on his own resources, laboured effectively for the enrichment of the society', aldus John Kenneth Galbraith, *The affluent society*, Hammondsworth-Middlesex, 1963, p.30.
157. In Frankrijk werd de fiscale en economische politiek met het woord *système* aangeduid, sinds het financiële genie John Law aan het begin van de 18e eeuw had geprobeerd om het nationale inkomen met behulp van de drukpers te vergroten.
158. Aldus *Wealth of Nations*, Book IV, CH. II, p.354, alwaar ook nog de waarschuwing dat: 'The statesman who should attempt to direct private people in what manner they ought to employ their capitals, would not only load himself with a most unnecessary attention, but assume an authority which could safely be trusted, not only to no single person, but to no council or senate whatever, and which would nowhere be so dangerous as in the hands of a man who had folly and presumption enough to fancy himself fit to exercise it'.
159. Terwijl elders in Europa in de 18e eeuw de teelt van aardappelen ingang vond, met een veel hoger opbrengst per hectare, dwz. van eenzelfde areaal konden met aardappelen 2 à 3 maal méér mensen worden gevoed dan bij graanbouw, consumeerde de Franse bevolking als altijd het minder productieve broodgraan, en liefst de minst productieve soort, tarwe. Zelfs voor het goedkopere roggebrood moest een landarbeidersgezin in de 18e eeuw 45 à 58% van het inkomen uitgeven, in het crisisjaar 1789 zelfs 88%; zie B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht, 1960, pp.30-1 en p.249; deze gaf ook een beeld van de agrarische malaise, die zich tussen 1650 en 1750 over geheel Europa uitstreckte [p.227]. Voeding met aardappelen was niet alleen goedkoper door de hogere opbrengst van dit gewas, maar ook doordat de aardappel niet zoals granen onderworpen was aan tiend- en molenheffingen, aldus J.A. van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800*, Bussum, 1979, p.201.
160. Een uitgebreide schets van deze 'politiestaat' gaf Steven L. Kaplan, *Bread, politics and political economy in the reign of Louis XV*, The Hague, 1976, pp.8-51.
161. Deze in de 18^e eeuw plotseling populaire vorm van 'gekochte moederliefde', dwz. de uitbesteding van kinderen tot de kostschoolleeftijd uit de 'betere' stadskringen bij voedsters op het platteland, werd door Elisabeth Badinter gebruikt voor de ontmaskering van de mythe van de moederliefde [*L'amour en plus: histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*], Paris, 1980; hier in vertaling door Veronique Huijbregts en Marie Luyten als: *De mythe van de moederliefde*, Utrecht/Amsterdam, 1983/1989]. Ernstige twijfel over de oorzaak en de omvang van het zoogmoederschap werd geuit door de Stanford 'humanities' historicus Paul Robinson [NY-Times, 1981/10/04] die Badinter's werk recenseerde als 'popular social history of the rudest variety. [...] Complementing the anemia of the book's evidence and its jerrybuilt argument is its uncertainty of purpose'. Simon Schama [*Citizens: a chronicle of the French Revolution*, New York, 1989, pp.145-147; ook in vertaling door Eugene Dabekausen, Barbara de Lange en Tilly Maters, als: *Burgers: een kroniek van de Franse revolutie*, Amsterdam, 1989; en als: *Kroniek van de Franse revolutie*, Amsterdam, 2000] noteerde sindsdien, behalve vooral aandacht voor de nog in het *ancien régime* opgekomen literaire tegenbeweging voor de bevordering van maternale borstvoeding: volksgezondheid, economie

[its reduction of infant deaths would enable France to escape the threat of depopulation'] en vrouwelijke natuur, ook enige aandacht voor oorzaak en gevolg van het door hem als 'cottage industry of death' omschreven rurale zoogmoederschap: 'For every one in two babies [...] village wet nursing was a death warrant: urban poverty succored [verholpen] by rural destitution [ontbering].'

162. Hierover S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam, 1975 (7^e druk), p.146: 'Het openbaar bestuur der binnenlandse belangen, voor zover het niet valt onder justitie en de financiën, wordt vanouds aangeduid als de Politie (van het Griekse polis, stad): de binnenlandse staatszorg in engere, eigenlijke zin. In Rousseau's 'Contrat Social' ontmoet men het woord 'politie' in deze betekenis. Meer gangbaar was in Frankrijk de aangepaste vorm 'police', gelijk in de Duitse landen 'Polizei'. [...] De afwezigheid ener algemene binnenlandse bestuursdienst is de opvallendste trek onzer oude staatsinrichting [...] Geen regering van bovenaf dus'.
163. Willem Sybrand Unger, *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de middeleeuwen*, Amsterdam (proefschrift Leiden), 1916, p.16. Unger sloeg destijds met zijn studie een - zoals uit het vervolg van deze noot moge blijken, ook thans nog - opmerkelijke brug tussen heden en verleden, waar hij constateerde dat in de Middeleeuwen zowel als in zijn tijd, door monopolies ten aanzien van noodzakelijke levensmiddelen [p.16] 'de verbruikers zonder genade aan den winsthonger der kooplieden zijn overgeleverd. Dezelfde overwegingen, die in den modernen tijd de gemeentebesturen er toe hebben geleid, de voorziening met gas, water en dergelijke gemonopoliseerde bedrijven zelve ter hand te nemen, nl. om het profiteren van een natuurlijk monopolie door weinigen ten koste der gemeenschap onmogelijk te maken, brachten de middeleeuwsche stedelijke regeerders' tot de door Unger als meesterwerk betitelde reglementering. Het was echter onjuist te spreken van een middeleeuws socialisme, [p.17, n.50] 'evenzeer onjuist, als het qualificeeren van de vergaande sociale wetgeving onzer dagen als staatsocialisme, wat met socialisme alleen den naam gemeen heeft. Niet zozeer de reglementeering, als wel de ter handneming der productie door de gemeenschap is van het socialisme het doel'. De middeleeuwse monopolies waren veeleer vergelijkbaar met [p.16, n.49] 'de moderne corners en dergelijke ogenblik-associaties, wier bedoeling geen andere is, dan de uitbuiting van een momenteel gunstige situatie en die voor de regeling van voortbrenging en distributie geen weezenlijke beteekenis hebben; anders dus dan de blijvende concentratie, zooals wij die zich in trusts en kartels zien voltrekken en die, al is hun doel voorloopig aan het andere verschijnsel niet ongelijk, toch den kern voor een meer doelmatige regeling der voortbrenging in zich dragen'. In het voorwoord van zijn proefschrift noemde Unger de levensmiddelenvoorziening een nieuwe tak van de sociale politiek der moderne gemeentebesturen, waartoe deze noodgedwongen overgingen omdat 'de daarmede belaste ondernemers meer en meer in gebreke bleven, de bevolking voldoende van levensmiddelen te voorzien', hetgeen werd bevorderd door de duurte en de schaarste ten gevolge van 'de groote oorlog'.

Aan de oorsprong van deze nieuwe lokale levensmiddelenpolitiek lag het gemeenteprogramma der SDAP uit 1899 (toen er in Nederland 4 SDAP raadsleden waren!), waarin werd voorzien 'dat de gemeenten in de toekomst vooral op het terrein van de distributie en productie een belangrijke rol zullen gaan spelen', met als voorbeelden gemeentelijke bedrijven en diensten zoals: 'gemeentelijke kleermakerijen en schoenmakerijen, bakkerijen, wasbedrijven, keukens, volksbadhuizen en schoolbaden, logementen voor doortrekkende werklieden, toeluchtshuizen voor daklozen, gemeentelijke steenkolendepots, gemeentelijke winkelmagazijnen, vishallen en abattoirs [...] gemeentelijke ziekenhuizen, ziekenverpleging en apotheken', aldus de opsomming door G.W. Borrie [*F.M. Wibaut, mens en magistraat: ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*, Assen, 1968 (diss. Amsterdam), p.83]. Deze sociaal-democratische [SDAP] gemeentepolitiek,

'door liberalen en radicalen in gang gezet', aldus Peter Maas [*Sociaal-democratische gemeentepolitiek als mensenwerk*, in: *Socialisme en Democratie* 55/6 (1998), p.291-295; p.292:] 'breidelde dagelijks meer en meer het onbepaalde winststreven, nam zelf de voorziening in bepaalde goederen en diensten ter hand en trof regelingen ter bescherming van de zwakkeren in de samenleving'.

Toen de Eerste Wereldoorlog noodzaakte om met een prijs- en rantsoeneringsbeleid de levensmiddelen-schaarste te verdelen, nam, aldus Borrie [p.113], Amsterdam 'de inkoop en distributie van een gehele reeks primaire levensbehoeften' op zich en 'ging er ook als eerste gemeente toe over om de prijzen van zg. regeringsgoederen lager te stellen dan de door de minister voorgeschreven maxima'. In een poging in de hoofdstad het 'socialisme in één stad' te vestigen, nam onder het bewind van de Amsterdamse SDAP wethouder F.M. Wibaut het aantal gemeentebedrijven sterk toe, waaronder gemeentelijke winkels voor de verkoop van aardappelen, vis en groente en een gemeentelijke lompenbergplaats en sorteerbedrijf. Na afloop van WO-I werden deze bedrijven door zijn collega en partijgenoot S.R. de Miranda gaandeweg geliquideerd, al dan niet na grote verliezen voor de gemeentekas, waarmee tevens een einde kwam aan Wibaut's plan om door verdergaande socialisatie van industrie en bankwezen 'op groter schaal en systematischer met de verwezenlijking van het socialisme een aanvang te maken', zoals dat ook door hem werd uiteengezet in: *Het Socialisatievraagstuk, rapport uitgebracht door de Commissie aangewezen uit de SDAP; voorzitter Wibaut*, Amsterdam, 1920³, p.7. Dit rapport was een reactie op de mislukte poging van de SDAP, om via het door de Staatscommissie inzake de duurte (waarmee de mislukte rode 'revolutie' van november 1918 definitief werd gesmoord) gelanceerde ontwerp Duurtewet 1919 met een permanent toezicht op de prijsvorming de Nederlandse economie te veranderen in een alomvattend Staatsmonopolie. Het ontwerp sneuvelde in de Tweede Kamer door nb. de tegenstem van de SDAP fractie, die in het debat tot het besef was gebracht dat de Duurtewet ook op de prijsvorming van het arbeidsloon zou gaan toezien.

Terwijl de rest van de SDAP gaandeweg de voorkeur gaf aan een bescheiden rol van het staatsapparaat in een corporatistische overlegeconomie, zoals die, via het Plan van de Arbeid uit 1935, na WO-II in Nederland ook daadwerkelijk werd 'wederopgebouwd', bleef Wibaut voor een globaal staatsmonopolie werven. Zo hield hij in de brochure *Monopolie en verdwijning der concurrentie* [Brussel, 1929; dubbele paginering: p.1 = p.71] een pleidooi voor toezicht op kartellen en trusts met een [p.100] 'kartel-wetgeving [die] niet verbodswetgeving is, maar wetgeving, die volledige bestendiging van de monopolistische bedrijfsvoering nationaal en internationaal tot stand gekomen, aanvaardt' zodat [pp.98-99] 'de monopolistische beheersching van dit groote deel der productie [...] aan de handen van de particuliere winstmakerij' kon worden onttrokken; deze moest dan worden gelegd 'in handen van de gemeenschapsorganen, die al de voordeelen van de doeltreffende productie in monopolievorm zullen doen ten goede komen aan alle leden van de gemeenschap. Gemeenschapsorganen dus, die den monopolievorm in de kapitalistische productiewijze als doeltreffende noodzakelijkheid ontstaan, zullen handhaven overal waar zij begerlijk is. Doch er een eind aan zullen maken en zullen voorkomen dat de economische macht van het monopolie zal gericht zijn op prijsopdrijving. Organen die een stelsel zullen volgen waarbij de economische macht van het monopolie zal gericht zijn op het verkrijgen van alle begerlijke artikelen tegen den laagst mogelijke prijs. [...] Naarmate de socialistische invloed in den Volkenbond groot genoeg zal worden om aan de economische afdeling van dit wereldorgaan leiding te geven, zal het werk voor de voorbereiding van die gemeenschapsorganen kunnen worden ter hand genomen'.

164. Unger, p.17, n.48, alwaar de Belgische mediaevist Henri Pirenne werd geciteerd uit diens *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Paris, 1910, p.107: 'elle est aussi conséquente dans ses principes, aussi cohérente dans ses parties, aussi riche dans ses détails que les plus beaux monuments de l'architecture gothique ou que les grandes 'sommets' des philosophiques

scolastiques'.

165. J.G. van Dillen, *Het economisch karakter der middeleeuwschen stad*, diss. Amsterdam, 1914, pp.50, 214 en 218.
166. De reconstructieve interpretatie van deze 'stadhuishoudkunde' vereist een ingrijpende verandering van de blikrichting, omdat in de Middeleeuwen niet de schaarste als invalshoek voor het materiële object van de economie werd genomen, maar de overvloed, zo werd althans betoogd in het Tilburgse proefschrift van Theodorus Bernardus Jozef Noordman [*Economie en filosofie in de vroege middeleeuwen 750-1250*, Hilversum, 1996]. Noordman zette zich met name af tegen de meer gangbare neiging om [p.39] 'alle denken over economie gedurende het hele millenium van 500 to 1500 te vatten met usura en justum pretium, thema's die pas na 1250 een belangrijke rol spelen [...] [in plaats van deze] op hun eigen merites en niet alleen retrospectief [te beoordelen, waardoor bijvoorbeeld] ruimte ontstaat voor de gedachte dat de denkbeelden over economisch gedrag destijds mogelijk een totaal ander karakter hadden dan tegenwoordig. Het was in de ogen van een middeleeuwer bijvoorbeeld mogelijk om een betaling te doen teneinde andere mensen in de hemel te laten komen'. Op deze wijze beschouwd bleek [pp.99-100] 'achter [...] het canonieke recht [...] ontdaan van zijn Germaanse en feodale trekken [...] een heel eigen sociale economie verborgen. Hierin functioneert de maatschappij op basis van wederzijdse giften en niet doordat handelaars eventuele tekorten die ter plekke optreden, met voorraden van elders aanvullen. Het adagium is Do ut des [ik geef opdat gij geeft]. De kerk legt echter sterk de nadruk op die vormen van geven, waarbij men als tegengift geen aardse maar hemelse rijkdom verwerft. Desgewenst kan de kerk zelf als bemiddelaar optreden. Het geven wordt als een noodzakelijke daad gearticuleerd om het heil te bereiken. [...] Deze sociale economie is verder gericht op het in materieel opzicht vrijstellen van de priesters, zodat deze kunnen bidden voor het zieleheil of pastoraal werk kunnen doen. Het gaat erom, dat voldoende arbeid wordt vrijgemaakt voor het redden van de lekenzielen, voor het uitvoering geven aan de heilseconomie'. Zo hadden de kerkvaders volgens Noordman wel degelijk een economische doctrine over arbeid [p.129]: 'Deze luidt dat God in zijn onvoorstelbare goedheid een wereld van overvloed heeft geschapen [...] [waarin] wie ongelukkigerwijze in de problemen raakt [...] een ander [...] de gelegenheid [biedt] om goed te doen door aalmoezen te geven. De rijke kan daardoor in de hemel komen. Dit is eigenlijk geen sociaal-economische doctrine [...] maar een eschatologische doctrine met materiële implicaties. Langs deze weg wordt het individuele risico van tegenslagen en ongelukken opgevangen'. Een en ander werd tenslotte [p.129, n.20] kernachtige samengevat in de opvatting dat 'in dit kerkvadersdenken over economie, net als bij Plato, niet de schaarste als invalshoek voor het materiële object van de economie wordt genomen, maar de overvloed'.
167. Aldus Van Houtte, pp.62-64. Anders dan voor de Hollandse en Friese landbouw, die zich volledig ging toeleggen op deze alternatieve productie, bleef tarwe tot na 1800 het belangrijkste gewas voor de Zeeuwse landbouw. De Zeeuwse graanbouw dekte pakweg de helft van de Hollandse behoefte aan graan, aldus Peter R. Priester [*Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600 - 1910*, A.A.G. bijdragen 37, Wageningen, 1998, p.238 en pp.279-323; [p.280]: 'Vanuit het gewest werd soms meer tarwe naar Holland verscheept dan via de Sont werd aangevoerd'], die zich hiermee te weer stelde tegen de gangbare opvatting, dat de [theoretische maximumopbrengst van de] binnenlandse graanproductie ontoereikend zou zijn geweest om het dichtbevolkte, verstedelijkte Holland in staat te stellen zich te specialiseren in handel en nijverheid. Nochtans moest Priester ook constateren dat in de praktijk [als gevolg van lokale of regionale oorzaken, zoals waternood en watersnood] op het aanbod van Zeeuwse graan geen staat kon worden gemaakt: [p.289] 'In korte tijd konden de fysieke opbrengsten van tarwe enorm variëren'.

In landen, waar nationale graanautarkie werd nagestreefd, leidde het wisselende

oogstfortuin tot structurele overcapaciteit en lagere marginale en gemiddelde productiviteit van de graanproductie [welke trend evenwel in Engeland met succes werd gecoupeerd door de exportpolitiek], tot grotere prijsbeweeglijkheid en een hoger gemiddeld prijsniveau. Zo constateerden Jan de Vries & Ad van der Woude [*Nederland 1500-1800: De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam, 1995; hier in vertaling als: *The first modern economy: success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1800*, Cambridge, 1997, p.200, tabel 6.1] voor de periode 1460-1820 een ten opzichte van de stijging van de Engelse en Franse tarweprijs aanmerkelijk lagere stijging van Hollandse rogge- en Belgische tarweprijs, waardoor [p.199] 'the region with prices among the highest in Europe in the late 15th century experienced a reduction of its grain prices to levels that often were lower than in other West European markets'.

In de Lage Landen resulteerde uit de toevloed van goedkoper Baltische graan daarentegen geen verpaupering, maar juist bloei van de landbouw, doordat deze toestroom het gevolg [of de oorzaak] was van een algemene 'international market integration' van de economie van de Lage Landen, dwz. gepaard ging met een toename van de afzet van agrarische producten, en van de beschikbaarheid van voor alternatieve productie benodigde investeringskapitaal.

168. Voor Unger was beheersing van het omliggende platteland een tweede karakteristiek van het economisch leven van de middeleeuws stad, voortkomende uit afnemende agrarische bedrijvigheid door toenemende bebouwing van de steden, waardoor handels- en nijverheidsbedrijven op de voorgrond treden; het verbod op plattelandindustrie zag Unger als uiting van de onderwerping van het platteland. Op p.20-21 schreef hij: 'Evenals de moderne staten hun koloniën, hebben de middeleeuwse steden het haar omringende platteland op alle mogelijke manieren ten haren bate geëxploiteerd. [...] Bovendien werden de stedelijke accijnzen, waarop het budget eener middeleeuwse stad grotendeels dreef, benadeeld door de plattelandindustrie [...] [die deels uit de stad afkomstig was] om den drukkende last der stedelijke accijnzen te ontgaan [...] Een voortdurende strijd heeft zich hierover tusschen steden en platteland ontwikkeld, die ten slotte in de 16^e eeuw door den landsheer werd beslecht [...] voor wien de belangen der steden - van welke hij finantiël zeer affhing - ten slotte zwaarder wogen, dan die van het platteland. [...] En toen, op het einde der 16^e eeuw, de macht van den landsheer aan de steden zelve was gekomen, gingen deze in haar strijd tegen het platteland nog veel verder; thans [...] was dit geheel en al aan de genade der steden overgeleverd. Het einde van het lied was, dat de Hollandsche steden, door aankoop van de omliggende heerlijkheden van den landadel, den omtrek voor goed onder haar gezag brachten'.

De Vries & van der Woude [p.165] oordeelden 80 jaar later aanzienlijk milder, dan wel genuanceerder, over dezelfde relatie van stad en platteland in de Republiek: dat het platteland weliswaar als 'hinterland' en als verlenging van de stadseconomie diende, maar dat, met uitzondering van Groningen en Ommeland, de mogelijkheden van onafhankelijke economische activiteit doorgaans niet werden beperkt: 'nowhere did these relationships approach that of an exploited, subordinated rural economy beholden to a monopolistic city [...]. The countryside generally possesses sufficient legal rights and a loud enough political voice to resist such efforts'.

169. Unger's overzicht werden in 1978 voor een aantal Oost- en Midden nederlandse steden en gewesten in- en aangevuld en van cijferreeksen voorzien in een studie van Remi van Schaik [*Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14^e tot de 17^e eeuw: bronnen en problemen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978), pp.214-255], waarin onder meer de bevinding dat [p.47]: '[m]et de uitbreiding van het arsenaal aan regulerende maatregelen, speciaal voorraadvorming door de stedelijke overheden en distributie van graan of brood, [...] ook het aantal repressieve maatregelen ten aanzien van het aangroeiend

getal bedelaars, paupers e.d. toe[neemt]: armoede wordt niet bestreden of verlicht, maar wordt in banen geleid. Behoud van eigen macht en positie staat bij de overheden voorop; angst voor revoltes onder de bevolking treedt voortdurend op de voorgrond.'

170. Uit verspreide gegevens bij Slicher van Bath en bij Fernand Braudel [*Les jeux de l'échange: Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, tome 2, Paris, 1979; hier in vertaling door Eef Gratama, Koen van Gulik & Geurt Rombach als: *Het spel van de handel: Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*, deel II, Amsterdam, 1989] kon het volgende worden bepaald: voor graanvoeding van 1 persoon (1 kg per dag) waren ruim 2 hectare bouwland nodig en ruim 1 hectare grasland (veevoer voor trek- en lastdieren); bij een verhouding van agrarisch en niet-agrarische bevolking van 3 : 1 leverde dit een areaal van 12 hectare per stadsbewoner. Voor de verbouw van het graan voor de 800.000 inwoners van Parijs zal zodoende tenminste een areaal van 10 miljoen hectare bedrijfsoppervlakte nodig zijn geweest, dwz. een denkbeeldige akker van 300 bij 300 kilometer. Naar dezelfde maat zou voor de graanvoorziening van Amsterdam, dat in 1675 200.000 inwoners telde, een areaal nodig zijn geweest van 2.5 miljoen hectare. Voor een dergelijke akker van 250 bij 100 kilometer ontbrak het in de Republiek behalve aan voor akkerbouw geschikte ruimte ook aan boeren: in de 17^e eeuw woonde daar al meer dan de helft van de bevolking (van 2 miljoen mensen) in steden. Volgens Braudel [p.31] omsloot de economische ruimte van London al in de 16 eeuw geheel Engeland, waarbij overeenkomstig het schema van Von Thünen de meest verafgelegen gebieden met de veehandel te maken hadden, zoals dat ook voor Parijs het geval was.
171. 'The appearance of vast metropolitan markets from the 16th and 17th centuries onward was accompanied by a complete reversal of the food-supply policy of the big towns. For these it was no longer a question, as in the Middle Ages, of restricting the price of foodstuffs by every means. On the contrary, it was a question of ensuring by every means an adequate supply of foodstuffs for the town *at any price*. It was in this sense that the metropolises played the part of an apparently unlimited market, thus fostering the introduction of capitalism in agriculture', aldus Ernest Mandel, *Marxist economic theory*, [translated by Brian Pearce], London, 1974, p.274], die verwees naar de landbouwhistoricus N.S.B. Gras [Norman Scott Brien Gras, *The evolution of the English corn market: from the 12th to the 18th century*, New York, 1915 & Cambridge, Mass., 1915 & 1926, pp.76-77] en naar de technologiehistoricus Abbot Payson Usher [*The history of the grain trade in France*, HUP, 1913, p.60].
172. Zo bestond het archief van de 15^e eeuwse Koopman van Prato, Francesco di Marco Datini, uit niet minder dan 140.000 brieven, 300 maatschapscontracten en 500 rekeningboeken, aldus Iris Origo [*The merchant of Prato*, Hammondsworth, 1986⁴, p.12; er is ook een Nederlandse vertaling door Koen van Gulik als *De koopman van Prato*, Amsterdam, 1985²], en behalve de koopman en zijn notaris had alleen de Hemelse Boekhouder inzicht in zijn zaken.
173. Zo werd in het essay van Karel Degryse bij het Memorieboek van een Gentse koopman [*Pieter Seghers: een koopmansleven in troebele tijden*, Antwerpen-Baarn, 1990, p.93] terloops verhaald van de vervolging van de [hervormde] Gentse schepen Lieven Brakelman, van wie het gerucht de ronde deed 'dat hij zich vooral verrijkt had door speculatie in de jaren van graanschaarste. Daarbij had hij onrechtmatige hulp gekregen van zijn broer Michiel die klerk van de korenkooplieden was en ambtshalve over geheime informatie over de concurrentie beschikte'.
174. Van de Franse bevolking was aan het begin van de 18^e eeuw naar schatting van Vauban 80 procent verpauperd en 10 procent aan de bedelstaf, aldus Wolfgang Oppenheimer, *Necker: Finanzminister am Vorabend der Französischen Revolution*, Stuttgart, 1988, p.109. Voor Nederland werd een vergelijkbaar beeld ontwaard door L.J. Rogier, in zijn met

Bourgondische overdrijving van de mythe van het uitgebuite, geknechte en onderdrukte Generaliteitsland gekleurde schets van de nationale arbeids-herverdeling van de Hollandse textielsteden naar Brabant [*Herdenken en herzien*, Bilthoven, 1974, pp.212-247: *Noord Brabant gisteren en nu*; pp.218-219]: 'De 18^e eeuw was voor alle gewesten, bovenal voor Holland, een tijd van zich steeds verscherpende sociale contrasten: cumulatie van rijkdom, gevoed door verpaupering. [...] in de grote steden van Holland [heerste] afzichtelijke armoede onder de vaak hongerende volksklasse', en 'Het was het eigenbelang van Leidse en Haarlemse textielabrikanten, dat zij het meer eenvoudige werk graag op het platteland uitbestedden, natuurlijk tegen zo laag mogelijke lonen. In Holland was zulk een uitbesteding, gezien de Staten-politiek, onmogelijk, maar in de Generaliteitslanden kon alles, zolang de Raad van State de steden in bedwang hield. Hij deed wat van hem verwacht werd, ook door die Meierijse nijverheid in de toom te houden. Tilburg, Helmond, Eindhoven, Geldrop en allerlei dorpen konden slechts commissionaire industrie uitoefenen, waarvan de winsten in de zakken van Hollandse, meest Leidse fabrikanten vloeiden. Het deerde deze heren natuurlijk niet, dat zij aldus een leger van werklozen in de eigen stad fokten, en haar ontvolking op den duur zover deden voortschrijden, dat het voortbestaan van hun bedrijven bedreigd werd. Toen verlieten de rijksten [...] het zinkende Leidse schip en brachten hun bedrijven naar de Meierij over. Weer was de Raad van State hun ter wille door te gedogen, dat in Helmond, Eindhoven en Tilburg een zelfstandige textiel-industrie van wal stak. Zo werd de nood van de Leidse paupers brood voor de Meierij, zij het dan voorlopig zwart roggebrood zonder boter'.

De 5 à 15 procent van de stedelijke bevolking aan wie, hoe dan ook, door de voedselvoorzieningspolitiek geen remedie kon worden geboden, omdat zij óók bij verlaagde prijzen niet in het eigen levensonderhoud konden voorzien, waren aangewezen op bedeling. Of die ook in voldoende mate werd verleend, of op de juiste plaats terecht kwam, is niet duidelijk, zo bleek in het themanummer over '[lokaal-fiscale] armenzorg en [bedeelde] liefdadigheid in de moderne tijd' van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22-4 (1996). In de bijdrage van Anne McCants [*Nederlands republikanisme en de politiek van liefdadigheid*, pp.443-455; p.448] werd afstand genomen van zowel de 'puur' altruïstische [Lukas 14:12-14: 'het zal u vergolden worden bij de opstanding van de rechtvaardigen'], als de 'Marxistisch/Bonapartistische' (publieke utiliteit) en 'arbeids/Sociaal Democratische' (herverdeling) verklaringen van de liefdadige bedeling. Hiertegenover stelde McCants, dat - althans in de Republiek - de liefdadige bijstand vooral gericht was op de gezeten inwoners, om deze economische middenklasse aan de politieke elite te binden: 'het zeker stellen van de instemming van een welvarende en geletterde stedelijke burgerij met een systeem waarin zij politiek geen stemrecht had en sociaal immobiel was, maar desondanks wel het grootste deel van de aanzienlijke rekeningen van de Republiek betaalde'.

175. Vanaf het einde van de 13^e eeuw was eerst Dordrecht de stapel voor Hanzegraan, in opvolging als 'het middelpunt van den toenmaligen wereldhandel' van Brugge, aldus Unger, p.32, maar de handel bleef in Dordt hoofdzakelijk passief. Met een grote en goedkope transportcapaciteit, bestaande uit voor ladingvervoer geschikte haringbuizen, bemand met Noord-Hollandse boeren vissers, diende Holland de Hanzeaten aanvankelijk als aantrekkelijke vrachtaarders voor graan en hout op Brugge en Londen, met Hollandse haring, Portugees en Frans zout en Engels en Vlaams laken als retourvracht, aldus De Vries & van der Woude, p.352: 'The movement of a bulky commodity such as rye over a distance of 1,500 km (Danzig-Amsterdam) more than doubled its price. No wonder, then, that the shipper who could reduce costs even by 10 or 15 percent not only got the trade from his competitor, but at the same time opened up new markets and thereby enlarged the volume of trade in Baltic grain'. Goedkoop bleek hier duurkoop: tegen het eind van de 14^e eeuw waren Amsterdamse kooplieden er immers in geslaagd om, gebruik makend van de onderlinge wedijver tussen de Hanze steden, met sluikehandel het monopolie van de Hanze te omzeilen

en voor Amsterdamse rekening Oostgraan in Amsterdam te stapelen, dat buiten de Hanzehandelaren om direct van graanproducenten in de Baltische gebieden, Pruisen en Denemarken werd betrokken, en dat buiten de Hanzehavens om werd verscheept in Amsterdamse schepen. Aan de opkomst van het Baltische graan, dat slechts onderworpen was aan de tolheffing bij doorvaart van de Sont, werd bovendien bijgedragen door de uitbundige tolheffing op Maas en Rijn, waar vermoedelijk ook meer en betere controle op de gedeclareerde ladinghoeveelheid mogelijk was.

176. Welke uitdrukking van de tegenstelling van de middeleeuwse en de liberale opvatting door Unger, p.54, n.2, indirect werd ontleend aan Galiani.
177. Aldus T.P. van der Kooy, in de bewerking van diens *Hollands stapelmarkt en haar verval' als: Holland als centrale stapelmarkt in de 17^e en 18^e eeuw*, in: P.W. Klein (red.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat*, Rotterdam, 1975, pp.9-20; p.13.
178. Zo noemde Rudolf Michel Dekker [*Holland in beroering: oproeren in de 17de en 18de eeuw*, diss. Universiteit van Amsterdam, Baarn, 1982, p.24] zijn telling van 30 voedseloproeren en -rellen in de Hollandse steden in de periode 1600-1795 'met recht een schrale oogst'. Het ging daarbij 10 maal om meel (vooral boekweit) en brood, 9 maal om boter en andere zuivelproducten, enkele keren om groenten, appels, bonen en kruidenierswaren in het algemeen, en 2 keer om het per schuit aangevoerde drinkwater in Amsterdam, [p.24] 'dat soms 's winters, wanneer het vroom, schaars en duur was'. Er waren in de beschouwde periode 10 jaren waarin ongeregeldeheden voorkwamen; de helft van alle ongeregeldeheden speelde zich af in 1740-1741; de meeste incidenten [p.26] 'waren van geringe omvang, slechts 12 ervan kan men als oproer betitelen, terwijl ze hoogstens twee dagen duurden'. Het ging steeds [p.27] 'om morele verontwaardiging over het gedrag van degenen die handel dreven in levensmiddelen', en de daarop volgende 'taxation populaire': [p.122] 'het door een menigte van een verkoper afdwingen van een rechtvaardig geachte prijs voor zijn waren', welke 'moral economy' veelal uitliep op plundering van een of enkele winkeliers, waarbij het [p.26] 'niet ongebruikelijk [was] dat men de geplunderde etenswaren ongeschikt voor consumptie maakte in plaats van ze mee te nemen'. Het was zodoende [p.27] 'niet zozeer de honger [...] die de mensen tot verzet dreef, maar meer de wens een bestaand consumptieniveau te handhaven'. In dit beeld paste ook de bevinding van Dekker, dat de meer dan 40 belastingoproeren (tijdens meer dan 30 jaren) in de periode 1600-1795 [p.29] 'omvangrijker en gewelddadiger waren dan de voedseloproeren'. Met uitzondering van het Delftse oproer uit 1616 tegen de lokale graanaccijns waren de belastingoproeren overigens allemaal gericht tegen provinciale belastingen: op boter (de Boterkrijg van 1624), begraven en trouwen, bier, turf, tabak, schoenen, graan, brandewijn, steur, vlees en wijn, of tegen de verpachting daarvan (het Pachttersoproer van 1748).
179. J.A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in preindustriële Nederland*, z.p., rede UvA, 1976; aldaar op p.16 een verwijzing naar Louise A. Tilly [*The food riot as a form of political conflict in France*, in: *The Journal of interdisciplinary history* II (1971-1972), p.24], die constateerde dat in Frankrijk in elk duurtjaar hongeroproeren zijn voorgekomen. Volgens Dekker kon echter van zulk een wetmatig verband niet worden gesproken; voor Holland bevond hij [p.121] dat slechts 6 van de 20 dure jaren in de periode 1600-1795 jaren gepaard gingen met oproeren, en er vonden ook voedseloproeren plaats buiten duurtjaren, hetgeen niet afweek [p.122] 'van het beeld zoals we dat kennen in Engeland, Frankrijk en Spanje'.
180. Aldus Unger, p.56; aldaar noot 7: 'Zie voor de geschiedenis van het congie-geld uitvoeriger Unger, Graanhandel (Economist, Mei 1916) en de daar vermelde bronnen en literatuur'.

181. En dan met name de Convoeien en Licenten, de voor alle gewesten gelijke belastingen op import en uitvoer, die werden geïnd door vijf regionale admiraliteiten en die werden gebruikt voor de uitrusting van oorlogsschepen die onder meer de taak hadden de koopvaardijvloot te begeleiden. Deze rechten bedroegen voor tarwe bij invoer 2 en bij uitvoer 8 gulden, en met inbegrip van de toeslagen, de 'Derde Verhoging, de Orizontse Tol en Veil- en Lastgeld', 4.05 resp. 11.35 gulden per last van 30 hectoliter. 'Deze tariefverhoudingen waren een erfenis uit de tijd van de Opstand, toen men had getracht de binnenlandse voedselvoorziening veilig te stellen door de export zwaarder te belasten dan de import', aldus Priester [p.315 en n.121], hetgeen niet echt overtuigend klinkt: bij een gemiddelde Zeeuwse tarweprijs tussen 1600-1700 van 8.50 gulden per hectoliter [p.652] bedroeg het totale fiscaal tarief immers 1.6 resp. 4.5 procent. Nochtans verzocht het provinciaal bestuur van Zeeland in 1669 en 1671, omdat zulks 'voor de subsistentie van den landtbouw' zo noodzakelijk was, om (de tariefverhouding van) deze rechten voor tarwe te wijzigen. Dit werd door de Staten-Generaal afgewezen na het daartoe strekkende advies van de Hollandse raadpensionaris Johan de Witt in een 'Deductie ... tegen de belastinge op de inkomende, ende ontlasting van de uytgaende granen'. 'Daarin noemde hij de handel in granen 'een moeder der negotie', immers de 'binnenkomer' voor de handel in alle andere producten naar Oost én West. Verhoging van de invoerrechten zou volgens de Witt tot de economische ondergang van de Republiek leiden. Zo'n tariefpolitiek zou de concurrentiepositie van Amsterdam verzwakken. Kooplieden zouden bij de hogere belasting immers naar goedkopere havens uitwijken', aldus de samenvatting bij Priester [p.316]. En toen na een prijsval door Amsterdamse kooplieden werd betoogd, dat met name de graanhandel grote schade ondervond van te hoge in- en uitvoerrechten, waardoor de internationale graanhandel dreigde zich naar goedkopere havens te verplaatsen, werden onder Zeeuwse bijval de uitvoerrechten op graan in 1681 zelfs afgeschaft, met verhoging van de invoerrechten tot 6 gulden per last. Dit tarief bleef, behalve in de Franse Tijd, van kracht tot 1822, toen het werd verhoogd tot 7.50 en in 1825 zelfs tot 24 gulden per last. Nadat het in 1835 in het kader van het stelsel van differentiële tarieven omgekeerd evenredig werd aan de graanprijs, werd het in 1847 weer vervangen door het tarief van 6 gulden, in 1862 verlaagd tot 1.50 en in 1877 tenslotte geheel afgeschaft, aldus Priester, pp.318-321.
182. Met referentie aan W. Bunk, *Staatshuishoudkundige geschiedenis van den Amsterdamschen Graanhandel*, Amsterdam, 1856, betoogde Laspeyres [p.205, n.860] dat: 'Die Ausfuhr war bis 1597 fast immer verboten, aber mehr um dem Feind Abbruch zu thun, so 1583 und 1586. Seit 1597 wurde auch die Ausfuhr fremden Kornes verboten. Dann war lange die Ausfuhr frei bis zu den schlechten Jahren 1620-1634, besonders 1628, 1630, 1631. Dann die Ausfuhr - 1651 fast immer nur besteuert'. Over Bunk merkte Unger [p.82] op, dat 'een zoo overtuigende volging der klassieke school, als Mr. W. Bunk [...] voor de maatregelen, door stedelijke en landsheerlijke regeeringen in dien tijd [de Middeleeuwen] ter bestrijding der duurte genomen, slechts minachting over [had]; dezelfde argumenten, die de Hollandsche kooplieden bezigden, komen ook bij hem voor. En deze overeenkomst is niet toevallig; er is alleen dit groote verschil, dat wat de Hollandsche kooplieden der 16^e eeuw, tengevolge van de positie van henzelven en van het land, waar zij hun bedrijf uitoefenden, toen reeds zoo bijzonder scherp inzagen en wat voor hen niet meer dan de verdediging van hun eigen handelsbelangen was - niet altijd kunnen wij de geboorte eener economische theorie van zoo nabij gadeslaan! - voor den liberalen econoom der 19^e eeuw *de* waarheid is, geldig onder alle omstandigheden. En hoeveel waars er in deze theorie ook moge schuilen voor een maatschappij, waarbij voortbrenging en verdeling aan het particulier initiatief zijn overgelaten - welke zgn. kapitalistische ontwikkeling zich juist in de 16^e eeuw meer en meer baan begon te breken - in haar algemeenheid is zij toch van zekere eenzijdigheid niet vrij te pleiten'. En in noot 109: 'Voor Holland komt daar, tengevolge van het karakter van den handel, die tusschenhandel geworden was, nog bij, dat in geval van belemmering van den

uitvoer, de vreemde kooplieden gemakkelijk de Hollandsche markt geheel zouden mijden en zich rechtstreeks tot andere landen wenden'.

Een recente vermelding van de inzet van het hongerswapen in de strijd van de Republiek tegen Spanje gaf ook Johan Koppenol, *Leids heelal: het loterijspel (1596) van Jan van Hout*, diss. Leiden, Hilversum, 1998, p.25:] 'Ook gelastten de Staten-Generaal dat alle graanleveranties aan Spanje werden gestaakt. In Spanje werd, net als in het grootste deel van Europa, honger geleden als gevolg van misoogsten in 1595. De Amsterdamse graanpakhuizen waren nog niet leeg en met het uitvoerverbod hoopten de Hoogmogende Heren de bevoorrading van de op stapel staande Armada te bemoeilijken en tegelijkertijd hongersnood in eigen land te voorkomen. [en aldaar, noot 27:] [...] Ook in de Republiek waren de prijzen door de schaarste al gegestegen [...]'.

183. P.W. Klein, *De Amsterdamse roggehandel in de 17^e eeuw*, in: *Ondernemende geschiedenis*, Den Haag, 1977, pp.76-88.
184. Hetgeen door Klein [*Het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*, in: Klein 1975, pp.21-35; p.23] geheel in overeenstemming werd geacht met de marginale analyse der grensnutschool: 'Op deze markt kwam immers de prijs tot stand van de laatst toegevoegde eenheid van een bepaald product'. Klein gebruikte hier [p.7, n.4] 'de stapelmarkt gezinde politiek uit de 17e eeuw' om te illustreren dat overheidsonthouding in beginsel ook méér invloed op het economisch proces kan uitoefenen dan overheidsingrijpen.
185. Priester, p.112; op p.113: 'Bij nood werd de handel in de primaire levensbehoeften dan als vanzelfsprekend aan allerlei strenge beperkingen onderworpen: grenzen werden gesloten, terwijl de voorraden bij boeren en handelaren werden geïnventariseerd en soms zelfs in beslag genomen. Maar ook in minder roerige jaren hielden overheden zich bezig met ordening van het boerenbestaan. Het [Zeeuwse] provinciebestuur stelde kwaliteitseisen aan meekrap; reguleerde de arbeidsmarkt van de meekrapdelvers; probeerde de uitvoer van meekrapkiemen en - gereedschappen te verhinderen; stelde regels op voor de paardenfokkerij; hief impost over het transport van granen, vee en boter. Stedelijke overheden bepaalden de prijs van het brood; verleenden toestemming aan beurtschippers handel op hun haven te drijven en belastten het gebruik van de waag. Ook de polderbesturen hadden bemoeienis met het boerenbedrijf. In sommige polders waren boeren verplicht 'glui' (stro) aan het polderbestuur te leveren [voor dijkversterking]; in enkele gevallen werd van ze verwacht dat ze persoonlijk zorg droegen voor het jaarlijkse onderhoud van de dijken'.
186. Zoals deze werden betiteld door Paulus Christianus Hendrikus Overmeer [*De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1842)*, diss. Tilburg, 1982, p.337]. Bij Theo van Tijn [*Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 69 (1956), pp.304-370] is de la Courts pleidooi voor deregulering van de Leidse manufactuur in diens *Welvaren der stad Leiden* een 'oratio pro domo' [p.337], terwijl achter de la Courts strijd tegen het monopolie van de Oost-Indische Compagnie in de 'Aanwysing der heilsame politieke Gronden [...] een poging schuil gaat om octrooi te verwerven voor een eigen Compagnie [p.358]. Eenzelfde oordeel bereikte ook Ivo W. Wildenberg [*Johan & Pieter de la Court (1622-1660) & (1618-1685), Bibliografie en receptiegeschiedenis, with a summary in English*, Amsterdam & Maarssen, 1986, p.43]: 'Onder zijn tijdgenoten verwierf De la Court in de eerste plaats de reputatie van een *politieke querulant* [...] [en ook] de hedendaagse lezer hoeft geen moeite te doen om in De la Court een apologete te ontdekken van de commerciële en politieke belangen van de Hollandse geldaristocratie en een bestrijder van de 'usurpaties' van de Oranjes.' [p.58]: 'Bovendien bepleit hij de bevrijding van het economisch verkeer niet alleen op grond van algemene economische overwegingen, maar vooral ook met het oog op de particuliere belangen van de *steden* van Holland. Deze leefden van de handel en zouden zonder die vrijheid niet kunnen

bestaan'. Op p.59 ook Wildenberg's notie 'dat de opvallende actualiteit van de Aanwijzing aan het begin van de 19^e eeuw in Nederland er blijk van gaf dat de economische organisatie van het land sinds de dagen van Johan de Witt hoegenaamd niet veranderd was', en op p.61 tenslotte 'Met de reputatie die De la Court zich eerder in de eeuw had verworven als vrijhandelaar en liberaal avant la lettre, was door [Otto] Van Rees [in diens nog met een Latijnse neventitel getooide Utrechtse proefschrift, *Verhandeling over de: Aanwijzing der politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland, van Pieter de la Cour*, Utrecht, 1851, p.61] genadeloos afgerekend: "een voorstander der handelsvrijheid in den ruimen zin, welke men er thans aan hecht, mag De la Court niet genoemd worden". Bij Laspeyres [p.208, n.865] de opvatting uit de *Politieke Discoursen* van [vermoedelijk] de la Court: 'Dat Monopolien door het publyk geauthoriseerd weesende, schadelik, maar particuliere Monopolien behoorden toegelaaten te zyn', met op [p.165] als conclusie: 'De la Court ist also gewiss Freihändler, aber nur im holländischen Sinne, d.h. immer nur um den Handel mit dem Ausland zu befördern, den er als Holländer allerdings mit Recht höher achten musse, als den Binnenhandel'.

187. Graswinckel's opvatting werd door Overmeer [p.360] aan Schumpeter's *History of economic analysis* [London, 1972⁸, p.368, noot] ontleend als: 'handelsbelemmeringen beïnvloeden de prijs ongunstig en graanopslag en - speculatie hebben een gunstig effect op de agrarische productie, consumptieprijs en de handel'. Volgens Laspeyres was zelfs Graswinckel nochtans geen voorstander van volledige vrijheid: om extra hoge prijzen te vermijden zou de voorkoop van 'graan op de halm' verboden moeten blijven [p.207], en [p.193]: 'Selbst der so gescheute Graswinckel will von der Concurrenz der ländlichen Bäcker in den Städten nicht wissen, denn ein niedriger Brodpreis werde durch billige Brodtaxen gerade so gut erreicht und schade den Städten nicht, wie die Concurrenz des Landes'. Theo van Tijn [*Dutch economic thought in the seventeenth century*, in: J. van Daal & A. Heertje, *Economic thought in the Netherlands: 1650-1950*, Avebury, 1992, pp.7-28; p.13] herkende in Graswinckel de advocaat van het particuliere belang, 'pleading in favour of the special interests of Dutch landowners [...] [although] he proclaims them to be of general interest to the commonwealth and the state'. Zie over 'den zwager van Hugo de Groot en den vriend van Jan de Wit' vooral ook Mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, *De denkbeelden onzer voorouders over den vrijen graanhandel volgens het Placcaet boeck op 't stuck van de Lijftocht door Mr. Dirck Graswinckel, Ao. 1651*, in Sloet's 'éénmans' *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* [1841-1875], negende deel, Zwolle, 1853, p.69-95, alwaar op pp.75-75: 'Het Plakkaatboek bevat de verordeningen en reglementen op het stuk der granen van het jaar 1501 tot het jaar 1634, en zoowel in het latijn als nederduitsch, waarop G. zijne aanmerkingen geeft in twee afzonderlijke boeken. In het eerste boek komen verschillende vertoogen van publiek regt voor [...]. In het tweede hoofdstuk geeft hij zijne aanmerkingen op ieder der plakkatens afzonderlijk; naar aanleiding hiervan zullen wij zijne hoofddenkbeelden over den graanhandel mededeelen. [...] Holland vindt in de handel (trafijke) zijn hoofdbestaan [zijnde dit land een magazijn van koren voor geheel het christenrijk] en de trafijke vereist een vrije uit- en invoer; uitvoerbeperving is ook onwerkzaam omdat de handel dan ook niet meer invoert; het buitenland zal de schade willen verhalen; 'geen sterker wet kan er bedacht worden om de kooplieden te dwingen hun koren in het land te houden, dan de rijzing van den prijs. Hetgeen zich zelf verbiedt, behoeft men met geen odieuze wetten te weeg te brengen'. [...] [Overigens werden de plakkatens niet nagekomen:] Dat nu de plakkatens niet onderhouden zijn, zegt Gr. is apparentelijk daaruit gekomen, dat kleine vrucht daaruit te verwachten was, in tijden van eenen redelijken (gracelijken) prijs der granen, als wanneer de ambtenaren (officieren) ligtelijk conniveren en ziende blind worden, converterende de plakkatens tot hun profijt. Dit is de vrucht van vele wetten te maken, het office der ambtenaren te verbeteren en vet te maken'.

188. Er was m.a.w. in 1698 de politiek gevoerd die naar Laspeyres, p.12, door Burgersdijk in 1668 was verlangd: '[in seiner Idea Politica, 1668, B.228, S.82-3], das zur Verhütung der Theuerung Kornprocuratoren (eine Art Theuerungswitterer) angestellt, dass Kornhäuser durch den Staat angelegt werden, das der Staat in schlechten Jahren Ausfuhrverbote erlasse und den Aermeren das Korn zu ermässigten Preisen, den ganz Bedürftigen umsonst abgebe'.
189. In wellicht karakteristiek pre-Bataafs provinciaal particularisme werd tezelfdertijd door de Staten van Zeeland een telling van de tarweoogst verordonneerd, met rekwisitie tegen redelijke vergoeding van 40 procent van de tarweoogst om de voedselvoorziening van de Zeeuwse bevolking veilig te stellen; zie Priester, pp.531-533.
190. 'Het zetten, d.i. het vaststellen van den prijs (of van een maximum-prijs) van het brood; voorheen alom van overheidswege geschiedende en hier te lande, ook na de afschaffing der instelling van Rijkswegen in 1854 in sommige steden nog lang gehandhaafd', aldus J.W. Muller & A. Kluyver, *Woordenboek der Nederlandse taal*, Den Haag/Leiden, 1902, deel 3-1, p.1577. Als tweede, indirecte zettingsysteem waarmee 'de autoriteiten poogden een greep te krijgen op de evolutie van de broodprijs' noemde Van Schaik [pp.217-218] de 'rijding' of 'rije' van het brood, dwz. de gewichtszetting: 'bij een vaste broodprijs (b.v. één stuiver of 4 duiten) werd een variabel gewicht in ponden of loten voorgeschreven [...] welke lichte wijzigingen in het broodgewicht door de konsument minder opgemerkt werden' dan wijzigingen van de prijs.
191. Donald Grove Barnes, *A history of the English corn laws from 1660-1846* [London school of economics studies in economic and social history], London, 1930.
192. Over deze wet schreef Smith [*Wealth of Nations*, p.416] dat deze, 'with all its imperfections, has perhaps contributed more both to the plentiful supply of the home market, and to the increase of tillage, than any other law in the statute book. It is from this law that the inland corn trade has derived all the liberty and protection which it has ever yet enjoyed; and both the supply of the home market, and the interest of tillage, are much more effectually promoted by the inland than either by the importation or exportation trade'.
193. De uit de 'barbarous times of feudal anarchy' stammende in- en uitvoerrechten op wol en leer, op wijn (de 'tonnage') en op overige goederen (de 'poundage') waren oorspronkelijk bedoeld als directe belasting van buitenlandse kooplieden, aldus Smith, pp.699-700.
194. Het entrepot diende het belang van de havensteden, waar immers uit de entrepotvoorraden handel kon worden bedreven wanneer im- of export verboden waren, en van de industriesteden, die bij schaarste op de entrepotvoorraden konden terugvallen, aldus Barnes, p.43.
195. Bij Barnes [p.30] de conclusie die Charles Smith trok uit diens 'elaborate computations' in de *Tract on the Corn trade* (1766) over de handel en verbruik van graan in de periode 1697 tot 1765 : 'The export is bare *one thirty-second* part of the consumption, *one thirty-third* part of the growth, exclusive of the seed, *one thirty-sixth* part of the growth, including the seed, and not near *one third* of the seed itself, supposing it only one-tenth of the growth; ... and yet what prodigious benefit hath the nation reaped from the exportation! The import hath been about a *five hundred and seventy-first* part of the consumption and *one eighteenth* of the export, and never equalled but a small part of the growth'. Barnes nuanceerde deze cijferopstelling enigzins: Charles Smith was ten onrechte uitgegaan van een stationaire bevolking van Engeland en Wales, elk groot 6 miljoen, ipv. resp. 5.5 en 7 miljoen, en de export over de jaren na 1750 zou veeleer een vijftiende tot een twintigste deel van het binnenlands verbruik hebben bedragen. Voor hem had overigens Adam Smith [*Wealth of*

Nations, p.418] over dezelfde cijfers van 'the ingenious and well-informed author of the tracts upon the corn trade' al opgemerkt: 'I have no great faith in political arithmetic, computations, and I mean not to warrant the exactness of either of these computations. I mention them only in order to show of how much less consequence, in the opinion of the most judicious and experienced persons, the foreign trade of corn is than the home trade'.

196. Maar des te meer in de laatste 100 jaar van het bestaan van de Corn Laws, voor welke periode de bibliografie van Barnes meer dan 500 titels vermeldde.
197. Zijn gelijknamige vader (1674-1738) genoot bekendheid als de 'uitvinder' van de 'crop rotation', dwz. de wisselbouw die in de 16^e eeuw in Vlaanderen werd ontwikkeld [zie Van Houtte, p.129], en waarbij de teelt van tarwe en gerst werd afgewisseld met de teelt van stikstofbindende gewassen als klaver en knolraap. De zoon (1725-1767) verbond als Chancellor of the Exchequer zijn naam aan de Townshend Acts uit 1767, waarmee in de Amerikaanse kolonie oa. invoerrechten werden geïntroduceerd voor glas, lood, verf, papier en thee; de opbrengst zou o.a. dienen om het bestuur van de kolonie financieel 'onafhankelijk' te maken van de kolonisten. Na protesten van de kolonisten werden de Townshend Acts in 1770 afgeschaft, met symbolische uitzondering van de Tea Tax. Om ontduiking daarvan tegen te gaan en om de perceptiekosten te beperken werd met de Tea Act van 1773 aan de British East India Company het monopolie voor de Amerikaanse theehandel gegeven. Uit protest tegen deze concurrentievervalsing, 'waardoor de bonafide theehandelaars en -smokkelaars in de koloniën zwaar waren gedupeerd [...] [wierpen o.a.] in Boston [...] enige als indianen verklede personen een lading thee in de haven', aldus J. Presser [*Amerika van kolonie tot wereldmacht*, Amsterdam, 1965³, deel 1, p.127], welke Boston Tea Party het begin markeerde van de Amerikaanse Revolutie.
198. Barnes, p.27: 'Finally, he [Young] maintains that cheap food is bad for the poor since they waste their time and substance in idleness. In this case the poor and the manufacturers were both injured by the cheapness of food since 1689: the former for the reason he has given, and the latter because the poor would not work'. Zie over deze 'Puritan ethics' James M. Buchanan, *Ethics and economic progress*, Norman (Oklahoma), 1994, les 1: 'We should all work harder'.
199. Bij Barnes, p.44, Smith's eindconclusie over de wet van 1773, volgens welke: 'With all its imperfections, however, we may perhaps say of it what was said of the laws of Solon, that, though not the best in itself, it is the best which the interests, prejudices, and temper of the times would admit of. It may perhaps in due time prepare the way for a better'.
200. *Wealth of Nations*, pp.397-398: 'the money price of corn [...] [1] regulates the money price of labour, which must always be such as to enable the labourer to purchase a quantity of corn sufficient to maintain him and his family [...]; [2] regulates the money price of all the other parts of the rude produce of land, [and thus] of the materials of almost all manufactures [...]; and by regulating both [the money price of labour and of materials] it regulates that of the complete manufacture. [...] In the purchase of foreign commodities this enhancement in the price of corn may give them some little advantage. In that of home-made commodities it can give them none at all. And almost the whole expense of the farmer, and the far greater part even of that of the landlord, is in homemade commodities'.
201. *Wealth of Nations*, p.400: 'It enables foreigners, the Dutch in particular, [...] to eat our corn cheaper than they otherwise could do [...] It tends to render our manufactures somewhat dearer in every market, and theirs somewhat cheaper than they otherwise would be, and consequently to give their industry a double advantage over our own'.

202. Malthus was in 1815 in zijn *Observations on the effects of the corn laws, and of a rise or fall in the price of corn on the agriculture and general wealth of the country* nog neutraal, maar betoogde in datzelfde jaar ook uitgesproken pro protectie in zijn *The grounds of an opinion on the policy of restricting the importation of foreign corn*.
203. Zijn *An essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; showing the inexpediency of restrictions on importation* uit 1815 was een reactie op het tweede pamflet van Malthus.
204. Buiten Peter Gray *Famine, land and politics: British government and Irish society, 1843-1850*, Dublin, 1999, bevat de Nederlandse bibliotheekcollectie nauwelijks recente studies over de afschaffing van de Corn Laws, zoals van Alon Kadish [*The Corn Laws: the formation of popular economics in Britain*, London, 1996: 6 delen met opstellen, aantekeningen, redevoeringen en debatten], van Cheryl Schonhardt-Bailey [*Free Trade: The Repeal of the Corn Laws*, Bristol, 1996] en van Norman Longmate [*The Breadstealers: The Fight against the Corn Laws, 1838-46*, New York/London, 1984]. Wel beschikt de UB-KUB over de drie delen van Geraint Parry & Hillel Steiner (general editors), *Freedom and trade: proceedings of a conference to commemorate the 150th anniversary of the repeal of the Corn Laws*, London, 1998; wel ruimschoots voorhanden was Norman McCord, *The Anti-Corn Law League 1838-1846*, London, 1958.
205. Zie Niek Koning en Roel Jongeneel, *Neo-Paretian welfare economics: misconceptions and abuses*, in: *Wageningen Economic Papers* 5 (1997).
206. Wanneer althans het bestaan van een verzorgingspolitiek een opmerkelijke feit wordt geacht, en niet het ontbreken daarvan, zoals T.P. van der Kooy dat deed [in: Klein 1975, p.16]: 'bij geringe ontwikkeling van het ruilverkeer, dat is bij een streng begrensde markt en weinig veranderlijke productieverhoudingen, ligt een krachtig overheidsingrijpen voor de hand om de continuïteit en de kwaliteit der productie te bewaren. In de middeleeuwen voerde de stedelijke overheid deze politiek; vanaf de zestiende eeuw werd de nationale staat haar drager'. Van een nationale graanpolitiek was in Frankrijk in ieder geval sprake vanaf het jaar 1515, toen de binnenlandse en buitenlandse graanhandel tot uitsluitend onderwerp van koninklijk recht werden gemaakt, zo betoogde Awetis Araskhaniantz [*Die französische Getreidehandelspolitik bis zum Jahre 1789*, Leipzig, 1882, p.44].
207. Aldus de indirect aan J.F. Bergier [*Une histoire du sel*, Fribourg, 1982] ontleende notering; door Schama, p.74, werd een meer bescheiden getal genoemd: 'salt could be had across the border of the pays de gabelle at almost ten times less than the Farmer's price'.
208. De taille werd gegeven naar het arbitraire inzicht van de belastingcollecteur, en bij ontstentenis van een kadaster was de parochie collectief aansprakelijk voor de opbrengst; zie Harris, pp.78-79.
209. *De Nederlandse bestuurscultuur in historisch perspectief*, in: Frans Hendriks en Theo Toonen (red.), *Schikken en plooiën: de stroperige staat bij nader inzien*, Assen, 1998, pp.35-49; p.37.
210. p.42, n.3, alwaar het citaat werd ontleend aan J.C. Naber, *De staatkunde van Johan de Witt*, Utrecht, 1882. pp.70-71, die daarvoor dan vermoedelijk weer schatplichtig was aan de *Aenmerkingen over de Vereenighde Nederlandtsche Provintien* van Willem Tempel uit 1763, dwz. de *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* van de Engelse ambassadeur William Temple.

211. De bloei van de Hollandse landbouw in de Gouden Eeuw werd veroorzaakt door de sterke toename van de stedelijke vraag naar agrarische producten, die productiviteitsverhoging mogelijk maakte door specialisatie (in tuinbouw en in zuivel en vlees) en die aanleiding gaf tot grote investeringen door stedelijke kooplieden in ontginningen en droogmakingen; zie De Vries & van der Woude, *passim*.
212. De Engelse statisticus (of zoals dat heette in de *Wealth of Nations*, p.74: beoefenaar van 'political arithmetic') Gregory King (1648-1712) constateerde in 1690 dat als door misoogst het aanbod van graan afnam, de prijs ervan niet in evenredigheid steeg, maar veel sterker en dat omgekeerd bij een overvloedige oogst de prijs van het graan meer dan evenredig daalde met de verhoging van het aanbod, aldus G.Th.J. Delfgaauw [*Inleiding tot de economische wetenschap: theorie van het proces der prijsvorming*, Den Haag, 1965, pp.113-114]. Met deze 'regel van King' illustreerde Delfgaauw dat een inelastische vraag, [in] een gesloten markt, en [bij] een stabiele bevolkingsgrootte, aan de vraagzijde van de markt de condities vormen van een grote prijsflexibiliteit. De grootste prijsverschommelingen treden op waar zowel vraag als aanbod inelastisch zijn. En hoewel de Franse landbouw destijds werd gekenmerkt door onderkapitalisering, zal met name de starheid van de overige productiefactoren, arbeid en bodem, en de lage productiviteit daarvan het hoge aandeel van de vaste kosten hebben veroorzaakt, dat in de moderne landbouw de karakteristieke anticyclische werking van het prijsmechanisme bewerkstelligde: prijs- en inkomensdaling resulteerde in een verstarring of zelfs uitbreiding van het aanbod, terwijl bij prijsstijging het aanbod niet of slechts met grote temporele vertraging toenam. De uitzonderlijke beweeglijkheid van de graanprijs werd door Boisguilbert treffende gekarakteriseerd, aldus Bert Tieben [in zijn artikel zonder titel over Boisguilbert in: *Economisch Statistische Berichten*, 4 december 1998, pp.920-922; p.922] met de observatie, dat wanneer door gerucht van een mislukte oogst de graanprijs steeg, reeds het zicht van een buitenlands zeil in de haven voldoende was om de paniek op de markt tot bedaren te brengen. Priester [p.82, n.178; de afgedrukte formule is overigens niet correct] berekende een beweeglijkheid van 14.8 tot 33.9 procent voor het jaarniveau van (Zeeuwse) graanprijzen te Dordrecht, tegenover het voortschrijdend gemiddelde in 25-jaarsperioden tussen 1600 en 1900.
213. Kaplan, p.263. In 1775 berekende Jacques Necker [*Sur la législation et le commerce des grains*, Roubaix (Edires), 1986, p.28] de omvang van de graanexport voor 'les trois années qui ont suivi la loi de liberté donnée en 1764', nl. 'à peine la centième partie de la consommation annuelle', hetgeen evenwel een groot 'inconvenient' inhield: 'C'est tout au plus la nourriture de deux cent cinquante mille hommes' en vrije export impliceerde daarom dat: 'il vaudrait mieux avoir ce nombre d'habitants de moins que de gêner la liberté'.
214. Aldus Mandel, p.274: 'After the metropolitan market the next stage, achieved in a single century, was the world grain market: London attracted not only the wheat needed for its own feeding but also the wheat intended for export, for maximum valorisation on the markets of the world'.
215. In de praktijk was dat, aldus Redcliff Salaman [*The history and social influence of the potato*, Cambridge, 1985³, p.305] niet voorgekomen: de 'first occasion in English history on which the government deliberately planned and financed relief measures on a large and comprehensive scale' was de voedselhulp uit Engelse graanvoorraden tijdens de grote Ierse hongersnood van 1846-1847. Te laat en te weinig, maar [p.315] 'In those days the economic value of a half-starved, illiterate Irish worker was possibly even less than the sentimental one, and that was not very high [...]'. [p.317] 'The famine had been the occasion for the abolition of the Corn Laws, and as soon as protection was withdrawn, corn growing in Ireland for export, ceased to be profitable' [en] [p.319] 'Nor is it yet realized that the universal dependency of the people on the potato was the economic consequence of such a

policy. It was a dependency which inevitably reduced the social standards of the people to one commensurate with the cheapness of its culture, the abundance of its crop, and the ease of its storage'.

216. Zo zou althans Braudel, p.431, kunnen worden begrepen waar deze Galiani's *Dialogues sur le commerce des bleds* citeerde om het verschil tussen de 'middeleeuwse' binnenhandel en de moderne, op kapitalistische voet geschoeide buitenhandel te verduidelijken; Galiani keerde zich hier tegen de visie dat er in de binnenhandel in graan op enige schaal sprake zou kunnen zijn van monopolies: [zonder onderscheid tussen citaten van Braudel en Galiani; msc] 'Op binnenlands niveau, tussen de verschillende Franse provincies bijvoorbeeld, is ten gevolge van de per plaats wisselende oogsten een zekere mate van speculatie mogelijk, maar zonder dezelfde winsten [als in de buitenhandel]. De speculatie wordt overgelaten aan vervoerders, molenaars en bakkers, die heel in het klein en voor eigen rekening speculeren. Terwijl de buitenhandel in graan te grote afstanden omvat en zo gewaagd en moeilijk is dat het monopolie er het natuurlijke gevolg van is, is de binnenhandel van plaats tot plaats juist te klein. Het graan gaat door te veel handen en dan blijft er voor iedereen slechts een bescheiden winstje over'.
217. '[T]he sale and purchase of office was more deeply and broadly rooted in France than in any other major power in Europe. [...] In effect the purchaser lent the government a capital sum (the purchase price), for which he received as a return certain monies and perquisites (the gages) from the office [...] and status (including tax exemption) [...]. The effective rate paid by the monarchy on old offices or the creation of new ones was [...] between 1 percent and 3 percent - much less than on other kinds of loans. [...] It has been calculated that there were in the order of fifty-one thousand such venal offices in France on the eve of the Revolution, representing a capital of between 600 and 700 million livres. To redeem them all at once would have cost the state approximately the equivalent of one year's revenue', aldus de schets van de pré-revolutionaire fiscaliteit door Schama, pp.68-69.
218. Weliswaar *kon* regulering van de kleinhandel niet effectief zijn, zo betoogde Adam Smith [pp.411-412], 'for the inconveniences of a real scarcity cannot be remedied; they can only be palliated' maar het overheidsingrijpen gaf ondertussen wel voeding aan de volkshaat tegen de tussenhandel. Dat leidde er toe dat 'mensen van karakter en fortuin' zich niet aan zulke handel waagden: 'it is abandoned to an inferior set of dealers: and millers, bakers, mealmen, and meal factors, together with a number of wretched hucksters [hoekman, hosselaar, hustler], are almost the only middle people that, in the home market, come between the grower and the consumer'. Dit gezelschap boezemde het publiek dan weer weinig vertrouwen in, en de aldus verhevigde volkshaat gaf weer aanleiding voor verdere repressie, etc. etc.
219. Om represailles zoals hechtenis bij *Lettre de Cachet* (dwz. een - nog - niet op naam gesteld bevel tot inhechtenisneming, waartegen geen juridisch verweer mogelijk was; Schutzhaft, dwangopname, bestuurlijke ophouding) te vermijden werden daarom publicaties vaak als een vertaling gepresenteerd of geanonimiseerd of gemystificeerd met een niet traceerbare naam voor auteur en uitgever, een buitenlandse plaats van uitgave, en soms ook een onjuist jaartal. Zo werden ook, nadat de verdere verschijning van de *Encyclopédie* in 1759 was verboden, de delen 8-17 in 1765 heimelijk gedrukt en zonder koninklijk privilege uitgebracht, met het misleidende imprint '*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre par M. ***. A Neufchatel, chez Samuel Fauche et Compagnie, libraires et imprimeurs, 1765*'; toen de *Encyclopédie* onder Lodewijk XVI weer in koninklijke genade was aangenomen, verschenen overigens ook echte Zwitserse roafdrukken van de *Encyclopédie*; zie Robert Darnton, *The business of enlightenment: a publishing history of the Encyclopédie, 1775-1800*, London, 1979, p.46. Een virtuele U-bocht naar het buitenland lag meer voor de hand, gegeven een niet afdoende

politiële bewaking van het 'royal monopoly on censorship', zoals die werd vastgesteld door Kingsley Martin [*French liberal thought in the 18th century: a study of political ideas from Bayle to Condorcet*, London, 1954², p.95]: 'In practice [...] the authorities rarely took notice of uncensored books unless they caused offence to someone of importance at Court or among the clergy [...] [and even if] the author obeyed the law and secured permission to publish, his security was scarcely greater', en gegeven ook het bescheiden aantal van de koninklijke censors, 76 in 1741 en 88 in 1789, dan dat 'forbidden books were printed at night in provincial towns, or smuggled into France from abroad' [Gay, pp.75-76]. Ook Martin [p.95] was van mening dat smokkel minder opzien zou baren dan illegale druk: 'most of the bolder books were published under pseudonyms and printed abroad, usually in Holland, and an elaborate secret organization grew up for the distribution of banned and illegally published works'. In ieder geval werd een effectieve censuur verhinderd door het grote aantal van de Franse 'geschriften' (d.w.z. boeken, brochures en pamfletten) over de vrijheid van graanhandel in de tweede helft van de 18de eeuw, dat door Galiani op 2000 werd geschat [Overmeer, p.381]. De filosofische, ketterse en pornografische clandestiene uitgaven tijdens het pre-revolutionaire Frankrijk vormden de laatste jaren het onderwerp van een overweldigende hoeveelheid wetenschappelijke publicaties; de hierop gebaseerde *Bibliographia Clandestina* van het *Centre d'Étude de la Langue et de la Littérature françaises des XVIIe et XVIIIe siècles* van de Université de Paris IV-Sorbonne 1 telde in 1997 al meer dan 100 pagina's.

220. In Nederland werden Boisguilbert en Vauban in de jaren dertig kortstondig 'aan de vergeteldheid ontrukkt en in ere hersteld', aldus Thurlings [p.42], door de Groningse hoogleraar H.W.C. Bordewijk, in diens *Theoretisch-historische inleiding tot de Economie*, en in het proefschrift van zijn leerling J.H. Bast, *Vauban en Boisguillebert, Hun betekenis voor de economie in verleden en toekomst*, Groningen, 1935. Beide Franse schrijvers onderstreepten 'de eenvoudige, doch blijkbaar, o zoo moeilijk te vatten stelling, dat ook de kooper voordeel heeft' in de handel [Bast, p.102: 'Boisguillebert reikt hier, over de Physiocraten en Smith, met zijn duistere ruilbegrip, heen de hand aan de moderne economie'], die immers 'se fait avec un profit réciproque de toutes les parties, c'est à dire tant des vendeurs que des acheteurs'. 'Hier breekt', aldus Bordewijk [p.231] 'voor de economie de nieuwe dag aan'. Het citaat werd ontleend aan het Tweede werk van Boisguilbert, *Factum de la France, ou moyens très faciles de rétablir les finances de l'État*, 1707 [in: *Économistes financiers du XVIIIe siècle*, par Eugène Daire, Paris, 1851, p.263], waarin ook de binnenlandse arbeidsverdeling en de internationale handel werden afgeleid uit wederkerig voordeel: 'que la richesse n'est autre chose qu'une jouissance entière, non seulement de tous les besoins de la vie, mais même de tout ce qui forme les délices et la magnificence, pour lequel il faut avoir affaire avec plus de deux cents professions, qui compose aujourd'hui les États polis et opulent. A cet effet, il est nécessaire que tous ces deux cents métiers fassent un échange continuel entre eux, pour s'aider réciproquement de ce qu'ils ont de trop, et recevoir en contre- échange les choses dont ils manquent; et cela non seulement d'homme à homme, mais même de pays à pays et de royaume à royaume; autrement l'un périr par l'abondance d'une denrée ou sa disette, pendant qu'un autre homme, ou une autre contrée, sont dans la même misère d'une façon tout opposée. C'est ce divorce qui forme la misère générale, tandis que le commerce réciproque qui aurait pu se faire aurait formé deux perfections de deux très grandes défautsités'. [En in een nieuwe alinea:] 'Il y a encore une attention à faire, qui est que ce désordre durera éternellement, si ce trafic, ou cette échange, si nécessaire et si utile, ne se fait avec un profit réciproque de toutes les parties, c'est-à-dire tant des vendeurs que des acheteurs, soit que le commerce se fasse par le canal de l'argent, ou par troc de denrée à denrée; et celui qui prétend faire autrement, non seulement ruine son correspondant, mais se détruit lui-même'. Bast droeg ook bij aan het standaardwerk over Boisguilbert van het *Institut National d'Etudes Démographiques* te Parijs, *Pierre de Boisguilbert, ou la*

naissance de l'économie politique, 2 delen, Paris, 1966. Verder verscheen recent in de reeks *Routledge studies in the history of economics* nog de Engelse vertaling van de biografie van Boisguilbert uit 1986 door Gilbert Faccarello, *The foundations of laissez-faire: the economics of Pierre de Boisguilbert*, London, 1999. Als 'erflater' werd Boisguilbert in Nederland recent tenslotte opnieuw aan de vergetelheid ontrukkt door Bert Tieben, die de aandacht vestigde op de invloed van het natuurrechtsdenken op de 'uitzonderlijke' poging van Boisguilbert tot theoretische verklaring van de economische problemen van zijn tijd.

221. Zijn *Traité de la Richesse des Princes et de leurs Etats* uit 1720-1723 werd door Terence Hutchison [*Before Adam Smith, The emergence of political economy*, 1662-1776, Oxford, 1988, p.156, n.2 en p.159] bondig samengevat als: 'He called for 'a just price' for basic necessities, maintaining that the prince must prevent monopolies forcing up prices, especially of necessities'. Hutchison herhaalde overigens op p.160 de (ook bij Zimmerman 1987 voorkomende) speculatie, in navolging van A. Tautscher [o.a. *Der Begründer der Volkswirtschaftslehre - ein Deutscher?* in: *Schmollers Jahrbuch* 63 (1940), pp.10-ff.], dat Adam Smith via de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert de notie van arbeidsverdeling en het voorbeeld van de 'needles and pins' aan Carl zou hebben ontleend, die voor de notie van arbeidsverdeling dan weer aan Boisguilbert schuldig zou zijn geweest. De Leidse UB bezit het proefschrift over Carl door Karl Kunze, *Ernst Ludwig Carl. Ein fränkischer Chargé d'affaires und Kameralist an den Höfen des europäischen Absolutismus*, Erlangen 1965, Fotodruk Nürnberg 1966; Kunze heeft inmiddels ook de heruitgave van het werk van Carl verzorgd.
222. Kaplan, p.99, alwaar in n.7 ook een commentaar uit 1793 dat Dupin's voorstel karakteriseerde als 'much timidity and circumspection'.
223. Met de aanduiding 'political arithmetic' werd vermoedelijk gerefereerd aan de *Tracts upon the Corn laws* van Charles Smith, waarvan in 1766 nog een tweede druk zou verschijnen.
224. Volgens Dippel [pp.105-106] moet worden gesproken van een 'Gournay-Schule', waartoe behalve Turgot dan Clicquot de Blervache, Plumard de Dangeul, Morellet en Forbonnais behoorden, waarbij [p.146] Turgot als verbinding naar de *Physiocratie* zou fungeren. Dippel beschouwde deze school van Gournay als één van de grote 'historiographischen' vraagstukken van de 18e eeuw, ontstaan omdat in de 19e eeuw een eigenaardig beeld werd geschapen van een in Frankrijk vanaf Colbert, via Boisguilbert, Law en Necker, tot in de Franse Revolutie bestendige interventionistische economische politiek: de 'Historische Forschung und Geschichtsschreibung [haben] sich ungerechtfertigterweise und zu ihrem eigenen Nachteil in der Vergangenheit zu ausschliesslich auf die Physiokraten konzentriert [...] und [haben] dabei andersartige Tendenzen oder von aussen eindringende Einflüsse in der französischen Geschichte jener Epoche und des sie begleitenden und mitragenden politisch-ökonomisch-sozialen Denkens nahezu völlig übersehen [...] So wurde unter anderem die Gournay-Schule bislang überhaupt nicht eingehend gewürdigt, ja sogar ihre Existenz ist in der französischen historischen Literatur bis zu Schumpeter hin immer wieder in Zweifel gezogen worden'. In de liberaal-individualistische visie van de school van Gournay werd het nut van vrije handel voor zowel persoonlijke als ook nationale welvaart sterk benadrukt, aldus Dippel [p.113]: 'Die Verfolgung ökonomisch begründeter individueller Interessen werde dank der ihr innewohnenden Rationalität allen Nutzen bringen; dies war nach Gournays Überzeugung die Lehre des englischen Beispiels'. Buiten de Engelse diende zeker ook de Hollandse handelspolitiek tot voorbeeld voor Gournay; zo behoorde 'Jean de Witt' tot Gournay's favoriete lectuur, aldus Turgot in zijn *Eloge de Vincent de Gournay* uit 1759 [*Oeuvres de Turgot*, I, pp.601-602; er is een Engelse vertaling voorhanden in P.D. Groenewegen, *The economics of A.R.J. Turgot*, The Hague, 1977, pp.20-42]. Met 'Jean de Witt' werd de vertaling bedoeld van de *Aanwysing der heilsame politieke gronden en*

maximen van de republike van Holland en West-Vriesland uit 1669, dwz. het met 2 hoofdstukken van Johan de Witt aangevulde *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren* van de la Court uit 1662; zie Groenewegen, p.22, n.5 en Wildenberg, p.54, die de Aanwysing ook veelvuldig aantrof in het werk van Gournay's discipel Cliquot de Blevache [*Considérations sur le commerce et en particulier sur les compagnies, sociétés et maîtrises*, Amsterdam, 1758]. Ook Thurlings [p.122] refereerde via G. Schelle [*Vincent de Gournay*, Paris, 1897] aan de deels Hollandse origine van de opvattingen van Gournay, net als Klant [p.105], door wie overigens de Franse vertaling (uit 1709) van de *Aanwysing* werd toegeschreven aan de in 1712 geboren Gournay; deze laatste vertaalde wel het *Discourse upon trade* van Josiah Child in het Frans. Gournay had na 20 jaar ervaring in de Engelse en Hollandse handel het ambt van *Intendant de commerce* gekocht, om zich daarna, aldus zijn levensbeschrijving door Turgot, af te vragen waarom binnen één koninkrijk provincies en steden zich als elkaars vijanden gedroegen en de vrije verkoop en transport van graan naar naastgelegen provincies verboden, waarom de overheid verbood om graanvoorraden aan te leggen wanneer wel de oogst maar niet de consumptie van jaar op jaar varieerde, verbood om bij dalende prijzen granen te exporteren, en dacht overvloed te verzekeren door boeren bij de overige burgers achter te stellen, praktijken die in Holland en Engeland golden als overblijfselen van Gothische barbarij en de geest van particularistisch monopolisme.

225. Als pachter (fermier) van deze Carosses woonde en studeerde Herbert nochtans gewoon te Parijs; na zijn zelfmoord in 1758, wegens het faillissement van zijn schoonzoon, bleek zijn bibliotheek bij verkoop 12.000 boeken groot. Het *Essai* kende herdrukken met plaatsaanduidingen als: Londres, Dresde en Berlin, en werd in 1754 in verkorte vorm opgenomen in de *Journal Économique*. Het werd in 1910 herdrukt als: Claude-Jacques Herbert, *Essai sur la Police générale des grains: avec introduction et table analytique par Edgar Depitre*, in: *Collection des économistes et réformateurs sociaux de la France*, Librairie Paul Geuthner, Paris, 1910; zie de inleiding van Loïc Charles bij de Internet publicatie - naar de oorspronkelijke uitgave - van het *Essai* door het Centre d'Histoire de la Pensée Économique van de Université de Paris I Panthéon-Sorbonne op het Internet, <http://panoramix.univ-paris1.fr/CHPE/>.
226. Als de meest verlichte passages uit het *Essai* van Herbert kunnen de volgende gelden: [p.8] Depuis que l'idée des démons s'est évanouie, on a cru trouver des causes de disette plus vraisemblables dans les manœuvres des Usuriers & des Monopoleurs; autre espèce de Monstres plus redoutables; mais dont nous n'aurons rien à craindre, si nous savons mettre à profit leur vigilance et leur cupidité. [p.15] Il n'y a qu'un moyen de se préserver de la disette, c'est de conserver dans le Royaume assez de Grains, pour n'en point manquer dans la stérilité. C'est sur ce fondement que l'on a proposé plusieurs fois d'avoir des Magasins publics. Mais l'immensité de la dépense pour la construction des Bâtimens, l'achat des Grains, & leur entretien, ont de quoi rebuter le Ministre le mieux intentionné. Plus il sera éclairé, plus il envisagera de difficultés dans l'exécution, & de risques dans la manutention. Il n'y a que ceux qui ont un intérêt personnel à la conservation des Grains, qui puissent les bien gouverner. Il faut donc les encourager, loin de leur inspirer de la crainte; il faut les protéger; il faut peut-être les récompenser. La garde des Grains est difficile & dispendieuse, & il en coûteroit plus à l'Etat d'avoir des Magasins publics, que d'accorder quelques privilèges à ceux qui voudroient en établir. [p.28] Le bled est la base de tout commerce; c'est la marchandise que personne ne peut se dispenser d'acheter [...]. [p.31] La concurrence ce principe le plus actif & le plus étendu du Commerce, empêchera toujours que ce profit ne soit exorbitant, & le bled ne cessera d'abonder dans un canton, que quand il n'offrira plus de bénéfice au Commerçant, & ce tems sera le terme de l'abondance, plus sûrement & plus promptement ramenée par l'appas du gain, que par les opérations forcées du Gouvernement. Il n'y a donc rien de plus important que de faire naître une idée de liberté, de protection & de concurrence

sur ce commerce, tant pour l'extérieur, que pour l'intérieur. [p.41] Les Passeports, ou Permissions particulières, quand même elles ne seroient jamais accordées qu'en connaissance de cause, sont toujours nuisibles au bien général. Elles ne tournent qu'au profit de ceux qui les obtiennent ou qui les facilitent. C'est un surtaux Monopolaire que l'on met à la Denrée. Le bénéfice ne retombe point sur le Cultivateur ou le Propriétaire; il est la proie du plus adroit. [p.44] La Hollande produit peu de Grains, Et cependant elle n'en manque jamais, ni pour elle ni pour ses Voisins. L'attention de ses Négocians à profiter des circonstances, la protection ouverte accordée à ce Commerce les met à l'abri des misères de la disette. Ils étudient le besoin des Nations, & le malheur des autres souvent les enrichit. Il n'y a de droits que sur l'entrée des Grains, il n'y en a point pour la sortie. Ils n'excitent pas l'une & favorisent l'autre; ils n'appréhendent donc pas la rareté. [p.52] En vain trouvera-t-on les moyens de fertiliser les terres, si le Cultivateur n'y est point animé par son intérêt personnel, il n'en fera point usage, & s'opposera souvent à l'exécution. Il seroit nécessaire que son imposition fût fixe, & qu'il ne courût pas risque de payer la taxe de son industrie, & d'un travail plus pénible; c'est ce qui le décourage & fait dépeupler les campagnes.

227. Thurlings, p.130. De physiocraat Antoine-Léonard Thomas had in 1762 in zijn *Eloge de Sully* deze als voorloper van de *Physiocratie* neergezet; voor Sully waren immers veeteelt en landbouw (pâturage et labourage) de twee borsten (mamelles) waaruit Frankrijk werd gevoed.
228. Hutchison, pp.282-283; omdat nochtans de natuurlijke wetmatigheden pas in de praktijk konden blijken, was het beter om het algemeen belang - mits via een geschikt kiesstelsel - te laten bepalen door de ervaringen van een verlicht volk, reden waarom Condorcet in 1785 - in *De l'influence de la Révolution d'Amérique* - als antwoord op de vraag, of de ontdekking van Amerika de mensheid tot voordeel heeft gestrekt, aan Le Mercier's drie natuurlijke rechten van de mens: eigendom, gelijkheid voor de wet, vrijheid, als vierde het recht zou toevoegen om direct of indirect deel te nemen aan de wetgeving; zie Baker, p.295.
229. Bertin was als luitenant van politie verantwoordelijk geweest voor de graanvoorziening van Parijs, aldus Thurlings, p.195, en wist dus waaraan hij begon! Na parlementair verzet tegen zijn voorstel om de kosten van de zevenjarige oorlog te dekken uit een toeslag op de *Taille* werd hij in december 1783 gedegradeerd tot minister van land- en mijnbouw, manufacturen en riviervaart; zijn opvolger als *Contrôleur-général* L'Averdy, was gekozen 'pour amadouer les parlements', aldus Jean-Pierre Poirier, *Turgot: Laissez-faire et progrès social*, Paris, 1999, p.87. 'Partisan de la liberté économique et politique, L'Averdy souhaite libérer le commerce des grains, établir la taille tarifée et dans chaque ville une administration municipale' [...]. Pour faire [...] [un] premier pas vers plus de justice fiscale et de participation des administrés aux affaires de leur cité, L'Averdy s'appuie sur le petit group des économistes et encourage la diffusion de leur doctrine'.
230. Bij contract tussen *Contrôleur-général* L'Averdy en Mallisset ontving deze - bij een marktprijs van 14 psp (pond per septier) – het beheer van de interventievoorraad, waarvan hij indien de graanprijs beneden een minimum van 21 psp daalde, voor ten hoogste 4 maanden 1/3 mocht verkopen; steeg de prijs boven een maximum van 25 psp, dan moest de voorraad binnen 2 weken zijn aangevuld; dan ook werden voorraad en handel verder voor rekening van de koning gedreven, waarvoor Malisset een commissie van 2% kreeg. Malisset kreeg, behalve belastingvrijdom en een vaste jaarvergoeding, voor al zijn handel ook een 'koninklijk patronage' [zie Kaplan, p.357].
231. Hierbij werd *Contrôleur-général* L'Averdy, meer nog dan door de verdenking van het door Malisset uitmelken van de koning, gemotiveerd door de vrees dat de onderneming het vertrouwen in koning, regering en liberaal beleid zou aantasten, aldus Kaplan, p.367.

232. Door Leprévost de Beaumont, een in de kerkelijke bureaucratie werkzame leek, die hiervoor 21 jaar gevangenisstraf onderging. Er bestaan een toneelstuk en een roman [Elie Berthet, *Le pacte de famine*, Paris, 1857] waarin deze zaak enigszins werd overtrokken en waarin Leprévost op 14 juli 1789 uit de Bastille wordt ontzet en dan 6 dagen later sterft onder de uitroep: 'Adieu, vrienden; Ik kan eindelijk sterven. Het volk krijgt brood'. Zie Kaplan, p.161; op p.251 de werkelijke afloop: na in 1789 te zijn bevrijd klaagde Leprévost 4 jaar later L'Averdy aan bij een revolutionair tribunaal, waarna geschiedde wat Schelle [*Oeuvres de Turgot*, II, p.46] omschreef als: 'het despotisme van het hof en de inhalingheid van de rijken uit alle standen werkten samen om het volk door de honger te ketenen en een belasting te heffen op zweet en ellende [...] het Pacte de Famine werd een van de belangrijkste beschuldigingen tegen Lodewijk XVI [ofschoon die pas in 1774 aan de macht kwam, msc] en bracht de vroegere *Contrôleur-général* van financiën L'Averdy op het schavot'. Zie ook Badinter [p.138, n.2]: 'De regering en zelfs Lodewijk XV werden ervan beschuldigd het graanmonopolie te hebben misbruikt om de prijs daarvan willekeurig te laten stijgen of dalen' en [p.73]: 'men beschuldigt de overheid ervan graan op te slaan om daarmee bij hongersnood winst te maken'.
233. Met de benaming 'Pacte de Famine' werd mogelijk verwezen naar het 'Pacte de Famille', het Bourbonse familieverdrag dat in 1761 werd gesloten tussen de Spaanse koning Karel III en Lodewijk XV, inhoudende de onderlinge waarborging van bezittingen en bijstand tijdens oorlog, waarbij zich later ook de Bourbons van Napels en Parma hebben gevoegd. Kaplan wijdde een monografie aan het gerucht: *Le complot de famine: histoire d'une rumeur au XVIIIe siècle*, traduit de l'américain par Michèle et Jacques Revel, *Cahiers des Annales* 39, Paris, 1982]; aldaar op p.55 de conclusie: 'Si la thèse du complot convainc si volontiers, c'est qu'elle seule rendre compte de la nature des crises. Il existe de bonnes raisons pour refuser les explications naturelles. Lorsqu'ils regardent autour d'eux, les hommes du XVIIIe siècle découvrent une surprenante cohérence entre des faits qui n'auraient normalement pas dû entrer dans une système global d'explication ni mobiliser l'attention générale. Ils paraissent s'agencer comme les pièces d'un puzzle et suggèrent inmanquablement l'image du complot. Comment imaginer autrement qu'on ait pu monter une fausse disette? Seule une conspiration a pu maintenir le secret nécessaire et réussir cette entreprise concertée contre l'intérêt public. Qui plus est, quand bien même les faits réunis ne suffiraient pas à étayer le soupçon, il suffirait de regarder de près la liste des suspects. Chacun, d'une manière ou d'une autre, y est lié avec chacun. Ils se sient tous aux carrefours complexes du pouvoir et de la richesse: c'est le who's who de la notabilité d'Ancien Régime. Produit d'une certaine mentalité collective, l'obsession de la conspiration inspire aussi, par réaction, une sorte de contra-solidarité héroïque. Chacun à son camp et on sonne le tocsin. [...] La hantise du complot de famine est ainsi constitutive des mentalités collectives de l'Ancien Régime. Elle traduit en clair les angoisses d'une société proto-industrielle encore soumise à la tyrannie des blés'. Kaplan gaf op p.75, dwz. in noot 1 bij p.49, ook een ander, opmerkelijk voorbeeld van een door intra-nationale achterdocht veroorzaakte hongercomplot gerucht: 'Le thème n'est d'ailleurs pas propre à la France: à preuve, les accusations qui dénoncent une entente entre le ministre hollandais et les marchands d'Amsterdam et de Rotterdam pour affamer les Belges en 1815-1816 (H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, Bruxelles, 1926, VI, p.274)'.
234. Er werd een verbod voorgewend om de vrijheid te kunnen handhaven, aldus de aan de *Archives Nationales* ontworpen visie van Lucien Laugier [*Un ministère réformateur sous Louis XV: le Triumvirat (1770-1774)*, Paris, 1975, p.250]: 'Lorsque Turgot, pourtant peu intéressé en sa qualité d'Intendant d'une province où les répercussions de l'exportation sont inexistantes, lui en aura fait la critique, au nom de l'atteinte à la liberté sacrée, Terray lui demanda pourtant d'en faire la cherté "le principal bien de celle-ci sera de consoler le peuple et de lui faire voir que la cherté ne vient pas de l'exportation à laquelle il l'attribue"; et

lui confirme “qu'on ne peut abuser de cet arrêt pour mettre des obstacles à la sortie des grains de chaque généralité, l'article 2 consacrant expressément la liberté de la circulation dans tout l'intérieur du Royaume”. Laugier gaf een uitzonderlijk, want onverkort gunstig oordeel over de 'eerste en laatste' reformistische regering onder Lodewijk XV, die was opgebouwd rond het driemanschap van *Contrôleur-général* Terray op financiën, binnenlandse, economische en sociale zaken en landbouw, *chancelier* Maupeou op justitie en *secrétaire d'Etat* d'Aiguillon op buitenlandse zaken. Terray werd door Laugier [p.619] geprezen voor zijn hervorming van de overheidsfinanciën, voor zijn streven naar een eenvoudig, rechtvaardig en eenvormig fiscaal stelsel, voor zijn poging tot vervanging van de corvée door een wegenbelasting, voor zijn introductie van de statistiek in de economische politiek, voor de invoering van hypotheekregisters [dood kapitaal kon door registratie van eigendomsrechten tot leven komen en aan de 'circulation des richesses' deelnemen; msc], en vooral ook voor de inrichting van *la régie des blés* [p.619]. Als consequentie daarvan zou Laugier nadien in zijn studie over Turgot [*Turgot ou le mythe des réformes*, Paris, 1979, pp.220-222; zie ook Schama, p.882] deze neerzetten als een zelfingenomen, inconsequente en overgewaardeerde liberale extremist: 'Il aura été un des premiers à donner l'exemple, si souvent observé par la suite, du libéral refusant d'accorder la liberté à celui qui ne partage pas entièrement ses vues [...] le mot libéral ne dépassant pour lui le sens où simplement l'entendaient les économistes [...]. Deux siècles plus tard, [...] quant aux grandes réformes de Turgot, il ne demeure rien, ni la liberté des grains depuis l'office national interprofessionnel des céréales, ni celle des vins depuis le statut viticole, pas plus que la suppression des jurandes depuis les lois sur les associations et les syndicats.'

235. Poirier, p.132: 'Terray [...] supprime la liberté du commerce des blés tout en ayant l'air de la maintenir'.
236. Bij Kaplan, p.567, de opvatting van collega minister van oorlog Monteynard in 1773, dat naar het oeroer in de Midi beter geen troepen, maar brood gestuurd kon worden, en die van een luitenant van de maréchaussée, dat 5000 zakken graan meer effect zouden hebben dan 10.000 soldaten.
237. Waarbij door Kaplan, p.640, werd aangetekend dat de Blés du Roi nimmer beoogden een 'eleemosynary operation' te zijn, dwz. liefdadigheid; hierover ook Araskhaniantz, p.156: 'Diese Gesetze [dwz. de deliberaliseringswetten onder Terray in 1770] waren allerdings hervorgegangen aus den verschiedenen Provinzialparlamenten und dem älteren Geiste der Prohibition. Das waren aber nicht die einzigen Motive; denn es wird leider aus sicherster Quelle bestätigt, dass in diesen Zeiten der öffentlichen Kalamität nicht nur der Abbé Terray, sondern der König Ludwig XV, selbst in einer in den Annalen Frankreichs unerhört schändlichen Weise ihre eigennützigen Zwecke verfolgten. Die Regierung trieb im Geheimen Getreidehandel, und um sicherer zum Ziele zu kommen, benutzte sie ihre Autorität, um den Handel, je nachdem es ihre Interessen verlangten, diese oder jene Richtung zu geben, das Verbot wieder aufzuheben oder wieder zu verhängen. In den Provinzen, wo es grossen Ueberschüsse gab, liess sie die Ausfuhr verbieten, um in grossen Quantitäten das Korn möglichst billig zu kaufen; dann liess man es für den König und auf seinen Befehl ausführen oder in solche Provinzen verkaufen, wo die Preise bedeutend höher standen'.
238. Kaplan, p.649. Dit lot was Terray in 1770 vooruit gezegd door de *Intendant* van de Limousin, Turgot, die Terray in zijn zevende brief over de graanhandel [*Oeuvres de Turgot*, III, p.326] had gewezen op het politieke bezwaar van de herinvoering van het *interventionnisme*: het volk zou bij een vrije graanmarkt prijsveranderingen als de onvermijdelijke gang van zaken beschouwen, en zonder iemand te beschuldigen als noodzakelijk kwaad verdragen; wanneer echter de Staat zich met de voedselvoorziening zou belasten, dan zou het volk de bestuurders voor prijsveranderingen verantwoordelijk stellen, hetgeen behalve henzelf vooral ook de

Staat zou schaden.

239. Kaplan, p.150: 'The government provided them with extraordinary protection, promoted their journal, found posts for their votaries, and probably financed some of their tracts'. Naar de bevinding van Michel Lutfalla [*Aux origines du libéralisme économique en France*, in: *Revue d'histoire économique et sociale* 50 (1972), pp.494-517; p.512] werd hun programma in 1848 in *Le Journal des Économistes* door Bastiat aldus gekarakteriseerd: 'L'école qu'on appelle *économiste* propose la destruction immédiate de tous les privilèges, de tous les monopoles, la suppression immédiate de toutes les fonctions inutiles, la réduction immédiate de tous les traitements exagérés'.
240. Of zoals Thurlings [p.205] aan Galiani [*Dialogues*, p.224] ontleende: 'natuurlijk komt er tenslotte een evenwicht tot stand [...] maar het is de vraag of de mens zo lang geduld kan hebben. De mens die honger lijdt, neemt geen vrede met zo'n theorie'. Poirier, p.214, citeerde eenzelfde verwijt over de - veronderstelde - physiocratische gevoelloosheid uit *Du commerce des grains* van abbé Gabriel Bonnot de Mably, de oudere broer van Condillac: 'Comment voulez-vous que [...] [le peuple] se repaisse des belles espérances des économistes tandis qu'il a faim, et n'a d'argent que pour acheter la moitié du pain dont il a besoin? Il faut avoir de quoi vivre et n'être à jeun [nuchter] trop tard pour goûter la politique et la philosophie. Vous voulez enrichir les propriétaires en ruinant tout le monde: rien n'est plus ridicule. [...] N'est-ce pas précisément le rôle de l'Etat que de protéger les plus faibles?'.
241. Abbé Nicolas Baudeau, *Avis au peuple sur son premier besoin*, en: *Avis aux hōnnetes gens qui veulent bien faire*, 1768; Kaplan, p.401, citeerde hieruit: 'Kortelings, zo noteerde Baudeau, is het publiek verteld dat er in het koninkrijk een algemeen monopolie werd uitgeoefend voor graan en meel. Het publiek vergist zich evenwel in het begrip van de aard en werking van het monopolie: er werd gedacht dat de onderneming van commissionairs van de Koning een op winst gerichte handel dreef, door graan goedkoop te kopen & duurder te verkopen. In werkelijkheid doet deze onderneming juist het tegenovergestelde: het kocht duurder & verkocht goedkoper [...] zodat het bedrijf met verlies werd gedreven, dwz. een zeer groot verlies voor de koninklijke schatkist, dwz. voor de natie die deze had gevuld.'
242. Abbé Pierre Joseph André Roubaud, *Représentations aux magistrats* [dwz. de Statenvergadering te Parijs], *contenant l'exposition raisonnée des faits relatifs à la liberté du commerce des grains, et les résultats respectifs des règlements et de la liberté*, Paris, 1769. Kaplan [pp.475-478] noemde Roubaud's omvangrijke bijdrage van 500 pagina's 'the most comprehensive statement on liberalization which the physiocrats made [...] [defending the right of property, and implying] that grain was simply another object of property without any special burdens or privileges as the police contended [whereas] the police aroused false hopes and assumed responsibilities which they had no right or mandate to undertake. What the government must do as a general rule in dealing with social problems and specifically in coping with a subsistence crisis is nothing - nothing at all'. Op p.222: 'The police, Roubaud argued [...] intervene in response to popular cues which they themselves inculcated while the people view such official intervention as a model and sanction for riot, pillage and popular price-fixings'. En op p.401: 'De Malisset onderneming was een tijdelijke maatregel, tot de handel voldoende vrij en uitgebreid was om de regering deze zorg te ontnemen. Dit is, zo schreef hij [Roubaud], de enige onderneming die beweerdelijk in een kwaadaardig [odieu] en schokkend monopolie kon worden veranderd. Wat voor een soort monopolie, vroeg hij, verkoopt normaliter met verlies en drijft haar zaken sober om te vermijden "dat de mededinging worden verdrukt" en de concurrenten worden "geruïneerd"? Malisset had zich eigenlijk niet eens in de handel begeven, veeleer "leverde hij een dienst" aan de natie. Het was een droeve ironie, (toe te schrijven aan reeds lang bestaande "vooroordelen" en aan de bij duarte behorende angstpaniek), zo concludeerde Roubaud, dat dezelfde mensen die de

koning om voedsel smeken, ook degenen zijn die zich verhaasten om de activiteiten te veroordelen die de regering voor hun behoeften onderneemt'.

243. Aldus Weigand's aantekening bij de brief van Galiani aan Holbach van 7 april 1770, in: Wilhelm Weigand, *Die Briefe des Abbé Galiani*, Starnberg am See [Military Government Information Control License Number US-E-116], 1947, I, p.144. Bij Poirier op p.210 ook Galiani's puntige samenvatting van de physiocratische opvatting als 'économistification'.
244. 'Le pain, c'est autre chose; il appartient à la police et non au commerce [...] Tout pays qui établira et soutiendra la liberté indéfinie des blés sera bouleversé; sa forme deviendra entièrement républicaine, démocratique, et la classe des paysans deviendra la première et la plus puissante [...] La politique est la science de faire le plus de bien possible aux hommes avec le moins de peine possible, selon les circonstances. C'est donc un problème de *maximis* et *minimis* à résoudre. La politique est une courbe à tirer: les abscisses seront les biens, les ordonnées seront les maux. On trouvera le point où le moindre mal possible se renonce avec le plus grand bien', aldus enkele Galiani-citaten bij Poirier, p.211. Naar de samenvatting van de *Dialogues* bij Thurlings, p.204, oordeelde Galiani dat de staatsraison kon vragen om andere maatregelen dan vrijhandel, dat de binnenlandse voedselvoorziening moest worden gewaarborgd met een vast uitvoerrecht, en de rentabiliteit van de landbouw met een glijdend invoerrecht, dat welvaart niet afhing van de agrarische productiviteit maar van de bevolkingsomvang en de industriële activiteit, en tenslotte dat men economische theorieën geen algemene geldigheid mocht toekennen. Op p.240 ook Thurling's mededeling dat de *Dialogues* verschenen na een wisseling in de regering, waaraan Galiani voordien 'lang maar vergeefs vergunning tot publicatie had gevraagd'.
245. Amsterdam-Paris, 1770, alwaar op pp.63-63 [aldus Dippel, p.123]: 'Propriété & liberté, voilà donc nécessairement les premières Loix fondamentales de toute Société bien constituée; voilà les deux points essentiels dans lesquels tout l'intérêt commun est renfermé. Toutes les Loix qui sont conséquentes à celles-là, sont ainsi nécessairement conformes à cet intérêt commun, & doivent être regardées comme n'étant que l'expression de la volonté commune'.
246. Waarvan tegenstanders beweerden dat deze door *Contrôleur-général* Terray was betaald; bij Poirier, p.212, de vermelding van de verdeling door Turgot van 300 exemplaren onder de *Intendants*. Voor de radicaal-individualistische liberaal abbé André Morellet was de overheid geen 'Gouvernement', maar 'Administration', met als eerste en enige taak de bevordering van de verwerving en het behoud van individuele rijkdom, aldus Dippel, pp.108-109: 'Die Garantie der Würde des Einzelnen, Anerkennung und Würdigung, ja Sicherung und Unterstützung der von den eigenen Bedürfnissen und Interessen gesteuerten Tätigkeit des Individuums waren die Zweckbestimmung staatlicher Macht. Wie auf dem Markt Wert und Tausch individuell begründet waren, mussten Handel und ebenso jede andere wirtschaftliche Tätigkeit der Freiheit und dem Interesse des Individuums überlassen bleiben'.
247. Kaplan, p.609, en Fox-Genovese, p.62: 'Diderot broke with the physiocrats over the question of grain [...] [and] accepted the verdicts of Galiani, Linguet, Necker and Mably that the social interest must override individual interests when provisioning the country was at stake'. Overigens had, naar Reichardt [p.92, met in n.460 als bron: 'H. Dieckmann, Ph. Koch: The autograph manuscript of Galiani's Dialogues ....., in: Harvard Library Bulletin 9/1955, 110-18'], Diderot 'gefeilt' aan de *Dialogues* van Galiani; Diderot stelde in zijn *Apologie de Galiani* bovendien, dat waar uit de *Réfutation* een minachting voor het volk sprak, Morellet er beter aan had gedaan om juist het instinct van het volk voor wat voor hen voordelig was, tot basis van zijn preken te maken: Galiani was inderdaad bang voor het volk, maar als het om brood ging zou alleen een dronkeman niet bang voor hen zijn. Diderot's terugschrikken voor de consequenties van de physiocratische principes, tekende ook zijn *Nakaz* uit 1774, dwz. zijn

commentaar op de 'opdracht' die de Catharina de Grote in 1767 gaf aan de commissie die een moderne wetgeving voor Rusland moest ontwerpen; zie *Denis Diderot (1713-1784), Political writings*, Cambridge, 1992; vertaald en ingeleid door John Hope Mason & Robert Wokler: [p.101, *Nakaz XXIX*] 'It is a very bad policy to want to change by laws what should be changed by customs'; [p.124, *Nakaz LXXIII*] 'A society should first of all be happy; and it will be so if liberty and property are assured; if trade is unrestricted; if all the orders of citizens are equally subjected to laws; if taxes are paid according to resources, or are well-distributed; if they do not exceed the needs of the state; if virtue and talents are well-rewarded [...]' [p.125] All philosophy contrary to man's nature is absurd'; [p.157, *Nakaz CXXXIII: In all cases avoid monopoly*] 'I think that no law should be made prohibiting monopoly. An individual has the right to buy all the grain in a province, if he has the means. Monopoly is only dangerous [...] when [...] performed by the sovereign [...] [or] when it becomes an exclusive privilege of some protected individual'.

248. Kaplan noemde op p.658 als de laatste schandaliserende onthulling de ongecensureerde vermelding in de koninklijke almanak voor 1774 van naam en functie van de administrateur van de officieel geheime Blés du Roi.
249. Turgot betoogde in deze brieven [*Oeuvres de Turgot*, III, pp.130-354] dat interventie materieel en moreel onuitvoerbaar was, vanwege het passiverende effect op verbruikers, de omvang van het koninkrijk en de futiliteit en verspilling van interventie. Handel was de enige betrouwbare en efficiënte leverancier. Handelsrestrictie verhinderde handelaren om kapitaal bijeen te brengen, om netwerken van correspondenten te creëren en om de voorraden aan te leggen, die de enige echte graanschuren van overvloed vormden. Verdere beperkingen zouden de handel volledig stilleggen. Het beleid dat handelaren tot monopolisten bestempelde, ze bij het volk verduvelde als de veroorzakers van de duurte, ze overleverde aan de verschrikkelijke inquisitie van een onwetende of kwaadwillige politie, was dom, demagogisch en ijdel. Het zou alleen maar de crisis verlengen en de blinde vooroordelen van consument en overheidsfunctionarissen bevestigen. De regering en de parlementen hadden ten onrechte aangenomen, dat er een fundamentele tegenstelling bestond tussen de belangen van verbruikers en van eigenaren en handelaren. Elke partij riep om de opoffering van de belangen van de andere partijen, haar belang was immers van een hogere orde en van groter nut voor de staat. Voor Turgot was er een onderliggende eenheid van belangen, die door de vrijheid zou worden onthuld en waaruit voor iedereen voordeel zou voortkomen. Het volk moest afscheid nemen van de manier van denken en van het systeem van waarden, waarmee hun onzekere bestaan zin werd gegeven: dat de regering in laatste instantie wel in hun levensonderhoud zou voorzien. Door aan deze opvatting tegemoet te komen, maakte *Contrôleur-général* Terray de overheid tot permanente gijzelaar van het volk, tegen een losprijs die nooit betaald kon worden, of steeds opnieuw betaald zou moeten worden. In Terray's plaats zou Turgot het volk de kinderlijkheid en de spitsvondigheid van hun ideeën hebben uitgelegd, en de natuurwet en de beperkingen van de overheid. Hij zou hun hebben verteld dat de overheid de seizoenen niet kan beheersen, en dat de overheid het recht niet heeft om de eigendom van boeren en graanhandelaren aan te tasten. Hij zou ze hebben gezegd, dat wat ze van hem vroegen, een onrecht was. Zie de samenvatting bij Kaplan, pp.612-613 en de bloemlezing in Groenewegen, pp.164-181.
250. Poirier gaf in 1999 een beschouwing van 200 pagina's over de regeringsperiode Turgot: 1 maand als *Ministre de la Marine* en 21 maanden als *Côntroleur Général*, met een secundaire Turgot bibliografie van ruim 200 titels, waarvan de helft met datering na 1975, het jaar waarin Reichardt [p.129, n.1] onder meer uit de monografie van Edgar Fauré [*La disgrâce de Turgot 12 mai 1776*, Paris, 1961; 610 pp.] en Douglas Dakin [*Turgot and the ancient régime in France*, London, 1939; 361 pp.] had geconcludeerd dat het 'Reformministerium Turgot' reeds afdoende was onderzocht, zodat Reichardt zich in zijn derde hoofdstuk [pp.129-202]

vooral kon richten op Condorcet's optreden als 'politische Berater'.

251. Dat zou, aldus Harris, pp.66-67, pas in 1787 gebeuren onder *Contrôleur-général* Loménie de Brienne, en met ernstige gevolgen; 'early the following summer France experienced the worst crop disaster of the century, due to drought followed by hail storms. Incredibly, the Brienne ministry continued to permit unlimited export of grain throughout the summer of 1788. It was not until October, a little more than a month after he was recalled to the government, that Necker succeeded in repealing the law of June 1787. Historians agree that the crop failure and severe grain shortage had an important influence on events in 1789'.
252. Deze *Lettres* vertonen een treffende overeenkomst met de tekst en structuur van *Monopole et Monopoleur*. De Franse tekst van deze drie fictieve brieven wordt hierna in Appendix 4 voor het eerst sinds de oorspronkelijke uitgave uit 1775 gepubliceerd; zie voor het auteurschap van Condorcet met name de brieven aan Condorcet van Julie de Lespinasse van 21 mei en 1 juni 1775, in: Charles Henry, *Lettres inédites de mademoiselle de Lespinasse à Condorcet, à d'Alembert, à Guibert, au comte de Crillon, publiées avec des lettres de ses amis, des documents nouveaux et une étude*, Paris, 1887, pp.154-160; er is een Slatkine reprint, Genève, 1970. Julie de Lespinasse was voor Condorcet als een tweede moeder, aldus Badinter, p.45: 'C'est elle qui l'introduit dans la société la plus brillante de l'époque'.
253. Zo oordeelde althans Kaplan, p.669, over het onderzoek naar geheime fondsen en ongefundeerde rekeningen voor graanverliezen door veroudering, verdamping, broei, verrotting, naar ongebruikelijke valutatransacties met gelden van de *Régie*, naar misbruik van voor import bedoelde fondsen voor - prijspeil verhogende - aankoop van binnenlands graan, papieren graanvoorraden, frauduleuze graankwaliteit, ongefundeerde of extreem hoge commissies, etc. etc. Zie ook Poirier, p.216, en Laugier, pp.37-46..
254. Turgot had, aldus Kaplan [p.670, n.142] op moeilijkheden gerekend: vanaf zijn aantreden had hij als *contingency plan* een kant en klaar, universeel toepasbaar samenzwerings verhaal klaarliggen. Onberekenbaar bleek echter het Parijse parlement, dat weliswaar een samenscholingsverbod afkondigde, maar ook het volk beloofde de koning te zullen verzoeken de broodprijs te verlagen, terwijl ook de Parijse politicommissaris zou hebben verzuimd op te treden. Laugier, p.54, woog het tekortschieten van Turgot behalve naar het directe gevolg: 'le pillage, deux exécutions, la capitale livrée quelques jours à la canaille', vooral ook als opmaat naar 1789: 'Le grave de ces émeutes est que les meneurs ont saisi qu'il était facile de se rendre maître de la rue, le service d'ordre étant notoirement insuffisant', en 'prolifération du désordre' was alleen maar uitgebleven, omdat het leger niet tegen het oproer was ingezet, zodat het oproer ook niet vanuit het leger kon worden gesteund, waaruit de toekomstige revolutionairen van 1789 de les hadden getrokken, dat de cohesie van het leger van binnenuit moest worden ondermijnd.
255. Toevalligerwijze, aldus Thurlings, p.192, en Henri Grange, *Les idées de Necker*, Paris, 1974, p.27, die op Voltaire wees als bron voor de beschuldiging dat het boek van Necker het oproer beoogde; kennelijk waren de gevreesde 'ironie en ridicule' van Voltaire misverstaan. Volgens Harris, p.61, berustte de samenzwerings these 'upon no solid evidence', en Baker, p.61, en Badinter, pp.140-146, vonden slechts 'circumstantial evidence', zoals het gerucht dat relschoppers 'lang leve Necker' hadden geroepen, en dat exemplaren van zijn boek waren gevonden in de puinhopen van de geplunderde Parijse graanmarkt; Badinter verklaarde de 'grande violence' van Condorcet's repliek vooral uit diens aristocratische en filosofische minachting voor de speculant Necker. Kaplan [1982, p.47] vermoedde dat Turgot en medestanders - bij gebrek aan een betere verklaring - het slachtoffer waren geworden van een officiële variant van de paranoia waarmee het Franse volk de overheid de schuld gaf van elke hongersnood: 'De toutes les versions du complot, celle du Turgot est sans doute la plus

sinistre: on s'était contenté, jusqu'à lui, de jeter l'opprobre sur le roi et ses ministres; c'est au peuple que s'en prend cette fois le ministre philosophe.' Door Reichardt werd de samenzweringsthese van Turgot c.s. fraai verklaard uit het onvermogen van de door [p.129] 'Krafteverschiebung am Hofe' tot de regering geroepen 'philosophes' om de eigen [p.170] 'volksfreundlichen Reformbestrebungen' in overeenstemming te brengen met de 'verhängnisvollen Schreckreaktion der breiten Bevölkerung, die noch zu ihrem eigenen Unglück beifall klatschte. Es hatte das Aufgeben ihrer Weltanschauung und ihres Anspruchs bedeutet, Schrittmacher des irdischen *bonheur* zu sein, wenn die Aufklärer den Mehlkrieg in vollen Masse als spontane Bewegung und als Folge jener traditionalistischer Haltung der Mehrheit der Nation anerkannt hätten. Ihr humanitärer Fortschrittsglaube, ihr Wille zu gesellschaftspolitischer Tätigkeit beherrschten sie so sehr, das sie ihnen - stärker als ihre verhältnismässig geringe soziale Gebundenheit - den Blick für die wirkliche, zäh beharrende Mentalität der breiten Volksschichten trübten'.

256. Nochtans zonder bezoldiging: zijn voorganger Forbonnais was met behoud van het traktement met pensioen gegaan, aldus Badinter, p.126. Condorcet betrok wel de naast de *Académie des Sciences* gelegen dienstwoning, het nog bestaande *Hôtel de Monnaies*, dat sinds 1992 (weer) wordt gesierd met zijn standbeeld.
257. Als *Intendant* had Turgot de Corvée in de Limousin vervangen door 'normale', uit de *Taille* betaalde gewerken; zie Reichardt, pp.139-142.
258. Cornelis Wiskerke noemde in het aan Turgot's afschaffing van de Frans gilden gewijde hoofdstuk II van zijn Rotterdamse dissertatie [*De afschaffing der gilden in Nederland*, Amsterdam, 1938] het artikel van Condorcet niet onder de strijdschriften, waarin tegen de gildenorganisatie werd geageerd. De belangrijkste agitator was de 'éphémérist' Louis-Claude Bigot de Sainte Croix [*Essai sur la liberté du commerce et de l'industrie*, Amsterdam-Parijs, 1775], die behalve argumenten voor afschaffing ook een oplossing voorstelde voor het praktische probleem van de schuldenlast van de gilden: een amortisatiefonds, gevoed [aldus Wiskerke, p.28] 'uit de opbrengst van een belasting, te betalen door iederen handwerksman, teneinde een brevet te verkrijgen, dat vrijstelling gaf van alle vroegere gildeverplichtingen; de grondgedachte van de latere patentwet'.
259. Zie Thurlings, pp.192-294 en Poirier, pp.282-296. Schama, pp.84-85, noteerde over de deregulering van de vleeshandel dat 'the large number of officeholders and officials of the so-called Bourse de Sceaux et Poissy [...] held the right to set the price at which drovers could sell their stock to butchers. Under old regulations, suet [niervet] and tallow (essential for candle lighting) could not be collected by butchers after slaughter but had to be taken by special guilds that enjoyed the monopoly of their sale. They too went under Turgot's axe. This happened at a time least auspicious for succes, for 1775 saw a visitation of cattle murrain [runderpest] that devastated the country's herds, and in trying to establish a *cordon sanitaire* within which peasants were required to destroy infected stock and bury the carcasses in lime, Turgot's well meaning *Intendants* ran straight into local resistance. Especially in the southwest the meadows and woods were populated by eerie nocturnal processions of peasants attempting to smuggle cows across the sanitary border'.
260. Het parlement werd uiteindelijk via een zgn. 'lit de justice' op 12 maart 1776 door Lodewijk XVI gedwongen de Edicten te registreren, aldus Wiskerke, p.34. Het gebruik van de (met de koninklijke zitbank aangeduide) door God gegeven soevereiniteit, waarmee Lodewijk XV laatstelijk de parlementen naar zijn hand had hervormd, voor de 'absolutist legal enforcement' van de hervormingen stond haaks op de door Turgot nagestreefde *dévolution* van bestuursmacht naar de provinciale parlementen, en 'this classically high-handed way of proceeding' droeg, méér nog dan 'the substance of Turgot's reforms', beslissend bij aan de

ondergang van diens project voor een 'brave new world of economic liberty', aldus Schama, pp.86-87. Volgens Baker [pp.71-72] was de parlementaire weerstand tegen de Edicten bovendien vergroot door twee - anonieme - publicaties die uit de 'ongedisciplineerde pen' van Condorcet waren gevloeid. In de eerste brochure, de *Réflexions sur les corvées* uit 1775 [in: *Oeuvres de Condorcet*, XI, p.61-86] werd in de vorm van een brief aan Mylord *** opgeroepen tot afschaffing van de *Corvée* en de onteigening - tegen vergoeding - van alle heerlijke rechten; immers [p.67:] 'par quelle bizarrerie l'exploitation d'une manufacture libre serait-elle ignoble, et l'exercice d'un monopole serait-il regardé comme honorable? Est-il noble de lever un impôt sur le pain du pauvre, et de lui ravir une partie d'une nourriture souvent au-dessous de ses besoins? - "Mais ces droits conservés dans nos terres sont des monuments de la puissance de nos ancêtres." - Hélas! tout ce qu'ils prouvent, c'est que vos ancêtres ont été des tyrans [...] laissez la vanité de la noblesse, et songez à conserver la dignité de la nature humaine. Ces droits féodaux ne sont point nobles par l'état de ceux qui les possèdent, puisque tout homme peut également les acquérir [...]'; [p.79:] 'En un mot, aucun privilège exclusif n'est une propriété: il émane nécessairement de la puissance législative, qui seule a pu légitimement imposer une gêne à chaque citoyen, pour le bien de tous. Mais, du moment où cette gêne nuit au bien général au lieu d'y contribuer, elle doit être abrogée.'; [p.83:] 'Je désire comme homme jaloux des droits de la nature humaine, comme citoyen zélé pour les intérêts de mon pays, comme gentilhomme attaché à la gloire de la noblesse, je désire que les restes honteux de la barbarie féodale soient à jamais abolis, parce qu'ils sont des monuments de l'injustice et non de la grandeur de nos ancêtres.' In de tweede publicatie, *Sur l'abolition des corvées* uit 1776 [in: *Oeuvres de Condorcet*, XI, pp.89-97; zijn 'last act of bravado in the drama of Turgot's waning ministry', aldus Baker, p.72, die dit werk aanduidde met de beginwoorden 'Bénéissons le ministre': 'Gezegend zij de minister'] probeerde Condorcet aannemelijk te maken dat aanleg en onderhoud van wegen met uit belastinginkomsten betaalde arbeiders goedkoper zou zijn dan met dwangarbeid: de afschaffing zou dus tot vergroting van de nationale welvaart leiden. Zo werden ook de kosten van aanleg en onderhoud zichtbaar en beheersbaar gemaakt, en kregen de wegwerkers een belang - hun loon - bij het voltooiën van de werkzaamheden. Daarnaast besprak Condorcet argumenten en achtergronden van de Parijse tegenstanders van afschaffing van de corvée. Onder hen waren de grootgrondbezitters de zotten, die alleen de kosten zien van de vervangende belasting, en niet de opbrengst die toch ook de opbrengst van hun bezit zal vergroten. De Parijse financiers betitelde hij als geldwolven, die belastinghervorming en sanering van de staatsfinanciën terecht beschouwden als een bedreiging van hun enorme inkomsten uit belastingpacht en overbruggingskredieten.

261. Het argument van het Parijse parlement kwam er op neer, dat belastingvrijdom de beloning was die adel en kerk ontvingen voor de essentiële militaire en bestuurlijke resp. educatieve en charitatieve functies die deze standen in de staat vervulden, maar deze 'defence of feudalism on the ground that privilege was the reward of service was out of date in an age when feudal services had long ceased to be performed' aldus Martin, p.225. Turgot zelf schreef in de memorie bij zijn Edicten dat: 'C'est parce qu'on ne pouvait faire payer les nobles et les ecclésiastiques qu'on fait payers leurs fermiers et leurs misérables métayers; de là tous les vices de la répartition de la taille [...] C'est pour éluder les privilèges qu'on a multiplié les droits sur les consommations et les marchandises qu'on a établi les monopoles du sel et du tabac, si funestes par l'énormité de la somme qu'ils coûtent au peuple, pour ne procurer au Roi qu'un revenu incomparablement plus faible'. [Weulersse, p.154 en *Oeuvres de Turgot*, II, p.217]
262. Het programma van Turgot was: geen bankroet, geen belastingverhoging, geen leningen, m.a.w. bezuiniging; zie Charles Henry, *Correspondances inédite de Condorcet et de Turgot, 1770-1779*, Paris, 1883, p.xxi.

263. Zie Poirier, pp.297-314; p.310: Turgot voorzag dat op termijn alle restrictie van de koloniale handel zou verdwijnen en dat alle koloniën onafhankelijk zouden worden, maar Frankrijk moest zich niet door Spanje laten meevoeren in een oorlog met Engeland: 'elle n'a rien à gagner à une guerre et n'a pas les moyens de la financer'.
264. Wiskerke, p.35: 'De nieuwe gildenorganisatie [...] verschilde belangrijk van het oude corporatieve systeem [...] [en] streefde naar een compromis tussen het goede van de gebonden en van de vrije economische orde, met vermindering van het 'abus', die aan beide inhaerent moesten geacht worden'. De definitieve afschaffing volgde tijdens de Franse revolutie met de patentwet van 1791. Daarbij werd, anders dan bij de afschaffing zonder meer van Turgot, een schadeloosstelling gegeven aan gildemeesters, die hun *maîtrise* hadden gekocht, een en ander in samenhang met de invoering van een patent- of bedrijfsbelasting, aldus Wiskerke, pp.40-41.
265. Hij bleef formeel DG, omdat hij als protestant geen lid kon zijn van de Raad van State, waarin de *Contrôleur-général* qq. zitting had, aldus A. Courtois [lemma *Necker*, in: *The New Palgrave*, deel 3, p.620], en omdat hij niet van adel maar van burgerlijke origine was, en als onderdaan van de republiek Genève de Franse nationaliteit ontbeerde, aldus Harris, p.1. Necker saneerde de overheidsfinanciën aan de uitgavenkant door afschaffing van vele honderden erfelijke (gekochte) ambten in en buiten de koninklijke huishouding, via afkoop tegen 5 jaarlijkse termijnen van in totaal enkele jaarinkomens. Aan de inkomstenkant werden aflopende contracten voor belastingpacht van o.a. postverkeer, van wijn en sterke drank, en van de koninklijke domeinen en bossen, vervangen door een *régie*, waarin de Staat zou meedelen in de bovenmatige winst, die bij toename van de bestedingen zou toevloeien aan de particuliere belastingontvangers, aldus Schama, pp.90-94. Necker was de eerste Franse minister die een jaarrekening van de - tot dan toe streng geheime - staatsfinanciën publiceerde, de *Compte rendu au Roi* uit 1781, in een ongekende oplage van 100.000 exemplaren en met een omwille van de kredietwaardigheid qua schuldverplichting opgesierde balans, aldus Oppenheimer, pp.123-124. Necker werd in dat jaar wegens 'Turgotisme' uit zijn ambt ontslagen, nadat een geheime nota van zijn hand was uitgelekt, de *Mémoire au Roi sur les administrations provinciales* uit 1778, waarin hij aan Lodewijk XVI had voorgesteld om de helft van het aantal zetels in de regionale parlementen aan de gekozen vertegenwoordigers van de derde stand toe te kennen, waarmee het fiscale instemmingsrecht van adel en clerus zou worden ondergraven. Zijn ontslag volgde nadat zijn collega ministers dit voorstel niet in behandeling wilden nemen, en Necker tevergeefs had verzocht om in persoon tot de Raad van State te worden toegelaten, aldus Schama, pp.91-93; zijn opvolgers 'immediately restored most of Necker's abolished receivers and treasurers [...] and embarked on a deliberate and flagrant spending spree'. Als ambteloos burger publiceerde Necker daarna in 1784 zijn *Traité de l'administration des finances*, met in 20 drukken en in Engelse en Duitse vertalingen een totale oplage van meer dan 80.000 exemplaren, waarin hij onder meer openbaarheid en transparantie van de staatsrekening en een zuinige en gedecentraliseerde overheid propageerde. Bij dreigende hongersnood en dreigend staatsbankroet kreeg Necker van 1788 tot 1789 opnieuw als DG de verantwoording over de staatsfinanciën. De burgerij, die door verdubbeling van het aantal zetels inmiddels een meerderheid had gekregen in het parlement, beschouwde Necker toen als spreekbuis naar de koning voor de grieven tegen het fiscale stelsel en de voorkeurspositie van de uit kerk en adel samengestelde eerste en tweede stand. Nadat de derde stand zichzelf in juni 1789 tot nationale vergadering had uitgeroepen, en het Hof uiteindelijk besloot om deze bedreiging van de absolute monarchie militair het hoofd te bieden, werd Necker op 11 juli 1789 ontslagen; zijn ontslag op 11 juli 1789 wordt wel gezien als de aanleiding tot de bestorming van de Bastille, waarmee de Franse Revolutie begon. Na de volksmoord op zijn opvolger werd Necker op 29 juli 1789 opnieuw in de regering benoemd. Als *Premier ministre des*

Finances deed hij vergeefse pogingen om het parlementaire stelsel om te vormen naar het Engelse voorbeeld van een tweekamerstelsel, en om de overheidsfinanciën te saneren, onder meer door de (door o.a. Condorcet bedachte) 'éénmalige' emissie van pandbewijzen op het door onteigening verworven koninklijke en kerkelijke eigendom, welke assignaten al na enkele maanden als renteloos papiergeld in omloop kwamen. Zijn populariteit nam verder af toen hij weigerde om de posten te specificeren van het *Livre Rouge*, het inmiddels publiek geworden koninklijke kasboek over de periode vanaf 1774. Op 8 september 1790 vluchtte Necker uit Parijs en trok zich tenslotte tot zijn dood in 1804 terug in de Republiek Genève, alwaar hij nog enkele boeken schreef, waaronder een rechtvaardiging van zijn laatste ministerschap en een pleidooi voor de invoering in Frankrijk van een constitutionele monarchie naar Engels voorbeeld.

266. Naar Harris, pp.83 en 168-175, zette Necker echter op dit punt het beleid van Turgot gewoon verder; '[t]he principal achievement of Turgot as reform statesman was the freeing of the commerce of agricultural products, chiefly grain and wine, from traditional restrictions. Necker thoroughly approved of this policy and continued it during his ministry. The desirability of fostering freedom of exchange within the boundaries of the kingdom, of eliminating internal transit and custom barriers, was a policy in which the two reform statesmen were of one mind'. Zo had Necker zich als DG tijdens de graancrisis van 1777-1778, naast een restrictie van de graanexport uit het zuid-westen van Frankrijk, vooral beperkt tot aanwijzingen aan de Intendanten om de private binnenhandel niet te frustreren. En in zijn *Traité de l'administration des finances de la France* uit 1784 had Necker tenslotte vooral betreurd, dat hij had geprobeerd 'to set price limits for determining automatically whether to prohibit export of grain [...] [:] he now thought that these decisions should be the administrator's, unfettered by such legislative guidelines. So many unforeseen contingencies were involved that the minister of finance should be left entirely free to withhold export in some provinces and not in others, or even to give full liberty to export from the kingdom or to prohibit it, according to the circumstances', aldus Harris, p.169.
267. Necker had eerder al publieke 'bewondering' geoogst met een speculatie rond de vredesonderhandelingen aan het einde van de Zevenjarige oorlog, die als het Verdrag van Parijs in 1763 het definitieve verlies bezegelden van vrijwel het gehele Franse belang in India en Noord-Amerika. Daarbij werd ook vastgelegd dat de Franse overheid aan de Engelse overheid de nominale schuld aan toonder van haar koloniale regime in Canada zou voldoen. Necker zou in opdracht van een insider een groot deel van deze schuldbewijzen hebben gekocht met een disagio tot 80 procent, maar had de verdiende miljoenen niet afgedragen aan zijn principaal, aldus Oppenheimer, p.49. Voor Harris, pp.8-9, was dit verhaal 'like most stories circulated in the libel campaign, [...] wildly improbable [...] [and] supported by no evidence other than the libel pamphlets [...] [and from] scattered information from other sources about the ultimate fate of these Canadian notes [...] [i]t would not appear that anybody made a killing from Canadian notes! Yet the story has been constantly repeated in secondary works devoted to Necker's career since that time'. Harris, pp.10-16, vond evenmin indicaties ter rechtvaardiging van de tweede 'libel campaign', in de nadagen van Necker's eerste ambtsperiode (1777-1781), toen in anonieme pamfletten werd beweerd dat hij met financiële manipulaties het einde van de Compagnie des Indes zou hebben veroorzaakt, en dat eenzelfde lot de Franse schatkist te wachten stond.
268. De West-Indische tak werd al in 1674 geliquideerd, aldus Oppenheimer, p.65.
269. Zie voor Necker's rol bij de ondergang het tweede hoofdstuk, 'Necker and the Company of the Indies' van Harris, pp.17-26. De Compagnie hernam haar commerciële activiteiten toen in 1785 opnieuw het Indische handelsmonopolie werd verkregen; de poging om bij de liquidatie van deze herboren Compagnie in 1793-1794 de activa over te dragen aan de Royalisten,

speelde tijdens de Terreur een beslissende rol bij de veroordeling tot de doodstraf van Danton en 14 anderen; zie Henri Houben, *La liquidation de la compagnie des Indes*, Paris, 1932, passim.

270. Aldus Grange, p.23, n.14; op p.167 de indruk van een systematische denigrering in Verlichte kringen van Necker's werkstuk als een 'indécente apologie personnelle et l'étalage d'une ridicule vanité' en als voorbeeld van de dialoog van doven tussen het pragmatisme van de bankier en het idealisme van zijn intellectuele tijdgenoten een citaat uit een wel zeer kritische brief aan Necker van Condorcet. Harris, p.47, citeerde ook de positieve, nochtans anonieme kritiek dat 'If Necker attributed to the great Colbert certain ideas that manifestly he did not have, it was because "political economy has evolved since his day and Mr. Necker was simply describing what Colbert would have thought if he were writing a century later" [...] The essay on Colbert was "the result of meditation of a citizen and a statesman who has profoundly reflected on the duties of an administrator, a vision which he understands by reason of his own vision and experience". Op pp.48-49 ook de vertaling door Harris van de opening van het Essay: 'If men are made in the image of God [...] then the minister of finance, next to the king, must be the man who most closely approaches that image', en de opsomming van de vijf 'basic qualities' waarover de CG zou moeten beschikken: *compassion, virtue, genius, character* en *understanding of men*.
271. Het werd ook - samen met Condorcet's *Monopole et Monopoleur* - opgenomen in deel 16 van: Eugene Daire et Gustave Molinari, *Collection des principaux economistes*, Paris, 1847-1848; nadien verscheen een heruitgave met een anonieme inleiding als: Necker, *Sur la legislation et le commerce des grains*, Roubaix (Edires), 1986.
272. Aldus Arago, in zijn inleiding van de *Oeuvres de Condorcet*, I, p.lxxvii, en Grange, p.32; anders Harris, p.50, die de spotnaam relateerde aan een passage in de *Eloge de Colbert*, waarin Necker tegenover de doctrinaire economisten 'who believed one could learn great principles by analysis, by division, by erudition' het genius stelde van Colbert en van zichzelf: 'these principles must be seen at a glance, they must be enveloped in one's thought [...] [and grasped by] the rapidity of his combinations, which gives to his mental operations the character of instinct.' [...] The above passage in the Eloge must have been the source of the sobriquet by which they always referred to Necker in their correspondance: M. Le Enveloppe'. Een overeenkomstige verklaring van deze 'métaphore assez bizarre' werd eerder gegeven door de *membre titulaire de l'Académie des Sciences*, Antoine Charma, *Condorcet et ses oeuvres*, Caen, 1863, p.312, n.24: Condorcet vermocht niet te begrijpen 'comment on enveloppe un principe de la pensée'. Bij Grange op p.183 nochtans ook Galiani's karakteristieke oordeel dat 'dans la chaleur de la lecture, il me paraissait que j'aurais pu dire tout cela, que je l'avais voulu et que je ne sais pas comment j'avais oublié de le dire'. Necker's werk zou bovendien de sporen hebben gedragen van twee werken van Simon Nicolas Henri Linguet, *Réponse aux docteurs modernes* uit 1771 en *Du pain et du bled* uit 1774, aldus Granger, p.27.
273. Aldus Oppenheimer, pp.45-48: 'So hatte er, was nicht selbstverständlich war, Holländisch gelernt, um die wichtigen Geschäfte in Amsterdam persönlich an Ort und Stelle führen zu können. [...] Ein anderer wichtiger Geschäftszweig, an dem die Bank Labhard, Vernet & Cie. und später auch Necker persönlich grosse Beträge, vielleicht den Hauptteil ihrer Gewinne verdienten, war der Getreidehandel. [...] Necker, der sowohl die Freigabe des Getreidehandels 1763-64 wie die Wiedereinführung der Regulierung 1770/72 für seine Zwecke zu nutzen verstand. [...] Als massvollem Merkantilisten kam es ihm in erster Linie darauf an, den notwendigen Lebensmittelbedarf der Bevölkerung sicherzustellen. Erst [danach] [...] war ein freier Getreideexport zu erlauben. Neckers Gegner und Neider behaupteten allerdings, es seien weniger diese moralischen Erwägungen, die ihn gegen den

Getreidehandel aufbrachten, als die guten Gewinne, die er zur Zeit der Reglementierung gemacht habe. Beides mag zutreffen und widerspricht sich nicht'. Fox-Genovese [p.60] gaf als fraaie karakterisering van Necker's positie: '[that he] evoked traditional notions of provisioning and waxed eloquently about that the social interest which, in any responsible society, must override the producer's interest. Necker's fortune, after all, derived from banking - not from anything so antisocial as starving the poor'.

274. Terwijl de klasse der bezitters, wier bezit alleen vrijwillig of door vererving werd aangetast, louter voordeel genoot van de groei van de bevolking, ontvingen de leden van de andere klasse, die zich door de aantrekkingskracht van de sexen bestendig vermeerderden, door hun aantal en door hun onderlinge wedijver als beloning voor hun zwoegen niet meer dan het allernodigste, aldus de versie van de *Loi d'airain de salaires* bij Necker, p.17. Op p.18 de populationistische visie van Necker: '[comme les] plaisirs de la vie [...] [sont] le bien du pauvre autant que du riche [...] deux milles hommes, réduits au simple nécessaire, réunissent [...] une plus grande quantité de bonheur, que mille un peu mieux vêtus ou plus délicatement nouris; et telle est, sans doute, la vue bienfaisante de la nature lorsqu'elle entraîne les hommes vers l'accroissement de l'espèce humaine. Il est une période cependant où la population s'arrêterait d'elle même, c'est lorsqu'elle viendrait à surpasser la somme des subsistances; alors il y aura des souffrances et des mortalités; mais ce mal est l'effet de la plénitude du bien, c'est un vase rempli qui d'borde. Ce genre de malheur est peu connu sur la terre; les fleaux du ciel, les erreurs et les passions destructives arrêtent presque toujours les progrès naturels de la population'.
275. Bij Necker op p.56 de uiteenzetting van het wezenlijke verschil van de ruil van Amerikaanse tabak tegen graan dan wel tegen wijn: graan had ook Fransen kunnen voeden en dus de bevolking kunnen vermeerderen, als ook de opmerking dat de nationale welvaart - gemeten in inwonertal - afneemt bij export van agrarische goederen, want die goederen kunnen immers niet meer gebruikt worden voor de binnenlandse voedselvoorziening, en toeneemt bij export van industriële goederen: men verkoopt dan slechts de tijd van de arbeiders die daaraan hebben gewerkt, en niet het product van de akker die hen had kunnen voeden.
276. Necker, p.34: 'La liberté constante d'exporter les blés augmente dans un pays les moyens de vendre [...] [mais] n'augmente pas en même temps les moyens d'acheter au dehors [...] [et par conséquence] doit tenir les prix plus hauts que la loi de prohibition'. Op p.50: 'puisque toutes les fois qu'on achète au dehors des ouvrages d'industrie, on favorise la population et la richesse étrangère aux dépens de la prospérité nationale'. Op p.53 het argument dat alleen wederzijdse vrijhandel voordelen kon bieden: 'Sans une telle réciprocité [de commerce] [...] sans une convention qui l'assure, La France, en abolissant ses lois prohibitives, ne ferait que seconder la population et la richesse des autres nations aux dépens de ses propres ressources'.
277. Necker, p.55: 'n'est-il pas tyrannique de nous obliger à acheter en France, ce que nous pouvons obtenir à meilleur marché dans d'autres pays? Sommes-nous réunis en société pour notre préjudice [nadeel] ou notre malheur?'
278. Necker, p.38: '[dans le] combat d'intéret entre le propriétaire et l'ouvrier, l'un met au jeu sa vie et celle de sa famille, et l'autre un simple retard dans l'accroissement de son luxe'. En op p.74: 'la crainte de manquer du nécessaire agit bien plus sur les consommateurs que l'embarras d'un superflu sur les propriétaires'. Op p.145 het politieke doel: 'tenir en harmonie les deux classes qui divisent la société'.

279. Necker, p.61: 'le pain qui le nourrit, la religion qui le console, voilà [les] [...] seules idées [du peuple] [...] toujours aussi simple que sa nature: la prospérité de l'Etat, les siècles, la génération suivante, sont des mots qui ne peuvent le frapper; il ne tient à la société que par ses peines, et de tout cet espace immense qu'on appelle *l'avenir*, il n'aperçoit jamais que le lendemain; il est privée par sa misère d'un intérêt plus éloigné. [...] [maar indien door honger in het bestaan bedreigd] tout son énergie se réveille: et ce peuple enfant, qu'on promène avec des lisières [leibanden] au milieu de l'inégalité des propriétés et à travers mille objets de privation et d'envie, n'est plus qu'un lion qui rugit [brult], quand il craint pour son nécessaire', hetgeen met name het geval zou zijn bij een acute stijging van de broodprijzen. Verlichting bood hier geen soelaas: [p.62] [Quand] la lumière [...] [dwz.] la force de l'évidence serait constatée entre tous les hommes qui pensent et qui disputent [...] elle n'aurait jamais de force sur le peuple, parce que sa rudesse, son aveuglement et son ignorance tiennent aux lois sociales et ne changeront jamais'. De inzichten van de moderne wetenschap kunnen het volk alleen bereiken wanneer de bezitlozen tijd en middelen zouden krijgen voor scholing, en dat zou niet in het belang zijn van de vermogensbezitters: [p.63] 'Si le peuple était capable de se rendre aux vérités abstraites, n'aurait-il pas en même temps la faculté de réfléchir sur l'origine des rangs, sur la source des propriétés, et sur toutes les institutions qui lui sont contraires? Est-il bien sûr enfin que cette inégalité de connaissances ne soit pas devenue nécessaire au maintien de toutes les inégalités sociales qui l'ont fait naître? Mais toutes ces inégalités sociales ne cesseront jamais et le peuple de tous les temps sera toujours le même; il n'entendit jamais raison sur la cherté du pain, et ne l'entendra jamais'.
280. Necker, p.65: 'que le souverain devait être indifférent aux lois qui peuvent assurer l'abondance dans le royaume, et prévenir les écarts entre le prix des denrées et celui du travail [...] ce serait [...] une grande et funeste erreur [...] [quand] le représentant de la société pourrait contraindre le peuple à exposer sa vie pour la défense de l'Etat, il pourrait le forcer à venir éteindre le feu qui menace la maison du riche, et il ne veillerait point à sa subsistance [...] [L]es lois relatives aux subsistances sont presque les seules par lesquelles on peut adoucir le sort du peuple'.
281. Necker, p.111: '[L']on ne peut pas assurer que le gouvernement ne se mêlera jamais d'acheter et de vendre des blés; quoiqu'on puisse prononcer, avec fondement, qu'il ferait très mal de s'en mêler toujours; et c'est ainsi qu'en économie politique et en administration, il n'est rien d'absolu'.
282. Holland, het naar verhouding rijkste en meest dichtstbevolkte land van Europa, kon Frankrijk hier niet tot voorbeeld dienen; het was een klein land, met maar 1 miljoen inwoners, omgeven door de zee en doorsneden door waterwegen, waardoor transport werd vereenvoudigd. De lage rente werkte aantrekkelijk op transport en opslag van graan uit Polen en het Baltische gebied. De geest van het Hollandse volk was doortrokken van handel en profijt, zodat vraag en aanbod zich op de markt in evenwicht konden houden. De republikeinse staatsvorm versterkte de stem van het volk, en gaf ruimte aan de zuinige neiging tot het houden van graanvoorraden en van financiële reserves, aldus Necker, p.88: 'je vois enfin un caractère national, froid, grave et circonspect, qui ne reçoit et ne communique que des impressions lentes et mesurés. Je concevrai donc facilement qu'au milieu de pareilles circonstances la liberté du commerce des grains n'entraîne aucun inconvénient'. Van die vrije graanhandel kon in Frankrijk geen sprake zijn, immers een uitgestrekt land met slechte verbindingen, met 24 miljoen brood etende inwoners, de teelt van wel 1000 alternatieve producten, een overvloed aan geld en goedkoop krediet (waarmee Necker wel determinanten van sterke prijsfluctuaties zal hebben aangegeven), een pluk de dag mentaliteit, een geest van imitatie en tenslotte de levendige Franse ziel die tot overdrijving deed neigen.

283. Op p.134 Necker's verbeelding van de handel in levensmiddelen als de grootste speeltafel van Frankrijk, waarop bij handelsvrijheid grote kapitalen zouden worden ingezet om te kunnen profiteren van de beweeglijkheid van de natuur en van de menselijke passie, welke onrespectabele activiteit zeker geen handel mocht worden genoemd.
284. Met dit handzame monopoliebegrip zette Necker zich ook af tegen het door Verlichtingsdenkers aanbevolen onderzoek van de naar wisselende omstandigheden wisselende betekenis van woorden, zoals dat met groot vertoon van eruditie was gedaan door Turgot in het artikel *Etymologie* in de *Encyclopédie*. Behalve voor de reconstructie van de ontwikkeling van 'le progrès de l'esprit humain', diende de taalkundige mechanica ook de 'métaphysique expérimentale'. Daarmee werd paal en perk gesteld aan de inductie waarmee tot het werkelijke bestaan van zaken, dwz. de oorzaak, werd geconcludeerd uit het bestaan van overgeleverde of ontleende begrippen, die daarvan ooit als sensatie het gevolg moesten zijn geweest: wanneer immers de betekenis van het begrip naar tijd en plaats veranderde, dan kon de oorzaak niet minder veranderlijk zijn; zie Poirier, pp.36-39. Necker had hieraan ondertussen geen boodschap [pp.87-88]: 'de tout temps on a donné le nom de Monopoleur à ceux qui abusaient de la liberté dans ce genre de trafic; je sais qu'on dit aujourd'hui que monopole ne signifie rien, qu'il n'en existe point, qu'il ne peut pas même y en avoir; parce que monopole vient d'un mot grec qui signifie seul vendeur, et qu'il n'est pas possible qu'on le soit jamais dans un commerce aussi étendue que celui des grains. Que monopole vienne d'un mot grec qui signifie seul vendeur, j'y consens; monologue qui signifie seul parler, en vient aussi; mais il y a des monologues et des monopoles, non qu'il y ait jamais un seul parleur ou un seul marchand dans le monde, mais parce qu'il n'y a qu'un dans un tel endroit, dans un tel moment; l'étymologie d'un mot ne suffit pas pour détruire l'idée qu'on y attache, parce que les hommes ont pu l'étendre ou s'encarter.[...] Il donne alors à ces entreprises le nom de monopole, il ne voit qu'avec un sentiment de haine les hommes que se servent de leur prévoyance, de leur argent et de leur adresse, pour appesantir sur lui le joug des circonstances. [...] [c]'est aux chefs de l'Etat à distinguer ces deux classes d'hommes, qui se confondent également sous le nom de négociants; les uns, citoyens bienfaisants, transportent des blés d'un lieu d'abondance dans un lieu de disette; les autres, spéculateurs dangereux, rassemblent et gardent cette denrée pour profiter de la cherté, après l'avoir entretenue et peur-être excitée'.
285. Aldus Turgot in het *Plan d'un ouvrage sur le commerce, la circulation et l'intérêt de l'argent, la richesse des Etats* uit 1753 [in: *Oeuvres de Turgot*, I, pp.376-387; p.383].
286. *Oeuvres de Turgot*, III, pp.617-626; Groenewegen, pp.182-188. In de volgende passage uit de *Marque des Fers*, pp.624-625, werd door Groenewegen [p.xxxiii] terecht het principe van de comparatieve voordelen in de internationale handel herkend: '[Door] de immense hoeveelheid houtskool die nodig is voor smelten en reduceren van ijzererts [...] kan ijzererts, hoe overvloedig ook voorhanden, alleen waarde krijgen als de vindplaats ligt bij zeer uitgestrekte bossen, die bovendien weinig waarde mogen hebben. Daarom begint niemand een hoogoven in een bos langs een rivier die naar Parijs voert, omdat de waarde van dit hout nooit zal worden terugverdiend met de verkoop van het ijzer dat er mee gemaakt kan worden. Het belangrijkste doel dat met de stichting van een hoogoven wordt beoogd, is het toekennen van waarde aan voorheen waardeloze bossen. Daaruit volgt dat als bossen schaars worden, dwz. als ze waarde krijgen door ontsluiting via wegen en kanalen, door toename van landbouw en bevolking het smelten en verwerken van ijzer daardoor minder winstgevend zal worden en in omvang zal afnemen. Dit betekent dat, naarmate landen eerder tot ontwikkeling werden gebracht en naarmate bedrijvigheid en welvaart toenamen, die landen zelf minder ijzer gaan produceren en meer ijzer zullen importeren. Daarom wordt in Engeland, dat van de Europese landen in dit opzicht het meest ontwikkeld is, zelf slechts weinig ruw ijzer geproduceerd, en veel ijzer betrokken uit Duitsland en uit het Noorden,

waaraan in Engeland een grote waarde wordt toegevoegd door de verwerking tot staal en ijzerwaren. De natuur heeft de bereiding van ruw ijzer toebedacht aan nieuwe volksplantingen, met uitgestrekte onontgonnen wouden, zonder afzetgebieden, waar het loont om grote hoeveelheden hout te verbranden met als enige opbrengst het zout dat uit de as wordt gewassen. Deze bedrijvigheid verdwijnt in Engeland, bloeit in Frankrijk nog enigszins, bloeit meer in Duitsland en de Baltische staten, zal zich naar het natuurlijk beloop der dingen naar Rusland, Siberië en de Amerikaanse koloniën verplaatsen, totdat op hun beurt de bevolking van die landen toeneemt, en als in dit opzicht alle landen min of meer in evenwicht zijn, dan zal de ijzerprijs zodanig toenemen dat de productie weer loont in de landen waar die was gestaakt vanwege de concurrentie door arme landen. Zelfs als de teloorgang van de ijzerindustrie door toename van welvaart, bevolking en afzetgebieden een nadelig zaak zou zijn, dan zou deze onvermijdbaar zijn, en was het dus nutteloos om te proberen deze te vermijden. Maar het is helemaal geen ramp als die bedrijvigheid afneemt doordat deze werd vervangen door andere, meer lucratieve werkzaamheden. [...] Volharden in [...] een benauwde politiek die gelooft in zelfvoorziening, is handelen als de wijnbouwers uit Brie, die denken goedkoop uit te zijn als ze de slechte wijn uit eigen wijngaard drinken, die in feite veel duurder is omdat ze daarvoor grond gebruiken waarop uitstekende tarwe kan worden verbouwd, waarvan de opbrengst hen in staat zou stellen om Bourgogne te drinken; dat zou het afzien zijn van een grotere winst om een kleinere winst te behouden: ce serait sacrifier un profit plus grand pour conserver un profit plus faible'.

De door Turgot gesignaleerde Britse 'voorsprong' berustte overigens - tot dat de Amerikaanse Revolutie daaraan in 1776 afbreuk deed - op de Iron Act van 1750, één van de Trade and Navigation Acts. Deze wet beperkte de ijzerinvoer uit de Amerikaanse kolonies tot ruw ijzer, en verbood de kolonies om ruw ijzer uit te voeren naar niet-Britse gebieden en om ijzer te verwerken tot staal en tot eindproducten; zie *The new encyclopaedia Britannica*, Chicago, 1998; *Micropaedia* 6, p.388, en de *Wealth of Nations*, Book IV: Of systems of political economy, Chapter VII: Of colonies, Part II: Causes of the prosperity of new colonies.

Over centrale sturing schreef Turgot in de *Marque des Fers* op pp.625-626 het volgende: 'De politiek zou zich daarom moeten overgeven aan de loop van de natuur en de gang van zaken in de handel, die niet minder noodzakelijk en onweerstaanbaar is als die van de natuur, zonder daaraan leiding te willen geven; want om deze te sturen zonder storingen, zonder zichzelf te schaden, moeten alle veranderingen in behoeften, belangen en bedrijvigheden van de mensen kunnen worden gevolgd; men moet deze zo gedetailleerd kennen als in werkelijkheid nooit kan worden verkregen, en zelfs de meest bekwame, actieve, verfijnde overheid zou altijd de kans lopen zich te vergissen in minstens de helft van de gevallen, zoals is opgemerkt of gewaarschuwd door abbé Galiani in een schriftuur waarin hij nochtans met grote ijver het verbodsstelsel verdedigde, en juist voor die bedrijvigheid waar verbieden de grootste schade toebrengt, dwz. de graanhandel. Bovendien, als men van alle details alle kennis had die te verkrijgen zou zijn, dan zou het resultaat precies de gang van zaken zijn die zich vanzelf zou hebben voltrokken, door louter de werking van het eigenbelang van de mensen dat aanleiding is van het evenwicht bij vrije mededinging'.

287. Richelieu had fondsen nodig voor het beleg van het Huguenotenbolwerk La Rochelle, aldus Schelle, in *Oeuvres de Turgot*, III, p.618, noot (a), volgens wie 'le droit des fers a eu, pour prétexte le progrès de la fabrication et, pour véritable cause, l'intérêt d'une absurde fiscalité'.
288. Op p.620 luidt de Franse tekst: 'Il n'est point de marchand qui ne voulût être seul vendeur de sa denrée; il n'est point de commerce dans lequel ceux qui l'exercent ne cherchent à écarter la concurrence, et ne trouvent quelques sophismes pour faire accroire que l'État est intéressé à écarter du moins la concurrence des étrangers, qu'ils réussissent plus aisément à représenter comme les ennemis du commerce national. Si on les écoute, et on ne les a que trop écouté, toutes les branches de commerce seront infectées de ce genre de monopole'.

289. Het is niet zeker of Turgot hier louter dacht aan het verlies door afname van de buitenlandse handel, of dat hij ook het deadweight loss door monopolie en het redistributieve effect van monopoliewinsten voor ogen had. Dat deze bestonden, moet Turgot duidelijk zijn geweest, gezien zijn notitie uit 1763 over indirecte belastingen, de onvoltooide *Schets voor een memorie over belastingheffing* [Groenewegen, p.xxi en pp.96-108]. Daarin immers had Turgot voor *Contrôleur-général* Bertin, die om advies had gevraagd over de invoering van een kadaster en van grondbelasting, onder meer het volgende uiteengezet: '[1] stedelijke invoerrechten beperken de consumptie; [...] [2] de belachelijke tarieven die stedelingen hebben ingevoerd beogen de belasting van vreemdelingen. Uitheemse koopwaar moet daarom voor een hogere prijs worden verkocht dan inheemse producten. Dit geeft de plaatselijke kooplui een monopolie, en levert verlies op voor de gewone stadbewoners. [...] Bovendien beperkt een omzetbelasting het volume van de handel. [...] Belasting door middel van een [publiek] monopolie is nog veel erger. Door het extreme prijsverschil wordt dit een wrede verlokking tot smokkelen. De koning wordt in dezelfde rol gedwongen als het soort mensen dat mais strooit voor de vogeltjes om ze te kunnen vangen'.
290. Het is niet duidelijk of Turgot hier reflecteerde aan noties uit eerdere werk, zoals in de *Schets*, dat alle belasting uiteindelijk gedragen wordt door de grondeigenaren, en in de *Reflexions sur la formation et la distribution des richesses* uit 1766 [§99; Groenewegen, p.93] dat het *produit net* door de grondeigenaren wordt verdeeld aan lonen, ondernemerswinsten, interest en belastingen, of dat hij doelde op reguleringsmaatregelen die bewerkstelligen dat de landbouwondernemer 'als enige niets van wat hij nodig heeft [dwz. land, msc] in het buitenland kan kopen, [...] als enige niets van zijn productie naar het buitenland kan verkopen, terwijl de lakenkoopman of ieder ander net zoveel graan koopt in het buitenland als hij wil en daar net zoveel laken verkoopt als hij kan' [*Marque des fers*, p.621].
291. Vgl. de opdracht van de Wijsgeerige staathuishoudkunde volgens de Leidse historicus C. Zillesen (1815): dienstbaar zijn aan het algemeene geluk des volks, onder een verstandig gouvernement; zie Overmeer, p.89.
292. Condorcet gaf ook een opmerkelijk argument tegen schaalvergroting in de handel: wanneer er een groot aantal handelaren is, zullen er ook veel handelsbedienden onder het volk zijn, wier eigenbelang het is de handel te verdedigen.
293. *Monopole et Monopoleur*, in: *Oeuvres complètes de Condorcet*, XIX [Mélanges d'économie politique], pp.139-172, en in *Oeuvres de Condorcet*, XI, pp.35-58, met als toevoeging: articles extraits des suppléments d'un dictionnaire très-connu. Als *Le Monopole et le Monopoleur* werd het ook opgenomen in: E. Daire en G. de Molinari, *Collection des principaux économistes*, Paris, 1847 [en als fotomechanische herdruk: Osnabrück, 1966]. In de beide verzamelde werken kreeg het artikel het volgende, niet getraceerde motto:

L'homme est né pour l'erreur; on voit la molle argile,
 Sous la main du potier, moins souple et moins docile,
 Que l'esprit n'est flexible aux préjugés divers,
 Précepteurs ignorants de ce pauvre universe.

294. De in BIF Ms 849 door de secretaris Etienne Cardot en door de weduwe van Condorcet gegeven 'bibliographie des oeuvres de Condorcet' vermeldt weliswaar een 'article Monopole et Monopoleur' uit 1775, maar het daarmee aangeduide werk is niet aanwezig. De aanduiding van manuscript Ms 857, folio 13 [ook wel 19C3] als 'Monopole et monopoleurs' in M. Bouteron & J. Tremblot, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France: Paris, Bibliothèque de l'Institut, ancien et nouveau fonds*, Paris, 1928, p.201, berust

op een vml. door Condorcet's dochter Eliza in potlood op het betreffende manuscript gemaakte aantekening, die ook als 'Monopole et monopoleur' kan worden gelezen. Op het manuscript prijkt ook een eerdere aanduiding in zwarte inkt als 'monopoleurs et accapareur'.

295. Zie over de hoofdzakelijk uit het legaat van de dochter van Condorcet bestaande collectie manuscripten in de BIF ook Anne-Marie Chouillet & Pierre Crépel, *Les manuscrits de Condorcet constituent-ils un "dossier d'archives" ?*, in: *Cahiers de textologie* 4 (1993), pp.7-29, als ook Annie Chassagne, *La bibliothèque de l'Institut*, in: *Chantiers révolutionnaires: science, musique, architecture; manuscrits de la Révolution II* [études réunis et présentées par Béatrice Didier & Jacques Neefs], Vincennes, 1993, pp.25-34. Ook naar de beschrijving door Baker, p.580, van de overige *dossiers de manuscrits de Condorcet* in de *Bibliothèque nationale de France* te Parijs, bevindt zich daar niets wat voor een manuscript van *Monopole et Monopoleur* zou kunnen doorgaan. *Monopole et Monopoleur* werd tenslotte ook niet genoemd door [citoyen] Antoine Diannyère, in diens *Notice sur la vie et les ouvrages de Condorcet*, Leipzig, 1796, waarvan ter gelegenheid van de inauguratie van Condorcet's Maison Natale te Ribemont recent een heruitgave verscheen als *Notice [...] suivi de conseils de Condorcet à sa fille*, Paris, 2000.
296. Van deze 'moeder van alle encyclopedieën' bezit de UB te Leiden één van de 4.300 exemplaren van de oorspronkelijke uitgave in 17 delen tekst en 10 delen (in 11 banden) afbeeldingen. De micro-fiche daarvan wordt in het samenwerkingsproject *American and French Research on the Treasury of the French Language* (ARTFL) tussen het *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS) en de *University of Chicago* in de komende jaren verwerkt tot een on-line versie van zowel het origineel van tekst en afbeeldingen, als ook van de machinegelzen tekst; in vrije toegang is evenwel nog niet voorzien. Wel geeft de *Bibliothèque nationale de France* inmiddels op Internet [<http://www.bnf.fr>] een overzicht van 'la fabrique de l'Encyclopédie'. Herdrukken brachten de totale oplage van de *Encyclopédie* in 1789 op 25.000 exemplaren. Een fotomechanische, maar verkleinde herdruk [Stuttgart/BadCannstatt, 1966] in 35 banden is in de meeste Nederlandse universiteitsbibliotheken aanwezig. Sommige openbare bibliotheken bezitten de Nederlandse herdruk - in sterk verkleind 'pocket' formaat, maar wel gebonden - uit 1978 (Spectrum, oplage 1000) van de delen 'planches gravées', met 2885 zeer fraaie en instructieve afbeeldingen.
297. Caillaud p.62: 'Condorcet, dans l'article Monopole et monopoleur, qu'il écrivit, en 1775, pour l'Encyclopédie, condense et résume, d'une façon à la fois très complète et très précise, les critiques de ses prédécesseurs et de ses contemporains [...] [contre la politique mercantiliste]'.
298. In '1776-77, l'éditeur Panckoucke donna, en 4 volumes, un Supplément à l'Encyclopédie, sous le titre Nouveau dictionnaire pour servir de Supplément aux Dictionnaires des Sciences, des Arts et des Métiers. Condorcet fut chargé de la rédaction des articles d'analyse mathématiques dans ce Supplément', aldus Pierre Sergescu, *La contribution de Condorcet à l'Encyclopédie*, in: *Revue d'histoire des sciences et leurs applications* 4 (1954), pp.233-237; p.233; zie ook Badinter, p.161. Het *Supplément* wordt overigens niet altijd tot de *Encyclopédie* gerekend, zoals ook het geval is in het ARTFL project, dat zich vooralsnog beperkte tot de oorspronkelijke uitgave. Naast het *Supplément* worden soms ook nog 2 indexdelen tot de *Encyclopédie* gerekend. In de tijdstafel van de Haan, waarin sprake was van bijdragen 'aan het in 1776-1777 in Amsterdam uitgegeven Supplément à l'Encyclopédie méthodique', vond een vermenging plaats van de oorspronkelijke 'Encyclopédie van Diderot end'Alembert', met de door Pancoucke ondernomen, opvolgende 'Encyclopédie ou Dictionnaire méthodique, 166 vol. [202 banden], Paris, 1784-1832'. De werkzaamheden van Condorcet aan de wiskundige delen hiervan, de *Encyclopédie méthodique. Mathématiques*,

Par d'Alembert, Bossut, Lalande, Condorcet et al., 3 vol., Paris, 1784-89 [zie Baker, p.583 en Badinter, p.197] vonden na 1776 plaats, nl. 'quelques années plus tard' [aldus Granger, p.14].

299. *Oeuvres de Turgot*, II, p.73, n.2, resp. deel V, p.145; Turgot had het artikel genoemd in een aantekening uit 1775, met de opmerking, dat hij het wilde gebruiken bij de memorie van zijn dereguleringswet; het was volgens hem gericht tegen zijn politieke tegenstander Jacques Necker. De enige andere, en wel zéér lichte aanwijzing voor een alleenstaande uitgave gaf Janine Buissounouse [*Condorcet: le philosophe dans la Révolution*, Paris, 1962, p.72]: '[Condorcet] publie - coup sur coup - Réflexions sur les corvées, Monopole et monopoleur [...]'. Ces brochures [...]'].
300. Weulersse, p.368.
301. Welke constatering formeel niet in tegenspraak is met de aanduiding van Baxmann, p.15, die sprak van 'einen Artikel zum Supplementband der Encyclopédie (1775)'. Er is uit 1775 geen correspondentie bekend tussen hoofdredacteur Diderot en Condorcet. Wel is er aanwijzing, dat het *Supplément* in 1775 al in druk was, waarmee het artikel *Monopole et Monopoleur* dan simpelweg te laat zou zijn geschreven.
302. Dat herziening werd overwogen, zou kunnen blijken uit de hieronder onderstreepte zin in het artikel *Monopole* in het in de Leidse UB aanwezige *Supplément*, tome II, à Paris chez Panckoucke, à Amsterdam chez Marc-Michel Rey, 1780:

Monopole, (Jurispr.) étymologie du mot. Ce terme étoit extrêmement odieux aux Romains. Monopole que Thales de Milet exerça dans le vente des olives. Peine du monopole chez les Romains. X, 668.b. Des réglemens publiés en France contre les monopoles. Quelle est l'espèce de monopole la plus criminelle. Auteurs à consulter. Ibid. 669.a

Monopoleur, ceux qui faisoient monopole des denrées, appelés chez les Romains dardanarii. IV, 631.b.

Er waren behalve deze ook tal van andere artikelen die naar het nieuwe inzicht over publieke en private beperkingen van de mededinging aanvulling behoeften, zoals het artikel *Concurrence*, dat in 1753 van de hand van [François Véron-Duverger de] Forbonnais [1722-1800] was opgenomen in de *Encyclopédie* [Tome III, pp.882-883]. Daarin werd alleen de weldadige invloed van het principe van economische wedijver op welvaart en welzijn behandeld: 'les effets prodigieux de ce principe de la concurrence, si simple à son premier aspect, comme le sont presque tous ceux du commerce. Celui-ci en particulier me paroît avoir un avantage très-rare, c'est de n'être sujet à aucune exception' [p.883]. In de visie van Forbonnais leverde binnenlandse concurrentie door onbelemmerde arbeidsverdeling de gunstige ruilvoet, die in de buitenlandse concurrentie tot een evenwichtige handelsbalans zou leiden; binnenlandse concurrentie was 'la base principale de la liberté du commerce; elle seule contribue plus qu'aucun autre moyen à procurer à une nation cette concurrence extérieure, qui l'enrichit & la rend puissante' [p.882]. In zijn latere werk betoonde Forbonnais zich voorstander van een gematigd *Mercantilisme* naar Engels voorbeeld, waarin staatsinterventie nodig was om een gunstige handelsbalans te onderhouden; ook sprak hij zich uit tegen liberalisering van de graanhandel.

303. *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 20 delen*, 7e druk, Amsterdam/Brussel, 1977, deel 7, p.134.

304. Brief D19432, in: *The complete works of Voltaire*, deel 125, Banbury (Oxfordshire), 1975, pp.415-416, als ook in de *Oeuvres de Condorcet*, I, pp.72-74: 'Je vous remercie très-sincèrement, Monsieur, de l'excellent mémoire que vous m'avez envoyé sur la liberté du commerce des grains, et même de tout autre commerce. Ce petit ouvrage ne peut être que d'un philosophe citaien, ami du meilleur ministre qu'ait jamais eu la France. Il devrait être imprimé au Louvre par un ordre exprès du Roi; mais je vois bien qu'on respecte encor certains anciens préjugés. Et certaines gens, qui à mon gré, ne sont guères [p.416] respectables. Quoi qu'il en soit, j'envoie l'ouvrage à un imprimateur, qui vient d'achever la grande encyclopédie'. In het commentaar hierbij aangetekend: 'this is a useful indication [...] [to the] 'Swiss editions of the Encyclopédie', dwz. naar de door de Geneefse drukker Jean-Léonard Pellet verzorgde Zwitserse heruitgave (1777-1779) van de *Encyclopédie*, in quarto formaat, 36 delen tekst en 3 delen afbeeldingen, uitgebreid, bewerkt en gecorrigeerd, en met de supplementen in de tekst opgenomen.
305. *Oeuvres de Condorcet*, I, p.72, n.1, resp. Baker-1988, p.81: 'à peine une semaine avant l'éclatement de la guerre des farines' op 27 april 1775.
306. *The complete works of Voltaire*, p.416, n.1: '[T]he Voltaire and Condorcet editions indentify this as the Reflections sur le commerce des bleds (Londres 1776; Ferney catalogue B712); but this is impossible, since the *Réflexions* is a reply to Necker's book [...] and was not published until April 1776; the reference must be his own edition [...] of Condorcet's *Lettres sur le commerce des grains*, a revised version of which appeared soon after in his *Lettres sur le commerce des grains*; this book had the imprint Paris 1774, but the official approbation and permission are dated respectively 25 and 26 April 1775 [...]'.
 307. Ze komen niet voor in de beschrijving van de bibliotheek van Voltaire door George Remington Havens & Norman Lewis Torrey, *Voltaire's catalogue of his library at Ferney*, Genève, 1959. Voltaire's bibliotheek werd na diens dood in 1778 gekocht door Catharina de Grote en naar de Hermitage verscheept; de collectie bevindt zich thans [vermoedelijk] in de Nationale Bibliotheek te St. Petersburg. In hun vanaf de jaren 1920 opgebouwde catalogus [B] hebben Havens en Torrey de soms cryptische omschrijvingen van de 7500 banden van de circa 3.000 titels in Voltaire's eigen, gaandeweg chronologische catalogus [A] zoveel als mogelijk gerelateerd aan de bibliotheek-collectie te Leningrad, en voor het overige aan uit andere bronnen bekende publicaties: [p.9] 'Instead of having all the actual volumes within easy reach for direct consultation, the authors have been obliged to identify a large number of titles from the crudest of references [...] [and] in spite of every effort some obscure titles have remained impenetrable'. Zo bleef op p.82 de in folio A82 voorkomende 'Lettre sur les corvées' een vraagteken. Bij het in folio A80v op p.90 voorkomende 'Neker, Sur les bleds' [dwz. Jacques Necker's *Sur la législation et le commerce des grains* uit 1775] werd aangetekend dat 'il y a beaucoup de notes marginales'.
308. Zoals in zijn bericht aan Condorcet op 26 april 1775, dat Condorcet met de eerste post een pakket met gedrukte exemplaren van de *mémoire* zal ontvangen, op 27 april 1775 dat deze inmiddels wel gearriveerd zullen zijn, en op 4 mei 1775 dat hij Condorcet wederom enkele zojuist van de drukker ontvangen exemplaren heeft toegezonden; *The complete works of Voltaire*, pp.415 ff. Condorcet verbleef destijds geruime tijd in Ribemont.
309. Henry [1887], pp.154-160; *Lettre* xlvi van 21 mei 1775, en *Lettre* xlvi van 1 juni 1775. Zie ook de aantekening van Henry [1883] bij de brief van Turgot aan Condorcet van 21 juni 1775. De *Diatribes à l'auteur des Ephémérides* [met uitgaven te Genève en Paris, september 1775] van Voltaire was een lofzang op Turgot, waarin deze als ware *philosophe* boven Sully en Colbert werd verheven, en die, aldus Schelle [*Oeuvres de Turgot*, V, p.147] uiteindelijk werd verboden: 'Le libraire fut interdit, le censeur Louvet cassé; l'arrêt de condamnation affiché'.

310. Met het hierna inspringen van de alinea's werd de tekstopmaak gevolgd van de uitgave in *Oeuvres de Condorcet*, XI, Paris, 1847, pp.35-58.
311. Bedoeld is de koninklijke provieneringsonderneming, la compagnie monopole.
312. P.A. Diepenhorst, *Voorlezingen over de economie*, 3e druk, Utrecht, 1920, deel 1, p.21, vermeldde 'de beslissing van 24 december 1670 luidende als volgt: De in Frankrijk vervaardigde stoffen, die gebrekkig en niet overeenkomstig de reglementen vervaardigd zijn, zullen worden tentoongesteld aan een paal, negen voet hoog, met een bord bevattende den naam en toenaam van den koopman of arbeider, die in gebreke is; nadat zij aldus gedurende 48 uren tentoongesteld zijn, zullen deze waren verknipt, verscheurd, verbrand of verbeurd verklaard worden, al naar hetgeen zal worden bevolen; ingeval van herhaling zal de koopman of vervaardiger in volle vergadering worden berispt, behalve nog de tentoonstelling der waren; en eindelijk voor de 3^e maal zullen zij bij genoemde schandpaal worden gebracht en daar gedurende 2 uren aan de kaak worden gesteld, omhangen met stalen der koopwaren, bij hen in beslag genomen'.
313. 'et qu'il laisse fair', naar het bekende motief. Volgens de monografie van August Oncken, *Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden*, Bern, 1886 [repr. Glashütten im Taunus, 1974] zou laissez faire door Mirabeau de oudere in 1763 in zijn *Philosophie Rurale* voor het eerst zijn ingevoerd in de economische literatuur, en door hem in 1767 in het tijdschrift *Ephémérides du Citoyen* met Gournay zijn verbonden, met de toevoeging 'laissez passer'. Oncken voerde het spreuk verder terug op de pre-physiocraat d'Argenson (1694-1757), die het als 'laissez-faire, morbleu, laissez-faire' in 1736 voor het eerst zou hebben neergeschreven. De verbale oorsprong zou het antwoord laissez faire zijn, dat kooplieden ca. 1680 gaven op de vraag van Colbert wat de overheid kon doen om de handel te helpen. Turgot heeft een precisering van die kooplieden gegeven in de *Éloge de Vincent de Gournay* uit 1759 [*Oeuvres de Turgot*, I, pp.595-623; p.620]: 'on sait le mot de 'M. Le Gendre à M. Colbert: laissez-nous faire'. Onduidelijk blijft wie met Le Gendre [letterlijk: de schoonzoon] werd bedoeld. Op een andere bron, Boisguilbert (1646-1714), werd gewezen door Thurlings, p.122, n.14, die verwees naar de kritiek op Oncken's analyse bij Hazel van Dycke Roberts, *Boisguilbert, economist of the reign of Louis XIV*, Columbia University Press, MCMXXXV, Appendix, pp.337-360, en door Teuben, p.922, die aan Boisguilbert het auteurschap van het motto 'laissez-faire la nature' toedichtte. Overigens crediteerde Oncken d'Argenson ook voor 'il faut moins gouverner' en 'pas trop gouverner', welke stelregels treffender verwoord als 'pour gouverner mieux, il faudrait gouverner moins' bij Polak, p.131, tot een uiterst fraaie paradox zijn geworden.
314. Zoals in Pontoise, waar de pachter dit recht had uitgebreid en uitgebaat tot en met de daar doorgevoerde partijen graan, aldus het Arrêt du 30 avril 1775, suspendant le droit de Minage à Pontoise [*Oeuvres de Turgot*, IV, p.414].
315. Bij de oorspronkelijke voetnoot: er gaan 240 deniers in 1 frank, en ook 240 pond graan in 1 setier, zodat het meel in 1 pond brood net zoveel deniers kost als 1 setier graan franken. Condorcet was dol op dit soort grapjes.
316. Laurence Sterne (1713-1768), in: *A Sentimental Journey through France and Italy* (1768); op p.26 van de (derde) Nederlandse vertaling door Frans Kellendonk, *Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië*, Amsterdam, 1991, heet het: 'Het moet een vijandig soort wereld zijn waar de koper (desnoods van een armetierige postkoets) nauwelijks met de verkoper de straat op is gegaan om met hem tot een vergelijk te komen, of hij raakt in een stemming en beziet zijn metgezel met een oog alsof hij hem vergezeld naar Hydepark corner om daar te gaan duelleren. Ik voor mij [...] voelde van binnen al de draaierigheid die zo'n situatie met

zich meebrengt - ik nam Monsieur *Dessein* grondig op - bekeek terwijl hij naast me liep zijn profiel - bekeek hem toen *en face* - vond dat hij eruit zag als een Jood - toen als een Turk - vond zijn pruik maar niks - vervloekte hem bij mijn goden - wenste hem naar de duivel -
 - En moet dit alles in mij hart oplaaien vanwege een miezerige drie of vier louis d'ors, want meer kan ik er niet bij inschieten? - Wat een laagheid! zie ik, en draaide me om, zoals een man vanzelf doet wanneer zijn gevoelens plotseling omslaan - wat een laagheid, wat een benepenheid! [De koop laat dan nog even op zich wachten, omdat Sterne - die in deze roman Yorrick heet - eerst nog een ontmoeting heeft met een aardige vrouw; nadat deze enige pagina's later uit het beeld is verdwenen, wordt zonder verder onderhandelen tot aankoop overgegaan; msc] 'Nooit van mijn leven had ik zo voortvarend een koop van twaalf goudstukken gesloten: de tijd woog me zwaar na het verlies van de dame...'. De achtergrond en de 18e eeuwse receptie van de *Sentimental journey* en van het bekendere *Tristram Shandy* van de wel als uitvinder van de *hypertext* beschouwde dominee Sterne, werden recent behandeld in het Utrechtse proefschrift van René Philippe Bosch, *Labyrinth of Digressions: Tristram Shandy in Engeland in de Achttiende Eeuw*, Overveen, 1999.

317. 'et qu'ainsi il fait à la fois son profit et le nôtre'
318. In de oorspronkelijke voetnoot geeft Condorcet uiting aan de 19e leerregel (maxime) van Quesnay, zoals te vinden bij Ronald L. Meek, *The economics of physiocracy, essays and translations*, London, 1962, p.236.
319. In de bewoording van Quesnay's 18e maxime: 'de combinatie van lage prijzen en overvloed geeft geen rijkdom, en de combinatie van hoge prijzen en schaarste geeft ellende; de combinatie van overvloed en duurte geeft weelde'; zie Meek, p.235. Die weelde is evenwel in de physiocratische opvatting het *produit net* dat - uiteindelijk - naar de grondeigenaar vloeit; de arbeider ontvangt zijn natuurlijke loon, of zoals Turgot dat in §6 van zijn *Réflexions* had omschreven: 'Le salaire de l'ouvrier est borné, par la concurrence entre les ouvriers, à sa subsistance. Il ne gagne que sa vie' .
320. De historicus Henri de Boulainvilliers (comte de Saint-Saire, 1658-1722) bewonderde het feodale stelsel in zijn *Histoire de l'ancien gouvernement de France* en de superioriteit van de adel in zijn *Essai sur la Noblesse*. Condorcet volgt hier Voltaire, die in 1751 in zijn Catalogus van Franse schrijvers over de Boulainvilliers had gezegd dat deze het Franse feodale bestuur 'le chef-d'oeuvre de l'esprit humain' noemde, terwijl dat in Frankrijk eerder het 'chef-d'oeuvre d'anarchie' had moeten heten: 'Il regrette les temps où les peuples, esclaves de petits tyrans ignorants et barbares, n' avaient ni industrie, ni commerce, ni propriété; et il croit qu'une centaine de seigneurs oppresseurs de la terre et ennemis du roi, composaient le plus parfait des gouvernements'; Voltaire, *Le siècle de Louis XIV*, Paris, 1966, t.2, p.203.
321. In de Bartholomeusnacht van 1572 lieten overheid en clerus een bloedbad aanrichten onder de Franse protestanten. Het Edict van Nantes bracht in 1598 een beperkte geestelijke en maatschappelijke tolerantie van het protestantisme. Het Edict van Fontainebleau deed deze rechten in 1685 weer teniet. Afgezien van de vervolging van predikanten en andere halsstarrige protestanten waren de belangrijkste gevolgen van gezins- en vermogensrechtelijke aard: omdat de huwelijksregisters werden gehouden door de katholieke kerk, konden belijdende Protestanten geen geldig huwelijk sluiten. Protestantse kinderen werden zodoende bastaarden, en protestants eigendom kon aan hen niet vererven. Om vervolging en achterstelling te ontlopen verlieten vele hugenoten Frankrijk en vestigden zich in omliggende Protestantse landen of emigreerden naar Amerika. Toen in het midden van de 18^e eeuw de Franse economie stagneerde, werd overwogen de - in het buitenland veelal succesvolle - hugenoten tot remigratie te bewegen door herstel van de godsdienstige en maatschappelijke verdraagzaamheid. De meest begaafde onder de roomse pamflettisten die

tegen deze hernieuwde tolerantie van de Franse protestanten betoogden, was abbé Jean Novi de Caveirac (1713-1782). Hij betoogde, in de taal van de verlichtingsfilosofen, dat de protestantse uittocht aan Frankrijk slechts een gering welvaartsverlies had gebracht, en dat van remigratie weinig welvaartswinst kon worden verwacht. Ook zijn verdediging van het 'religieuze monopolie' van de katholieken was rationeel gefundeerd in de fanatieke, republikeinse en gezagsondermijnende eigenschappen die hij protestanten toedichtte. Verlichte lezers als Voltaire werden door zijn uitdagende ultramontanisme sterk geprikkeld en lazen in zijn werk een verdediging van de Bartholomeusnacht. Diderot schreef tegen Caveirac's *Apologie* een artikel voor de *Encyclopédie, Journée de la Saint-Barthelemy*, waarnaar Condorcet hier verwijst. Deze polemiek werd uitgebreid behandeld in: Geoffrey Adams, *The Huguenots and French Opinion, 1685-1787: The Enlightenment Debate on Toleration*, Waterloo, Ontario, 1991; van hem ook een portret van Caveirac: *A spirited anachronism: the anti-protestant polemic of the Abbé Jean Novi de Caveirac (1713-1782)*, in *Canadian Journal of History* 25 (1990), pp.177-187. Naar Poirier, p.100, en naar Henry, p.174 n.2, was de werkkamer van Turgot in Limoges versierd met een trompe-l'oeil van gekarikaturiseerde boekbanden, zoals *T'Art de compliquer les questions simples* par l'abbé Gagliano' als 'riposte' op Galliani en de *Traité de la charité chrétienne* par le docteur Caveyrac' als hekeling van Caveirac, die overigens in de index van Poirier ten onrechte als 'médecin' werd aangeduid.

322. Het behoorde volgens Condorcet tot de taak van economen, om met behulp van de *mathématique sociale* de oorzaak van deze irrationele 'angst' weg te nemen, door de onzekerheid over het brood van morgen te vervangen door de verwachtingswaarde daarvan, immers een - veel tastbaarder - kansfractie van de zekerheid; zie Baker, p.241.
323. Port-Royal des Champs was een Cisterciënzerinnen klooster uit 1204 nabij Versailles, dat onder Lodewijk XIV in 1709 werd verwoest. De nevenvestiging in Parijs was een bakermat van het reformatorisch getinte Jansenisme. De lekenbroeders, waaronder Antoine Arnauld en Blaise Pascal, golden als voortreffelijke leraren. De referentie is aan de titel van het hoofdwerk van Arnauld, *La logique, ou l'art de penser*, maar relateert veeleer aan Pascal, van wiens *Pensées sur la religion* door Condorcet destijds een heruitgave werd voorbereid. Pascal was als wiskundige de grondlegger geweest van de bij uitstek rationele waarschijnlijkheidsrekening, die twijfels omvormde tot zekerheden waarop en waarmee de logica kon rekenen. Ook als religieus denker liet Pascal in zijn zedenleer - anders dan in de gangbare jezuïtische casuïstiek - geen ruimte voor twijfel: iets was goed of fout, waar of onwaar, maar tegelijkertijd berustte de waarheid uiteindelijk op de - irrationele - stem van het hart. Zodoende was in deze zedenleer zondigen onder omstandigheden onvermijdelijk: wanneer het geweten ingaf iets te doen dat God verbood, dan was wel-handelen een vergrijp tegen dat verbod, terwijl niet-handelen een vergrijp was tegen Gods gebod om het geweten te volgen; de theoloog Pierre Bayle had deze paradox 'systeem-immanent' opgelost door de consequentie van het handelen naar een gewetensvolle gewetensfout niet voor persoonlijke, maar voor Gods rekening te brengen. De militante atheïst Condorcet bracht in zijn inleiding bij de *Pensées* de waarschijnlijkheidsleer in stelling tegen Pascal's irrationalisme: '[Le] doute sceptique cessait de être paralysant [...] pour le mathématicien versé dans le calcul des probabilités'.
324. 'denrée', waarmee oorspronkelijk een artikel met de prijs van 1 denier werd aangeduid.
325. 'accaparer': hamsteren, achterhouden, monopoliseren, corneren.
326. 'visiteurs jureés'.
327. 'bien policées'.

328. Dwg. voor het stoken van de salines, zoals de nog bestaande Saline Royale te Arc-et-Senans, ten zuid-westen van Besançon, die in 1773-1779 werd gebouwd naar het ontwerp van de 'physiocratische' architect Claude-Nicolas Ledoux. Deze tekende ook voor het ontwerp van de ideale, cirkelvormige stad Chaux en voor de tolpoorten waarmee tussen 1785 en 1789 de Parijse tolmuur werd voltooid.
329. Condorcet sprak van 'brigandages', waarmee hij vermoedelijk duidde op het in 1770 met de publicatie van de *Histoire [philosophique et politique des établissements et du commerce] des [Européens dans les deux] Indes* van abbé Raynal in brede kring bekend geworden, destructieve optreden van de Verenigde Oostindische Compagnie op de Molukken. Vgl. Adam Smith [*Wealth of Nations*, IV-VII-II, p.503] over 'the manner in which the natural genius of an exclusive company has shown itself most distinctly', nl. in het afbranden en ontvolken van een groot deel van deze eilandengroep. Dat zulke berichten niet gemajoreerd waren, ofschoon deels afkomstig van kooplieden en kapiteins van de VOC, die mede op basis van hun eigen verklaringen door de bewindvoerders in Holland werden beloofd, bleek in 1985 uit de Utrechtse dissertatie van Gerrit J. Knaap [*Kruidnagelen en christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 125), Dordrecht, 1987] en uit de onder meer daarop gebaseerde case-study van de gevolgen van het optreden van de Compagnie op de legendarische specerij-eilanden door Jan Luiten van Zanden [*Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en neergang van de Hollandse economie, 1350-1850*, Bergen (NH), 1991, hoofdstuk IV: *Gedwongen arbeid in de periferie; de VOC in de Molukken*, pp.75-94]. De Compagnie, 'het Nederlandse handelskapitalisme in zijn meest pure - meest consequent doelgerichte - vorm' [p.76] concentreerde de kruidnagelcultuur op de Midden-Molukken, waarbij zowel de cultuur op Ambon als de regelmatige uitroeiing daarvan op de overige eilanden werden georganiseerd als herendiensten, die door de bevolking aan lokale hoofden werden geleverd. De cultuur van nootmuskaat en foelie werd geconcentreerd op de Banda eilanden, waar evenwel een bruikbaar hiërarchisch sociaal-politiek systeem ontbrak, zodat in die producten pas een effectief monopolie kon ontstaan nadat de VOC daar in 1621 de oorspronkelijke bevolking had uitgeroeid: '[v]an de ongeveer 15.000 mensen bleven slechts enkele honderden in leven' [p.86]. De productie op Banda werd daarna op de moderne leest van een plantage-economie geschoeid, waarbij in het jaarlijkse verbruik van 200 (van de 4.000) slaven werd voorzien door verse import uit de Indische periferie; de voor geboorteaanwas gecorrigeerde netto-sterfte op Banda was daarmee overigens opvallend gelijk aan de netto-sterfte in de Surinaamse plantage economie, zoals die door Van Zanden in de Appendix bij hoofdstuk V voor de periode 1702-1774 op 5% werd geschat.
330. Het monopolie van de VOC, die haar kruidnagelen, nootmuskaat en foelie niet bij afslag of opbod, maar tegen vaste prijzen verkocht, leidde in de periode 1600-1800 per saldo tot daling van de productie van specerijen (uitgezonderd peper) en dus ook van de consumptie in Europa, met méér dan 60%, terwijl de Europese bevolking in deze periode met ruim 70% toenam. Bij een dalende tendens van het algemene prijsniveau tussen 1650 en 1750 hield de VOC de kruidnagelprijs van 1680 tot 1730 gelijk, en de nootmuskaatprijs van 1730 tot 1780; door de grote voorraden waarover de VOC beschikte, werkte de na 1765 dalende aanvoer uit Banda pas na 1780 door in de prijzen. Daartegenover nam de consumptie van het niet gemonopoliseerde peper tussen 1620 en 1814 toe met meer dan 150%, aldus Van Zanden, pp.91-93.
331. In de 'mercantilistische' visie waren de indrukwekkende Hollandse koopmanskapitalen niet alleen baten, maar meteen ook batig saldo van het koloniale handelsmonopolie. In navolging van abbé Morellet, wiens aanval op het monopolie van de Franse Compagnie des Indes in 1769 - ondanks tegenspraak van Necker - tot liberalisering van de Frans-Indische handel had

geleid, begreep Condorcet dat zo'n monopolie geen vergroting van de nationale welvaart opleverde, zoals ook Adam Smith dat in de *Wealth of Nations* zou doen: [p.483] 'The monopoly of the colonial trade, [...] like all the other mean and malignant expedients of the mercantile system, depresses the industry of all other countries, but chiefly that of the colonies, without in the least increasing, but on the contrary diminishing, that of the country in whose favour it is established'. Afschaffing was dus ook in het belang van de Hollanders zelf. Condorcet begreep ook dat de monopolisering van de Hollandse stapelmarkt op termijn 'vanzelf' onhoudbaar zou worden, zoals eerder al was uiteengezet door J. Accarias de Sérionne [*Le commerce de la Hollande*, Amsterdam, 1765]: de toegenomen concurrentiekracht van Engeland en Hamburg was aanleiding voor een relatieve achteruitgang van het handelsvolume, voor dalende prijzen en voor sterk stijgende kosten van de bescherming van het overzeese bezit tegen de naijverige burens. Bovendien begonnen na 1760 de Engelse en Franse pogingen om zelf kruidnagels te produceren, vrucht af te werpen [Van Zanden, p.92]. Het naderende einde van het Hollandse handelsmonopolie werd door Condorcet nog eens benadrukt in de *Esquisse* [1988, p.268]: 'Les épiceries ont été portées dans les îles françaises, dans la Guyane, dans quelques possessions anglaises, et bientôt on verra la chute de ce monopole que les Hollandais ont soutenu par tant de trahisons, de vexations et de crimes. Les nations de l'Europe apprendront enfin que les compagnies exclusives ne sont qu'un impôt sur elles, pour donner à leurs gouvernements un nouvel instrument de tyrannie'. En inderdaad was het laatste exclusieve handelsverdrag tussen VOC en Staat verlopen, toen Condorcet's aanzegging - zonder de moralistische wanklank - in 1802 de Hollanders bereikte in de 'moeizame' Nederlandse vertaling van de *Schets* [p.282]: 'De Specerijen, zijn op de *Fransche Eilanden* in Guiana, en tot eenige *Engelsche* bezittingen overgebracht, en weldra zal de vrijheid van handel, alle *monopolie* doen ophouden. De Natiën van *Europa*, zullen eindelijk leeren, dat de bevoorrechte Maatschappijen, welke eenen uitsluitenden handel drijven, alleenlijk eene schatting zijn, die haar wordt opgelegd, om aan hare Regeeringen, een nieuw werktuig van dwinlandij, in de handen te geven'.

332. Hetgeen Baker, p.62, n.252, deed opmerken dat Condorcet zich het recht aanmatigde om met zijn spot de tegenstanders van handelsvrijheid te vermoorden.
-

S C H E T S
VAN EEN
HISTORIESCH
T A F E R E E L
DER
V O R D E R I N G E N
VAN
'S MENSCHEN GEEST.
NAAR HET FRANSCH
VAN DEN HEERE
DE CONDORCET.

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
MDCCCII.

Literatuurlijst

- Achterhuis, Hans De erfenis van de utopie, Amsterdam, 1998
- Adams, Geoffrey The Huguenots and French Opinion, 1685-1787: The Enlightenment Debate on Toleration, Waterloo, Ontario, 1991
- Idem A spirited anachronism: the anti-protestant polemic of the Abbé Jean Novi de Caveirac (1713-1782), in: Canadian Journal of History 25 (1990), pp.177-187
- Albertone, Manuela Condorcet: Réflexions et notes sur l'éducation, a cura di Manuela Albertone, Napoli, 1983
- Idem Enlightenment and revolution: the evolution of Condorcet's ideas on education, in: Condorcet Studies I, edited by Leonora Cohen Rosenfield, Atlantic Highlands, N.J., 1984, pp.131-144
- Araskhiantz, Awetis Die französische Getreidehandelspolitik bis zum Jahre 1789, Leipzig, 1882
- Arning, Matthias Die Idee des Fortschritts: der sozialphilosophische Entwurf des Marquis de Condorcet als alternative Synthesis-Vorstellung zum Konzept der politischen Tugend, Frankfurt am Main, 1998
- Arrow, Kenneth J. Social choice and individual values, New York & London, 1951
- Idem Arrow's Theorem, in: The New Palgrave, a dictionary of economics, ed. by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, London, 1987², deel 1, p.125
- Avery, John Progress, poverty and population: re-reading Condorcet, Godwin and Malthus, London, 1997
- Badinter, Elisabeth & Robert Condorcet, un intellectuel en politique, Paris, 1988-1990²; ook in vertaling door Frans de Haan als: Condorcet, een intellectueel in de politiek, Amsterdam, 1993
- Badinter, Elisabeth L'amour en plus: histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle), Paris, 1980; hier in vertaling door Veronique Huijbregts en Marie Luyten als: De mythe van de moederliefde, Utrecht & Amsterdam, 1983 & 1989
- Baert, J.F.B. Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken, Leiden, 1858
- Baker, Keith Michael Condorcet, from natural philosophy to social mathematics, Chicago and London, 1976; ook in vertaling door Michel Nobile als: Condorcet, raison et

- politique [presentation par François Furet], Paris, 1988
- Barjavel, C.-F.-H. Dictionnaire historique, biographique et bibliographique du Département de Vaucluse, Carpentras, 1841
- Barnes, Donald Grove A history of the English corn laws from 1660-1846, London, 1930
- Bast, J.H. Vauban en Boisguillebert, hun betekenis voor de economie in verleden en toekomst, diss. Groningen, 1935
- Baxmann, Dorothee Wissen, Kunst und Gesellschaft in der Theorie Condorcets, Stuttgart, 1999
- Berlin, Isaiah Two concepts of liberty, in: Four essays on liberty, Oxford 1958; hier in vertaling door Tine Ausma, inleiding door Hans Blokland, als: Twee opvattingen van vrijheid, Amsterdam, 1996
- Billoret, Jean-Louis Condorcet, créateur de la théorie de l'innovation, in: Crépel, Pierre & Gilain, Christian, [Colloque] Condorcet: mathématicien, économiste, philosophe, homme politique [manuscripts et discussions du colloque international sous la direction de [...], à Paris, juin 1988], Paris, 1989, pp.160-167
- Blaug, Mark Economic theory in retrospect, Cambridge, 1997⁵
- Boissel, Thierry Sophie de Condorcet, femme des Lumières (1764-1822), Paris, 1988
- Bordes, Christian & Morange, Jean Turgot, économiste et administrateur: actes d'un séminaire organisé par la faculté de droit et des sciences économiques de Limoges pour le bicentenaire de la mort de Turgot 8, 9 et 10 octobre 1981 [...] sous la direction de Christian Bordes et Jean Morange, Paris, 1982
- Borrie, G.W. F.M. Wibaut, mens en magistraat: ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek, (diss. Amsterdam), Assen, 1968
- Bos, Sandra, et.al Inventaire de la Collection Bruyard concernant le Bureau (de la Balance) du Commerce et l'Inspection des Manufactures sous l'Ancien Régime (1571-1831), Amsterdam, 1996
- Bossel, Thierry Sophie de Condorcet, femme des Lumières (1764-1822), Paris, 1988
- Bouteron, M. & Tremblot, J. Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France: Paris, Bibliothèque de l'Institut, ancien et nouveau fonds, Paris, 1928

- Braudel, Ferdinand Les jeux de l'échange: Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle, tome 2, Paris, 1979; hier in vertaling door Eef Gratama, Koen van Gulik & Geurt Rombach als: Het spel van de handel: Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw), deel II, Amsterdam, 1989
- Broekman, F. Geschiedenis van het economische denken, Utrecht, 1991
- Buchanan, James M. Ethics and economic progress, Norman (Oklahoma), 1994
- Buissounouse, Janine Condorcet: le philosophe dans la Révolution, Paris, 1962
- Burlingame, Anne Elizabeth Condorcet - the torch bearer of the French Revolution, Boston, Mass., 1930
- Caillaud, Eugène Les idées économiques de Condorcet, Poitiers, 1909; repr. New York, 1970
- Charma, Antoine Condorcet et ses oeuvres, Caen, 1863
- Chassagne, Annie La bibliothèque de l'Institut, in: Chantiers révolutionnaires: science, musique, architecture; manuscrits de la Révolution II [études réunis et présentées par Béatrice Didier & Jacques Neefs], Vincennes, 1993, pp.25-34
- Chouillet, Anne-Marie & Crépel, Pierre Les manuscrits de Condorcet constituent-ils un "dossier d'archives"?, in: Cahiers de textologie 4 (1993), pp.7-29
- Idem Condorcet: homme des Lumières et de la Révolution, Fontenay-aux-roses, 1997
- Clark, Charles Michael Andres Economic theory and natural philosophy: the search for the natural laws of the economy, Aldershot, 1992
- Condorcet Lettres sur le commerce des grains, Paris, 1775
- idem Oeuvres complètes de Condorcet, eds. A.A. Barbier, P.G.J. Cabanis, D.J. Garat & Sophie Grouchy de Condorcet, Brunswick & Paris, 1804
- Idem Oeuvres de Condorcet, eds. Condorcet O'Connor, A. & Arago, M.F., Paris, 1847
- Idem Mathématique et société: choix de textes et commentaire par Roshdi Rashed, Paris, 1974
- Idem Réflexions et notes sur l'éducation, a cura di Manuela Albertone, Napoli, 1983
- Idem Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain [suivi de Fragment sur l'Atlantide,

- introduction, chronologie et bibliographie par Alain Pons], Paris, 1988; hier ook in vertaling door H.E. te Delft als: Schets van een historiesch tafereel der vorderingen van 's menschen geest. Naar het Fransch van den heere de Condorcet. Te Haarlem bij François Bohn MDCCCII, Haarlem, 1802
- Idem Reflections sur l'esclavage des nègres, [1781]; hier in vertaling door Geertje Karsten-van der Giessen, met inleiding door Meindert Fennema, als: Beschouwingen over de negerslavernij, Weesp, 1989
- Idem Cinq mémoires sur l'instruction publique: présentation, notes, bibliographie et chronologie par Charles Coutel & Catherine Kintzler, Paris, 1994
- Idem Rapport et projet de décret sur l'organisation générale de l'instruction publique, in: Dumazedier, Joffre & Donfu, Eric, La leçon de Condorcet: une conception oubliée de l'instruction pour tous nécessaire à une république [Education & Formation, série références], Paris, 1994
- Idem Vie de Voltaire [1787], Préface d'Elisabeth Badinter, Paris, 1994
- Courtois, A. Necker, in: The New Palgrave, a dictionary of economics, ed. by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, London, 1987², deel 3, p.620
- Coutel, Charles & Kintzler, Catherine Condorcet: Cinq mémoires sur l'instruction publique: présentation, notes, bibliographie et chronologie, Paris, 1994
- Coutel, Charles Condorcet: Politique de [...]: textes choisis et présentés par Charles Coutel, Paris, 1996
- Crépel, Pierre & Gilain, Christian [Colloque] Condorcet: mathématicien, économiste, philosophe, homme politique [manuscripts et discussions du colloque international sous la direction de [...], à Paris, juin 1988], Paris, 1989
- Darnton, Robert The business of enlightenment: a publishing history of the Encyclopédie, 1775-1800, London, 1979
- Idem Mesmerism and the end of enlightenment in France, New York, 1968; hier in vertaling door Eugène Dabekausen, Barbara de Lange & Tilly Maters als: Mesmerisme en het einde van de verlichting in Frankrijk, Amsterdam, 1988
- Daston, Lorraine Le calcul des probabilités, in: Annales 44 (1989), pp.715-732
- Degryse, Karel Pieter Seghers: een koopmansleven in troebele tijden, Antwerpen-Baarn, 1990

Dekker, Rudolf Michel	Holland in beroering: oproeren in de 17 ^e en 18 ^e eeuw, diss. Universiteit van Amsterdam, Baarn, 1982
Delfgaauw, G.Th.J.	Inleiding tot de economische wetenschap: theorie van het proces der prijsvorming, Den Haag, 1965
Diepenhorst, P.A.	Voorlezingen over de economie, Utrecht, 1920 ³
Diderot, Dennis	Political writings, [vertaald en ingeleid door John Hope Mason & Robert Wokler], Cambridge, 1992
Dillen J.G. van	Het economisch karakter der middeleeuwse stad, diss. Amsterdam, 1914
Dippel, Horst	Individuum und Gesellschaft: Soziales Denken zwischen Tradition und Revolution; Smith - Condorcet - Franklin, Göttingen, 1981
Idem	Projeter le monde moderne: la pensée sociale de Condorcet, in: David Williams (ed.), Condorcet studies II, New York, 1988, pp.155-76
Dumazedier, Joffre & Donfu, Eric	La leçon de Condorcet: une conception oubliée de l'instruction pour tous nécessaire à une république [Education & Formation, série références], Paris, 1994
Diannyère, Antoine	Notice sur la vie et les ouvrages de Condorcet, Leipzig, 1796; ook als: Idem, suivi de conseils de Condorcet à sa fille, Paris, 2000
Eltis, Walter A.	The grand tableau of François Quesnay's economics, in: European Journal of the History of Economic Thought, vol.3 (1996), 1, pp.21-43
Emmer, Pieter C.	The Dutch in the Atlantic economy, 1580-1880, Aldershot, 1998
Idem	Anti-slavery and the Dutch: abolition without reform, in: Idem, The Dutch in the Atlantic economy, 1580-1880, Aldershot, 1998, pp.127-144
Faber, J.A.	Dure tijden en hongersnoden in preïndustrieel Nederland, z.p., rede UvA, 1976
Faccarello, Gilbert	Condorcet, in: Heinz D. Kurz & Neri Salvadori (eds.), The Elgar companion to classical economics, vol.I, pp.184-187
Fasseur, Cornelis	Kultuurstelsel en koloniale baten: de Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860, diss. Leiden, Leiden, 1975
Fisquet, H.	Condorcet, in: Biographie Générale [...] publiée par MM. Firmin Didot Frères sous la direction de M. le Dr. Hoefer, Paris, 1863, tome 37

- Fockema Andreae, S.J. De Nederlandse staat onder de Republiek, Amsterdam, 1975⁷
- Fox-Genovese, Elizabeth The origins of physiocracy: economic revolution and social order in eighteenth-century France, Ithaca & London, 1976
- Freudenthal, Hans Waarschijnlijkheidstheorie, in: Grote Winkler Prins Encyclopedie, 7^e druk, Amsterdam & Brussel, 1977, deel 19, pp.608-613
- Freriks, Philip Het spoor van de monumentale meridiaan: een Parijse wandeling over het monument van Jan Dibbets voor François Arago, Utrecht, 1995
- Friedman, Milton Old wine in new bottles, in: Economic Journal 101 (1991), pp.33-40
- Galbraith, John Kenneth The affluent society, Hammondsworth-Middlesex, 1963
- Gay, Peter The enlightenment: an interpretation, vol. II: The science of freedom, New York, 1978²
- Geyl, Pieter Geschiedenis van de Nederlandse stam, Amsterdam & Antwerpen, 1962
- Goodell, Edward The noble philosopher: Condorcet and the Enlightenment, Buffalo N.Y., 1994
- Goudzwaard, Bob Economie en Vooruitgangdenken, in: De Economist 120 (1972), pp.5-26
- Grange, Henri Les idées de Necker, Paris, 1974
- Granger, Gilles-Gaston La mathématique sociale du marquis de Condorcet, diss. Paris 1954, Paris, 1989²
- Groenendael, H.A.G. van Administratieve rechtspraak, diss. Utrecht, Utrecht, 1906
- Groenewegen, P.D. The economics of A.R.J. Turgot, The Hague, 1977
- Hacking, Ian The taming of chance, Cambridge, 1990
- Idem Historical models for justice: what is probably the best jury system?, in: Epistemologia Fascicolo Speciale: Probability, statistics and inductive logic, VII (1984), pp.191-212
- Harmsen, Ger Nieuwe inleiding tot de geschiedenis, Nijmegen, 1998²
- Harris, Robert D. Necker, reform statesman of the old regime, Berkeley, Los Angeles & London, 1979

- Havens, George R. & Torrey, Norman L.   Voltaire's catalogue of his library at Ferney, Genève, 1959.
- Hayes, Richard   A biographical dictionary of Irishmen in France, Dublin, 1949
- Heertje, Arnold   Economie en technische ontwikkeling, Leiden, 1973
- Heilbron, Johan   Het ontstaan van de sociologie, diss. Amsterdam, Amsterdam, 1990
- Henry, Charles   Correspondances inédite de Condorcet et de Turgot, 1770-1779, Paris, 1883
- Idem   Lettres inédites de mademoiselle de Lespinasse à Condorcet, à d'Alembert, à Guibert, au comte de Crillon, publiées avec des lettres de ses amis, des documents nouveaux et une étude, Paris, 1887
- Houben, Henri   La liquidation de la compagnie des Indes (1793-1794), Paris, 1932
- Houtte, J.A. van   Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800, Bussum, 1979
- Houtzager, Dirk   Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672 (diss. Rotterdam), Schiedam, 1950
- Hutchison, Terence   Before Adam Smith, The emergence of political economy, 1662-1776, Oxford, 1988
- Israel, Giorgio   The two paths of the mathematization of the social and economic science, in: *Physis: rivista di storia della scienza* 30 (1993), pp.27-78
- Janssen, Jan Theodoor   Het geslacht de Caritat, typoscript, Heerlen, 1975
- Janssen Perio, E.M.   Vrijheid, gelijkheid en de broederschap van Kaïn en Abel - getuigenissen en documenten over de Franse Revolutie, Baarn, 1989
- Kaplan, Steven L.   Bread, politics and political economy in the reign of Louis XV, The Hague, 1976
- Idem   Le complot de famine: histoire d'une rumeur au XVIIIe siècle, traduit de l'américain par Michèle & Jacques Revel, in: *Cahiers des Annales* 39, Paris, 1982
- Kerkhof, Albertus Johannes   De mens is een angstig dier: Adam Smith's theorie van de morele gevoelens, diss. Leiden, Meppel, 1992.
- Keynes, J.M.   A treatise on probability, The collected writings of John Maynard Keynes, VIII, Cambridge, 1973

- Idem Economic Possibilities for Our Grandchildren, in: Essays in Persuasion, The collected writings of John Maynard Keynes, IX, Cambridge, 1973, pp.321-332
- Idem Newton, the man, in: The collected writings of John Maynard Keynes, X, Cambridge, 1972, pp.363-374
- Klant, J.J. Het ontstaan van de staathuishoudkunde, Leiden & Antwerpen, 1988
- Klein, P.W. (red.) Van stapelmarkt tot welvaartsstaat, Rotterdam, 1975
- Klein, P.W. De Amsterdamse roggehandel in de 17^e eeuw, in: Ondernemende geschiedenis, Den Haag, 1977, pp.76-88
- Koning, Niek & Jongeneel, Roel Neo-Paretian welfare economics: misconceptions and abuses, in: Wageningen Economic Papers 5, Wageningen, 1997
- Kooy, T.P. van der Hollands stapelmarkt en haar verval; als: Holland als centrale stapelmarkt in de 17e en 18e eeuw, in: P.W. Klein (red.), Van stapelmarkt tot welvaartsstaat, Rotterdam, 1975, pp.9-20
- Koppenol, Johan Leids heeal: het loterijspel (1596) van Jan van Hout, [diss. Leiden], Hilversum, 1998
- Lancry, Pierre-Jean Salaire, in: Christian Bordes & Jean Morange (eds.), Turgot, économiste et administrateur [...], Paris, 1982, pp.101-110
- Landes, David The wealth and poverty of nations, why some are so rich and some so poor, New York & London, 1998; hier in vertaling door A. Abeling en P. Verhagen als: Wereldgeschiedenis: Arm en rijk: waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm, Utrecht, 1998
- Landes, Joan B. Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution, Ithaca, 1988
- Larousse, Pierre Grand Dictionnaire universel du 19e siècle, Paris, 1869
- Laspeyres, Etienne Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihre Litteratur zur zeit der Republik, Leipzig, 1863
- Laugier, Lucien Un ministère réformateur sous Louis XV: le Triumvirat (1770-1774), Paris, 1975
- Idem Turgot, ou le mythe des réformes, Paris, 1979
- Leemans, W.F. & Leemans-Prins, E. La noblesse de la principauté d' Orange sous la regne des Nassaus et ses descendants aux Pays-Bas, La Haye, 1974

- Lijphart, A. De paradox van Condorcet en de Nederlandse parlementaire praktijk, in: *Acta Politica* 10 (1975), pp.188-198
- Lluch, Ernst Condorcet et la diffusion de la Richesse des nations en Espagne, in: Crépel, Pierre & Gilain, Christian, [Colloque] Condorcet: mathématicien, économiste, philosophe, homme politique [manuscripts et discussions du colloque international sous la direction de [...], à Paris, juin 1988], Paris, 1989, pp.188-195
- Lukes, Steven The curious enlightenment of professor Caritat, New York, 1995; ook in vertaling van Han Meyer als: De wereld van professor Caritat, Breda, 1999
- Lutfalla, Michel Aux origines du libéralisme économique en France, in: *Revue d'Histoire économique et sociale* 50 (1972), pp.494-517
- Lunteren, Frans van Newtons God en Newtons gravitatie, in: Bert Theunissen, Casper Hakfoort (red.), *Newtons God en Mendels bastaarden: nieuwe visies op de 'helden van de wetenschap'*, Amsterdam & Leuven, 1997
- Maas, Peter Sociaal-democratische gemeentepolitiek als mensenwerk, in: *Socialisme en Democratie* 55/6 (1998), p.291-295
- Martin, Kingsley French liberal thought in the eighteenth century: a study of political ideas from Bayle to Condorcet, London, 1954²
- Mandel, Ernest Marxist economic theory, London, 1974
- McCants, Anne Nederlands republikenisme en de politiek van liefdadigheid, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22-4 (1996), pp.443-455
- McCord, Norman The anti-Corn Law League 1838-1846, London, 1958
- McLean, Iain & Hewitt, Fiona (eds.) Condorcet: Foundations of social choice and political theory, Aldershot, 1994
- Meek, Ronald L. The Economics of Physiocracy, London, 1962
- More, Thomas New Atlantis; hier in vertaling door A.S.C.A. Muijen als: Het nieuwe Atlantis, Baarn, 1988
- Morilhat, Claude La prise de conscience du capitalisme: économie et philosophie chez Turgot, Paris, 1988
- Moulin, H. & Young, H.P. Condorcet, in: *The New Palgrave, a dictionary of economics*, ed. by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, London, 1987², deel 1, pp.566-567

- Muller, J.W. & Kluyver, A.   Woordenboek der Nederlandse taal, Den Haag & Leiden, 1902, deel 3-1
- Muusse, W.   Mededeling over het geslacht Caritat, in: De Nederlandsche Leeuw, Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht- en wapenkunde, 79 (1962/12), kolommen 93-98
- Necker, Jacques   Sur la legislation et le commerce des grains (1775), Roubaix, 1986
- Nentjes, A.   Simon Vissering: de klassieke school in Nederland, in: A.J. Vermaat, J.J. Klant, J.R. Zuidema (red.), Van liberalisten tot instrumentalisten: anderhalve eeuw economisch denken in Nederland, Leiden, 1987
- Niklaus, Robert   Condorcet's feminism: a reappraisal, in: Condorcet studies II, pp.119-140
- Nisbet, Robert   History of the idea of progress, New York, 1980
- Noordman, T.B.J.   Economie en filosofie in de vroege middeleeuwen 750-1250, diss. Tilburg, Hilversum, 1996
- Noort, P.C. van den   Groei als voorwaarde voor duurzaamheid, in: Economisch Statistische Berichten, 4-8-1993, pp.706-708
- Oerlemans, J.W.   Rousseau en de privatisering van het bewustzijn: carrièrisme en cultuur in de achttiende eeuw, Groningen, 1988
- Oncken, August   Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden, Bern, 1886; repr. Glashütten im Taunus, 1974
- Oppenheimer, Wolfgang   Necker: Finanzminister am Vorabend der Französischen Revolution, Stuttgart, 1988
- Origo, Iris   The merchant of Prato, Hammondsworth, 1986⁴
- Overmeer, Paul Chr.H.   De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1842), diss. Tilburg, 1982
- Paula, A.F.   Van slaaf tot quasi-slaaf; een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten 1816-1863, diss. Curaçao, 1992
- Peijnenburg, Jeanne   Acting against one's best judgement; an inquiry into practical reasoning, diss. Groningen, z.p., 1996
- Penrose, Lionel Sharples   Elementary statistics of majority voting, in: Journal of the Royal Statistical Society 109, pp.53-57
- Perrod, Pierre Antoine   Une contribution de Condorcet à la réforme de la législation pénale, in: Condorcet studies I, pp.171-186

- Phillips, Almarin The tableau économique as a simple Leontief model, in: *Quarterly Journal of Economics* 69 (1955), pp.137-144
- Pik, J.W. Overzicht der algemeene geschiedenis, Zwolle, 1929⁹
- Pithon-Curt, Abbé Jean-Antoine Histoire de la noblesse du Comté-Venaissin, d'Avignon, et de la principauté d'Orange, Paris, 1743-1750; repr. Marseille, 1970
- Podlech, Adalbert Rechnen und Entscheiden: Mathematische Modelle juristischen Argumentierens, Berlin, 1977
- Poirier, Jean-Pierre Turgot: laissez-faire et progrès social, Paris, 1999
- Polak, Siegfried Beknopte geschiedenis der Staathuishoudkunde, deel I, Groningen, 1919
- Popp, Walter Soziale Mathematik als Mehrheitsentscheidung, in: Podlech, pp.25-59
- Popper, Karl R. The logic of scientific discovery, London, 1974⁷
- Idem Poverty of historicism; hier in vertaling door G. Benthem van den Bergh als: De armoede van het historicisme, Utrecht & Antwerpen, 1974
- Prendergast, Renée Cantillon and the Emergence of the Theory of Profit, HOPE 23 (1991), pp.419-29
- Presser, J. Amerika van kolonie tot wereldmacht, Amsterdam, 1965³
- Priester, Peter R. Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600 - 1910, A.A.G. bijdragen 37, Wageningen, 1998
- Randeraad, N. & Wolfram, D.J. De Nederlandse bestuurscultuur in historisch perspectief, in: Frans Hendriks & Theo Toonen (red.), Schikken en plooiën: de stroperige staat bij nader inzien, Assen, 1998, pp.35-49
- Rashed, Roshdi Condorcet: mathématique et société: choix de textes et commentaire par Roshdi Rashed, Paris, 1974
- Recktenwald, Horst Claus Geschichte der Politischen Ökonomie, Stuttgart, 1971
- Redman, Deborah A. Adam Smith and Isaac Newton, in: *Scottish Journal of Political Economy* 40 (1992), pp.210-30
- Idem The rise of political economy as a science; methodology and the classical economist, London, 1997
- Reichardt, Rolf Reform und Revolution bei Condorcet: ein Beitrag zur späten Aufklärung in Frankreich, Bonn, 1973

- Rogier, L.J. Herdenken en herzien: verzameld opstellen, Bilthoven, 1974
- Roover, Raymond de Monopoly theory prior to Adam Smith: a revision, in: Quarterly Journal of Economics LXV (1951), pp.492-524
- Rosenfield, Leonora Cohen (ed.) Condorcet studies I, Atlantic Highlands, NJ, 1984
- Rothschild, Emma Commerce and the state: Turgot, Condorcet and Smith, in: Economic Journal 102 (1992), pp.1197-1210
- Rothbard, Murray N. Economic thought before Adam Smith: an Austrian perspective on the history of economic thought, Cheltenham, 1995
- Salaman, Redcliff The history and social influence of the potato, Cambridge, 1985³
- Salin, Edgar Geschichte der Wirtschaftspolitischen Ideen von Platon bis zur Gegenwart, Tübingen-Zürich, 1967
- Schaik, Remi van Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14^e tot de 17^e eeuw: bronnen en problemen, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 91 (1978), pp.214-255
- Schama, Simon Citizens: a chronicle of the French Revolution, New York, 1989; ook in vertaling door Eugene Dabekausen, Barbara de Lange en Tilly Maters, als: Burgers: een kroniek van de Franse revolutie, Amsterdam, 1989; en als: Kroniek van de Franse revolutie, Amsterdam, 2000.
- Schelle, Gustav Oeuvres de Turgot et documents le concernant, [ed. Gustav Schelle], Paris, 1913-1919; ook als fotomechanische herdruk: Glashütten im Taunus, 1972
- Schumpeter, Joseph History of Economic Analysis, London, 1954¹ en 1972⁸
- Idem Economic Doctrine and Method, London, 1954
- Sergescu, Pierre La contribution de Condorcet à l'Encyclopédie, in: Revue d'histoire des sciences et leurs applications 4 (1954), pp.233-237
- Swipersad, J.P. De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863), diss. Groningen, Groningen en Castricum, 1979
- Slicher van Bath, B.H. De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850), Utrecht, 1960

- Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. De denkbeelden onzer voorouders over den vrijen graanhandel volgens het Placcaet boeck op 't stuck van de Lijftocht door Mr. Dirck Graswinckel, Ao. 1651, in: Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek [1841-1875], negende deel, Zwolle, 1853, p.69-95
- Sneathlage, J.L. David Hume, Den Haag, 1963
- Smith, Adam An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, London, z.j. [World Library Edition]
- Sterne, Laurence A Sentimental Journey through France and Italy, z.p., 1768; ook in vertaling door Frans Kellendonk als: Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië, Amsterdam, 1991
- Stewart, Ian The interrogators fallacy, in: Scientific American, september 1996, 273 (3), pp.172-175
- Thurlings, Th.L.M. Turgot en zijn tijdgenoten, schets van de bevestiging van de economische wetenschap, in: Mededelingen Landbouwhogeschool 78-11 (1978), Wageningen, 1978
- Tieben, Bert Boisguilbert, in: Economisch Statistische Berichten, 4 december 1998, pp.920-922
- Turgot, A.R.J. Oeuvres de Turgot et documents le concernant, [ed. Gustav Schelle], Paris, 1913-1919; ook als fotomechanische herdruk: Glashütten im Taunus, 1972
- Tijn, Theo van Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden. In: Tijdschrift voor Geschiedenis 69 (1956), pp.304-70
- Idem Dutch economic thought in the seventeenth century, in: J. van Daal & A. Heertje, Economic thought in the Netherlands: 1650-1950, Avebury, 1992, pp.7-28
- Unger, Willem Sybrand De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de middeleeuwen, Amsterdam, 1916
- Vaggi, Gianni Physiocrats, in: The New Palgrave, a dictionary of economics, ed. by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman, London, 1987², deel 2, pp.869-875
- Veld, R.J. in 't Stemmingen volgens het meerderheidsstelsel, in: De Economist 115 (1967), pp.497-514
- Vinot, Bernard Condorcet et sa terre picarde, in: Crépel, Pierre & Gilain, Christian, [Colloque] Condorcet: mathématicien, économiste, philosophe, homme politique [manuscripts et discussions du colloque international sous la direction de [...], à Paris, juin 1988], Paris, 1989, pp.416-424

- Vissering, S. Over vrijheid, het grondbeginsel der staathuishoudkunde, Redevoering, uitgesproken den 23sten Maart 1850, bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt in de Regtsgeleerde Faculteit aan de Hogeschool te Leiden, in: Verzamelde geschriften, tweede bundel, Leiden, 1899
- Voltaire Le siècle de Louis XIV, Paris, 1966
- Idem The complete works of Voltaire, vol.125, Banbury/Oxfordshire, 1975
- Vries, Jan & Woude, Ad van der Nederland 1500-1800: De eerste ronde van moderne economische groei, Amsterdam, 1995, hier in vertaling als: The first modern economy: success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1800, Cambridge, 1997
- Wagener, Hans-Jürgen Free seas, free trade, free people: early Dutch institutionalism, HOPE 26 (1994), pp.395-422
- Weigand, Wilhelm Die Briefe des Abbé Galiani, Starnberg am See [Military Government Information Control License Number US-E-116], 1947
- Weulersse, Georges La physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774-1781), Paris, 1950
- White, Michael The last sorcerer: the real life of Sir Isaac Newton, Boston, 1998
- Whitrow, M. Condorcet: a pioneer in information retrieval, in: Annals of Science 39 (1982), 6, pp.585-592
- Wibaut, F.M. (voorzitter) Het Socialisatievraagstuk, rapport uitgebracht door de Commissie aangewezen uit de SDAP, Amsterdam, 1920³
- Wibaut, F.M. Monopolie en verdwijning der concurrentie, Brussel, 1929
- Wildenberg, Ivo W. Johan & Pieter de la Court (1622-1660) & (1618-1685), Bibliografie en receptiegeschiedenis, with a summary in English, Amsterdam & Maarssen, 1986
- Williams, David (ed.) Condorcet studies II, New York, 1987
- Wiskerke, Cornelis De afschaffing der gilden in Nederland, diss. Rotterdam, Amsterdam, 1938
- Young, H.P. Condorcet's theory of voting, in: American Political Science Review 82 (december 1988), pp.1231-1244
- Youschkevitch, Adolph Pavlovich La notion de fonction chez Condorcet, in: R.S. Cohen, J.J. Stachel and M.W. Wartofsky (eds.), For Dirk Struik: scientific, historical, and political essays in

honor of Dirk J. Struik, Dordrecht & Boston, 1974,
pp.131-139

Zanden, Jan Luiten van

Arbeid tijdens het handelskapitalisme: opkomst en
neergang van de Hollandse economie, 1350-1850,
Bergen (NH), 1991

Zimmerman, Louis J.

Geschiedenis van het economisch denken, Den Haag,
1963⁶

Idem

Politieke economie van Plato tot Marx, Groningen,
1987

[afb. 10 Timbre Condorcet uit 1989]

Index van persoonsnamen

Accarias de Sérionne, J.	134
Achterhuis, Hans	15
Adams, Geoffrey	128
Aiguillon, Emmanuel Armand duc d' (1720-1788)	108
Albertone, Manuela	21
Albon, Claude-Camille-François, Comte d' (1753-1789)	73
Alembert, Jean le Rond d' (1717-1783)	5, 15, 16, 21, 30, 72, 105, 110, 119, 275
Arago, Dominique François Jean (1786-1853)	17, 22, 23, 35, 114, 121
Araskhiantz, Awetis	99, 109
Argenson, René Louis de Voyer de Paulmy, marquis d' (1694-1757)	77, 125
Aristoteles	7, 22, 75, 116
Arnauld, Antoine (1612-1694)	132
Arning, Mathias	21
Arrow, Kenneth J.	22, 26, 35, 36, 41
August, Eugene R.	21
Ausma, Tine	21
Avery, John	21
Aymard, Maurice	13
Bacon, Francis (1561-1626)	15, 16
Badinter, Elisabeth & Robert	13, 21, 23, 27, 85, 88, 108, 110, 111, 124
Baert, J.F.B.	85, 86
Baker, Keith Michael	15-18, 20-23, 27-30, 33, 106, 110, 111, 119, 121, 132, 134
Barbier, A.A.	23
Barjavel, C.-F.-H.	13
Barnes, Donald Grove	95-97
Bast, J.H.	105
Bastiat, Claude-Frédéric (1801-1850)	109
Baudeau, Nicolas (1730-1792)	73, 80, 81, 109, 114
Baxmann, Dorothee	15, 120
Bayes, Thomas (1702-1761)	15, 18, 26, 27, 29, 39, 41
Bayle, Pierre (1647-1706)	29, 105, 132
Beaumont, Leprévost de	108
Beccaria, Giambatista Cesare Bonesana, marchese di (1738-1794)	28, 29
Bentham, Jeremy (1748-1832)	ix, 76, 87
Benthem van den Bergh, G.	21
Bergier, J.F.	100
Berkely, George	17
Berlin, Isaiah	21
Bernon, Olivier de	28
Bernoulli	15, 29, 31, 33, 34
Bernoulli, Jakob (1654-1705)	29
Bernoulli, Nicolas (1695-1726)	19, 29, 30
Berthet, Elie	108
Bertin, Henri Léonard Jean Baptiste (1719-1792)	72, 73, 107, 109, 117
Bertrand, Joseph Louis	17, 28
Bigot de Sainte Croix, Louis-Claude (1744-1803)	111
Billoret, Jean-Louis	84
Black, Duncan	22, 26, 28-30, 37-39, 41
Blaug, Mark	27, 78, 79, 83, 87
Blokland, Hans	21
Blumenberg, Hans	21
Bohn, François	25
Boisguilbert, Pierre le Pesant de (1646-1714)	72, 82, 103, 105, 125

Borda, Jean-Charles de (1733-1799)	35-37, 39-41
Bordes, Christian	82
Bordewijk, H.W.C.	105
Borrie, G.W.	89
Bos, Sandra	74, 246
Bosch, René Philippe	126
Bossel, Thierry	13
Bossut, Charles (1730-1840)	119
Boucher d'Argis Antoine-Gaspard (1708-1791)	120
Boulainvilliers, Henri de, comte de Saint-saire (1658-1722)	128
Brakelman, Lieven	92
Braudel, Fernand	91, 96, 100, 101, 104
Brian, Éric	15
Broekman, F.	27
Buchanan, James M.	97
Bücher, Karl	89
Buffon, Georges-Louis Leclerc, comte de (1707-1788)	30
Buissounouse, Janine	119
Bunk, W.	93
Burgersdijk, Fr.	94
Burlingame, Anne Elizabeth	15, 20
Cabanis, Pierre Jean Georges (1757-1808)	23, 86
Caillaud, Eugène	18, 71, 72, 78, 119
Cantillon, Richard (1697-1734)	72, 83, 87, 106
Cardot, Etienne (1754-1847)	119
Carl, Ernst Ludwig (1682-1743)	105
Carlyle, Thomas (1795-1881)	21, 25
Catharina de Grote	110, 121
Caveirac, Jean Novi de (1713-1782)	128
Chambers, Ephraim (1680-1740)	120
Chamoux, Simone	13
Charles, Loïc	80, 105
Charma, Antoine (1801-1869)	114
Chassagne, Annie	119
Child, Josiah (1630-1699)	105
Chouillet, Anne-Marie	13, 119
Clark, Charles M. A.	18, 19
Cliquot de Bervache, Simon (1723-1796)	105
Clugny de Nuits, Jean Étienne Bernard de (1729-1776)	111
Cohen Rosenfield, Leonora	21
Cohen, R.S.	16
Colbert, Jean Baptiste (1619-1683)	1, 71, 72, 84, 100, 102, 105, 106, 111, 113, 114, 121, 125, 137, 271
Collingwood, Robin G.	18
Comte, Auguste (1798-1857)	14, 19, 21, 25, 78
Condillac, Etienne Bonnot de (1714-1780)	17, 73, 109
Condorcet, Eliza Alexandrine Louise Sophie de	23, 119
Cournot, Antoine August (1801-1877)	19, 35
Court, Pieter de la	75, 94, 105
Courtois, A.	111
Coutel, Charles	20, 21
Coyer, Gabriel François (1707-1782)	20
Crépel, Pierre	13, 119
Daal, J. van	94
Dabekausen, Eugène	21, 88
Daire, Eugène (1798-1847)	105, 114, 119
Dakin, Douglas	110
Darnton, Robert	21, 105

Darwin, Charles (1809-1882)	15, 35
Daston, Lorraine	29, 35
Degryse, Karel	92
Dekker, Rudolf Michel	93, 94
Delfgaauw, G.Th.J.	103
Depitre, Edgar	105
Descartes, René (1596-1650)	16
Desmarests, Nicolas (1713-1784)	120
Diannyère, Antoine	119
Dibbets, Jan	22
Diderot, Denis (1713-1784)	5, 36, 72, 105, 110, 119, 120, 128, 275
Didier, Béatrice	119
Dieckmann, H.	110
Diepenhorst, P.A. (1879-1953)	72, 73, 76, 77, 82, 125
Dillen, J.G. van (1883-1969)	89
Dippel, Horst	20, 21, 29, 71, 74, 77, 86, 105, 109
Dodgson, Charles Ludwige (1832-1898)	35, 41
Donfu, Éric	20
Duclos, Charles Pinot (1704-1772)	20
Dumazedier, Joffre	20
Dupin	105, 108
Dupont de Nemours, Pierre Samuel (1739-1817)	21, 72-74, 77, 109, 111, 121
Durkheim, Émile (1858-1917)	2
Duvillard de Durand, Émmanuel Étienne (1755-1832)	19
Dycke Roberts, Hazel van	125
Eltis, Walter A.	80
Emmer, Pieter Cornelis	153, 154
Euclides	33
Euler, Leonhard (1707-1783)	16, 33
Faber, J.A.	93, 94
Faccarello, Gilbert	24, 27, 105
Fasseur, Cornelis	153
Fauré, Christine	20
Fauré, Edgar	110
Fauriel, Claude	24
Fennema, Meindert	26
Fisquet, H.	24
Fockema Andreae, S.J.	88, 101, 102
Forbonnais, François Véron-Duverger de (1722-1800)	105, 111, 120
Fourrier, C. (1768-1830)	35
Fox-Genovese, Elizabeth	71, 72, 77, 110, 114
Freriks, Philip	22
Freudenthal, Hans	17
Fricheau, Catherine	20
Friedman, Milton	25
Furet, François	22
Galbraith, John Kenneth	87
Galiani, Ferdinando (1728-1787)	4, 16, 73, 92, 104, 105, 109, 110, 114, 117, 128, 274
Galton, Francis (1822-1911)	35
Garat, D.J.	23
Garat, Dominique Joseph	23
Gasking, Elizabeth B.	81
Gay, Peter	20, 25, 105
Geuthner, Paul	105
Geyl, Pieter	25
Gilain, Christian	13, 15
Godwin, William (1756-1836)	15, 21, 27

Goodell, Edward	23
Goslinga, Cornelis Christiaan	154
Gossen, Hermann Heinrich (1810-1858)	19
Goudzwaard, Bob	21
Gournay, Jacques Claude Marie Vincent de (1712-1759)	4, 77, 105, 113, 116, 125, 274
Grange, Henri	110, 113, 114
Granger, Gaston-Gilles	15, 16, 19, 28, 29, 33, 37, 114, 119
Gras, Norman Scott Brien	91
Graswinckel, Dirck (1601-1666)	75, 94
Gratama, Eef	91
Gray, Peter	99
Gresh, Alain	21
Groenendael, Hendricus Adrianus Godefridus van	76
Groenewegen, Peter D.	105, 110, 116, 117
Groot, Hugo de	75, 94
Grouchy, Marie Louise Sophie Condorcet de (1764-1822)	13, 23, 85, 86
Guilbaud, Georges Th.	26
Gulik, Koen van	91
Haan, Frans de	13, 119
Hacking, Ian	17, 29, 30, 33
Hakfoort, Casper	16
Hall, Monty	41
Harmsen, Ger	25
Harris, Robert D.	74, 101, 110, 111, 113, 114
Hartog, F.	35
Havens, George Remington	121
Hayek, Friedrich August von	25
Hayes, Richard	24
Hecht, Jacqueline.	72
Heertje, Arnold	ix, 84, 94, 251
Heilbron, Johan	19, 23
Hendriks, Frans	101
Henry, Charles	110, 111, 121, 128
Herakleites	21
Herbert, Claude-Jacques (1700-1758)	105, 106
Hewitt, Fiona	22, 23, 26, 28, 30, 33, 60
Hoëvell, Wolter Robert van (1812-1879)	153
Hogendorp, Gijsbert Karel van (1762-1834)	94
Holbach, Paul Henri Dietrich, baron d' (1723-1789)	21, 109
Houben, Henri	113
Houtte, Jan Albert van	88, 90, 97, 100
Houtzager, Dirk	101, 102
Houzel, Christian	15
Huijbregts, Veronique	88
Hume, David (1711-1776)	16, 17, 21
Hutchison, Terence	105, 106
Israel, Giorgio	19
Janssen Perio, E.M.	25
Janssen, Jan Theodoor	14, 15
Jaurès, August Marie Joseph Jean (1859-1914)	21
Jevons, William Stanley (1835-1882)	21
Jongeneel, Roel	99
Kadish, Alon	99
Kaplan, Steven L.	88, 103, 105-110
Karsten-van der Giessen, Greetje	26
Kellendonk, Frans	126
Kerkhof, Albertus Johannes	87

Keynes, John Maynard	15-17
King, Gregory (1648-1712)	103
Kintzler, Catharine	20, 21
Klant, J.J.	27, 87, 105
Klein, P.W.	93, 99
Kluyver, A.	94
Knaap, Gerrit J.	134
Knies, Carl	28
Koch, Ph.	110
Kolmogorov, Andrey Nikolayevich (1903-1987)	17
Kom, Anton de	154
Koning, Niek	99
Kooy, T.P. van der	93, 99
Koppenol, Johan	93
Kossmann, E.H.	152
Krugman, Paul R.	21
Kunze, Karl R.	105
Kurz, Heinz D.	27
L'Averdy, Clément Charles François de (1723-1793)	72, 73, 107-109
La Barre, Jean-François Le Febvre, chevalier de (1747-1766)	27
La Chatolais, Louis-René de Caradeux, sieur de (1701-1785)	20, 21
La Rochefoucauld, Louis Alexandre, duc de (1690-1762)	76
Lagrange, Joseph-Louis, comte de (1736-1813)	15
Lagrange, Jean-Paul de	86
Lalande, Joseph-Jérôme le Français de (1732-1813)	119
Lancry, Pierre-Jean	82
Landes, David	21
Landes, Joan B.	21
Lange, Barbara de	21, 88
Laplace, Pierre-Simon, marquis de (1749-1827)	15-17, 28, 29, 33, 35
Larousse, Pierre (1817-1875)	13
Laspeyres, Etienne	75, 93, 94
Laugier, Lucien	108, 110
Lavoisier, Antoine-Laurent de (1743-1794)	101
Law de Lauriston, John (1671-1729)	87, 105, 113
Le Mercier de la Rivière, P.P.F.J.H. (1719-1801)	20, 72, 73, 106, 109
Lebrecht, F.	21
Ledoux, Claude-Nicolas (1736-1806)	133
Leemans, Wilhelmus François & Leemans-Prins, Elisabeth Catharina	14
Lespinasse, Julie de (1732-1776)	110, 121
Letrosne, Guillaume François (1728-1780)	109
Levy, David M.	21
Lier, Rudolf Asueer Jacob van	152, 154
Lijphart, Arend	35
Linguet, Simon Nicolas Henri (1736-1794)	110, 114
Linnaeus, Carl (1707-1778)	16
Lluch, Ernest	85
Locke, John (1632-1704)	17, 36
Lodewijk XIV (1643-1715)	105, 114, 125, 128, 132
Lodewijk XV (1710-1774)	72, 88, 107, 108, 110, 111
Lodewijk XVI (1754-1793)	2, 105, 108, 110, 111, 271
Loménie de Brienne, Etienne-Charles de (1727-1794)	110
Longmate, Norman	99
Lucassen, Jan	74, 246
Lukes, Steven	2, 13
Lunteren, Frans van	16
Lutfalla, Michel	109

Luyten, Marie	88
Maas, Peter	89
Mably, Gabriel Bonnot de (1709-1785)	109, 110
Madlung, Ernst	15
Malisset	107, 109
Mallet, Jean-Baptiste (-1736)	120
Malthus, Thomas Robert (1766-1834)	15, 21, 27, 98
Mandel, Ernest	91, 103
Mandeville, Bernard (1670-1733)	ix, 78, 87
Martin, Kingsley	105, 111
Marx, Karl Heinrich (1818-1883)	8, 21, 27, 91
Mason, John Hope	110
Matalon, B.	35
Maters, Tilly	21, 88
Maupeou, René Nicolas (1714-1792)	108
Maynon d'Inveau, Étienne (1721-1801)	108, 113
McCants, Anne	92
McCord, Norman	99
McLean, Iain	22, 23, 26, 28, 30, 33, 60
Meek, Ronald L.	73, 76, 77, 83, 126
Meyer, Han	2
Michael, Colette	20
Milgate, Murray	26
Mill, John Stuart (1806-1873)	21, 25, 26
Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de (1715-1789)	23, 24, 28, 72, 73, 76, 125
Miranda, Salomon Rodrigues de (1875-1942)	89
Mizuta, H.	85
Moivre, Abraham de (1667-1754)	15, 33
Molinari, G. de (1819-1912)	114, 119
Montesquieu, Charles Louis de Secondat, baron de la Brède et de	20, 77, 106
Morange, Jean	82
More, Thomas	15
Morellet, André	105, 109, 110, 113, 134
Morilhat, Claude	77, 81
Moulin, H.	26, 28
Muijen, A.S.C.A.	15
Muller, J.W.	94
Muusse, W.	14
Naber, J.C.	102
Nanson, Edward John (1850-1936)	35
Napoleon (1769-1821)	23, 24, 111, 151
Necker, Jacques (1732-1804)	4, 5, 24, 71, 74, 92, 103-105, 110, 111, 113-116, 119, 121, 134, 274
Neefs, Jacques	119
Nentjes, A.	87
Newman, Peter	26
Newton, Sir Isaac (1642-1727)	16-19, 33
Niklaus, Robert	20, 21
Nisbet, Robert	21, 25
Nolens, Willem Hubert (1860-1931)	76
Noordman, Theodorus Bernardus Jozef	90
Noort, P.C. van den	21
Oerlemans, J.W.	76
Olson, Mancur	22
Oncken, August (1844-1911)	125
Oostindie, Ger van	154
Ophuls, W.	15
Oppenheimer, Wolfgang	92, 104, 111, 113, 114

Origo, Iris	92
Ostrogradsky, Mikhail Vasilevich (1801-1862)	32, 33
Overmeer, Paulus Christianus Hendrikus	94, 105, 116, 118
O'Connor, Arthur Condorcet (1763-1852)	17, 23, 24
Pancoucke, Charles Joseph	119, 120
Pareto, Vilfredo (1848-1923)	99
Parry, Geraint	99
Pascal, Blaise (1623-1662)	28, 33, 132
Pattullo, Henri	80
Paula, A.F.	152
Pearce, Brian	91
Peijnenburg, Jeanne	78
Pellet, Jean-Léonard	5, 121, 275
Pen, J.	35
Penrose, Lionel Sharples (1898-1972)	33
Peuter, Roger de	74, 246
Phillips, Almarin	78
Pierson, Nicolaas Gerard (1839-1909)	82
Pik, J. Willem (1875-1967)	101
Pinto-Correia, Clara	81
Pirenne, Henri (1862-1935)	89, 108
Pithon-Curt, Abbé Jean-Antoine	13
Plato	22, 27, 75, 82, 90
Podlech, Adalbert	28, 41
Poirier, Jean-Pierre	107-111, 116, 128
Poisson, Siméon-Denis (1781-1840)	29, 35
Polak, Siegfried	72, 73, 87, 125
Pons, Alain	86
Popp, Walter	28, 29, 37, 41
Popper, Karl R. (1902-1994)	17, 21
Prendergast, Renée	83
Presser, J.	97
Priester, Peter R.	90, 93, 94, 103
Priestley, Joseph (1733-1804)	21
Quesnay, François (1694-1774)	4, 71-73, 76-84, 87, 88, 106, 126, 274
Randeraad, N.	101
Rashed, Roshdi	19, 28-30, 36, 145
Raynal, Guillaume-Thomas François (1713-1796)	134
Recktenwald, Horst Claus	72, 78
Redman, Deborah A.	18, 27
Rees, Otto van (1823-1892)	94
Reichardt, Rolf	15, 21, 110, 111
Revel, Michèle & Jacques	108
Rey, Marc-Michel	120
Ricardo, David (1772-1823)	21, 82, 98
Rieaucan, Nicolas	25
Robinson, Paul	88
Rogier, L.J. (1894-1974)	92
Rombach, Geurt	91
Roover, Raymond de (1904-1972)	7
Rothbard, Murray N.	26
Rothschild, Emma	85
Roubaud, Pierre Joseph André (1730-1792)	72, 109
Roucher, Jean Antoine (1745-1794)	86
Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778)	15, 20-22, 36, 76, 88
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, comte de (1760-1825)	19, 21
Salaman, Redcliff	103

Salin, Edgar	75, 79
Salvadori, Neri	27
Schaik, Remi van	91, 94
Schama, Simon	88, 100, 104, 108, 111
Schelle, Gustav (1845-1927)	105, 108, 116, 119, 121
Schlink, Bernhard	41
Schonhardt-Bailey, Cheryl	99
Schumpeter, Joseph Alois (1883-1950)	21, 25, 26, 83, 84, 87, 94, 105
Seghers, Pieter	92
Sergescu, Pierre	119, 120
Shelburne, 2nd earl of	124
Siwpersad, J.P.	152, 153
Slicher van Bath, B. H.	88, 91
Sloet tot Oldhuis, Mr. B.W.A.E. (1808-1884)	94
Smith, Adam (1723-1790)	ix, 1, 4, 7, 18-21, 26, 76, 77, 82, 84-88, 96-98, 104, 105, 134, 271, 273
Smith, Charles	97, 105
Snethlage, J.L.	21
Socrates	28, 78
Sonneberg, Wim	87
Spencer, Herbert (1820-1903)	21
Stachel, J.J.	16
Staël-Holstein, Anne Louise Germaine Necker, baronne de (1766-18	24
Steiner, Hillel	99
Sterne, Laurence	126
Stewart, Dugald	26
Stewart, Ian	27
Stirling, James	33
Struik, Dirk J.	16
Sully, Maximilien de Béthune, duc de (1559-1641)	72, 99, 106, 121
Süssmilch, Johan Peter (1707-1767)	30
Taboureau des Reaux, Louis Gabriel (1718-1782)	111
Taieb, Paulette	77
Tautscher, A.	105
Temple, William (1628-1699)	102
Terray, Joseph-Marie (1715-1778)	108-110, 116, 117
Thales van Milete	7, 120
Theunissen, Bert	16
Thomas, Antoine-Léonard (1732-1758)	106
Thomas, St.	76
Thurlings, Th.L.M.	16, 25, 73, 87, 105-107, 109-111, 125
Tieben, Bert	103, 105
Tijn, Theo van	94
Tilly, Louise A.	93
Tinbergen, Jan (1903-1994)	20
Todhunter, Isaac	28
Toonen, Theo	101
Torrey, Norman Lewis	121
Townshend, Charles (1725-1767)	97
Tremblot, J.	119
Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727-1781)	1-5, 16, 18, 20, 21, 25, 26, 28, 29, 64, 65, 71, 74, 77, 78, 82, 83, 85, 87, 105, 107-111, 115-117, 119, 121, 125, 126, 145, 271-275
Uitermark, P. J.	26
Unger, Willem Sybrand (1889-1963)	89-93, 154
Usher, Abbot Payson	91
Vaggi, Gianni	72, 80
Vauban, Sébastien Le Prestre de (1633-1707)	92, 105
Veld, R.J. in 't	35

Vergara, Francisco	18
Vermaat, A.J.	87
Verri, Pietro (1728-1797)	71
Vinot, Bernard	13
Vissering, Simon	76, 85, 87
Voltaire (1694-1778)	2, 5, 20, 27, 28, 74, 77, 106, 110, 113, 114, 121, 128, 154, 275
Vos, Harmen de	73
Vries, Jan de	90, 92, 103
Waaldijk, Eugenius Theodorus	154
Wagener, Hans-Jürgen	75
Walras, Marie Esprit Léon (1834-1910)	18, 19
Wartofsky, M.W.	16
Weigand, Wilhelm	109
Weulersse, Georges (1874-1950)	71, 83, 111, 119, 120
White, Michael	16
Whitrow, M.	16
Wibaut, Florentinus Marinus (1859-1936)	89, 90
Wildenberg, Ivo W.	94, 105
Williams, David	71
Wiskerke, Cornelis	111
Witt, Johan de (1625-1672)	93, 94, 102, 105
Wokler, Robert	110
Wolfram, D.J.	101
Woude, Ad van der	90, 92, 103
Young, Arthur (1741-1820)	97
Young, H.P.	26, 28, 36, 37, 39-41
Youschkevitch, Adolph Pavlovich	16
Zanden, Jan Luiten van	134
Zimmerman, Louis J.	27, 87, 105
Zuidema, J.R.	87

[afb. 11 Bladvulling: ode aan de eenzaamheid]

DE EENZAAMHEID

Denk niet, lieve speelgenooten!
Dat de tijd mij heeft verdrotten,
Toen ik gisteren zat alleen.
Die vermaak heeft in het lezen,
Hoeft geen eenzaamheid te vreezen,
Maar is altoos wel te vreên.

Vader zegt, dat brave menschen
Dikwijls naar die uurtjes wenschen;
Dikwijls naar hun kamer gaan,
Om in oude en nieuwe boeken
Wijze lessen opte zoeken:
En dat staat mij wonder aan.

'k Wou zo graag verstandig wezen,
En ik worde ook graag geprezen,
'k Zeg, zo als het bij mij leit:
Dient er dan, om veel te weten,
Menig uurtje nog gesleten,
Welkom! welkom! eenzaamheid!

DE EENZAAMHEID.

*Die vermaak heeft in het lezen,
Hoeft geen eenzaamheid te vreezen,
bl. 100.*

Uit: *Tweede vervolg der kleine gedigten voor kinderen van Mr. Hieronijmus van Alphen*, Utrecht, mdccclxxxii, p.100, en ook opgenomen in de uitgave van de gebundelde drie delen van de *Kleine gedigten voor kinderen*, Amsterdam, 1998, met nawoord van prof. P.J. Buijnsters. Deze merkte bij 'De Eenzaamheid' op, dat [p.187] 'het hier uitgesproken verlangen naar de eenzaamheid van de studeerkamer [...] min of meer haaks [staat] op het sociabiliteitsideaal van de Verlichting': aangetast door de *sentimentele eenzaamheidscultus* van de Duitse tegenbeweging van het Verlichte Collectivisme, legt van Alphen hier 'reeds andere accenten [...] dan verlichte opvoeders doorgaans deden. Ook in dit opzicht profileert Van Alphen zich weer als representant van de gevoelige Verlichting'. Anders dan bij Van Alphen dient 'De Eenzaamheid' hier als 'dismal' slotakkoord: door de realisatie van Condorcet's seculiere Verlichtingsideaal van 'leven om te leren' kan het weldra gedaan zijn met Pruimen-Jantje's wrede keuze tussen eenzaam 'leren voor het leven' en gezellige ledigheid, als in de globale kenniseconomie van de nakende informatiesamenleving de onzichtbare, maar *harde* hand van het marktmechanisme iedereen tot 'levenslang leren' veroordeelt - om maar in leven te blijven, tot nadeel van de animo en de gelegenheid voor spel én voor vermakelijke studie.

Summary, i.e. the translation of *Inleiding en Samenvatting* on pp.1-5.

The French Enlightenment philosopher Condorcet (1743-1794) was one of the prophets who enunciated Adam Smith's 'obvious and simple system of natural liberty' even before the *Wealth of Nations* was published in 1776. Condorcet's most convincing contribution to economics is the little known *Monopole et Monopoleur* of 1775, which is, contrary to what the title might imply, foremost a plea for the replacement of the monopoly of the paternalist intervention state by liberal governmental abstention and free trade. The article is published here in a Dutch translation for the first time, together with the French original, that had not been published since 1848.

Although *Monopoly and Monopolist* was presented as an encyclopaedia lemma, it was more of a pamphlet in the battle over what was to become the first practical trial of the new theory of governmental abstinence and entrepreneurial freedom: the radical liberalization by which Turgot attempted to remedy the economic and social downfall of 18th century France. At that time, France was considered to have been surpassed by England, as regards its military power and the size of its population, industrial production, overseas trade, and colonial possessions. Two causes were felt for this lack of national performance: the continuing regulation of trade and industry, i.e. the continuation of Colbert's 17th century mercantilist policy for the promotion of domestic harmony and national progress, and the feudal domination of the countryside by the nobility and the clergy. Turgot's liberalization - make way for entrepreneurial farmers and commoners - threatened both the economic and social positions, and the political hegemony of the nobility and clergy, who dominated the local and regional governments. For a part, their rule was founded on the food supply policy, by which the town populations had been preserved from scarcity and dearth, that were considered to result from private monopolies.

In the article *Monopoly and Monopolist*, Condorcet disclosed the factual monopolist behind the food supply policy: it was government itself. And this monopolist really caused scarcity and dearth. For their own comfort, politicians - nobility and clergy - assured a seat in plush chairs, through their manipulation of the people's greed by means of public intervention in the economy. Acting like winged businessmen, they gave their own product - the food supply policy - such properties, that their clients could not and would not consume anything but their produce: supply dictated demand. Moreover, private entrepreneurial spirit was restrained by the internal dynamics of the public monopoly companies: clerical censoriousness and fiscal covetousness. This made it obvious, that the liberalization of the grain market by Turgot would meet with stiff political and social resistance. Because Turgot lacked a power base of his own, this resistance did in fact put a stop to the liberalization policy. France was not yet a political democracy, and Louis XVI, who wanted to distinct himself from his predecessor,

more than that he yearned for progress, dropped Turgot when His authority was being damaged. This would eventually cost the monarch his head, whereas for most of Turgot's other partisans, the physiocrat *économistes* and other 'enlightened' minds, it meant only a missed chance of what would inevitably follow: a New Age.

Among them, Condorcet, the atheist philosopher of progress, saw humanity as being on the road towards an earthly empire of freedom, where equality and brotherhood would spontaneously reign. As indeed, the 18th century monopoly of the paternalist intervention state was gradually to be replaced by liberal governmental abstention and free trade. The private monopoly, that grew and blossomed together with the material wealth, would however, after the introduction of political democracy and the liberation of labour during the 20th century, once again induce a leveling government intervention in the economy: economic policy remained something other than political economy. On the brink of the 21st century, meanwhile, the first of the 20th century attempts at a welfare state, the Socialist Statism, has already been demolished, and the day of reckoning is approaching for the Social Market Economy: as the first economists were in the latter days of the *ancien régime*, so we are at present in the dawning of what might become a new era of governmental abstinence. We are, however, much better prepared for the future than our predecessors were: we can praise ourselves in the possession of the cultural and historical treasure of their writings, to which this article of Condorcet certainly belongs.

• •

The present study has the following outline. The literal translation of the article *Monopole et Monopoleur* is preceded by an introduction and by seven chapters, and followed by 4 appendices, by the notes, the bibliography, by the index of authors and historical figures, and by this summary.

Chapter 1 gives an tiny *exposé* of the development of the monopoly concept throughout 2.500 years of Western thought.

In **Chapter 2** some introductory remarks are made upon the character and works of Condorcet. **§1** contributes to Condorcet's genealogy with his first name, *Nicolas*, and with the geographical origine and some of the links to the Netherlands and Belgium of the House of Caritat de Condorcet. **§2** lists his major achievements as a scientist. **§3** introduces the lasting contribution that Condorcet has made to the political, social and economic sciences, known as the *Homo Suffragans*. **§4** discusses the *Condorcet jury theorem*, by which the optimal size of a resolving committee can be established, and the effectivity of its decisions. **§5** discusses the *Condorcet paradox*, according to which the aggregation of individual preferences could result into a mistaken social preference. **§6** translates the key passages in Condorcet's *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* of 1785, demonstrating, with examples of failed elections, the remarkably simple *Condorcet rule* for the identification of the candidate that is best considered to be

the winner: select the one candidate that is surpassed by none of the other. As *faire le calcul*, §7 gives an example of the way Condorcet meant to use mathematics in economic policy. In this translating of a footnote to his consideration of the life of Turgot, the principle of the calculation of the distribution of the burden of indirect taxes is explored, meant to be used for the realization of a more evenly proportioned tax system.

Chapter 3 considers the political economy of Condorcet amidst the contemporary *Physiocracy*. §1 restricts Condorcet's contribution to the politico-economical movement of *Physiocracy* to his participation in Turgot's cabinet; Condorcet did not endorse the agricultural policy as advocated by the Physiocrats. In §2, *Physiocracy* emerges as a pseudo-liberal philosophy, pledging not the inviolable rights of the citizens, but their plights, whose fulfilment should prevent the general interest from being damaged by particular interests. Condorcet and Turgot, however, took their position in the voluntary individual, who set his own laws in society with others. They reduced the natural order of society to the fundamental principles of competition and economic freedom, as derived from the right to property and from the simple, classical observation, that everyone knows his own interests best. In §3 the economic theory of *Physiocracy* is considered to be the first abstract description of an economy as a cycle of money and matter, with a biological explanation of what is known as the physiocrat doctrine of the exclusive productivity of nature, as well as an economical one: the natural monopoly of the property owner and the competition between the laboring masses. Although the latter notion is present in the article *Monopoly and Monopolist*, Condorcet did not subscribe to the doctrine as a whole. In *Physiocracy*, the *tableau économique* was used as the input-output table of a *stationary* model, demonstrating the necessity of a 'natural' rate of exchange between agricultural and luxury products. It also served as the spreadsheet of a *dynamic* model, calculating the positive effects on production and productivity of the *bon prix* that was to be established by liberalization and tax reform, as well as the negative effects of the lack thereof. Next, Condorcet's optimistic notion of a permanent technological progress is presented as a keystone of both the physiocratic and the neo-classical general-equilibrium theory: next to monopoly, progress is the only explanation of the permanent, positive surplus over wages and rent, that the market economy has revealed up to present days. §4 then marks Condorcet as an optimist liberal within the *Classical School* of Adam Smith.

Chapter 4 draws the historical framework of the article *Monopoly and Monopolist*. §1 presents the opposition to monopolies, that were either exploited or promoted by government, as the founding principle of 18th century political economy. §2 presents the liberalization of the French grain supply policy in the second half of the 18th century as the first trial in practice of the new success formula of entrepreneurial freedom and governmental abstinence. §3 presents the policy of centrally controlled grain trade in France as an outgrowth of the

local regulations of the food supply, by which the authorities in mediaeval towns had managed to keep hunger and riot outside of the city walls. When national and international market economies developed in Europe from the 16th century onwards, there emerged, next to the French *système*, two solutions for the problem of a potentially deficient food supply. §4 presents the first alternative as the pull-to-the-market of grain by the free (external) trade of the Dutch Republic. §5 presents the second alternative as the push-to-the-market of Corn by the English protectionism, enlarging both the productivity and the production of agriculture. §6 discusses the French food supply policy as being politico-functional for the paternalistic legitimization of King and State.

In **Chapter 5** the first cautious proponents of the liberalization of the French *système* are identified in §1, including Gournay and Quesnay, advocating deregulation as the means for a balanced development of industry and agriculture, and of town and countryside. §2 mentions the failure of the first, failed attempt in 1763 to liberate the grain trade. This act of political despair gained the infamous characterization as *Pacte de Famine*, when the backing by the public-private company of the *Blés du Roi* failed to ensure that Paris was supplied with enough, good and affordable corn, when the provision thereof was challenged by price corrections and failing harvests. §3 draws attention to the public debate between the *secte des économistes*, acting as proponents of liberalization, and the first *anti-économiste*, abbé Galiani, who felt that government should at any price (state that it would) guarantee the provision of the populace with the necessities of life. §4 describes the failed attempt, in 1775, at deregulation of the all encompassing French public monopoly. Turgot's political offensive was backed in writings by his politico-economical disciple Condorcet, e.g. in the *Lettre d'un laboureur de Picardie à M. N***, auteur prohibitif à Paris*, being a reply to the banker Jacques Necker who agitated against liberalization, and in the article *Monopoly and Monopolist*. At first, Turgot managed to repress the inevitable bread rioting against free grain trade, known since as the *Guerre des Farines*. Nevertheless, the partisan opposition against his plans to demolish other government monopolies, and the lack of a power base for his liberal policy outside of enlightened Reason itself, led to his downfall within just over one and a half year, and to his succession by Necker.

In **Chapter 6**, §1 examines Necker's opinion in his *Sur la législation et le commerce des grains*, where public monopoly was considered to be a valuable instrument for the economical and fiscal welfare policy. Necker opposed his economic policy against the political economy of the *économistes*, i.e. Turgot and the Physiocrats. §2 describes Condorcet's view of the monopoly phenomenon as a radical expansion of the opinion that Turgot had given in the *Marque des Fers*, mainly opposing lobbies that misused government for the establishment of private monopolies. In *Monopoly and Monopolist*, Condorcet also aimed at the monopoly of government itself, considering it to be guided by a lack of Enlightenment and by the private interests of politicians and civil servants.

In **Chapter 7** *Monopoly and Monopolist* is biographically situated in the *milieu* of the main work of the Enlightenment, the *Encyclopédie* of d'Alembert and Diderot. The article was probably printed on account of Voltaire, by the publisher of the Swiss edition of the *Encyclopédie*, Jean-Léonard Pellet in Geneva. Intended to be the fourth of the *Lettres sur le commerce des grains*, but being overtaken by the fall of Turgot, it has never been published as such; as far as we know, not a single copy has survived.

Monopolie en Monopolist is the Dutch translation of *Monopole et Monopoleur*, featuring the original footnotes at the bottom of the page.

The **first Appendix** reproduces the French text of *Monopole et Monopoleur*, taken from the 1847 edition of the *Oeuvres de Condorcet*.

The **second Appendix** features an excerpt - in French - taken from the *Vie de Turgot* (1786), in which Condorcet expressed his own radical opinion on the inviolable freedom of the individual, only to be restricted by the equally inviolable freedom of others.

The **third Appendix** states - in reference to the 1989 Dutch translation of a radical condemnation of slavery by Condorcet dating from 1781 - an example of the slowness with which the liberal and humanitarian critiques of the Enlightenment thinkers have instigated political and social change.

The **fourth Appendix** reproduces the French text of the little known *Lettres sur le commerce des grains* by Condorcet (1775), to which *Monopole et Monopoleur* should have been the follow up.

About the author

Marcel CLAESSEN was born in Amsterdam in 1952. He finished his secondary education with the Staatsexamen HBS-B, obtained his undergraduate education at the Landbouw Hogeschool Wageningen, and then graduated from the Interuniversitaire Interfaculteit Bedrijfskunde Delft in 1978 with a thesis on *Two hedging models of stock options*. After contributing for some years to Dutch anti-trust policy, he pursued parallel careers as a househusband, a computer consultant, and a student of the history of economic thought. In the latter realm, his present occupations are the preparation of the Internet edition [<http://www.condorcet.nl>] of the 1802 Dutch translation of Condorcet's *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, and the annotated translation into Dutch of Turgot's *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*.

Hierna volgen de voorzijde van de omslag, de gedubbelde tekst van de bladwijzer, en de tekst van de rug van de omslag.

M.S. CLAESSEN

*Enkele beschouwingen naar aanleiding van de vertaling
van het artikel*

MONOPOLIE EN MONOPOLIST

door

CONDORCET

UITNODIGING

• •

voor

het bijwonen van de
openbare verdediging
van dit proefschrift

• •

op

woensdag
6 maart 2002
om 12:00 uur

• •

in

de Aula der universiteit
aan de Singel 411 - hoek
Spui - te Amsterdam

• •

na

afloop ter plaatse
receptie

• •

MARCEL CLAESSEN

• •

Singel 67
3311 SJ Dordrecht
tel. 078 - 6317353

• •

email msc@3311sj67.nl
info www.condorcet.nl

UITNODIGING

• •

voor

het bijwonen van de
openbare verdediging
van dit proefschrift

• •

op

woensdag
6 maart 2002
om 12:00 uur

• •

in

de Aula der universiteit
aan de Singel 411 - hoek
Spui - te Amsterdam

• •

na

afloop ter plaatse
receptie

• •

MARCEL CLAESSEN

• •

Singel 67
3311 SJ Dordrecht
tel. 078 - 6317353

• •

email msc@3311sj67.nl
info www.condorcet.nl

Enkele beschouwingen naar aanleiding van de vertaling van het artikel
MONOPOLIE EN MONOPOLIST *door* **CONDORCET** • • **M.S. CLAESSEN**